

Студії
і матеріали
з історії Волині

2009

Студії і матеріали з історії Волині

Редакційна рада

Володимир Александрович, д. іст. н., старший науковий співробітник Інституту українознавства НАН України ім. Івана Крип'якевича

Микола Гетьманчук, д. іст. н., проф., завідувач кафедри філософії і політології Львівського державного університету внутрішніх справ

Андрій Гуславський, директор Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника

Оксана Карліна, к. іст. н., доц., завідувач кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки

Микола Крикун, д. іст. н., проф. кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету ім. Івана Франка

Петро Кулаковський, д. іст. н., завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Національного університету «Острозька академія»

Роман Могитич, к. архіт., заступник директора інституту «Укрзахідпроект-реставрація»

Петро Ричков, д. архіт., проф., завідувач кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування

Анатолій Силюк, директор Волинського краєзнавчого музею

Володимир Собчук, к. іст. н., доц. кафедри історії України і соціальних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка, вчений секретар Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника

Міністерство регіонального розвитку і будівництва України

Кременецько-Почаївський
державний історико-архітектурний заповідник

Студії і матеріали з історії Волині

2009

Редактор випуску *Володимир Собчук*

Кременець

2009

Студії і матеріали з історії Волині. 2009 / Ред. випуску В. Собчук.
– Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. – 394 с. : іл.

У статтях збірника, переважна більшість яких написана авторами на основі доповідей, прочитаних на науковій конференції «Міста Волині в контексті урбанізаційних процесів у регіоні» (Кременець, 15–16 травня 2008 р.), висвітлюються різноманітні аспекти регіональної і локальної історії Волині.

Для науковців, викладачів, студентів та шанувальників минулого Волині.

На обкладинці – шахова фігура королеви із слонової кістки, знайдена в ХІХ ст. в Кременці на Замковій горі. *Фото кін. 1930-х рр.*

ISBN 978-966-308-330-8

© Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009

© Автори статей, 2009

© ТзОВ «Видавництво Астон», 2009

ЗМІСТ

I. Загальні проблеми історії Волині

Горін С. Монастирі волинських міст у XVI – першій половині XVII ст.: аспекти чисельності	7
Кулаковський П. Міська проблематика на шляхетському сеймику Волинського воєводства (1-а половина XVII ст.)	15

II. Місто Кременець та його округа

Терський С. Археологічні дослідження міста Кременця та його околиць	25
Білоус Н. Магдебурзькі привілеї Кременця XV–XVI століть	33
Кравченко В. Структура міської влади Кременця в другій половині XVI ст.	41
Атаманенко В. Населення міста Кременця другої половині XVI – першої половині XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру.	51
Александрович В. Місто Кременець як малярський осередок Волині кінця XVI століття	63
Атаманенко В., Рибачок І. Структура населення і типологія міст Південно-Східної Волині (за інвентарями 1615 та 1620 рр.)	72
Заяць А. Заснування містечка Лешнів	86
Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 року.	92
Ціборовська-Римарович І. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст фонду	104
Дзюба О. Два весільні панегірики професора поетики і риторики Кременецького єзуїтського колегіуму Ігнатія Коцюбінського 1771 р. . . .	116
Собчук В. Соціокультурна топографія міста Кременця першої третини XIX ст.	123
Карліна О. Функціонування магістрату міста Кременця наприкінці XVIII – у 50-х роках XIX ст.	151

Бондар Н. Примірник Острозької Біблії 1581 р. з бібліотеки Волинського ліцею	160
Прищепя О. Населення міста Кременця в другій половині XIX – на початку XX ст.: етнодемографічна та соціально-професійна характеристика	166
Оболончик Н. Культурно-просвітницька діяльність Кременецького ліцею 20–30-х рр. XX ст.	173

III. Місто Острог

Прищепя Б. Дослідження історичної топографії Острога доби Середньовіччя.	183
Тесленко І. Шляхетська нерухома власність у «Нижньому» Острозькому замку (пригородку) наприкінці XVI – на початку XVII ст.	192
Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст.	226

IV. Перемиль

Колосок Б. Перемиль на Волині	233
--	-----

V. Почаївська лавра

Пушкар Н. Автобіографічні записки ігумена Почаївської лаври Антонія	258
Антоний, игумен Почаевской лавры. Описание моего путешествия и служения, начиная с 1859 года по 1-е августа 1874 г.	262
Автори	393

Сергій Горін

МОНАСТИРІ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.: АСПЕКТИ ЧИСЕЛЬНОСТІ

На сьогодні функціонування монастирів Волині впродовж зазначеного часу залишається загалом недослідженим. Одна з «білих плям» – це питання про можливі відмінності між чернечими спільнотами в містах і селах. Зрозуміло, воно потребує спеціального ґрунтового дослідження, але починати, на нашу думку, потрібно із з'ясування чисельності міських монастирів та її динаміки, на чому ми й зосередимо свою увагу в даній розвідці.

Нами віднайдені свідчення про існування впродовж досліджуваного періоду в міських поселеннях Волині 38-и обителей Східного обряду. Подамо їхній перелік.

1. Володимирський св. Василя Великого (згадується 1558 р.)¹.
2. Володимирський св. Іллі Пророка (згадується 1596 р., припинив існування між 1603 і 1608 рр.).
3. Володимирський Різдва св. Іоанна Хрестителя (маємо два документальні свідчення – під 1600 і 1637 рр.)².
4. Володимирський св. Михаїла Архангела (вперше згадується 1268 р., наступне свідчення датоване 1502 р., в останній чверті XVI ст. спорожнів; упродовж цього сторіччя його патронами були князі Сангушки).
5. Володимирський св. Онуфрія Великого (найдавніше документальне свідчення датоване 1578 р., але в цей час функціонувала лише Онуфріївська парафіяльна церква, а монастир, існував, імовірно, у першій половині XVI ст).
6. Володимирський Преображення Господнього (1508 р. разом із Володимиром переданий великим князем литовським Жигимонтом I у заставне володіння князю Андрію Олександровичу Сангушку, 1563 р. посесором обителі

---

¹ Докладніше про володимирські обителі див.: *Горін С.* Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів, 2007.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 27, оп. 1, спр. 13, арк. 325.

був Павло Григорович Оранський; припинив існування в 60–70-х рр. XVI ст.).

7. Володимирський Пресвятої Богородиці (згадується 1568 і 1600 рр. як резиденція володимирського і берестейського владыки).

8. Гоцанський св. Михаїла Архангела (заснований 1639 р. або незадовго перед цим Раїною Гойською, дружиною кн. Миколая Соломерецького)³.

9. Дорогобузький Успіння Пресвятої Богородиці (1514 р. разом із Дорогобужем переданий Жигимонтом I у володіння князю Костянтину Івановичу Острозькому, до 1621 р. його власниками залишалися князі Острозькі, а цього року в результаті поділу маєтків місто з монастирем отримала Катерина Острозька з чоловіком Томашем Замоїським)⁴.

10. Дубенський Преображення Господнього (документи кінця XVI ст. містять інформацію, яка дозволяє твердити про заснування монастиря кимсь із князів Острозьких до середини XV ст., обитель існувала впродовж усього досліджуваного періоду і до 1620 р. перебувала під патронатом князів Острозьких, а далі – князів Заславських)⁵.

11. Дубенський Хрестовоздвиженський (1530 р. уже існував, до 1620 р. його власниками залишалися князі Острозькі, далі – князі Заславські)⁶.

12. Збаразький св. Спаса (заснований у 70–80-х рр. XV ст., існував, ймовірно, до 1525 р.)⁷.

13. Клеванський св. Миколая (згадується 1450 р. при передачі маєтків князем Свидригайлом князю Михайлу Васильовичу Чорторийському, 1630 р. нащадок останнього князь Миколай Юрійович Чорторийський передав монастир католикам)⁸.

14. Корецький Успіння Пресвятої Богородиці (заснований князем Богущем Федоровичем Корецьким, вірогідно, в 50–60-х рр. XVI ст., під 1573 р. маємо найдавніше документальне свідчення про обитель, яка до кінця дослі-

³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1883. – Ч. 1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси: (1322–1648 гг.). – Т. 6. – С. 748.

⁴ ЦДІАК України, ф. 25, п. 1, спр. 122, арк. 696 зв.; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie (далі – AS) / Wyd. przez B. Gorczaka. – Lwów, 1890. – Т. 3: 1432–1534. – С. 120.

⁵ ЦДІАК України, ф. 25, п. 1, спр. 159, арк. 590; ф. 26, оп. 1, спр. 34, арк. 1004–1009 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 169; Архив ЮЗР. – Ч. 1, т. 6. – С. 93; *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 867.

⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 263, арк. 162 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 34, арк. 1008; Пам'ятки. Архів Української Церкви (далі – Пам'ятки) / Упор. М. В. Довбищенко. – К., 2001. – Т. 3, вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 259.

⁷ *Giżycki J. M.* Spis klasztorów unickich Bazylianów w województwie Wołyńskim. – Kraków, 1905. – S. 120–122.

⁸ Архив ЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. – С. 59; *Сендульский А.* Местечко Клевань Ровенского уезда // Волыньские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). – 1880. – Ч. неофиц. – С. 634.

джуваного періоду залишалася під патронатом князів Корецьких)⁹.

15. Кременецький Богоявленський братський (документ під 1777 р. містить інформацію, яка дозволяє твердити, що заснування монастиря сталося між 1633 і 1636 рр.)¹⁰.

16. Кременецький Пресвятої Богородиці (згадується 1647 р.)¹¹.

17. Кременецький св. Спаса (існував, імовірно, в 30–40-х рр. XVI ст., до 1563 р. спорожнів, але невдовзі був відновлений і згадується в 1587 і 1636 рр.; перебував у королівському подаванні)¹².

18. Літовизький св. Миколая Чудотворця (згадується при передачі Літовича 1511 р. великим князем литовським Жигимонтом I князю Федору Михайловичу Чорторийському, припинив існування в 60–70-х рр. XVI ст.; увесь час перебував під патронатом нащадків останнього)¹³.

19. Луцький св. Афанасія (маємо документальне свідчення 1574 р. про ігумена; імовірно, перебував у єпископському подаванні)¹⁴.

20. Луцький св. Василя Великого (з пізнішої копії привілею князя Свидригайла дізнаємося, що монастир був у XII і середині XV ст., найдавніше документальне свідчення датоване 1555 р.; 1585 р. його власниками названі Гулевичі, під чією владою обитель залишалася до кінця свого існування; припинила існування між 1613 і 1620 рр.)¹⁵

21. Луцький св. Іоанна Богослова (1604 і 1638 рр. згадується як резиденція луцького і острозького владика)¹⁶.

22. Луцький св. Миколая (єдине документальне свідчення – про його ігумена – датоване 1574 р.; вірогідно, перебував у єпископському подаванні)¹⁷.

23. Луцький св. Михаїла Архангела (згадується 1639 і 1644 рр., перебував під патронатом луцьких владик)¹⁸.

24. Луцький св. Трійці (згадується 1635 р., перебував у єпископському подаванні)¹⁹.

25. Луцький Успіння Пресвятої Богородиці (про його існування в XII і XV ст. див. «Луцький Василівський монастир»; відомо, що у 80-х рр. XVI ст. обитель перебувала під патронатом луцького владика; цей статус вона збере-

⁹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 258 зв.; спр. 186, арк. 1471; спр. 200, арк. 5 зв.–6; Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 97.

¹⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 1, т. 6. – С. 720; *Теодорович Н. И.* Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1893. – Т. 3. – С. 27.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 255, арк. 434; спр. 257, арк. 349 зв.

¹² Архив ЮЗР. – Ч. 1, т. 6. – С. 720; *Теодорович Н. И.* История города Кременца Волынской губернии. – 2-е изд. – Седлец, 1904. – С. 104–105.

¹³ Докладніше про цей монастир див.: *Горін С.* Монастирі Західної Волині...

¹⁴ Архив ЮЗР. – К., 1911. – Ч. 8. – Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. – С. 390.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 25; оп. 1, спр. 119, арк. 196 зв.–197; ф. 26, оп. 1, спр. 22, арк. 575 зв.–576 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 86; Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 182; *Голубев С. Т.* Материалы для истории западнорусской церкви. – К., 1891. – Вып. 1. – С. 13.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 1281; Архив ЮЗР. – Ч. 1, т. 6. – С. 346.

¹⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 8, т. 6. – С. 390.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 217, арк. 603 зв.–604; спр. 241, арк. 228 зв.

¹⁹ *Там само*, спр. 197, арк. 136.

гла принаймні до середини XVII ст.)²⁰

26. Луцький Хрестовоздвиженський братський (заснований між 1619 і 1621 рр., найдавніше свідчення маємо під 1621 р., існував упродовж усього досліджуваного періоду)²¹.

27. Любартівський св. Георгія (заснований близько 1616 р., вірогідно, існував до середини XVII ст.)²².

28. Маренинський (заснований князем Богушем Корецьким, ймовірно, у третій чверті XVI ст.; маємо два документальних свідчення – під 1576 і 1583 рр.)²³.

29. Острозький св. Трійці (заснований, вірогідно, князем Костянтином Острозьким у 80-х рр. XVI ст., згадується 1603 і 1619 рр., припинив існування, скоріш за все, після 1624 р.)²⁴.

30. Перемильський св. Іоанна Кушника (вперше згадується 1511 р. при передачі великим князем литовським Жигимонтом I містечка Перемиль князям Івану і Федору Михайловичам Вишневецьким, 1540 р. в результаті обміну місто з монастирем перейшли до князя Олександра Андрійовича Сангушка-Кошерського, нащадки якого володіли ними ще 1630 р. але 1647 р. власниками названо Вилежинських)²⁵.

31. Полонський Успіння Пресвятої Богородиці (заснований 1611 р., згадується в 1630 р.)²⁶.

32. Почаївський Успіння Пресвятої Богородиці (фундований 1597 р. Анною Гостською, існував до кінця досліджуваного періоду)²⁷.

33. Степанський св. Михаїла Архангела (заснований, ймовірно, після 1531 р. кимось із князів Острозьких; у монастирському інвентарі 1627 р. є інформація про його існування 1572 р., спорожнів між 1629 і 1638 роками)²⁸.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 1003 зв.–1004 зв.; спр. 230, арк. 189 зв.–190; Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. – Т. 1. – С. 186–187; Ч. 1, т. 6. – С. 75.

²¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 120, арк. 313 зв.

²² Там само, ф. 2105, оп. 1, спр. 6, арк. 39 зв.; Фритче. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1850. – Т. 10, ч. 3 (Волынская губерния). – С. 122.

²³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 58 зв., 116 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. 1, т. 1. – С. 97.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 189–189 зв.; ф. 2072, оп. 1, спр. 64, арк. 6, 13 зв.

²⁵ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 175, арк. 155; спр. 261, арк. 285 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 46, арк. 1049–1049 зв.; AS. – Т. 4. – С. 254; Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского // Университетские известия. – К., 1868. – № 5. – Отд. 2. – С. 45.

²⁶ Петров Н. И. Краткие сведения о монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // ВЕВ. – 1867. – Ч. неофиц. – С. 102; Зверинский В. В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – СПб., 1897. – Т. 1. – С. 278.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 261, арк. 722–723; Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1859. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 43–44.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 662; AS. – Т. 3. – С. 377–380; Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576–1636). – К., 1990. – С. 63; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии... – Т. 2. – С. 580.

34. Турійський св. Остафія (згадується під 1609 р., заснований, вірогідно, після 1593 р. княгиною Олександрою Романівною Сангушковичівною з чоловіком князем Янушем Заславським або їх сином Олександром)²⁹.

35. Філонівський св. Филимона (документальне свідчення 1651 р.; заснований Філоном Єловицьким, вірогідно, незадовго перед цим).

36. Четвертенський Преображення Господнього (документ під 1642 р. містить інформацію про те, що монастир існував 1552 р.; до кінця досліджуваного періоду його власниками залишалися князі Четвертенські)³⁰.

37. Четвертенський (заснований 1618 р. князем Григорієм Остафійовичем Четвертенським, у володінні якого залишався до його смерті 1651 р.)³¹.

38. Шумський св. Трійці (фундований 1637 р. Даніелем Сло-Малинським)³².

Перед тим, як перейти до розгляду цього переліку, зробимо кілька застережень. Так, ми не знайшли документальних підтверджень щодо існування деяких монастирів, тому використовуємо свідчення, які навели окремі дослідники, посилаючись на монастирські архіви, що не збереглися до наших днів. Не все зрозуміло й із двома луцькими обителями, про які дізнаємося завдяки лише єдиній згадці про ігумена. Однак, беручи до уваги те, що при окремих церквах, наприклад, у Володимирі та Луцьку, певний час існували чернечі спільноти, будемо враховувати й ці монастирі. Зрозуміло, що наш перелік у будь-якому разі залишається досить умовним, бо ми ніколи не дізнаємося про всі обителі, які функціонували на Волині в XVI–XVII ст. Крім того, віднайдені свідчення є фрагментарними; точні дати заснування, наприклад, більшості монастирів нам невідомі. Тому наші спроби визначити кількість чернечих спільнот та її динаміку, у кращому разі, дадуть лише загальне уявлення про них, допоможуть побачити певні тенденції. На кінець зауважимо, що досліджуваний період тривалістю 150 років ми поділили на 6 хронологічних відрізків, згідно з якими і перелічуватимемо монастирі. У випадку, коли ми не знаємо дати заснування обителі, будемо вважати, що вона існувала вже принаймні кілька років до відомої нам найдавнішої згадки і при підрахунках візьмемо до уваги цю поправку. Аналогічно будемо додавати кілька років до останнього відомого нам свідчення.

До 1525 року. Упродовж цього періоду фіксуються 13 монастирів (№№ 4–6, 9–13, 17–18, 20, 25, 30). Переважну їх більшість бачимо у давніх містах, які існували ще в X–XIII ст. (лише Клевань і Літовиж уперше згадуються як міські поселення відповідно під 1409 і 1452 рр.)³³ і на початку XVI ст. були важливими адміністративними, економічними й культурними центрами Во-

²⁹ Докладніше про цю та Філонівську обителі див.: Горін С. Монастирі Західної Волині...

³⁰ Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. 2 (Приложения). – С. 233.

³¹ Архив ЮЗР. – Ч. 1, т. 6. – С. 471.

³² Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1871. – Ser. 2. – S. 428–430.

³³ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 28–29.

лині. Частина монастирів існувала вже тривалий час (деякі засновані ще за Давньоруської держави) і до XVI ст. перейшли під патронат великого князя литовського. Відзначимо, що з п'яти монастирів, переданих Жигимонтом I у володіння приватним особам, він залишився патроном лише Володимирського Преображенського. Крім цього, у великокнязівському (королівському) подаванні перебували Спаський монастир у Кременці і, ймовірно, дві луцькі обителі – Василівська та Успенська. Засновники більшості зафіксованих у цей час монастирів залишаються для нас невідомими, однак фундаторами обителей у Дубно і Збаражі, скоріш за все, були представники князів Острозьких і Збаразьких. Зауважимо, що впродовж першої чверті XVI ст. більшість міських монастирів Волині перебувала під патронатом саме князівських родин: Острозькі володіли трьома, Сангушки і Чорторийські мали по дві, а Вишневецькі і Збаразькі – по одній обителі.

1525–1550 роки. За цей час відбулися дуже незначні зміни: ймовірно, припиняє існування Збаразький монастир, натомість маємо свідчення про Четвертенський Преображенський (як місто Четвертня вперше згадується 1409 р.³⁴).

1550–1575 роки. Зростає чисельність монастирів, кількість яких досягає 20 (№№ 1, 4–7, 9–11, 13–14, 17–20, 22, 25, 28, 30, 33, 36). Із семи вперше зафіксованих чернечих осередків по два були у Володимирі та Луцьку (тобто найбільших містах Волині), а також у Корці, Маренині і Степані (як міста згадуються відповідно 1150, 1559 і 1292 року³⁵). Отже, зберігається тенденція заснування монастирів у великих міських поселеннях. Три обителі фундовані князями Корецькими і Острозькими, ще три перебували, ймовірно, у єпископському подаванні.

1575–1600 роки. Загальна кількість монастирів збільшується і досягає 21 (№№ 2–4, 7, 9–11, 13–14, 17, 19–22, 25, 28–30, 33–34, 36). Порівняно з попереднім періодом не маємо свідчень про три володимирські монастирі (Василівський, Онуфріївський і Преображенський) і в Литовижі. У той же час фіксуються Іллінська та Іоаннівська у Володимирі, Іоаннівська в Луцьку, а також Острозька, Почаївська і Турійська обителі. З шести нових монастирів два перебували в єпископському подаванні, інші засновані представниками князівських родів Збаразьких, Заславських і Острозьких. Беручи до уваги те, що Турійськ і Острог згадуються як міста відповідно під 1097 і 1100 рр.³⁶, спостерігаємо згадані вже тенденції фундації монастирів князями у давніх містах або ж заснування їх при вже діючих у повітових центрах церквах.

1600–1625 роки. Як і в попередній період, чисельність монастирів збільшується на один – тепер їх уже 22 (№№ 2–3, 7, 9–11, 13–14, 17, 20–21, 25–27, 29–34, 36–37). Однак відбувається «ротація»: не знаходимо вже згадок про Володимирську Михайлівську, Афанасіївську і Миколаївську в Луцьку, Маренинську обителі, але засновують монастирі князь Григорій Четвертенський

³⁴ Там само. – С. 28.

³⁵ Там само. – С. 28, 57.

³⁶ Там само. – С. 28.

і Луцьке братство. Фундатори чернечих осередків у Любарі та Полонному (як міста згадуються відповідно 1382 і 1149 рр.³⁷) нам невідомі. У цей період, точніше між 1614 і 1619 рр. міський статус отримало село Почаїв³⁸, де 1597 р. Ганна Гостська заснувала обитель.

1625–1650 роки. Продовжується повільне збільшення кількості монастирів, яких нараховуємо вже 24 (№№ 3, 8–11, 13–17, 21, 23–26, 29–33, 35–38). Із семи вперше згаданих чотири обителі бачимо в Кременці та Луцьку (один братський монастир, ще дві чернечі спільноти перебували в єпископському подаванні), три фундовані приватними особами (всі шляхетського походження, правда, Раїна Гойська була дружиною кн. Миколая Соломерецького). Щодо міст, в яких засновувалися монастирі, то інформацію про Філонів нами не віднайдено; ймовірно, це поселення стало міським порівняно недавно. Шумськ як місто згадується ще 1149 р., а Гоща – 1570 р.³⁹

Отже, протягом досліджуваного періоду бачимо постійне, хоча й повільне зростання чисельності міських монастирів. Хронологічно воно відбувалося нерівномірно. Так, у першій половині XVI ст. кількість чернечих осередків залишалася незмінною – 13, у третій чверті фіксується «стрибок», коли чисельність їх сягає двадцяти. У наступні 50 років ця цифра збільшується до 22. З 1625 р. до середини XVII ст. кількість монастирів зросла ще на два і в другій чверті століття становила вже 24.

Після передачі Жигимонтом I у перші два десятиріччя XVI ст. п'ятьох монастирів у приватне володіння у подаванні монарха залишилися дві обителі. У єпископському подаванні ми нараховували сім монастирів (усі у Володимирі та Луцьку, тобто центрах обох волинських єпархій), два були засновані братствами, а переважна більшість обителей (19) перебувала в приватному володінні. Зауважимо, що нам невідомі патрони чотирьох чернечих спільнот (Володимирської Онуфріївської, Кременецької Пресвятої Богородиці, Любартівської та Полонської).

Майже половину монастирів (18) бачимо в трьох найбільших містах Волині – Луцьку, Володимирі та Кременці, які впродовж багатьох століть залишалися найважливішими політико-адміністративними та культурними центрами регіону. Значна частина інших обителей також заснована в давніх містах, 11 з них уперше згадуються ще в X–XIII ст., один – у XIV, три – в XV і два – в XVI ст. Ці міські поселення і в подальшому відігравали важливу роль в економічному та культурному житті Волині, тому не дивно, що їхні власники нерідко саме в них фундували монастирі. Крім релігійних мотивів, це сприяло зростанню серед населення авторитету власника міста як покровителя і захисника церкви.

Ми вже відзначали, що більшість монастирів перебувала в приватному володінні, а їх патронами до кінця XVI ст. бачимо лише князівські роди⁴⁰.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – С. 86.

³⁹ Там само. – С. 28.

⁴⁰ Можливо, винятками були Василівський та Іллінський монастирі у Володимирі.

Деякі обителі князі отримали від великого князя литовського, інші заснували самі. Однак у першій половині XVII ст. тенденція змінюється. Напевно нам відомо лише про один міський монастир, фундований князем – у Четвертні (Турійський, який згадується 1609 р., вірогідно, був заснований на зламі століть). Зміни пов'язані з тим, що багато представників найвпливовіших князівських родів ставали католиками, після чого підтримка ними своїх монастирів східного обряду якщо й продовжувалася, то ставала значно меншою, тим більше не йшлося про фундацію нових обителей. У той же час ці князі починають дедалі активніше опікуватися латинською церквою. Так, наприклад, князь Януш Острозький († 1620) заснував чотири кляштори⁴¹. Таким чином, фундаторами монастирів східного обряду у волинських містах у першій половині XVII ст. стають головним чином представники шляхти. Сказане стосується також сільських чернечих спільнот, нам відомо про два випадки заснування обителей князями: 1608 р. Юрієм Михайловичем Чорторійським у Сарнах⁴² і 1635 р. Стефаном або Федором Четвертенським у Тумині⁴³.

Міркування з цього приводу див.: *Горін С.* Монастирі Західної Волині...

⁴¹ *Królik L.* Organizacja diecezji Łuckiej i Brzeskiej od XVI do XVIII wieku. – Łublin, 1983. – S. 362, 367, 369.

⁴² Архив ЮЗР. – Ч. 1, т. 6. – С. 374–377.

⁴³ *Петров Н. И.* Краткие сведения о монастырях Волынской епархии ... // ВЕВ, 1867. – Ч. неофиц. – С. 136; *Giżycki J. M.* Spis klasztorów unickich.... – S. 95.

Петро Кулаковський

МІСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА ШЛЯХЕТЬСЬКОМУ СЕЙМИКУ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1-а ПОЛОВИНА XVII ст.)

Останнім часом головним чином у польській історіографії таких органів шляхетського самоврядування як сеймики проявляється тенденція до трактування цієї інституції як такої, що намагалася врахувати інтереси різних станів і прошарків суспільства Речі Посполитої. Тим самим дослідники певною мірою намагаються скоректувати погляд на цю державу як виключно шляхетську. У такому підході не важко підмітити спробу модернізувати устрій цієї країни, щоб наблизити його до відповідних західноєвропейських аналогів. Зрештою, це проявляється в трактуванні не тільки інститутів шляхетського самоврядування, а й у проблематиці міжрелігійних та міжетнічних стосунків у польсько-литовській державі. Звідси твердження в історичній літературі про ледь невиняткову для європейських країн релігійну толерантність у Речі Посполитій чи про існування «Речі Посполитої Трьох народів» (польського, литовського і руського), а той навіть «Речі Посполитої Чотирьох народів» (до попередньої трійки додають ще євреїв). Зрозуміло, у таких поглядах виразно проглядається політична кон'юнктура сьогодення, коли так склалося, що Польща є своєрідним взірцем декомунізації для східноєвропейських народів і локомотивом, який може прискорити їх приєднання до спільноти цивілізованих європейських країн.

Не претендуючи на аналіз достовірності всіх подібних підходів до зазначених проблем, зосередимося на відношенні шляхти до міст і міщанського стану. В історіографії віддавна, і цілком слушно, неодноразово відзначалося, що шляхта в Речі Посполитій всіляко притісняла міщанство не тільки політично, а й економічно. Для прикладу, якщо в Англії, Франції, Німеччині в парламентах часу станово-представницької монархії представники міст брали активну участь, то в сеймі Речі Посполитої представники Гданська, рідше Кракова чи Львова могли тільки споглядати за перебігом справ. В економічному плані коронна шляхта ще в XV – першій половині XVI ст. домоглася схвалення законодавчих рішень, які додатково обтяжували господарську діяльність міщан податками, чим фактично підвищувалась вартість їхньої про-

дукції і зменшувались потенційні прибутки. Попри це, у ряді праць, присвячених парламентаризму в Речі Посполитій ранньомодерної доби, стверджується, що шляхта була свідомо необхідності враховувати інтереси міщан і королівських міст. Подібні тези підкріплюються посиланнями на інструкції окремих сеймиків, в яких час-від-часу трапляються клаузули, які стосуються міст. Деякі дослідники йдуть далі, роблячи висновок про те, що наявність таких клаузул є свідченням можливої присутності представників міст на шляхетських сеймиках. Зокрема, до такого висновку дійшов Кароль Мазур, автор солідної монографії, присвяченої українським сеймикам (Волинського, Київського і Брацлавського воеводств) Речі Посполитої другої половини XVI – першої половини XVII ст.¹

Відтак, мета розвідки полягає в тому, щоб з'ясувати, настільки шляхта враховувала інтереси міст і міщан. Як об'єкт обрано волинський сеймик першої половини XVII ст., починаючи з 1607 р. – дати, від якої можна говорити про емансипацію місцевої шляхти, до 1648 р., коли цей сеймик почав працювати в прифронтових умовах. Звичайно, для порівняння варто було б простежити також розгляд міських питань на брацлавському і житомирському сеймиках, але їх спадщина у вигляді передсеймових інструкцій (майже виключно в них фігурує міська проблематика) настільки бідна, що робити якісь висновки не представляється можливим.

Безумовно, ключовим питанням у міській проблематиці, яке постійно цікавило сеймикуючу шляхту, було питання поліпшення обороноздатності міст. Щоправда, у досліджуваній період, особливо з 1620-х рр., Волинь вже не була постійним об'єктом татарських нападів. Усе більше увагу татар привертала вже Подніпров'я і Задніпров'я, де проходила бурхлива колонізація земель, а будівництво оборонних споруд часто відставало від її масштабів. Але, тим не менше, волинська шляхта добре знала, що лише мережа надійних замкових укріплень виступала основою більш-менш ефективної обороноздатності воеводства.

Найчастіше увагу волинського сеймику притягував у цьому аспекті Луцьк. В інструкції своїм послам на сейм 1607 р. волинська шляхта давала доручення добиватися повернення на Луцький замок гармат, які свого часу були відвезені до Тикоцина в Підляському воеводстві у зв'язку з початком низки річпосполитсько-шведських конфліктів. Усвідомлюючи, що тих гармат могло вже й не бути, як альтернатива в інструкції пропонувалося забезпечити замок артилерією на кошт державного скарбу². Про те, що ця вимога залишилася на папері, свідчить інструкція волинського сеймику на сейм 1638 р., де знову згадується артилерія з Луцького замку, що є в Тикоцині, і пропонується

¹ Mazur K. W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – 465 s.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волинском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1861. – Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – Т. 1 – С. 78.

відшкодувати її Луцькому та Володимирському замкам, ймовірно, в будь-якій формі³. 1641 р. волинський сеймик дивиться на цю проблему вже ширше, підкреслюючи свою відповідальність за весь регіон (Україну). Він звертається до сейму з пропозицією в якості компенсації забраної артилерії забезпечити гарматами замки, які знаходяться під загрозою московських нападів. Тут виразна турбота про обороноздатність замків Чернігово-Сіверщини, і насамперед Новгород-Сіверського, що знаходився найближче до московського кордону⁴. Без сумніву, головними лобістами цього пункту інструкції були київський каштелян і новгород-сіверський староста, виходець з Волині Олександр Пісочинський і чернігівський каштелян Адам Кисіль, теж волиняк. Останній активно працював тоді аж на трьох сеймиках – волинському, житомирському й чернігівському, не без успіху домагаючись узгодження ними основних позицій.

Стан обороноздатності Луцька в першій половині XVII ст. постійно погіршувався. Ресурсів Луцького староства, що мали значною мірою скеровуватися на поліпшення оборонних споруд, бракувало. Тим більше, що шляхта впродовж другої половини попереднього століття доклала чимало зусиль, щоб ущемити цю королівщину шляхом привласнення сіл, які входили до її складу. Своїм коштом вона не мала наміру виправляти ситуацію. Краще було апелювати до короля і сейму, хоч шляхетські лідери прекрасно розуміли неефективність таких апеляцій. В інструкції на сейм 1618 р. волинський сеймик звернувся з пропозицією до сейму щодо скерування одного чопового побору (податку від виробництва і продажу алкогольних напоїв) з луцьких міщан на оборону міста. Приймати гроші і видавати міщанам квити мали місцевий староста (тоді ним був Альбрехт-Станіслав Радзивілл) та луцький війський – урядник, який мав обмежені функції щодо організації оборони на території підвладного йому повіту (тоді цей уряд займав Юрій Римінський)⁵. Відголосом цієї вимоги є постанова міської громади Луцька від 15 травня 1630 р. Зневірившись у можливості державної чи шляхетської підтримки ідеї покращення обороноздатності міських оборонних споруд, міська громада на чолі з луцьким бурмістром Яном Матвійовичем схвалила рішення про заборону продажу в місті горілки без дозволу міського уряду. Усі бажаючі продавати горілку (за винятком війта, якому за королівським привілеєм належало право на дві корчми) мали отримати від міського уряду право оренди. Всі кошти від оренди міський уряд зобов'язувався направляти на купівлю зброї, боєприпасів, а насамперед на ремонт міських і передміських валів. Король Сигізмунд III затвердив цю постанову⁶.

Можливо, ця ініціатива міщан і посприяла поліпшенню стану міських

³ Там же. – С. 237.

⁴ Там же. – С. 274.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów (далі – AGAD, AR), dz. II, sygn. 695, k. 9.

⁶ Пам'ятки Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. – Острог; Варшава; М., 1999. – Т. 5: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Упор. П. Кулаковський. – С. 58–59.

укріплень; замкові ж укріплення продовжували руйнуватися. В інструкції на сейм 1645 р. волинська шляхта констатувала, що Луцький замок став майже останньою руїною, яка не може бути «немалою заслоною від неприятеля Речі Посполитої». Як вихід, пропонувалося зобов'язати луцького старосту (тоді ним був князь Владислав-Домінік Заславський) повернути до складу староства відібрані шляхтою маєтності, після чого десятирічний прибуток від староства направити на відбудову укріплень⁷.

Домагаючись виділення коштів на покращення стану укріплень Луцька, шляхта разом з тим пропонувала звільнити місто від постоїв жовнірів та необхідності забезпечення їх продуктами харчування засобом міщан. Здавалося б розташування регулярних військових частин у місті мало б сприяти його обороноздатності, але в дійсності постої цих частин приносили місту більше шкоди, ніж користі. Вже в передсеймовій інструкції волинян 1608 р. зазначено, що місто понесло великі шкоди від рокошан (малися на увазі учасники виступу проти короля Сигізмунда III під керівництвом М. Зебжидовського) та кварцянних і берестейських жовнірів. Шляхта передала й підтримала прохання міщан про звільнення міста від жовнірських постоїв. Принагідно вона навела свої аргументи, які схилили її до підтримки міщан. Перший із них полягав у тому, що «місто Луцьк у цьому краї найголовніше, до котрого на елекційні сеймики, земські роки, гродські рочки й інші з'їзди часто збираємося». Крім того, шляхта нагадувала сеймуючим станам, що в Луцьку почав функціонувати єзуїтський колегіум, а жовніри показують шляхетським дітям, які в ньому навчалися негативний приклад⁸. Вимоги звільнити Луцьк від жовнірських постоїв повторюють передсеймові сеймики Волинського воєводства 1616, 1618 і 1622 рр.⁹ До аргументів, наведених 1608 р., шляхта додала ще один – брак у Луцьку квартир для шляхетських дітей, що навчаються в колегіумі, а також для самої шляхти, коли вона прибуває на сеймики, роки чи рочки. Десь у 1637–1638 рр. міщанам вдалося отримати привілей, який звільняв Луцьк від постоїв жовнірів і перебування в ньому прохідних хоругв. Однак, цей привілей жовніри ігнорували, оскільки в інструкціях сеймику 1637 і 1638 рр. є наказ послам добитися підтвердження цього привілею сеймовою конституцією¹⁰. Наказ не був виконаний, бо в передсеймових інструкціях волинської шляхти 1641 і 1642 рр. ці вимоги повторюються¹¹.

У 1640-х рр. волинська шляхта починає визнавати факт суттєвого зниження обороноздатності інших повітових центрів воєводства – Володимира і Кременця. Зокрема, інструкція 1641 р. зазначає: «Замок Володимирський, здавна спустошений, що й тепер через малі прибутки старости тамтешнього (старостою був Габріель Стемпковський – П. К.) реставрований бути не може

⁷ Архів ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 304.

⁸ Там же. – С. 101.

⁹ Там же. – С. 108, 148–149; AGAD, AR, dz. II, sygn. 695, k. 9.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 25 (Луцький гродський суд), оп. 1, спр. 206, арк. 27; Архів ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 250.

¹¹ Архів ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 276; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 53.

[...]. У замку Кременецькому недавніх часів велика руїна стала [...]». Як наслідок такого стану шляхта просила про скерування податкових сум з воєводства на їх відбудову¹². Стосовно Володимира в інструкціях 1641 і 1642 рр. волинський сеймик додає прохання про звільнення міста на декілька років від жовнірських постоїв і сплати податків¹³.

Мережу оборонних королівських замків доповнювали замки й замочки, що зводилися за рахунок приватних коштів магнатів і шляхти. Прохання щодо таких укріплених пунктів потрапляли до шляхетських інструкцій завдяки авторитету й лобюванню їх власників. Як правило, такі пункти інструкцій повинні були створити тло для відповідних приватних зусиль. Здебільшого власники намагалися вплинути на короля, його оточення, королівську канцелярію, щоб отримати необхідний для себе привілей, і підтримка сеймикуючої шляхти виявлялася достатньо вагомим аргументом в їх руках. У лютому 1632 р. волинська шляхта погодилася включити до передсеймової інструкції пункт про надання привілею на ярмарки, торги і мита в декількох містечках, заснованих під Володимиром князем Юрієм Заславським. Обґрунтовувалося це проханням тим, що останній власним коштом зробив навколо цих містечок потужні вали, які могли служити також і для оборони Володимира¹⁴.

1638 р. прохання щодо надання прав і вільностей, таких як Замостю й Тарнову, стосувалося Костянтинова. Його забезпечив потужним озброєнням коронний конюший В.-Д. Заславський. «Яке [тобто місто – П. К.] – відзначає інструкція – всім інкурсіям [нападам – П. К.] поганським є перешкодою, а за добрим забезпеченням потужне антемурале [укріплена стіна – П. К.] не лише воєводству Волинському, а й усій Речі Посполитій бути може [...]»¹⁵. 1646 р. В.-Д. Заславський, тепер уже сандомирський воєвода, черговий раз намагається заручитися підтримкою волинської шляхти в справі привілею для Костянтинова. У волинській інструкції на сейм цього року наказано послам добиватися звільнення Костянтинова від жовнірських постоїв та податків на користь скарбу й підтвердження цього сеймовою конституцією¹⁶.

Дуже часто міста Волині з їх переважно дерев'яною забудовою зазнавали збитків від пожеж. Зупинити вогонь було практично неможливо: регулярної пожежної служби не існувало, часто бракувало джерел води. Боролися з пожежами примітивним способом – розтягували дерев'яні будинки, щоб вогонь не перекидався з кварталу на квартал. Шляхетські з'їзди не могли не реагувати на такі знищення, тому вони зверталися до сейму і короля з проханням про звільнення погорільців від сплати податків.

У другій половині 1610-х рр. пожежа сталася в Луцьку. Передсеймові інструкції 1618 і 1622 рр. містять пункти про звільнення луцьких міщан від сплати податків, зокрема 1618 р. пропонувалося звільнити міщан на чотири

¹² Архив ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 275.

¹³ Там же. – С. 275; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 53.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 183, арк. 119.

¹⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 243.

¹⁶ Там же. – С. 382.

роки від чопового¹⁷.

Наприкінці 1620-х рр. важкі часи переживали міщани Володимира. Місто вигоріло, багато міщан вимерло від епідемії, яка двічі спустошила Володимир. В інструкціях 1630 і початку 1632 рр. шляхта просила короля на чотири роки звільнити місто від сплати податків і пропонувала скасувати баніцію, отриману міщанами у зв'язку з їх несплатою податків¹⁸. 1641 р. пожежа у Володимирі повторилася; у зв'язку з цим волинський сеймик знову наказував своїм послам добиватися звільнення міста від сплати податків на декілька років¹⁹.

Приватні міста теж потерпали від надзвичайних ситуацій. На передсеймовому сеймику 1618 р. волинська шляхта зверталася до короля з проханням щодо містечка Піски, заснованого Станіславом Ореховським, яке потерпіло від пожежі. Обґрунтовуючи користь від цього поселення для всієї шляхти, вона просила звільнити його на десять років від побору і чопового²⁰.

Інколи сеймикуюча шляхта погоджувалася включати до своїх інструкцій пункти про зниження митних поборів та інших податків, які збиралися під час проведення ярмарків. Слід відзначити, що це не тільки шкодило торгівлі, а й безпосередньо торкалося інтересів шляхти, оскільки високі мита підвищували ціни на товари, які вона купувала. Зокрема, 1608 р. з подібним проханням до волинського сеймику звернулися луцькі міщани. Шляхта згодилася на внесення цього прохання до своєї інструкції на сейм²¹. Відсутність аналогічних пунктів у наступних інструкціях свідчить про слабе зацікавлення шляхти цим питанням. Можна висловити здогад, що одинична поява такого прохання було або фінансово вмотивованою, або стала наслідком протистояння шляхти і монарха під час рокошу М. Зебжидовського, коли обидві сторони намагалися залучити на свій бік побільше прихильників, апелюючи й до станів, які традиційно не розглядалися ними як потенційні союзники.

Натомість значно більше уваги шляхта приділяла містам як місцям, де працювали різні інституції її самоврядування.

Інструкція на сейм 1609 р. констатує критичний стан із луцькими гродськими книгами, які тривалий уже час були недоступними для шляхти («замкнені й опечатовані»). Це фактично робило неможливим виготовлення канцеляристами виписів із них, які видавалися зацікавленій стороні й мали таку саму юридичну силу, як і оригінали. Причиною такого стану була відсутність у замку відповідного приміщення для їх зберігання. Шляхта давала доручення своїм послам добитися проведення ревізії цих книг і виділення в замку приміщення. Це мала здійснити спеціальна комісія. За неявку особи, призначеної до складу комісії, волинський сеймик пропонував накладати на неї 500 польських злотих штрафу і позивати її на коронний трибунал з метою винес-

¹⁷ AGAD, AR, dz. II, sygn. 695, k. 9; Архив ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 148.

¹⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 160–161; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 183, арк. 119.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 53.

²⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 111.

²¹ Там же. – С. 101.

сення кари як на недбалого урядника²². Передбачувані санкції мали стати на перешкоді невиконання сеймової конституції, як це було з конституцією 1601 р., що передбачала вже проведення ревізії луцьких гродських книг. Сейм 1609 р. позитивно віднісся до прохання волинян, схваливши конституцію під назвою «Ревізія луцьких гродських книг». За цією постановою волинський воевода Януш Заславський, волинський стольник Андрій Боговигин та Андрій Гулевич, яких призначили ревізорами, мали провести ревізію книг, але питання про приміщення залишилося без відповіді²³. Та комісія не виконала поставлене перед нею завдання, оскільки сейм 1611 р. знову видав конституцію про проведення ревізії луцьких книг, до яких тепер додали ще й земські. До нової комісії ввійшли київський хорунжий Габріель Гойський, волинський хорунжий Василь Семашко, луцький земський суддя Іван Хрінницький та Мартин Чаплич-Шпанівський. Реагуючи, очевидно, на пункт волинської передсеймової інструкції, сейм дозволив Волинському воеводству вимурувати в замку будинок, де б засідав Луцький земський суд²⁴. Будівництво споруди затягнулося. В інструкції послам на сейм 1619 р. шляхта пропонувала дозволити збирати по чотири гроші польські з лану й обрати з-посеред себе двох осіб, відповідальних за збір податків і будівництво²⁵. Сумнівно, щоб здійснили ретельну ревізію книг, передбачену конституцією 1611 р. 1638 р. сейм знову призначив ревізію земських і гродських книг, але тепер уже всіх трьох повітів воеводства – Луцького, Володимирського та Кременецького²⁶. Проблема залишалася актуальною і далі: сейм 1647 р. знову, посиляючись на численні помилки в канцеляріях, дозволив реляційному сеймику Волинського воеводства обрати ревізорів для виявлення цих помилок у підкоморських, земських, гродських, бургграфських і вйтівських книгах воеводства²⁷.

Цікава ситуація склалася з канцелярією (правдоподібно, гродською) в Кременці. У передсеймовій інструкції 1646 р. Волинський сеймик зазначив, що місцеві обивателі, «оберігаючись втоми великої», не ходять для зізнання різних актів до канцелярії, розташованої на високій скелі в замку; натомість діє канцелярія «під замком», де засвідчуються всілякі акти з зазначенням, ніби в замку. Шляхта наказувала послам домогтися відповідного королівської привілею чи сеймової конституції, щоб легітимізувати діяльність цієї канцелярії²⁸.

Шляхта ретельно оберігала права повітових міст на проведення сеймиків та інших своїх зібрань публічного характеру. В інструкції на сейм середини 1632 р. читаємо: «Пописи [переписи шляхетського ополчення – *П. К.*] в трьох

²² Там же. – С. 95.

²³ *Volumina legum Regni Poloniae et Magni ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780* / Ed. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – Т. 2. – Р. 468.

²⁴ *Ibid.* – Т. 3. – С. 18–19.

²⁵ AGAD, AR, dz. II, sygn. 695, k. 9.

²⁶ *Volumina legum...* – Т. 3. – Р. 455.

²⁷ *Ibid.* – Т. 4. – Р. 59.

²⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 329.

повітах воєводства нашого Волинського мають бути відправлені – Луцький повіт під Луцьком, Володимирський під Володимиром, Кременецький під Кременцем – другого дня після Пасхи перед земськими урядниками. Елекція підкоморія і земських судів у Володимирському повіті від самих лише обивателів цього повіту, добре осілих, відправлена бути має. Також обирання депутатів у Луцьку власне з повітів тих обивателі осілі мають бути обрані на трибунал, так само й послі»²⁹.

В інструкції на сейм 1646 р. наголошено на необхідності підтвердження в сеймовій конституції однієї з кременецьких вєж, званої Курина Ніжка, де була в'язниця для шляхти, як місця засідання повітової шляхти. Другу з указаних тут функцій споруди хтось намагався скасувати шляхом видання декретів коронного трибуналу³⁰.

Окремі пункти інструкцій волинського сеймику стосувалися міст у контексті вирішення найгостріших проблем того часу. Зокрема, 1638 р. шляхта звертала увагу на те, що жителі Дорогичина, Кременця й Більська (як бачимо, тут не лише волинський Кременець, а й суміжний з Волинню підляський Дорогичин та ще одне місто цього воєводства – Більськ) не мають свободи сповідання православної віри³¹.

Одного разу волинський сеймик (1635 р.) передав через свою інструкцію внесене до шляхетського кола, тобто сеймику, прохання луцьких євреїв, щоб сеймова конституція, яка передбачала сплату поголівного податку в цілому з громади і яка вже діяла в коронних воєводствах, вступила в дію і у Волинському воєводстві³². Позиція волинської шляхти в цьому питанні не була послідовною. Інструкція 1638 р. містить пункт про необхідність сплати цього податку з кожної особи³³. 1639 р. воляни рекомендували своїм послам добиватися сплати поголівного хоча б по 15 грошів з особи, а не у вигляді суми з цілої громади³⁴. Інструкції волинського сеймику на сейми 1641 і 1642 рр., зазначаючи таку ж необхідність, демонструють, усе-таки, повагу шляхти до згаданої конституції. Коли збирач податків у воєводстві Андрій Чаплич-Шпанівський хотів вибирати єврейське поголівне, то сеймик заборонив, зважаючи на цю конституцію³⁵. Про її дотримання свідчить також ухвала волинського сеймику від 29 березня 1642 р.³⁶

Час-від-часу сеймик підтримував зусилля приватних осіб, скеровані на отримання чітко невизначених привілеїв для підвладних їм міст. В інструкції на сейм 1609 р. волинська шляхта підтримала прохання брацлавського каштеляна, луцького старости Миколая Семашка щодо підтвердження сеймовою конституцією королівського привілею на вільність містечку Тучин. В інстру-

²⁹ Там же. – С. 198.

³⁰ Там же. – С. 330.

³¹ Там же. – С. 239.

³² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 196, арк. 1234.

³³ Архив ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 239.

³⁴ Там же. – С. 261.

³⁵ Там же. – С. 273–274; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 51–51 зв.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 358 зв.

кції підкреслювалося, що це буде дуже благою винагородою за великі заслуги каштеляна перед Річчю Посполитою³⁷.

1627 р. волиняни просили підтримати ініціативу польного гетьмана Станіслава Конецпольського щодо продовження звільнення (від податків?) міста Ковеля, яке перебувало в його володінні. Тоді ж сеймик пропонував надати місту Берестечку, яке належало князю Олександрові Пронському, права, які має Замостя³⁸.

Окремі пункти інструкцій волинського сеймику стосувалися приватних фундацій у містах. 1638 р. шляхта клопоталася щодо плацу в Луцьку, купленого на кошти луцького суфрагана Станіслава Лози для зведення шпиталю святого Лазаря. Фундація вже була схвалена королем; шляхта, натомість, просила звільнення плацу від податків і приписання його виключно церкві³⁹. Наступного року волинський сеймик прохав підтвердити сеймовою конституцією фундацію Агнешки з Броничич, дружини колишнього луцького земського судді Войцеха Станішевського, яка купила в Луцьку плац і заснувала при домініканському костелі шпиталь та забезпечила виховання кільканадцяти дівчат⁴⁰. 1641 р. волиняни наказували послам добиватися затвердження конституцією фундації волинським воеводою Адамом Сангушком домініканського кляштору і пробоства в його маєтку Камінь, а крім того сеймик просив дозволити купити маєтності на суму 40 тисяч злотих для забезпечення фундації в Луцьку черниць закону святої Бригіди, що потерпали від нестатків⁴¹.

Таким чином, аналіз клаузул інструкцій, які стосуються міст, показує, що шляхта не виходила за межі свого традиційного вузькостанового розуміння співвідношення суспільства і держави. Якщо в інструкції і потрапляли прохання до сейму щодо міст і міщан, то за ними виразно проглядаються інтереси всієї шляхетської спільноти чи окремих її представників. Пункти щодо приватних міст у випадку прийняття їх сеймом мали насамперед відповідати інтересам їх власників: влаштування митного пункту, дозвіл на проведення ярмарків і торгів, звільнення від сплати податків (але на користь держави!), дозвіл на локацію міста чи отримання ним магдебурзького права. Прохання ж щодо королівських міст мали на меті поліпшити якість приватного життя й публічної діяльності шляхти. Покращення їх обороноздатності цікавило шляхту, оскільки багато її представників мали в цих містах будинки, а крім того, тут зберігалися книги земських і гродських канцелярій, записи в які часто відігравали ключову роль у доведенні прав власності чи шляхетства (якщо воно піддавалося сумніву) тощо. Турбуючись, наприклад, про звільнення Луцька від постоїв жовнірів, шляхта не приховувала, що вони є перешкодою для здійснення нею публічних функцій, оскільки під час сеймиків, років чи рочків просто неможливо найняти в головному місті Волині квартиру. Відхід від

³⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 97.

³⁸ AGAD, AR, dz. II, sygn. 980, k. 3.

³⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 2, т. 1. – С. 240–241.

⁴⁰ Там же. – С. 263.

⁴¹ Там же. – С. 275–276.

цієї генеральної лінії міг відбуватися лише внаслідок фінансового лобіювання з боку цього стану, але для нього значно простіше і надійніше було таким способом працювати з королівською канцелярією. Квінтесенція шляхетського відношення до міст і міщан, як здається, найбільш рельєфно сформульована в передсеймовій інструкції 1638 р. щодо позовів міщанами шляхтичів на королівський задвірний суд (шляхетські справи розглядалися коронним трибуналом, незалежним від монарха): «Усупереч давнім і недавнім конституціям, схваленим 1633 року, шляхетський стан великі труднощі від міст Його Королівської Милості і людей плебейської кондиції терпить, оскільки за мандатами [позовами – *П. К.*], за двором про ґрунти земські [тобто шляхетські – *П. К.*] винесеними, справлятися мусять»⁴². Власне виключне становище і небажання врахувати точку зору інших станів тут досягає апогею.

---

⁴² Там же. – С. 239.

Святослав Терський

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТА КРЕМЕНЦЯ ТА ЙОГО ОКОЛИЦЬ

Вивченню старожитностей літописних міст Волині має передувати нині ґрунтовне студіювання наукових здобутків попередніх дослідників. Автор запропонованої статті вже тривалий час займається історією археологічних досліджень у регіоні¹, але окремої спроби проаналізувати під цим кутом зору місто Кременець ні ним, ні іншими дослідниками поки-що не було.

Хоча в першій третині XIX ст. Кременець був одним із поважних наукових та освітніх центрів Правобережної України, його старожитності привернули увагу археологів досить пізно. Певну частину колекції старовини, що зберігалася в заснованій Чацьким Волинській гімназії, реорганізованій пізніше у Волинський ліцей, поза сумнівом, становили пам'ятки, які походила з Кременецького повіту. Особливо цінною була тутешня збірка монет, до складу якої увійшла нумізматична збірка закритого василіанського монастиря в Умані, що нараховувала 1 539 одиниць збереження². 1833 р. ліцей був переведений із Кременця в Київ, де став основою відкритого наступного року Університету святого Володимира, а 1836 р. у музей при новому навчальному закладі згадану передали вище нумізматичну колекцію, яка ще 1828 р. була вивезена з Кременця до Вільнюса.

Незабаром у часописах почали з'являтися перші публікації про Кременецький замок, цю найбільш імпозантну пам'ятку міста³. У середині XIX ст. робилися навіть спроби виявити пов'язані з нею підземні ходи⁴. Одним із перших тему старожитностей княжого міста підняв відомий свого часу історик-

---

¹ Див., напр.: *Терський С. В.* З історії розвитку археології та історичного краєзнавства на Волині до Першої світової війни // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 1997. – Вип. 6, ч. 1. – С. 148–179.

² *Kolendo J.* Studia z dziejów numizmatyki. Zbiory w Krzemiencu // *Archeologia*. – 1969. – [Т.] 20. – S. 92–106.

³ О древнем замке в городе Кременце // Журнал Министерства внутренних дел. – 1833. – Ч. 9, кн. 6. – С. 234–242; 1838. – Ч. 29, № 7. – С. 151–159.

⁴ *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при императорской Киевской духовной академии. – К., 1915. – Вып. 4–5. – С. 39.

краєзнавець Яким Перлштейн, викладач дворянського училища в Острозі. Зокрема, на основі натурних і топонімічних пошуків та архівних джерел він локалізував укріплення й церкви, які існували в Кременці в минулому⁵. Пам'ятки міста привернули також увагу Тараса Шевченка під час його подорожі по Волині за завданням Археографічної комісії. Детальний опис старожитностей міста і його околиць зробив викладач житомирської гімназії, член Волинського губернського статистичного комітету Лука Михайлович Рафальський (бл. 1820–1886)⁶. Тим часом мародери систематично розривали в Кременецьких горах численні ще на той час курганні могильники⁷. Наприкінці XIX ст. до київських колекціонерів потрапила кольчуга, яка походила з околиць міста.

Значний вклад у вивчення пам'яток Кременеччини зробив Микола Іванович Петров (1840–1925), який після закінчення Київської духовної академії деякий час працював у Кременці викладачем Волинської духовної семінарії. Засновані ним згодом, уже під час роботи в Києві професором духовної академії, Київське церковно-археологічне товариство та музей при академії стали прообразами церковних братств із музеями при них, що виникали наприкінці XIX ст. в деяких містах Волині. У працях ученого, написаних у кременецький період його наукової діяльності, знаходимо інформацію про старовинні монастирі Волині, а також окремі знахідки археологічних предметів⁸. Під час перебування в місті Петров особисто обстежував підземелля тутешнього замку⁹.

1886 р. штаб-ротмістр К. Вторжецький за завданням Московського товариства старовини склав археологічну карту південних повітів Волині, на якій серед іншого позначив також виявлені в попередні роки майстерні крем'яних знарядь, городища та могильники й зробив замальовки окремих речових знахідок. Відомо також, що він збирався навіть розкопувати в місті великий курган під назвою Княжа могила¹⁰. Дані про археологічні пам'ятки Кременця і його околиць, нагромаджені на кінець XIX ст., були систематизовані в працях професора Варшавського університету Дмитра Самоквасова (1843–1911) та професора Київського університету Володимира Антоновича (1830–1908)¹¹.

Наприкінці XIX ст. історію міста й повіту плідно опрацьовував викладач

⁵ *Перлштейн А.* Кременец и его замок // *Волинские губернские ведомости.* – 1856. – № 8–9.

⁶ *Рафальский Л.* Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 г. // *Волинские епархиальные ведомости.* – 1876. – Приложение. – 188 с.

⁷ *Гаврилюк С.* Историчне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). – Луцьк, 2002. – С. 293.

⁸ *Петров Н.* Краткие сведения о монастырях Волынской епархии ныне не существующих // *Волинские епархиальные ведомости.* – 1867. – Ч. неофиц.; *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при императорской Киевской духовной академии. – К., 1915. – Вып. 4–5. – 61 с., 40 табл.

⁹ *Петров Н. И.* Альбом достопримечательностей... – С. 37.

¹⁰ *Гаврилюк С.* Историчне пам'яткознавство... – С. 293.

¹¹ *Самоквасов Д.* Сборник топографических сведений о курганах и городищах в России. Волынская губерния. – СПб, 1880. – 203 с.; *Антонович В. Б.* Археологическая карта Волынской губернии // *Труды XI Археологического съезда в Киеве.* – Т. 1. – Москва, 1901. – С. 36–133.

Волинської духовної семінарії Микола Іванович Теодорович (*1856), який приїхав сюди після закінчення Петербурзької духовної академії. Зусиллями цього краєзнавця з'явилися п'ятитомний історико-статистичний опис церков і парафій Волині (1888–1903), половину одного з томів якого відведено саме Кременецькому повітові, та перше монографічне дослідження історії міста¹².

На початку ХХ ст. значну роботу по вивченню археологічних пам'яток Кременеччини провів Яків Яроцький (1840–1915), перший голова Товариства дослідників Волині, заснованого в Житомирі 1900 р. Отримавши 1905 р. в Кременці посаду директора комерційного училища, він відмовився від крісла голови цієї наукової організації, але очолював у ній далі історичну секцію, що охоплювала також археологічні дослідження. Краєзнавець намітив проблематику роботи секції, поставив, зокрема, завдання з'ясувати співвідношення оббитих і шліфованих кам'яних знарядь, скорчених і простягнутих поховань, обрядів трупопокладення й трупоспалення, порівняти інвентар курганних поховань із посипаними вохрою кістяками з інвентарем інших курганних могильників кам'яної доби, уточнити північні межі поширення курганів із вохрою, установити шляхи проникнення на Волинь міді й бронзи, зацікавився похованнями в кам'яних гробницях¹³. На прикладі синхронних пам'яток окремого мікрорегіону, роль якого була відведена місту Кременцю та його околицям, учений проілюстрував рівень заселеності Південної Волині за доби неоліту¹⁴. Переважна більшість робіт Яроцького до сих пір не втратила свого значення¹⁵.

У 20-х рр. ХХ ст пам'ятки Південної Волині, зокрема так званого Малого Полісся, розташованого між Подільською і Волинською височинами, продуктивно вивчав львівський археолог Ян Брик¹⁶, асистент професора Леона Козловського. Зібрані ним великі колекції крем'яних знарядь із мезолітичних стоянок у селах Лев'ятин, Гаї Левятинські¹⁷, Сапанів, Бережці згодом потрапили до Львівського історичного музею, де потім були, на жаль, утрачені.

У другій половині 30-х рр. завдяки попереднім пошуковим роботам місцевих краєзнавців в околицях Кременця дійшло до планомірних досліджень пам'яток бронзової та ранньозалізної епох. Їх проводили представники найголовніших наукових центрів міжвоєнної Польщі, зокрема доктор давньої історії Тадеуш Сулімірський (1896–1983) зі Львова, який 1936 р. очолив кафедру доісторичної археології Краківського університету (південно-східна

¹² Теодорович Н. И. История города Кременца Волинской губернии. – 2-е изд., перераб. – Седлец, 1904.

¹³ Яроцький Я. В. Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волини // Труды Общества исследователей Волини. – Житомир, 1902. – Т. 1. – С. 1–15.

¹⁴ Яроцький Я. В. Следы неолита в бассейне реки Иквы возле г. Кременца // Труды Общества исследователей Волини. – Житомир, 1915. – Т. 7. – С. 63–68.

¹⁵ Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К., 1974. – С. 9.

¹⁶ Bryk J. Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części Południowego Wołyńia. – Lwów, 1928. – 63 s., 9 tabl.

¹⁷ Bryk J. Osady epoki kamiennej na wydmach Nadbuzańskich // Wiadomości Archeologiczne. – Lwów, 1924. – Т. 9. – С. 58.

Кременеччина, середня течія р. Горинь¹⁸), Конрад Яжджевський (1908–1985) із Варшави, відомий в археології Волині як дослідник печери на околиці села Куликів, випадково відкритої в березні 1936 р.

Про печеру зі знахідками в кар'єрі на схилі Лисої гори Державний археологічний музей у Варшаві повідомив листом від 6 березня 1936 р. Францишек Мончак, учитель географії міжвоєнного Кременецького ліцею, який був ініціатором створення та першим директором музею при цьому навчальному закладі¹⁹. Проведені тоді дослідження дали поштовх до низки інших важливих відкриттів у цій частині Волині. 3 червня того самого року війт Бережецької гміни Станіслав Сарек повідомив музей у Варшаві про випадкове відкриття в селі Рудка поховання з добре збереженою урною, фібулою та двома прикрасами, зроблене під час дорожніх робіт²⁰. Оскільки доктор Яжджевський проводив розкопки в Бжесті-Куявському, на Кременеччину відрядили делегата музею у Волинському воеводстві Олександра Цинкаловського (1898–1983), що перебував у той час у Кременці, виділивши йому на дослідження 100 злотих. Завдання останнього полягало в тому, щоб дослідити відкрите поховання й розвідати на місці, чи не трапляються тут під час дорожніх робіт інші подібні могили. Окремим листом директор музею Роман Якимович повідомив згаданого вище війта про відрядження свого представника й попросив усіляко сприяти дослідникові в його роботі²¹.

Відкриття поховання готського вождя III–IV ст. н. е. в селі Рудка мало в науковому світі чималий резонанс²². Пам'ятка зацікавила, наприклад, доктора Казимежа Маєвського (1903–1981) з кафедри класичної археології Львівського університету, який у зв'язку зі своєю роботою про римські впливи на цій території спеціально просив потім в адміністрації археологічного музею у Варшаві доступу до фотографій знахідок. Згаданий вище керівник Музею Кременецької землі при Кременецькому ліцеї Францишек Мончак звертався до музею у Варшаві з проханням «про відливку готської могили в Рудці», відзначаючи, що він «буде мати велику цінність для доісторичного відділу нашого музею»²³.

У міжвоєнні роки велася робота над складанням археологічної карти

¹⁸ Див.: *Sulimirski T. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Malopolsce Wschodniej i na Wołyniu // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności. – Kraków, 1937. – T. 17. – S. 226–227.*

¹⁹ *K. J. Cmentarzysko jaskiniowe kultury wysockiej w Kulikowie, w pow. krzemienieckim // Z otchłani wieków. – Poznań, 1936. – R. 11. – Z. 4–5. – S. 67.*

²⁰ *K. J. Niezwykle bogaty grób z późnego okresu rzymskiego w okolicy Krzemieńca // Z otchłani wieków. – Poznań, 1936. – R. 11. – Z. 11. – S. 143.*

²¹ *Piotrowska D. Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej chroniących zabytki archeologiczne na Zachodniej Ukrainie // Przegląd Archeologiczny. – Wrocław, 2006. – T. 54. – S. 61–88.*

²² *Kokowski A. W 60-lecie odkrycia grobu «książęcego» w miejscowości Rudka na Wołyniu // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 157–159.*

²³ Цит. за: *Piotrowska D. Z działalności instytucji II Rzeczypospolitej... – S. 85–86.*

краю, але публікація нагромадженої інформації практично не проводилася, тому значна частина зібраних тоді даних недоступна нині українським дослідникам. Зокрема, науково цінними були кілька курганних могильників княжої доби в селах Бриків і Шпиколоси, досліджених Сулімірським²⁴. Срібні вискові кільця з могил на горі Лютра в другому з указаних поселень збереглися у фондах Волинського краєзнавчого музею (А-373, передав Сигізмунд Леський).

1937 р. був створений Музей Кременецької землі ім. доктора Віллібальда Бессера, головна мета якого полягала в тому, щоб відобразити в експозиції Волинь у складі міжвоєнної Речі Посполитої і розкрити насамперед тему «Волинь – для Польщі». Цей структурний підрозділ навчального закладу, очолений, як сказано вище, Францишком Мончаком, мав п'ять відділів – історичний, етнографічний, ліцейний, господарчий і пам'яток архітектури.

Улітку 1936 р., після одруження з мешканкою Кременеччини, у місто перебрався Олександр Цинкаловський, який спочатку працював у музеї археологом, а пізніше був його директором (1939–1944).

Чимало статей з археології Кременця та його околиць побачили світ на сторінках популярних львівських україномовних часописів «Життя і знання» (1929–1939) та «Наша Батьківщина» (1938–1939). Товариство прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри ім. Петра Могили, яке було засноване в Луцьку 19 листопада 1931 р., займалося не тільки українізацією православної церкви та православної духовної семінарії в Кременці, а й культурно-освітньою діяльністю, зокрема через свою газету «За соборність». Після закриття цього видання 1935 р. польськими властями в Кременці почав виходити єпархіальний двотижневик «Церква і нарід». Цей часопис, редагований відомим волинським краєзнавцем священником Михайлом Тучемським, уміщував чимало матеріалів з археології та історії Кременеччини, написаних Олександром Цинкаловським, Анатолем Дублянським, Віктором Данилевичем, Юрієм Шумовським і деякими іншими авторами. Проте й це видання не вгодило владі й наприкінці 1938 р. було заборонене на основі декрету президента від 10 листопада 1938 р. про ставлення Польської держави до православної церкви. Натомість краєзнавчі нотатки українським ученим пропонували вміщувати в польськомовному виданні «*Życie Kzemiępięskie*». Польські власті не були зацікавлені у вивченні пам'яток міста княжої доби. Навіть випадки знахідок у Кременці та в його околицях візантійських монет X–XI ст.²⁵ не використовувалися для розкриття історії міста.

Перші кроки планового дослідження міста були зроблені в післявоєнні роки учнем відомого польського археолога Стефана Круковського місцевим мешканцем Михайлом Івановичем Островським (1897–1977), який свого часу був делегатом Державного археологічного музею у Варшаві, постачав також експонати до музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, пізніше став одним із засновників, а згодом і директором музею у місті Дубно. Після

²⁴ *Sulimirski T. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych... – S. 226–227.*

²⁵ *Piotrowicz L. Monety rzymskie w Muzeum Wołyńskim w Łucku. – Kraków, 1939.*

війни деякий час він очолював також Кременецький краєзнавчий музей. Ученому не виділяли коштів на широкомасштабні дослідження, тому його роботи мали здебільшого розвідувальний характер. Зокрема, 1946 й 1949 рр. він провів невеличкі розкопки на території замку в Кременці, під час яких виявив вістря стріл, ножі, підкови, ключі, меч, сокири, кам'яне й кілька глиняних пряслиць, фрагменти скляного й керамічного посуду, рогову проколку тощо.

Восени 1947 р. з участю місцевого мешканця Івана Івановича Фалтуса, «наукового кореспондента Кременецького краєзнавчого музею», як він себе

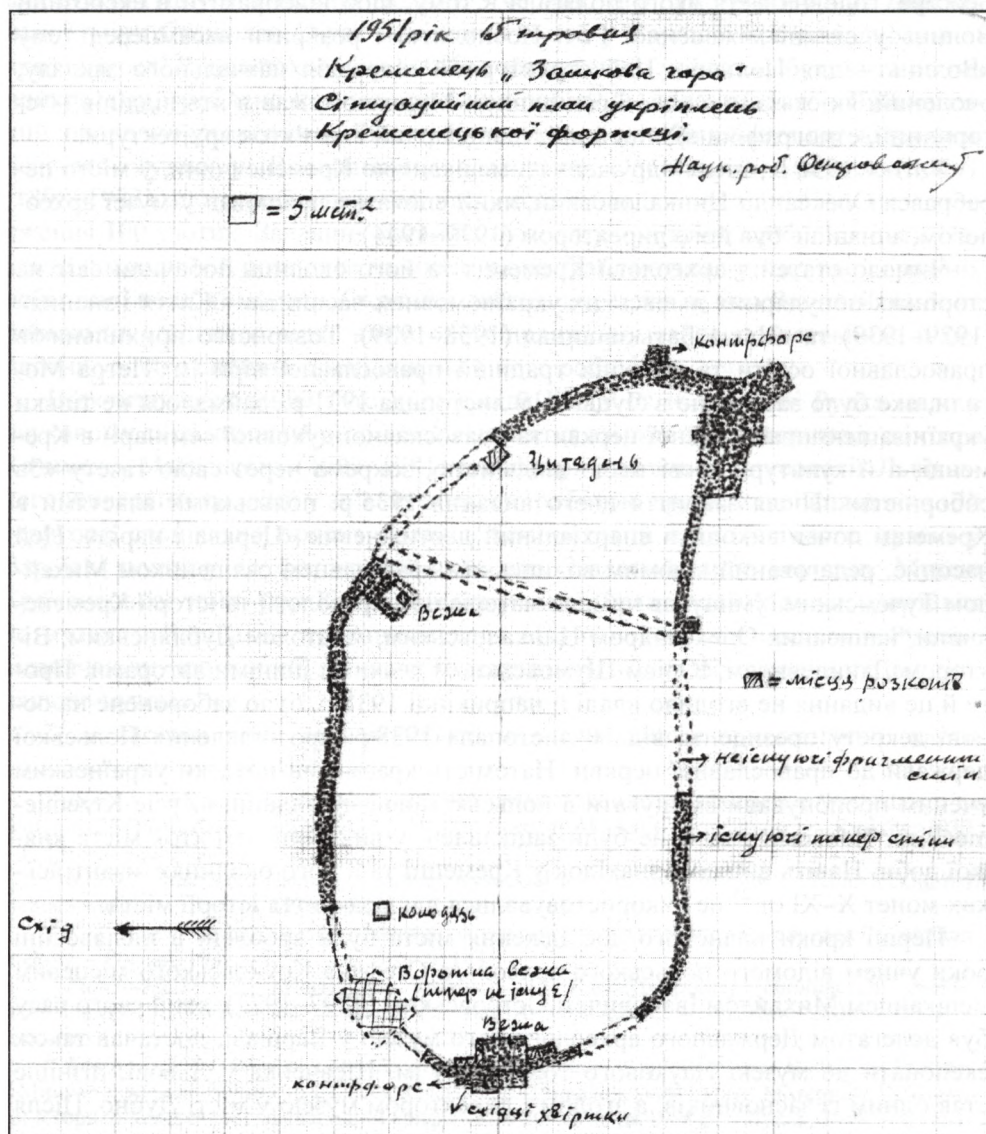

Рис. 1. Ситуативний план оборонних споруд Кременецького замку, складений М. Островським за матеріалами власних досліджень. 1951

називає, Островський досліджував середньовічне кладовище в селі Людвигі, де відкрив характерні для княжої доби підплитові поховання²⁶. Нині пам'ятки цього типу в Україні привертають пильну увагу дослідників, які вивчають ранньосередньовічні етнічні субстрати. Того самого року Островський брав участь у широкомасштабному дослідженні, яке провела Дубно-Кременецька археологічна експедиція Інституту археології під керівництвом відомого історика, археолога й етнографа Михайла Рудинського (1887–1958). Зокрема з його участю була складена археологічна карта верхів'їв Ікви²⁷.

Роботи велися також у долині верхньої і середньої течій Горині. Експедиція Вячеслава Канівця й Анатолія Савчука обстежила тут поселення I тис. до н. е. в селах Попівці, Мухавець, Лози й Манево Кременецького та Вишневецького районів. У 40–50-х рр. розвідувальні роботи в околицях Кременця проводили львівські, київські й ленінградські археологи на чолі з відомими вченими Маркіяном Смішком, Олексієм Тереножкіним, Марією Тихановою²⁸.

У 60-х рр. городища княжих міст Кременця й Данилова досліджували згаданий уже Островський та ленінградський археолог Павло Раппопорт²⁹. Матеріали їхніх робіт зберігаються в Кременецькому краєзнавчому музеї.

На горі Трійця на околиці села Стіжок, яку Островський першим серед учених ототожнив із літописним городом Данилів, у жовтні 1961 р. він провів розвідувальні дослідження, під час яких заклав два розкопи – № 1 площею 8x2 м² на західному краю гори та № 2 площею 4x3 м² на 45 м східніше першого, а також кілька шурфів. Ще один розкоп та шурфи було закладено на селищі біля півніжжя гори. Таким чином, польового сезону 1961 р. в Данилові вперше було досліджено понад 30 м² площі. Найцікавіші знахідки трапилися в розкопі № 2. Тут удалося відкрити рештки наземного житла з піччю-кам'яною в куті, звідси походила також переважна більшість знахідок: бронзова завушниця, залізні ножі й пробій, кістяна орнаментована ручка ножа. На городищі знайдено також залізні сокиру, льодохідний шип, острогу, зубило, мідну застіжку тощо. Досліджений матеріал був ретельно замальований і класифікований. Того ж року вчений вивчав городище княжого Шумська в селі Онишківці. Роботи привернули увагу Раппопорта, який 1967 р. продовжив дослідження на горі Трійця й привласнив собі честь ототожнення пам'ятки з гіпотетичною резиденцією короля Данила³⁰.

²⁶ Терський С. В. Михайло Іванович Островський – дослідник пам'яток княжої доби на Волині (до 110-річчя від дня народження) // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олександр Цинкаловський і край: Матеріали 27-ї Міжнар. наук. історико-краєзн. конф., присвяч. 1020-ій річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського (м. Володимир-Волинський, 22. 02. 2008 р.). – Луцьк, 2008. – С. 283–285.

²⁷ Рудинський М. Я. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 4. – С. 143–154.

²⁸ Тиханова М. А. Разведки в районе верхнего течения р. Горынь // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. – 1962. – Вып. 87. – С. 46–53.

²⁹ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // Материалы и исследование по археологии СССР. – Ленинград, 1967. – № 140. – С. 101, 106, 112, 139, 149, 154, 155, 175, 180, 224, 225.

³⁰ Раппопорт П. А. Данилов // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. –

Певний вклад у вивчення старовини Кременеччини зробив Василь Воляник, який деякий час очолював Кременецький краєзнавчий музей³¹. У 80-х рр. пам'ятки княжої доби, що збереглися в північних районах Тернопільської області, обстежував тернопільчанин Олег Гаврилюк.

У 1973–1975 рр. із метою довести раннє походження оборонних споруд Кременця цілеспрямовані розкопки проводила історик архітектури Євгенія Пламеницька. Та звіт про свої роботи вона, на жаль, не склала, а здобутий дослідницею речовий матеріал залишився неопрацьованим (кілька років тому він переданий Кременецько-Почаївському державному історико-архітектурному заповіднику). Згодом учасник цих робіт Леонід Крощенко опублікував статтю про укріплення на Замковій горі в Кременці, в якій зробив спробу продатувати періоди їх побудови, висловившись за те, що дерев'яні стіни замінювалися тут на кам'яні в 1366–1382 рр. у зв'язку з будівельною активністю польського короля Казимира III й волинського князя Любарта Гедиміновича³². Та подібні гіпотези повинні спиратися на конкретний археологічний матеріал.

Улітку 2007 р. невеличкі професійні археологічні спостереження були проведені в будівельному котловані на Ринковій площі міста: «рятівники» «несміливо» чи економно дослідили тоді всього лиш половину житла IX ст. при можливості вивчити його повністю.

Нині чекають на узагальнення цікаві колекції місцевого музею, нагромаджені кількома поколіннями дослідників. Тут є, зокрема, показова підбірка середньовічної та дещо пізнішої зброї (кольчуга, бойові сокири, гармати, арбалетні болти тощо). Лише ретельний аналіз збережених свідчень давньої історії та серйозне відношення до археологічних досліджень зможуть заповнити численні «білі плями» в історії міста Кременця і його околиць.

1971. – Вып. 125. – С. 82–86.

³¹ Воляник В. К. Роботи в с. Горинка Тернопільської області // Археологічні дослідження на Україні 1969 р. – К., 1972. – С. 312–313.

³² Крощенко Л. Визначення часу побудови мурованого замку в Кременці // З історії української реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – К., 1996. – С. 254–258.

Наталія Білоус

МАГДЕБУРЗЬКІ ПРИВІЛЕЇ КРЕМЕНЦЯ XV–XVI СТОЛІТЬ

У пізньому середньовіччі в містах Центрально-Східної Європи відбувався бурхливий урбанізаційний процес, пов'язаний із колонізацією на «німецькому праві» (лат. *Ius Theuthonicum*). У більшості випадків цей термін включав у себе різний зміст¹. Різними були також напрями проникнення на землі Центрально-Східної Європи, у тому числі українські, елементів нової організаційної моделі міст на «німецькому праві». Її запровадження супроводжувалося кардинальними соціально-економічними перетвореннями. Така модель несла із собою особисту свободу для міщан, регулювання їхніх повинностей, а також просторову перебудову міст та правову автономію². Цей процес називався в джерелах локацією (лат. *locatio*)³ і супроводжувався наданням привілеїв. Локаційний рух не мав характеру одноразової акції, а був багатоступінчастим процесом розвитку міської мережі.

Як відомо, перша локаційна хвиля, а разом із нею і поширення на українських землях магдебурзького права припадає на другу половину XIII ст., коли в Холмі, Перемишлі, Львові, Володимирі з'явилися німецькі громади. «Експортоване» німецькими колоністами міське право тривалий час залишалося юридичною формою існування тільки тих громад, які постали в містах Галицько-Волинського князівства. Із включенням західноукраїнських земель до Польського королівства урбанізаційний процес на землях Галицької Русі інтенсифікувався: до кінця XIV ст. тут відбулося 37 локацій, у XV ст. – 73. Виникнення в цьому регіоні міст було викликане передусім необхідністю їхнього захисту від частих татарських, турецьких, молдавських нападів⁴. У Бел-

---

¹ Незалежно від терену свого побутування надання «німецького права» означало загальні привілеї новим поселенцям (колоністам) на особисту свободу, спадкоємне відчужуване право на певних умовах на землю, постійний чинш як феодалну ренту, свободу вибору занять і міське самоврядування з власним судочинством. Детальніше про це див.: Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. // Проблеми слов'язнознавства. – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 16.

² Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи... – С. 17.

³ Zienara B. Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji // Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. – Warszawa, 1976. – S. 78–80.

⁴ Horn M. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku // Roczniki Dziejów

зькому воеводстві ці процеси набули менш інтенсивного характеру: на кінець XV ст. тут відбулося лише 13 локацій, найраніша з них – у Бузьку⁵. У XV–XVI ст. урбанізаційний процес охопив землі Волині, де серед перших магдебурзькі привілеї отримали королівські «повітові» міста – Луцьк, Кременець, Володимир.

Надання Кременцю «німецького права». Локаційний привілей 1438 р.

Початок у Кременці магдебургії пов'язаний із великим князем литовським Свидригайлом. Саме він 9 травня 1438 р. видав відповідний локаційний привілей. Цей документ, як і більшість актів, які вийшли з канцелярії Свидригайла, писаний руською мовою («[...] privilegium pargameneum cum appenso sigillo, ruthenico caractere scriptum»), що загалом є нехарактерним для локаційних привілеїв XV ст., оскільки всі тогочасні привілеї писалися винятково латинською мовою, а пізніше – у XVI ст. – як латинською, так і польською.

Кременецький привілей дійшов до нас у пізнішій копії, уписаний у польській транскрипції спочатку в книгу Коронної Метрики, а звідти 8 жовтня 1785 р. перенесений до кременецької гродської книги. На звороті цього документа було зроблено такий запис: «Z aktu Metryki Koronnej autentycznie wydane, zawierającego w sobie przywilej, od xięcia Swidrygała Jurkowi na wojtostwo Krzemienieckie dany i służący, ekstraktu oblata; anno 1785, die 8 Octobris w grodzie Krzemienieckim». Згодом ця копія потрапила до рук членів Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському генерал-губернаторі й 1869 р. була надрукована в «Архиве Юго-Западной России»⁶.

Зазначимо, що всі акти, видані Свидригайлом, дійшли до нас, на жаль, лише у копіях, тому судити про їх автентичність чи достовірність нам не доводиться. Тим не менше, ретельний аналіз існуючого тексту першого привілею Кременця не залишає нам жодних сумнівів щодо існування в XV ст. його оригіналу. Підтвердженням цьому є також уміщений наприкінці привілею перелік свідків, який узгоджується з датою надання.

У згаданому привілеї Свидригайло титулує себе як «великий князь литовський і руський», що загалом було характерно для його політики в 30-х рр.

Spółecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1974. – Т. 35. – С. 72; Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648 // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Historia. – Opole, 1975. – Т. 13. – С. 31–32. Уточнені дані щодо кількості заснованих міст у Руському воеводстві подає Р. Щигел: *Szczygiel R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku. – Lublin, 1989. – С. 99, tabl. 8.

⁵ Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław, 1991. – С. 275.

⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском, подольском и вольнском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1869. – Ч. 5: Акты, о городах (1432–1798). – Т. 1. – С. 3–5. Нині копія привілею вважається втраченою, як і кременецька гродська книга за 1785 р., тому дослідники користуються текстом, опублікованим в «Архиве Юго-Западной России». Передрук його поміщено наприкінці нашої статті.

XV ст., коли він провадив активну боротьбу за великокнязівський стіл і право титулуватися «великим князем литовським»⁷. Цьому наданню передувало інше – 31 жовтня 1432 р. польський король Владислав Ягайло надав привілей на німецьке право місту Луцьку⁸, що означало важливий політичний крок із польської сторони в поширенні своїх впливів на Волинську землю.

Кременецький привілей, на відміну від луцького, видавався у формі «контракту на вйтівство», тобто як привілей на вйтівство, і був адресований не всій громаді міста, а конкретній особі – міщанинові німецького походження Юрку з міста Бузьк, який, як і в інших тогочасних новоолокованих містах на німецькому праві, міг виступати організатором міської громади. Але за своїм змістом цей привілей був водночас і актом, що надавав Кременцю магдебурзьке право: «[...] iż požadał na nas iz Buska Niemiec Jurek w Kremianec woytostwa z nemeckimy prawy, kak iz Marborga [тобто – Magdeburga. – *Авт.*] prawa wydaiut na wsia krolewskije miasta Polskoje Koruny, i my, poradywsze z naszymi kniazi, i z pany, i z naszeju radoju, podłuh ieho proszenia, dali ieśmo iemu woytostwo u Kremiancy so wsimy tymy prawy marborskiemu [...] i majet on u swojey hranicy sudyty o welykoj riczi i o małoj Rusina, i Lacha, i Niemca, i Wołozyna, i Armenina, i Żydowina, i Tatoryna [...]»⁹.

Подібні за змістом привілеї XIV–XV ст. відомі й іншим містам. Так, 1339 р. галицько-волинський князь Болеслав-Юрій Тройденович надав міщанинові Барткові із Сандомира вйтівство в м. Сянок «із повною владою і юрисдикцією за німецьким правом, тобто правом магдебурзьким»¹⁰. Серед волинських міст такий привілей отримав Сокаль, локований на р. Буг на старому городищі, відомому з літописів з XI ст. 1424 р. мазовецький князь Семовит IV, у володіння якого воно тоді входило, продав сокальське вйтівство за 150 гривень краківському міщанинові німецького походження Миколаю Шьонвальду. Водночас Сокаль отримав самоврядування на магдебурзькому праві¹¹. А близько 1438 р. король Владислав III надав подібний привілей місту Литовиж¹².

⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 184–226.

⁸ У привілеї, зокрема, зазначалося: «[...] horum et aliorum meritorum intuitu, praelatis, bojaris, militibus et nobilibus terrae praedictae Luczensis, tam in fide sanctae romanae ecclesiae, quam etiam orientalis, seu graecae constitutes, omnia jura, libertates, immunitates et gratias, tales quales habent, eis gaudent et fruuntur praelati, barones et nobiles regni nostril Poloniae, praedictus civibus autem, utpote: polonis, theutonicis et ruthenis jus Theutonicum [...]» (Архів ЮЗР. – Ч. 5, т. 1. – С. 1).

⁹ Архів ЮЗР. – Ч. 5, т. 1. – С. 3. Підкреслення в цитаті – наше.

¹⁰ У привілеї відзначено: «[...] dedimos et contulimus fideli nostro servitori Bartkoni de Sandomiria advocaciam in Sanok nostra civitate super flumen, quod dicitur San, sitam cum plena potestate et omni iurisdictione Theothonico iure id est iure Meydeburgensi sibi et suis pueris legitimus heredibusque universes perpetuo iure libere ac hereditary habendam, tenendam et possidendam prout ipsum ius Maydeburgense viget et tenetur per civitates singulas [...]» // Przywilej lokacyjny miasta Sanoka z 1339 roku / Wstęp i opracowanie F. Kiryka. – Przemyśl, 1992. – S. 9.

¹¹ Janeczek A. Osadnictwa pogranicza polsko-ruskiego... – S. 224.

¹² Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – S. 139. Привілей для Луцька, на відміну від кременецького, написаний латинською мовою.

Надання Свидригайлом 1438 р. Кременцю магдебурзького права можна певною мірою розглядати як закономірний наслідок його бурхливої політичної діяльності. Литовський князь, незважаючи на свою «руськість» і на той факт, що він не був палким прихильником іноземних впливів, відчував, що магдебурзьке право було потребою часу і його запровадження в містах, що перебували під його юрисдикцією, матиме свої переваги. Далися взнаки, мабуть, і його активні дії 1430–1432 рр. щодо налагодження дружніх стосунків із Тевтонським Орденем, а отже безпосереднє ознайомлення з варіантами німецького права, що незабаром викликало протидію польського короля¹³.

Варто сказати кілька слів про першого кременецького в'їта і про Бузьк, звідки він прибув. Бузьк – одне з найстаріших міст Волині, яке належало тоді до Белзької землі. Рік його заснування достеменно невідомий, оскільки існує кілька локаційних привілеїв міста. Воно було засноване на старому городищі, що лежало в гирлі Полтви, притоки Бугу. Перший локаційний привілей можна датувати 12 листопада 1376 р., коли Владислав Опольський надав Яську Кмиті привілей на весь «Бузький повіт» разом із замком і містом. Цього ж року Бузьк у джерелах згадується як *oppidum*¹⁴. Удруге поселення отримало привілей 1411 р. від Семовита IV, який водночас продав в'їтівство у Бузьку німцеві Миколаю Шарару. У XV–XVI ст. Бузьк складався зі Старого, Середнього та Нового міст, а також передмість Ліпобоки, Довга Сторона, Воляни, Підзамче та Німецького, заселеного, мабуть, німецькими колоністами. Місто знаходилося на важливому торговому шляху, що полегшувало його мешканцям комунікації з іншими волинськими містами й сприяло міграційним процесам. Перший кременецький в'їт – німець Юрко, (який, до речі, міг ще називатися і Юргенс), скоріше за все, не був знатного походження, згадується оскільки в привілеї без прізвища. Можливо, він прислужився Свидригайлові й отримав в'їтівство за військові заслуги, як це часто практикувалося в XV–XVI ст. в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському.

В'їт у Кременеці, подібно до більшості тогочасних міст, був головною особою в системі управління містом. Йому надавалося необмежене право здійснення на в місті судочинства (звісно, у межах міської юрисдикції): «[...] ne imaiet ich nasz starosta ani kotory nasz uradnik sudyty ni za kotoraja dieła, niżli sam tot predreczony woyt imaiet ich sudyty u nemeckom prawie [...]».

За виконання своїх функцій та обов'язків в'їт мав отримувати шостий «пенязь» від сплати ланового податку, регулярні сплати від доходів із міських крамниць і яток, від міської лазні, млинів, розташованих на річці Ікві, третину доходів від судочинства, необмежене право на користування приміською нерухомістю, тобто міськими сіножатями, лісами, полями і т. п. У довічне право користування йому надавалися села Підлісці та Денятин, а також кілька ланів за містом.

Що ж отримувала міська громада за привілеєм 1438 р.? Міщани, які під-

¹³ *Nikodem J. Stosunki Świdrygiełły z Zakonem Krzyżackim w latach 1430–1432 // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2000. – S. 5–32.*

¹⁴ *Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego... – S. 222.*

лягали вйїтвськїї юрисдикції, звільнялися на кілька років від сплати деяких податків (щоправда, яких саме, у привілеї не уточнюється), від обов'язку давати підводи та ходити на толоку. По закінченні терміну «вільних років» вони мали сплачувати щороку по півгривні від кожного лану: «[...] a koho koli on [тобто – вйїт. – Авт.] osudit u Kremieneckom mieste, tym miestczanom ne nadobije nikotoraja tiahost, a nikotoryi popłaty, ni podwoody z mesta dawaty, ani k paszniam ni pri komu chodyty, ani na tołoku ne pouty, odno, koli komu taja wolnaja leta wyidut, tohdy tot i maiet z łanu daty nam poł hrywny».

Підтвердження Кременцю магдебурзького права. Привілей 1536 р.

1442 р. на віленському з'їзді великий князь литовський Казимир Ягайлович підтвердив Кременцю німецьке право¹⁵. Цікавим є той факт, що історична пам'ять кременецьких міщан надалі не зберегла відомостей ані про перший локаційний привілей, ані про першого кременецького вйїта. В актових джерелах XVI ст. не зафіксовано будь-яких згадок про це, що дає підставу припустити, що вже тоді оригінал привілею був утрачений. Причиною тому можуть бути пожежі і спустошення міста від нападів татар наприкінці XV – на початку XVI ст. і як наслідок цього – загибель міських книг, де мала б бути вписана його копія. У кременецькій гродській книзі є запис від 23 травня 1569 р., в якому йдеться про те, що міське поспільство висловило недовіру вйїтові Федору Новоселецькому. Виявляється, що воно пам'ятало майже всіх кременецьких вйїтів лише за XVI ст.: «[...] a в нас jako место почало фундуватися от перших войтов кремьянецких – от Целяра, Вацлава Понятовского, Михайла Скубейды а Матыса Рышковского, jako привілей опивал тых войтов славное памяти его кролевское милости [...]»¹⁶. З цієї фрази можна зробити висновок, що міщани пов'язували фундацію міста на німецькому праві приблизно з початком 30-х рр. XVI ст., тобто з привілеєм 1536 р.

Між ним і першим привілеєм хронологічно відстань у майже 100 років, що виглядає трохи нелогічним. Можна припустити, що міг існувати ще один привілей – з кінця XV ст., наданий великим князем литовським Олександром. Як відомо, цей володар Литви відзначився в історії своєю активною урбані-

¹⁵ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły... – S. 139. О. Галецький посилається на Teki Naruszewicza, t. 17, nr 124. Див. також: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України, відділ рукописів, ф. 91 (Родинно-мастковий архів Радзимінських), спр. 410.14, арк. 10–11; Собчук В. Д. Шляхетський рід Денисків-Матвіївських // Записки НТШ. – Львів, 2006. – Т. 252: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 413. І. Данилович помилково приписав привілей для Кременця 1442 р. польському королеві Владиславу Варненчику. Див.: Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów / Zebrał i w treści opisał I. Daniłowicz. – Wilno, 1862. – Т. 2. – Nr 1783, rok 1442.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 21, оп. 1, спр. 14, арк. 10 зв.

заційною політикою. Збереглося близько двохсот різних актів і привілеїв за 1492–1506 рр., виданих ним як окремим містам, так і особисто деяким міщанам, а крім них ще понад 120 актів різного характеру, що стосувалися міщанства¹⁷. В основі його політики лежали передусім потреби державної скарбниці, звідки в ті часи бралися чималі кошти на ведення війн із Московською державою, адже грошові надходження від міст були стабільними¹⁸. Серед міст, які отримали в цей період привілеї на магдебурзьке право, були: Бранськ (1493 р.), Більськ Підляський (1495 р.), Гродно (1496 р.), Луцьк (1497 р.), Полоцьк (1498 р.), Дорогичин (1498 р.), Київ (1498 р.), Мінськ (1499 р.), Мельник (1501 р.), Кам'янець (1503 р.), Високе (1503 р.), Лосичі (1505 р.). Отже, наприкінці XV – на початку XVI ст. відбулася ціла серія надань привілеїв містам Великого князівства Литовського, серед яких міг бути й Кременець, але, можливо, як і у випадку з Києвом¹⁹ та Володимиром, тогочасний магдебурзький привілей не зберігся.

1533 р. Сигізмунд I передав Кременець віленському біскупові Янушу, надавши йому привілей, в якому зазначалося, що місто мало судитися за нормами магдебурзького права з апеляцією до Львова. Та оскільки незабаром Януш отримав номінацію на познанське біскупство, 1536 р. Кременець був переданий дружині Сигізмунда I королеві Боні. Водночас 4 квітня 1536 р., під час віленського сейму, Кременцю було надано новий привілей на мадебурзьке право з різними вольностями за прикладом інших міст Корони Польської, на взірць столичного Кракова. За цим актом усі кременецькі міщани мали судитися тільки за нормами магдебурзького права. Як і деінде, до компетенції міської ради на чолі з бурмистром належав розгляд цивільних справ, а лави на чолі з війтом – кримінальних. Міщанам надавалися різні пільги економічного характеру: можливість користуватися вагою, воскобійнею, заводити м'ясні ятки, аптеки, різні крамниці, доходи від яких мали йти на користь міста. Радці і писарі звільнялися від сплати податків (королівського чиншу та податку на нерухомість). Шляхта та інші категорії населення, що проживало в межах міської юрисдикції, повинні були нарівні з усіма міщанами виконувати міські повинності і сплачувати податки, не перешкоджати міщанам у шинкуванні. Євреям, які мешкали в місті, заборонялося чинити перешкоди міщанам у торгівлі. Кременецьких міщан звільняли від сплати будь-якого мита по всій території Великого князівства Литовського і Корони Польської. Їм надавалося право організувати щороку ярмарки (щоправда, терміни їх проведення у привілеї не вказано) та щотижневі торги. Надалі цей привілей неодноразово підтверджувався наступними володарями держави.

Отже, для Кременця, подібно до інших тогочасних міст, була характерна «багатоетапність» у перетворенні в правовому відношенні міського осередку

¹⁷ Pietkiewicz K. Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast // Białystoczczyzna. – Białystok, 2002. – Nr 1–2 (61–62). – S. 18–19.

¹⁸ *Ibid.* – S. 20–41.

¹⁹ Білоус Н. О. До питання про запровадження магдебурзького права в Києві // Український історичний журнал. – 2008, № 1. – С. 123–134.

на автономне поселення на магдебурзькому праві. Процес надання й утвердження магдебурзького права відбувався тут поступово з наданням привілеїв 1438, 1442 й 1536 рр., тобто розтягнувся на досить тривалий час. Так само довго тривав процес оформлення міської юрисдикції і творення органів міського самоврядування. Як наслідок у Кременці сформувалися місцеві особливості у структурі й організації міської влади, що в цілому було характерним для багатьох українських міст, які керувалися нормами магдебурзького права.

Додаток

1438 р., травня 9. – Кременець. Привілей великого князя литовського Свидригайла німцю Юркові з м. Буська на вїтївство в м. Кременці та надання місту магдебурзького права*

Miłostiu Bożeju, my, Welykij Kniaź Swidrygał Litowski, Ruski, y innych, czynim znamienito sim naszym listom koźdomu, ninesznym y potom buduszczym, chto nań wezryt, ili, cztuczy ieho, usłyszyt komuż toho koli budet potrzebno, iż požadał na nas iz Buska Niemiec Jurek w Kremianeć woytostwa z nemeckimy prawy, kak iz Marborga prawa wydaiut na wsia krolewskije mista Polskoje Koruny. I my, poradywsze z naszymi kniazi, i z pany, i z naszeju radoju, podłuh ieho proszenia, dali ieśmo iemu woytostwo u Kremiancy so wsimy tymy prawy marborskiemu, ni odnoho członka ne wyjmaja ani ustawlaja, i majet on u swojey hranicy sudyty o wełykoj riczi i o małej Rusina, i Lacha, i Niemca, i Wołoszyna, i Armenina, i Żydowina, i Tataryna, a lubo ktoromu jazykom woznanomu, a koho koli on osudit u Kremeneckom mieste, tym miestczanom ne nadobije nikotoraja tiahost, a nikotoryi popłaty, ni podwoody z mesta dawaty, ani k paszниям ni pri komu chodyty, ani na tołoku ne poyty, odno, koli komu taja wolnaja leta wyidut, tohdy tot imaiet z łanu daty nam poł hrywny, a tomu istomu woytu z toho płata – szesty pieniaz; a jeszcze jemu płat: z kaźdych kramow i z kaźdych jatok: reznicznych, y z pekarskich, y sweckich, niczoho na nas ne wyjmenaja; a szto koli młynow pryprawit na rece, na Ikwi, a lubo pod horodom, ba indi hde ubuduiet u mestskoi hranicy, to jeśmo jemu wsie dali i jeho pożytku, takoż na nas niczoho ne wymienaja; a jeszcze tych młynow mełnyki, которaja na nich recz pryjdet, ne imaiet ich nasz starosta ani kotory nasz uradnik sudyty ni za которaja diela, nizli sam tot przedreczony woyt imaiet ich sudyty u nemeckom prawie; a jeszcze wolno jemu w rekach, y w lesiech, y w senožatach, i ku budowaniu sieno sieczy, i derewo rubity, i pastwa towaru; i miesto ku budowaniu wo wsei naszej hranicy, ku Kremencu pryprawajuszczey; a jeszcze szto lud sudyty w nemeckim prawe od wsiakoie winy: ot wełykoie i ot małoie, nam dwa piniazy, a woytu treti; horodowu i z mesta nihdo indei ne westy mołoty, nizli na woytowy młyny; a jeszcze strela wolna – łowity i strelaty wsiakije zweryny, odnoho ne odżenaja; a łazniu jemu

* Привілей публікується за копією 1785 р. (Архив ЮЗР. – К., 1869. – Ч. 5, т. 1. – С. 3–5). Вступна та кінцева клаузули, додані у XVIII ст. писарями Коронної та Кременецької гродської канцелярій, нами опущені.

mety w mestie. A ieszcze tomu werchu reczonomu woytu, Jurku, dali jeśmo seło Podlescy i z sady i so wsiemi wchody i prychody, szto k tym Podlescom prysłuchalet; a otmierzyli y dali iesmo łanow k mestu ot horoda: z odnoi storony do Bełoi Krynicy i do reki Ikwy pola, y senožati, i lesy, i dubrowy, na druhuju storonu do Manewskoie dorohi, szto od Zoloba k Manemu doroha, to vse k mestu: lesy, dubrowy, y senožaty, i seliszcza; i wsi wchody i prychody; ot jeszcz daly jeśmo tomu istomu, predreczonomu woytu, Jurku, ku jeho woytostwu seło Deniatyn so wsimy pożytki, i z myty, i stawy, i stawiszczy, i z polami, i z paszniami, i z sienożatmi, i z lesy, i z bobrowymi hony, i szerepany, niczoho na nas nie wymieniaja; weczno i neporuszno jemu, żenie jeho, i detom jeho, i bliznim jeho, a po jeho żywocie, acz ne budet żony jeho i detey, ino jeho bliznemu; a z teho imienia imajet nam woyt Jurek służyty z dwiema strelci, hdyby koli nam buło potreba.

A pri tom była nasza rada, kniazi y panowie: kniaź Iwan Putiata; kniaź Iwan Romanowicz; kniaź Andrey Wasylewicz; marszałok nasz, pan Moniwid, starosta podolski y kremenecki; pan Jurkij, marszałek nasz; pan Iwan Wołotowicz; pan Masko Hulewicz.

A na twerdost toje naszei i zwerchu pisanoje reczy i peczat nasz welili jeśmo prywesyty k tomu naszomu listu.

Dan w Kremency, pod lety Roźdestwa Isus Chrystowa tysiacz let i czterysta trytciat osm leta, maia dewiatoho dnia, indikta perwoho.

Pan Moniwid, starosta podolski i kremenecki.

(locus sigilli appensi)

Володимир Кравченко

СТРУКТУРА МІСЬКОЇ ВЛАДИ КРЕМЕНЦЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Головними джерелами для дослідження органів міського самоврядування і судочинства будь-якого міста доби раннього Нового часу є документи, що містяться в книгах судово-адміністративних установ міст, які отримали магдебурзьке право. Архів міста Кременця на цей час складає 60 книг, які включають ревізію Кременця 1563 р., а далі вже документи від початку XVIII ст. і до 1816 р.¹ За умови повної відсутності міських судових книг другої половини XVI ст. перше місце за значенням та інформативним багатством займають книги Кременецького гродського суду. Але й вони були понижені під час погрому козаками архівів гродських і земських канцелярій 1648 р. в ході Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Про це свідчить протестація кременецького гродського писаря Яна-Казимира Рожинського перед судом про насильства, заподіяні 1648 р. козаками полку Філона Джелалія та сотників полків Максима Кривоноса і самого Богдана Хмельницького, які 30 жовтня захопили Кременець: «в подземных мурованых склепах замками обварованые скрыни, в котрых акта, так земские яко и гродские добре, порядне и выразне обвароване были, [...] тые акта помененые и реестры, и протоколы, одни з политер пообдирали, другие внивеч подерли, третие в ковалки посекали, четвертые, попсовавши, розне порозметали, которые под снегами, а потом под досчами аж ад модернум менсема априлем розно лежали, с котрых некторые ледво се где налезли и то надпсованые»². Більшість аркушів пошматованих книг, розкиданих тоді по території Кременецького замку, довгий час залишаючись під відкритим небом, під дією вологи частково й повністю спо-

¹ *Севта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі // *Архіви України.* – 2003. – № 4–6. – С. 253.

² Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 21, оп. 1, спр. 140 а, арк. 55–56 зв.; опубл.: *Архив Юго-Западной России* (далі – *Архив ЮЗР*). – К., 1914. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 137–140; *Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657.* Збірник за документами актових книг / Упор. *Л. А. Сухих, В. В. Страшко.* – К., 2008. – С. 55.

рохнявіли або втратили текст. Унаслідок цього значна кількість документів не має початку або кінця, або того й того. Найраніші документи цих книг відносяться до початку 40-х років XVI ст. До нашого часу вони дійшли у вигляді стосів окремих аркушів, які фахівці Центрального державного історичного архіву України в м. Києві спочатку реставрували, упорядкували по хронології, у 1953–1954 рр. сформували з них 298 книг (серед них 60 книг земського суду), а потім до вцілілих документів певної кількості книг склали внутрішні описи³. З допомогою внутрішніх описів авторові вдалось ознайомитися з досить значною кількістю документів, які дозволили визначити найголовніші напрямки розгляду даної теми й дослідити її в загальних рисах.

Чи не головною проблемою, яка постає перед дослідниками структур міських влад будь-якого міста, розташованого на землях України, Литви і Польщі, є з'ясування місця *війта* в міській владній структурі. Іншою проблемою є з'ясування питання, чи обирався війт міською громадою з наступним підтвердженням королем висунутої міщанами кандидатури, як то склалося в Києві від початку 70-х років XVI ст.⁴, чи війт, не маючи жодного відношення до місцевої громади, будучи прибульцем, отримував на своє прохання від короля за особливі заслуги в цивільній або військовій службі привілей на війтівство в місті, а разом із ним звільнену від податків земельну ділянку в самому центрі міста на Ринковій площі, з будинком, господарськими приміщеннями, городом і садом, а також отримував у користування інші джерела прибутків – млини, ставки, корчму, лазню, доходи від судочинства й торгівлі. У такому разі війтівство було спадковим і після смерті війта законно діставалось у спадок його синові⁵. До такої категорії міст ще з часів отримання привілею 1438 р. належав Кременець, а крім нього й інші повітові центри Волинського воєводства – Володимир і Луцьк. Будинок кременецького війта так само розташовувався на Ринку і, як свідчить документ від 9 жовтня 1585 р. – заява бурмистра Войтеха Гамрата і радців про втрату королівського привілею під час порятунку всього, що зберігалось в ратуші, коли спалахнула пожежа у війтівському домі, – знаходився зовсім поряд із ратушею⁶. До речі, згідно з ревізією 1563 р. тогочасний війт Матис Гришковський мав дві ділянки (пля-

³ Кременецький земський суд: Описи актових книг. К., 1959. – Вип. 1. – С. 6–8.

⁴ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА), ф. 389, оп. 1, спр. 192, арк. 13–14; Акты Юго-Западной России. – СПб., 1862. – Т. 1. – № 155. – С. 172–173; Білоус Н. Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 93–98.

⁵ Дружчыч В. Войты і їх улада у беларускіх гаспадарскіх местах з майдэборскім правом // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. – Менск, 1928. – Кн. 3, т. 2. – С. 241–298; Котыцкі З. Ю. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV – первая половина XVII в. // Советское славяноведение. – 1972. – № 5. – С. 26–41; Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988. – S. 118–119; Zajaczkowski S. Obowiązki wojskowe wojtów w państwie polskim w okresie monarchii stanowej // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1978. – Т. 21. – S. 40–42; Załęska M. Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu. – Warszawa, 2005. – S. 148–149.

⁶ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 24, арк. 216 зв.

ци) на тій стороні Ринкової площі, що починалася від вулиці Горньої⁷. Коли вїт заступав на уряд, то був зобов'язаний скласти присягу на вїтївство. Що стосується Кременця, то це підтверджується документом від 1567 р. – свідченням возного про його перебування в ратуші: «войт бывший [...] Матыс Рышковский (або Гришковський – прим. авт.), ставши доброволне, войтовство кременецкое зо всеми пожитками [...] Федору Григоровичу Новоселецкому спустил [...] а пан Федор Новоселецкий оное войтовство от него принемиши и присягу на войтовство вчинил»⁸.

Щодо судової діяльності, то згідно з магдебурзьким привілеєм 1536 р. вїт був зобов'язаний організувати розслідування злочинів і виносити вирок на основі норм магдебурзького права в кримінальних справах у найтяжчих злочинах – злодійствах, убивствах, підпалах. Згідно з цим привілеєм вищою апеляційною інстанцією для вироків кременецького міського суду була рада міста Львова⁹. Цей факт підтверджується документом із кременецької гродської книги за 1550 р., що є скаргою кременецьких радців на вїта, який самовільно прийняв судові рішення, що виправдовувало без обговорення радою і без її рішення якихось Кузьму і Станіславову, та відіслав його на розгляд і підтвердження до львівської ради: «панове радцы и бурмистры теж поведили, иж дей: мы до Лвова не посылали ани так ортелю, яко ты в листе своим кром воли ншое посылал, не выдавали, и ест нам в том сором, иж ты кром воли ншое посылал [...] а ты ортель наш и артикул статутный опустил, а другой себе артикул нашедши и справу от себе и от нас справивши, до Лвова посылал, а мы того тебе не велели»¹⁰. Цей документ свідчить про розмежування компетенцій вїтївсько-лавничого суду і радецького. Радецький суд був вищою інстанцією для лавничого суду.

У документі від 23 травня 1569 р. поіменно згадані кременецькі вїти, які були на уряді ще в першій половині XVI ст.: Целяр, Вацлав Понятовський, Андрій Понятовський, Михайло Скубейда (відомий ще з матеріалів ревізії Кременецького замку 1552 р. («село Горинка, две мили от замку. В том селе на воли седят димов 30, а огородники 2. Тое село королева ее млсть отдала войту кременецкому Скубейде»¹¹). Після нього в документі згадується відомий вже Матис Ришковський (Гришковський). Важливою деталлю в цьому документі є факт, викладений словами кременецьких урядників про те, що за перших вїтів «в нас яко место почало фундуватися». Після Матиса Ришковського з 1 жовтня 1567 р. вїтївський уряд, згідно з королівським привілеєм, зайняв Федір Григорович Новоселецький, який перебував на ньому до кінця XVI ст. Із маєтностей вїта в той час згадується лише село Новосілки*. 1601 р. на вїтївському уряді вже перебував його син – Ян Новоселецький¹².

⁷ Там само, ф. 20, оп. 1, спр. 1, арк. 5 зв.

⁸ Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 11, арк. 117.

⁹ Архив ЮЗР. – К., 1869. – Ч. 5: Акты о городах (1432–1798). – Т. 1. – С. 41.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 2, арк. 14.

¹¹ РДАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 563, арк. 156.

* Нині однойменне село Шумського району Тернопільської області.

¹² ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 39, арк. 32 зв.

Заступником вйта під час судових засідань був *лентвійт*. Його функції, як правило, виконував старший лавник¹³. Як видно із документа від 26 жовтня 1566 р. – скарги Гануса Конвісара на кременецького вйта Андрія Понятовського і на радців, які, не зважаючи на свій письмовий дозвіл Ганусові на виїзд із Кременця до міста Кам'янця та отримання від нього гарантій на сплату якогось боргу, «лантвойт кременецкий Валентий, в небытности войтовой, в дом его шедши, вси речи и статки его [...] до себе побрал и жону его Рожу проч отпустил»¹⁴. У Кременці вчинок лентвійта Валентія можна кваліфікувати як дії судового виконавця. Також від імені вйта, як уповноважена особа, лентвійт міг бути відряджений до гродського уряду для внесення скарг. Так, наприклад, 1554 р. лентвійт Матуш Трещковський скаржився від імені вйта на пушкаря Кременецького замку Матиса Скринського з приводу словесних образ, нанесених дружині вйта¹⁵. У жовтні 1567 р. вйт, бурмистр, радці і поспільство відряджали лентвійта Богдана Петровича разом із міським писарем до Кременецького гродського суду для внесення скарги від імені всіх міських урядників на власників села Бережці з приводу нападів на кременецьких міщан, їх убивств, поранень, пограбувань за мостом через річку Ікву¹⁶. Також лентвійт був зобов'язаний на вимогу приватної особи, яка передала йому іншу особу, що скоїла злочин, ув'язнити й доглядати, а в потрібний час привести підозрюваного на судове засідання¹⁷. Прикладом цього є події, викладені у свідченні возного в справі кременецького єврея Аврама Докторовича з лентвійтом Яном Лясковським від 4 травня 1584 р.: «знашедши есмо его на Ринку, тамже передо мною возним тот жид мовил лантвойту, абы еси мого шкодника, которого я тебе до везеня дал, тут на право поставил. А лантвойт поведил, што ж дей я того шкодника твоего не маю, бо дей з везеня утек. Аврам передо мною возным поведил тому лантвойту: я дей ни на ком иншом тих шкод своих доходити буду, одно на тебе самом, бо дей ты обещал шкодника моего у везеню, як того обычай есть, в добром опатреню мети»¹⁸.

Але найважливішою функцією лентвійта було здійснення разом із присяжниками судочинства. Він був присутній на судових засіданнях навіть тоді, коли головував на них вйт. Прикладом цього є згадана вище справа від 12 жовтня 1581 р. – зізнання возного в справі князя Масальського з Ярмолою Сеницьким про борг: «и кгда есмо в ратуш пришли, суд, зуполно от пна Федора Новоселецкого войта [...] засажоный, лантвойта Матыса Скрынского и з ним присяжников, и писара местского Юря Кутиловского знашли, и был зу-

¹³ Білоус Н. Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. ... – С. 113.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 21, оп 1, спр. 2, арк. 36.

¹⁵ Там само, спр. 6, арк. 14.

¹⁶ Там само, спр. 11, арк. 149.

¹⁷ Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej. – Kraków, 1630 / Wyd. K. Koranyi. – Warszawa, 1953. – S. 37–38; Білостоцький С. Посадові особи вйтівсько-лавничого суду та їх процесуальний статус в XVI–XVIII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 163; Білоус Н. Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст... – С. 113–115.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 23, арк. 133 зв.

полный суд загаеный водле обычая права майдеборского»¹⁹. Як свідчать опрацьовані джерела, в другій половині XVI ст. на лентвійтівському уряді перебували такі особи: Валентій (1550), Матуш Трещковський (1552–1554), Богдан Петрович (1567), Лукаш Єгерський (1569), Болеслав Свирський (1571), Матис Ришковський (1575), Матис Скринський (1581), Ян Лесковський (1583–1599). Цікавим є факт про існування лентвійта навіть на передмісті міського присуду «от Сапанова», якого звали Дмитриком Макаровичем. Разом з іншими передміщанами він з'явився до суду із заявою про пограбування церкви Святої П'ятниці на передмісті Запоточчя, підозрюючи в тому паламаря Агапона Климовича²⁰.

Лава – колегія, що вирішувала кримінальні справи; очолювалася вйтом. Члени її – присяжники допомагали вйтові формулювати вироки й проводити допити підозрюваних, оглядали місця здійснення злочину, були присутні при виконанні вироку, виступали свідками, ділили майно спадкоємців, вводили у володіння нерухомістю в місті. До колегії лавників обирали цехових майстрів, каденція яких тривала один рік. Кількість лавників залежала від величини міста. Наприклад, у Кракові, Вроцлаві, Вільні їх завжди було одинадцять, у Києві п'ять, у малих містах – від трьох до семи²¹. Як свідчить документ від 19 червня 1583 р., у Кременці в другій половині XVI ст. лава складалася всього з двох присяжників: «тамже у ратушу знашедши урядников [...] и лентвойта Яна Лесковского з двома присяжниками Данилом Иконником а Якубом Годинкою»²². Така ж кількість лавників нараховувалася у Володимирі 1631 р., але вже 1635 р. кількісний склад лави цього міста налічував п'ять осіб²³.

Також у гродських книгах зустрічаються документи про проведення в Кременці засідань *гайних судів*. У містах на магдебурзькому праві гайні суди проводилися в присутності вйта, лентвійта та лавників (присяжників) і писаря. Такі суди розглядали справи стосовно спадщини, цивільні і кримінальні справи, а також ті, в яких однією зі сторін була приїжджа особа або іноземець. Склад гайного суду та процес оформлення документації висвітлено в документі від 12 жовтня 1581 р. – свідчення возного про його перебування в кременецькій ратуші під час розгляду справи князя Федора Масальського з Ярмолюю Сенницьким про борг 50 коп гр. лит., не виплачений його батькові князю Іванові Масальському 20 років тому. У зв'язку з тим, що Сенницький на скаргу «отпор чинил и немало на то артыкулов з Статуту права майдеборского перед судом подавал [...], апелляцию, [...] печать правною запечатаную до его кор. млсти отослали». Персональний склад гайного суду, що засідав у ратуші, був таким: вйт Федір Новоселецький, лентвійт Матис Скринський, «присяжників немало» і писар Юрій Кутиловський²⁴. Також кременецький

¹⁹ Там само, спр. 20, арк. 11 зв.

²⁰ Там само, спр. 24, арк. 260 зв. – 261.

²¹ Білоус Н. Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст.... – С. 114–115.

²² ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 21, арк. 211.

²³ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 66, арк. 521–522 зв.; спр. 70, арк. 718.

²⁴ Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 20, арк. 11 зв.–12 зв.

війт брав участь у засіданнях міського уряду, про склад якого свідчить документ 1563 р.: «пан войт, пан бурмистр, панове радци и все посполство»²⁵. Варто зазначити, що деякі справи, наприклад, про дрібні крадіжки вирішувалися без судового розгляду, але в присутності війта. Так, документ від 21 липня 1583 р. – свідчення возного про його поїздку разом з війтом Федором Новоселецьким до пана Блажиевського, в якого цигани з роти пана Блажка вкрали армяк (свитку). Але після цього «циганове, не вдаючися о то с пном Федором Новоселецьким у розсудок правный, переєднавши его за тот ярмак, зарасом и заплату дали – клячу у двох копах. При том могоричу были люди добрыє: радца старый кременецкий пан Григорий Остафевич а писар места Кремянецкого Юрей Кутиловский»²⁶.

Рада в ті часи в містах Польщі і Великого князівства Литовського була вищим органом самоврядування. Вона одночасно була виконавчим і судовим органом та представляла інтереси міста в зовнішніх стосунках. До її компетенції входив розгляд цивільних справ: конфлікти щодо спадщини і майна, нагляд за дотриманням правил торгівлі, сплатою податків та видатків, дрібні злочини. Також рада наглядала за ремісниками, які виробляли харчові продукти і напої (пекарями, різниками та шинкарями), щоб запобігти різним ошуканствам та неякісному виробництву, вона ж мала запобігати конфліктам у місті, захищати інтереси місцевих ремісників, боронити від кривд сиріт і вдов. Кожного року рада мала звітуватися перед поспільством про доходи і видатки міських фінансів²⁷. Радці попередньої каденції, які не були переобрані на наступний термін, переходили до складу «старої ради», але продовжували брати активну участь у житті міста, маючи тільки дорадчий голос. У Кракові в XV–XVI ст. до складу ради входило 24 радці, у Варшаві 12, у Львові – 6, у Києві – 4²⁸. У цей період кількісний склад ради Кременця був такий самий, як у Києві. Кременецька рада також складалася із чотирьох осіб, які переобиралися в кінці року. Кожен із четвірки радців протягом року на три місяці займав уряд бурмистра. Підтвердженням цього є дуже важливий документ від 6 травня 1601 р. – заява бурмистра і радців у зв'язку з появою на війтівському уряді наступника й сина Федора Новоселецького Яна Федоровича: «а иж нас, колекгов – чотыри, вряд бурмистровский колеєю держимо»²⁹. Документ від 19 червня 1583 р. дає тогочасний поіменний склад ради: бурмистр Федір Мартинович, радці Войтех Гамрат, Григорій Злотницький, Криштоф Половецький³⁰. А документ від 9 жовтня 1585 р. фіксує деякі зміни на урядах цієї ж групи урядників: на цей раз бурмистром уже був Войтех Гамрат, а радцями – Криштоф Половецький, Федір Мартинович і Григорій Плотницький³¹.

Про захист радою економічних інтересів ремісників міської юрисдикції

²⁵ Там само, спр. 21, арк. 99.

²⁶ Там само, спр. 22, арк. 62.

²⁷ Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich... – S. 29–31.

²⁸ Білоус Н. Київ наприкінці XV – в першій половині XVII ст. ... – С. 116–118.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 39, арк. 89 зв.

³⁰ Там само, спр. 21, арк. 211.

³¹ Там само, спр. 24, арк. 216.

свідчить документ від 10 жовтня 1567 р. – скарга підданого із передмістя Запоточчя шевця Дениса на бурмистра Прокопа (він же цехмистр) про його арешт, коли він разом з іншими шевцями був «на сходце в цеху в дому Демкова», побиття й ув'язнення на два дні в «казни местской». Навіть князь Збаразький вимагав від в'їта звільнення того шевця, але в'їт «причины слушное на то не давши и справедливости тому Денису с тим Прокопом цехмистром [...] вчинити не хотел»³².

Про спільні дії радців «старої» та «нової ради» свідчить документ від 7 лютого 1571 р. – заява экс-в'їта Матиса Гришковського. На жаль, текст документа зберігся лише фрагментарно, але деякі імена радців можна прочитати: Войтех Лигеза, Плющик, Федір Мартинович, Матис Скринський, Остапко, Федір Дроневиц, Юрко Кутиловський, Валентій Білобоцький, Еско Крамар, Малхер Рождчаловський³³. Про справедливий захист економічних інтересів кременецьких міщан свідчить також документ від 10 червня 1574 р. – зізнання возного про прибуття до ратуші коморника Павла Жолкевського з королівським листом до бурмистра і радців, що містив наказ дозволити йому збирати з міщан до Скарбу мита сольниче й восковниче, а радці «в ратушу листу его кр. млсти достаточно вислухавши, солничого и восковничого в Кремянцу брати не допустили»³⁴. Крім цього в Кременці під час ярмарку було пограбовано міщан із містечка Заложці*, які приїхали зі своїм товаром та накупили товару місцевого походження. У них пограбували куплені в Кременці коні, люнське сукно, три вози, які продавець мав обміняти там на волів, шкури вовків, лисиць, заячі кожухи, баранячі шкіри, куплені там же сагайдак і стріли³⁵. Щось подібне трапилося з кременецьким міщанином кушніром Омельком Гирничем, який приїхав до Кременця зі своїм товаром з Волоської землі, а радця-митник Войтех Гамрат безпідставно затримав його, нібито за «промиту» (провезення товару з порушенням норм сплати мита), хоча, як свідчить скаржник, «Ганичевскому, который мыта перестерегал, кождую речменовите до реестру мытного пописали»³⁶. Але заява справець-митників краківських євреїв Єзофа і Єленя Красних та Єзофа Чеха на кременецьких бурмистра і радців від 23 жовтня 1576 р. свідчить про те, що останні заборонили брати мито з «купчиків», які «з яблоками, з сливами з Бузка, з Олеска и з инших мест и местечок заграничных до места Кременецкого окром торгу и ярмарков приездчают и тые товары свои продают. От тых товаров [...] бурмистр и радци [...] через лист господарский мыта брати водле обычаю давного заборонили»³⁷. Такі пільги торгівцям із Бузька й Олеска можна пояснити хіба що дефіцитом такого товару на кременецькому ринку.

Траплялися також випадки, коли міська влада була непослідовною в захи-

³² Там само, спр. 11, арк. 123 зв.–124 зв.

³³ Там само, спр. 15, арк. 2.

³⁴ Там само, спр. 17, арк. 48 зв.

* Нині однойменне містечко Зборівського району Тернопільської області.

³⁵ Там само, спр. 19, арк. 54 зв.

³⁶ Там само, спр. 21, арк. 29.

³⁷ Там само, спр. 19, арк. 108.

сті інтересів ремісників міського присуду від ремісників-конкурентів з інших міст. Про це свідчить документ від 22 червня 1584 р. – заява підданих господарських гончарів з передмістя «от Вилії» Івана Тищеня, Малишка Филя і Калоша на уряд міста Кременця, обґрунтована тим, що за їхніми словами колись, досить давно, «для порядку цеху нашого гончарского дал нам лист свой, обецуючи нас от наездов боронити и о иные речи», а вони «в цеху сполне мешкали, одностайне сторожу и оборону, ручницы до цеху давали и полнили», але під час ярмарку 19 червня до Кременця приїхав торгівець з містечка Ляхівці* з цілим возом горшків на продаж. Незважаючи на те, що бурмистр Федір Мартинович направив для з'ясування обставин конфлікту міського слугу, у справу втрутився радця Войтех Гамрат і через невідомі дії (документ пошкоджено) конфлікт було вирішено не на користь кременчан. Як вони заявили: «с которое причины цех наш псует, в том нам [...] шкodu немалую чинит»³⁸.

Щодо звітності ради про надходження й видатки міської скарбниці, то міщанам неодноразово доводилося нагадувати про це урядникам, іноді застосовуючи навіть побічні владні важелі, а часами й самим стикатися з відвертим брутальним спротивом із боку бурмистра і радців. Про це свідчить документ від 2 березня 1575 р. – свідчення возного й заява міщан з цього приводу: «тые [...] райцы кременецкие за колко лет личбы не чинили»³⁹. При цьому міські урядники також вдавалися до залякувань та репресій. Про це свідчить скарга кременецького міщанина Каленика Васильовича на бурмистра Григорія Плотницького від 31 травня 1583 р. про те, що той «у звонок ратушный [...] кгвалту зазвонивши, слугам местским поймати мене казавши, збил, змордовал, зранил [...] до везеня местского у ратуш [...] у ланцух осадивши, положил передо мною крейду и поведил: о тож тебе личба, слухай же тепер мене личбы, и пограбил у мене коня гнедого»⁴⁰.

Міський писар. Функції цього урядника полягали в тому, щоб вести міську канцелярію, бути присутнім та протоколювати засідання ради й лавничого суду, вносити до судових книг скарги потерпілих і показання свідків, уписувати звіти слідчих, редагувати тексти документів, видавати копії з книг, складати тексти угод. Також писар був зобов'язаний брати участь у міських посольствах до королівського двору, воевод, інших міст. Вступаючи на уряд, писар складав присягу. У документах кременецьких гродських книг другої половини XVI ст. згадуються імена таких міських писарів: Ленарт (1554), Лушка (1563), Лукаш Єгерський (1571), Юрій Кутиловський (1581–1584).

Міський уряд у місті Кременці складали члени обох колегій (лави і ради): вїйт, лентвїйт, лавники, бурмистр, радці. У більших містах, таких як Львів, міський уряд складали лише бурмистр і радці.

Міські слуги, сторожса. Крім виборних урядників у роботі апарату міської

* Нині райцентр Білогір'я Хмельницької області.

³⁸ Там само, спр. 23, арк. 301 зв.–302.

³⁹ Там само, спр. 18, арк. 24 а–24 а зв.

⁴⁰ Там само, спр. 21, арк. 156 зв.

влади брали участь наймані виконавці – міські слуги, які виконували доручення ради й війта, наприклад, затримували та арештовували підозрюваних осіб та супроводжували їх до місця ув'язнення «в казни местской» в ратуші⁴¹. Згадується в документах слуга присяжний міський з ратуші, який виконував роль зв'язкового кур'єра, посланого з дорученнями⁴². Крім цього є відомості про присяглого слугу, який був зобов'язаний виголошувати на Ринку й вулицях повідомлення⁴³. Існувала в Кременці й міська сторожа. Свідченням цього є документ від 23 травня 1575 р. – скарга господарського зем'янина Єзофа Грончовського на бурмистра і міську сторожу з приводу затримання за міською брамою та побиття його й дружини під час ярмарку в місті на вулиці Вишневецькій, а також приведення до бурмистра, та намір ув'язнити в ратуші⁴⁴. Інший важливий документ підтверджує наявність нічного сторожа в самій ратуші, – це скарга війта, бурмистра, радців і писаря на пана Антона Рудецького та Хому Гораїновича Бережецького, які 12 жовтня 1581 р. «на ратуш места Кремянецкого двери у сеней порубали, окна в светлицы повибивали, оболоны повыдирали и квалтовне у светлицу добившиися [...] сторожа нашего посполитого у ратушу [...] збили». При цьому нападники пограбували в ратуші міську зброю – біля двох десятків полгаків⁴⁵.

Засідання кременецької ради і лави відбувалися в ратуші. Докладних описів цієї споруди гродьські книги не дають, але згадки про кременецьку ратушу та її приміщення можна зустріти в документах за 60-ті рр. і передусім у ревізії Кременця 1563 р.: «podle kramnic ratusz»⁴⁶, а це значить, що її збудовано значно раніше. Наприклад, ратушу на Ринковій площі у Володимирі міщанам вдалося збудувати значно пізніше, ніж у Кременці – аж наприкінці 1583 – на початку 1584 рр. У ратуші в той час, крім інших другорядних приміщень, передусім мало бути два окремих основних приміщення – «світлиці» для засідань ради і лави, що мали окремі входи із сіней, а ще міська в'язниця і скарбниця. У документах Кременецького гродського суду неодноразово згадується лише одна ратушна світлиця («місце судове») з вікнами (хоча це зовсім не означає, що другої не могло бути), крім цього була міська в'язниця («клітка казни міської») – вірогідно, досить невелике приміщення, що закривалося на замок, де ув'язнених утримували на ланцюгах, а також міська скарбниця, де зберігався міський архів (міські привілеї, судові книги), міська зброя; це приміщення в кременецькій ратуші називалося «схованням міським».

На основі документів Кременецького гродського суду другої половини XVI ст., виявлених за допомогою внутрішніх описів, вдалося показати інформаційний потенціал цих джерел, реконструювати структуру органів міського самоврядування та судочинства в Кременці, їхній поіменний та кількіс-

⁴¹ Там само, спр. 11, арк. 123 зв.; спр. 21, арк. 156 зв.

⁴² Там само, спр. 18, арк. 51.

⁴³ Там само, спр. 24, арк. 216 зв.

⁴⁴ Там само, спр. 18, арк. 64 зв.

⁴⁵ Там само, спр. 20, арк. 12–12 зв.

⁴⁶ Там само, ф. 20, оп. 1, спр. 1, арк. 5 зв.

ний склад, а також порівняти з кількісними даними інших міст України й Польщі. Але внутрішні описи складені далеко не до всіх документів судових книг. У зв'язку з цим дослідження історії органів судово-адміністративної влади в Кременці вимагає якомога повнішого опрацювання всіх документів судових книг, що збереглися, можливо, і без використання внутрішніх описів, оскільки їхні позиції не завжди повною мірою відтворюють зміст документа, через що окремі дуже цінні деталі й факти нерідко залишаються поза увагою дослідника.

Віктор Атаманенко

НАСЕЛЕННЯ МІСТА КРЕМЕНЦЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЗА ДжЕРЕЛАМИ ОПИСОВО-СТАТИСТИЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Кременець, головне місто Південної Волині, був не тільки важливим осередком ремесла і торгівлі, а й резиденцією владних, судових і представницьких структур та місцем зосередження господарських органів староства. Тут знаходився центр одного з найбільших державних володінь, загалом нечисленних на Волині. Своїм корінням місто сягало домонгольської доби, було адміністративним центром просторої округи, одним із перших у регіоні отримало магдебурзьке право (1438 р.; Луцьк, головне місто Волинської землі, отримав його 1432 р., а Володимир – у кінці XV ст.¹). Протягом досліджуваного нами часу поселення досить інтенсивно розвивалося і вже на середину XVI ст. належало до великих міст². У забудові воно єдиним на Волині сягнуло в цей час рівня 1 000 будинків. Дослідники часто використовували матеріали з історії Кременця при розгляді різноманітних проблем урбаністики³. Не в останню чергу це пояснюється досить добрим станом збереження джерел описово-статистичного характеру другої половини XVI – першої половини XVII ст. Переважна більшість останніх давно опублікована і добре відома дослідникам, але джерелознавча характеристика цих пам'яток відсутня. Завдання автора полягає в тому, щоб показати інформативні можливості вказаних джерел для вивчення населення міста Кременця.

Використання джерел описово-статистичного характеру для вивчення проблем соціально-економічної історії України другої половини XVI – першої половини XVII ст. почалося практично одночасно з появою зацікавлення цією тематикою і відбувалося як у дослідницькій, так і в археографічній дія-

---

¹ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 12, 22, 26, 31, 32–33, 34, 38.

² Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 139.

³ Там само. – С. 175.

льності. Унаслідок специфіки цих документів та особливостей фіксації в них інформації в першому з указаних напрямів вони використовувалися не в усій повноті, а здебільшого для ілюстрування становища окремих категорій населення та визначення історико-демографічних характеристик. У результаті на джерела описово-статистичного характеру було поширено окремі джерелознавчі характеристики та напрацьовано низку методичних підходів до їх аналізу. Та здебільшого це стосувалося тільки окремих груп таких джерел, зокрема податкової документації, яка і нині найчастіше використовується в конкретно-історичних дослідженнях. Завдяки увазі до історичної демографії, нехай навіть вузькій, для визначення стану залюднення, було не лише введено до наукового обігу, а й археографічно освоєно цілий ряд джерел статистичного характеру⁴, дано їх джерелознавчу характеристику та виявлено інформативні можливості⁵. При цьому не всі з опублікованих джерел і не одразу стали залучатися для досліджень, оскільки деякі з них вимагали гнучкішої методики, як це сталося з відомими переписами війська Великого князівства Литовського, між публікацією яких та ґрунтовним опрацюванням з точки зору вивчення залюднення лежало майже півстоліття⁶.

Практика проведення на території України державних обліково-ревізійних операцій сягає останньої третини XV ст. Документально вона збереглася по Київській землі, що було пов'язано з ліквідацією удільного князівства. Можна припустити, що подібну акцію проводили й на території Волині, яка втратила статус уділу на два десятиріччя раніше. Найдавніший з інвентарів волинських маєтків, які до нас дійшли, датується 1480–1484 рр. і стосується саме Кременця⁷. Правда, у ньому йдеться не так про місто, як про державні володіння на території повіту, тому даних про населення Кременця тут немає⁸. Подібні документи створювалися державним скарбом. І саме скарбовим документам належить провідне місце серед описово-статистичних джерел при вивченні історико-демографічних, соціальних та економічних аспектів

⁴ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 5; 1877. – Т. 6; 1889. – Т. 19 та ін.; Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1; 1890. – Ч. 7. – Т. 2; Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1930.

⁵ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною... – С. 5–11; Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 69–98; Крикун Н. Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С. 126–137; Кіку І. О. Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. – К., 1985. – С. 51–52.

⁶ Русская историческая библиотека. – Петроград, 1915. – Т. 33; Łowmiański H. Popisy wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego wieku XVI jako źródło do dziejów zaludnienia // Mediaevalia: W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – S. 425–435, передрук у: Łowmiański H. Zaludnienie państwa Litewskiego w wieku XVI. Zaludnienie w roku 1528. – Poznań, 1998.

⁷ Українські грамоти XV ст. – К., 1965. – С. 41.

⁸ Там само. – С. 41–42.

урбаністичних процесів. Завданням скарбу було також проведення ревізій та люстрацій державних маєтків, які поряд із фіскальними виконували також ревізійні й правові функції. Та низька питома вага державних володінь на Волині суттєво знижує можливості широкого територіального охоплення цього регіону соціально-економічними дослідженнями. Більш-менш значними за розмірами тут були тільки два державні володіння – Ковельське та Кременецьке староства. Масштабні державні ревізії замків, започатковані 1545 р., мали завдання, набагато ширші, ніж перевірка фортифікацій, але прямих даних про соціально-економічний стан державних і приватних маєтків у них небагато. Розширити їх можна свідченнями по тих володіннях, які на час ревізії перебували в руках королеви Бони. Описування Ковельщини поряд із державними ревізіями відбувалося більш-менш регулярно – 1556, 1590 й 1609 рр.⁹, а люстрування – 1616 й 1628 рр.¹⁰ Кременецьке староство, крім ревізій 1545 й 1552 рр.¹¹, представлене також подавчим інвентарем 1548 р.¹² та описом 1563 р.¹³, а люстрації його датуються 1616 й 1628 рр.¹⁴

Ревізія 1545 р. відбувалася під час перебування міста Кременця і Кременецького староства у володінні королеви Бони; бурмистри та райці мотивували навіть цим відмову звітувати посланцеві великого князя¹⁵. Ревізора цікавили, перш за все, стан укріплень та відповідальність за утримання їх у належному стані, тобто питання, мало пов'язані з населенням міста. Як відомо, землевласники та урядники Волині не дуже переймалася підтримкою укріплень державних замків та міст у належному стані. Те саме можна сказати й про кременецьких міщан. З фіксації цього моменту в тексті ревізії видно поліетнічний склад населення міста – бурмистри і райці були «розного стану люди: чехи, немцы, ляхи, литва, русь»¹⁶. Представники етнічних груп, традиційних для міст Волині, поставлені тут на останніх місцях, причому в порядку, зворотному їх чисельності.

Ревізор фіксує відсутність у міській громаді, владу над якою могли здійснювати вїйт і староста королеви Бони, доброго урядника. Оскільки наведений у тексті вислів належав, скоріше за все, вїйту, характеристика урядника сто-

⁹ Проценко Л. А. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення історії міст і сіл України // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. – К., 1965. – Вип. 3. – С. 83; Атаманенко В. Б. Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – С. 44–46.

¹⁰ Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. – К., 1999. – С. 227.

¹¹ Źródła dziejowe... – Т. 6.

¹² Головний архів давніх актів (Варшава), Архів Скарбу Коронного (далі ГАДА, АСК), відділ LVI, № К-7.

¹³ Архів ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 42–128.

¹⁴ Люстрації королівщин українських земель... – С. 134; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 1, оп. 1, од. зб. 5, арк. 258.

¹⁵ Литовська Метрика. – К., 2005. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – С. 206.

¹⁶ Там само.

сувалася, очевидно, старости, уряд якого займав Щасний Герцик¹⁷. Це підтверджують також прямі закиди міщан на адресу останнього про те, що його попередник жорстко керував містом, тримаючи міське господарство та укріплення в доброму стані: «перед тым первый староста пан Фаличевский всее sprawy и рядности мистское самъ дозировалъ и бачност великую на то мел, и врядников и справецъ местскихъ у грозе держал. А теперешнии деи староста не по тому члвкъ и ничего о том не дбает. И не толко по его справе и бачности в месте, але и в замьку самом и межи подданных не по-старому вжо всякая справа и опатрность ведеть»¹⁸. Гадаємо, що ці звинувачення не дуже справедливі, оскільки, за інвентарем 1548 р., Герцик проявив цілу низку господарських ініціатив, а наступна ревізія фіксує замок не набагато кращим¹⁹. Крім того, на час ревізії 1545 р. він перебував на посаді не більше двох років і ще два роки залишався на ній після ревізії, а негаразди в управлінні та прибутках, виявлені державним обстеженням, мали б привести до зміщення його Боною. Нарешті, міщани могли бути ображеними на обмеження Герциком пільг, наданих їм попередніми державцями та старостами²⁰.

Наведені вище фрагменти ревізії містять дані про стан міської громади, про її підконтрольність представникам власника, замкової владі. На жаль, документ не дає можливості точно встановити, з чийого боку лунали процитовані закиди на адресу старости – представників міського самоврядування чи міщан замкового присуду, на яких магдебурзьке право не поширювалося. Відповідь на це питання дала б можливість говорити про структуру міської громади та про рівень повноти впровадження в значних державних за статусом міста самоуправління та фінансової самостійності. Підпорядкованість міського уряду власникові видно і з характерного для приватновласницьких маєтків зауваження бурмистрів і райців про те, що до посланця великого князя вони не мають ніякого відношення, а тільки до королеви Бони²¹.

Порівняно з Луцьком та Володимиром кременецькі міщани виглядають менш організованими, зокрема в пред'явленні ревізоріві скарг та претензій щодо ущемлення своїх прав і привілеїв²². Це могло бути пов'язано з належністю міста і волості. У зв'язку з цією обставиною в ревізії відсутні дані про повинності кременецьких міщан та доходи з міста. Дві юрисдикції робили можливими переходи міщан з однієї в іншу, на що, зокрема, скаржилися ревізоріві володимирські міщани магдебурзького присуду²³.

У тексті ревізії 1545 р. наведено імена трьох кременецьких пушкарів. Ревізія 1552 р. фіксує імена тільки двох із них і вказує на їх національну належність – німець і поляк, а третій лише згаданий у зв'язку з його утриманням за

¹⁷ Собчук В. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1996. – Т. 231. – С. 386.

¹⁸ Литовська метрика... – Книга 561... – С. 206.

¹⁹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 27.

²⁰ Там же. – С. 197, 202.

²¹ Литовська метрика... – Книга 561... – С. 206.

²² Там само. – С. 158–175.

²³ Там само. – С. 170.

рахунок міста. Судячи з імені останнього (Ян), він, очевидно, був поляком²⁴.

Ревізія 1552 р. помітно доповнює дані попередньої. Перш за все, вона вказує на поділ міщан на дві частини – замкового присуду та «под марборским правом». Останнє поширювалось і на передміщан²⁵. Кременець саме відбувався після пожежі, тому частина мешканців мала на шість років пільги. У місті існувала система військового поділу міщан на десятки, яких було 31. У місті вказано 376 будинків, та чи це загальна кількість їх, чи тільки частини міста, установити важко, оскільки, з одного боку, наведена цифра поєднана з вказівками про замковий присуд, а з іншого стосувалася характеристики військово-організаційної структури міста, яка поширювалася на все населення. До юрисдикції старости належало також 48 єврейських будинків та 55 будинків на Запоточчі і «від Липовиці»²⁶. Таким чином, можна стверджувати, що на час ревізії 1552 р. в місті було щонайменше 479 будинків.

Платежі населення Кременця помітно відрізнялися від податків інших адміністративних центрів Волині. Міщани платили тут лише зі своїх будинків («з мешан плату з кожного»²⁷) та з використовуваної землі; на замок ішла також капщизна. Натомість прибутки володимирського старости з міста склалися з капщизни, верховщини, підводного, воскобійного, мита дерев'яного, вина та пересуду²⁸. Поземельний платіж зафіксовано як плату «з лану», що може свідчити про початок проведення волочної поміри. Зокрема, інвентар 1548 р. засвідчив землекористування частини кременчан у формі волок, у той час як у селах староства залишалася ще дворищна система²⁹. Як згадано вище, громада утримувала одного пушкаря.

Прямо порівняти розміри Кременця з іншими містами Волині за браком відповідних джерел неможливо, але опосередковані дані описово-статистичних джерел дають можливість установити хоча б приблизну ієрархію їх. Це важливо і необхідно у зв'язку із засвідченим джерелами різким збільшенням населення Кременця за період між 1552 і 1563 рр. З ревізії 1552 р. довідуємося про податок із міщан у розмірі 6 грошів з особи³⁰. На основі згадки ревізії 1545 р. про те, що з луцьких ремісників брали 38 кіп грошів, можна встановити їх мінімальну кількість – 380 осіб. Із додачею господарств, які займалися тільки торгівлею, а також шляхетських будинків та юридик можна вважати кількість домів у Луцьку наближеною до півтисячі. На користь цього припущення може свідчити наявність у місті та його передмістях понад 20 церков та костелів і 4 монастирів³¹. Правда, поборовий реєстр 1583 р. фіксує

²⁴ Там само. – С. 203; Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 28.

²⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 30.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Литовська метрика... – Книга 561... – С. 179–180.

²⁹ ГАДА, АСК; Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства 1548 року // Наукові записки: Національний університет „Острозька Академія”. – Острог, 2007. – С. 10–36.

³⁰ Архив ЮЗР. – К., 1859. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 30.

³¹ Колосок Б. В., Метельницький Р. Г. Луцьк: Архітектурно-історичний нарис. – К., 1990. – С. 66.

значно меншу кількість священиків (усього лиш шість), а відтак і церков³². За інвентарем маєтків Луцької єпархії 1607 р., у місті було 7 діючих і 2 зруйновані церкви, а в передмістях – 4 монастирі³³. Зважаючи навіть на представницький характер адміністративно-територіального центру Волині та його святинь, чисельність населення, співвіднесена з кількістю храмів, мала б бути помітно більшою за відображену в описово-статистичних джерелах. Те саме стосується й кількості шинків та прибутків від шинкування, оскільки Луцьк був найбільшим на Волині платником чопового.

Приблизні розміри приватних міст Волині для середини XVI ст. за браком відповідних джерел визначити неможливо. Виняток складає тільки Острог, де маємо ув'язний акт 1542 р. з даними про податки. На позначення платежів населення Острозької волості в цьому документі вжито терміни «подимщина» і «воловщина», які означали сребщину, тобто загальнодержавний податок. Як відомо, назва «воловщина» вживалася на Волині³⁴, а «подимщина» – на Київщині і Брацлавщині³⁵. Оскільки воловщина була поземельним податком³⁶, то застосування щодо Острога терміну «подимщина» можна пояснити необхідністю розрізнити платежі міського і сільського населення (у Великому князівстві Литовському траплялися випадки використання для міських і сільських податків різних назв³⁷). Факт використання різних термінів сам по собі свідчить про рівень розвитку міста³⁸.

Вказані платежі з Острога становили 88 кіп 7 грошів 8 пенязів³⁹. Зважаючи на те, що судові платежі були найприбутковішою частиною державних доходів⁴⁰, а їх місце в структурі оподаткування з імунізацією навряд чи змінилося, можна припустити, що вони склали близько третини цієї суми. Приймаючи плату острозьких міщан за аналогією з податком безземельних кременчан розміром 6 грошів⁴¹ та сторожовщину й пороховщину розміром 2 гроші⁴², а решту платежів – близькими до них, одержимо приблизну забудову Острога в межах 200–300 будинків⁴³. Ця цифра може виглядати дещо перебі-

³² *Źródła dziejowe...* – Т. 19. – С. 111.

³³ Каманин И. Состояние церквей г. Луцка и имений Луцкой епископии в 1607 году // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1916. – Вып. 2. – С. 30–32.

³⁴ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1905. – Т. 1. – С. 715, 720.

³⁵ Там же. – С. 713–714, 720.

³⁶ Там же. – С. 717.

³⁷ Там же. – С. 709–711.

³⁸ Див.: Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI в. – К., 1905. – С. 25–37; Мелешко В. И. Могилев в XVI – середине XVII в. – Минск, 1988. – С. 166–167.

³⁹ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 24.

⁴⁰ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С. 127, 129.

⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 30.

⁴² Описи Острожчини... – С. 44–45.

⁴³ Атаманенко В. Найдавніші описи Острозької волості як джерело з соціально-

льшеною, особливо зважаючи на ненабагато більшу кількість житлових споруд у поборових реєстрах кінця XVI ст., але вона удвічі більша порівняно з результатом П. В. Михайлини⁴⁴. З іншого боку, зростання кількості мешканців Острога, принаймні з часу збережених поборових реєстрів до середини XVII ст., відбувалося виключно за рахунок розвитку передмість та розбудови «міст-супутників» Нового міста та Кароліни при відносно стабільній структурі Старого Острога. Наші підрахунки не стосуються татарського та єврейського населення. За подимним реєстром 1629 р., у Старому Острозі, площа якого не могла помітно змінитися порівняно з серединою XVI ст., та в давніших передмістях знаходилося більш-менш півтисячі будинків⁴⁵. Нарешті, як підтвердження цих розрахунків може розглядатися кількість зафіксованих джерелами міських та приміських храмів, яка корелює з даними по Кременцю, де 1552 р. при наявності 431 християнського будинку було 5 церков⁴⁶.

Розгляд можна було б продовжити даними про міста Ковельського староства 1556 р., але загалом видно, що, на середину XVI ст. кілька міст Волині, за винятком Луцька, досягли рівня крупних міст і далі нарощували свої розміри за рахунок розбудови передмість.

Хоча на середину XVI ст. чисельність населення Кременця мало ще відзнялася від інших великих міст регіону, дані ревізій 1545 та 1552 рр., загалом опосередковані й приблизні, свідчити про лідируюче становище цього поселення. Значною мірою це пояснювалося особливостями Південної Волині, адже до появи у східній частині Кременецького повіту низки нових міст Кременець залишався основним осередком міського та військово-оборонного життя цієї округи і не міг не мати тенденцій до розростання та розбудови, особливо якщо взяти до уваги активність його господарів – біскупа Яна, королеви Бони та Миколая і Януша Збараських.

Окрему групу скарбових документів становлять так звані подавчі інвентарі, тобто описи маєтків, які склалися під час передачі королівщин новим державцям. Дійшли вони дуже неповно, для кінця XVI ст. – тільки для Луцька (за 1576, 1598 та 1600 рр.⁴⁷). Володимирський замок і належне до нього староство не могли бути для цього часу представленими цією категорією джерел, оскільки перебували в руках представників родини Острозьких – Василя-Костянтина та його сина Костянтина. Для другої половини XVI ст. це стосується також і Кременецького староства, яке перебувало в держанні князів Збараських. В окремих випадках заміна урядника в приватних маєтках теж

економічної історії // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Т. 10. – С. 54–55.

⁴⁴ Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654 рр.). – К., 1975. – С. 14.

⁴⁵ Баранович О. І. Залоднення України перед Хмельниччиною... – С. 37–39.

⁴⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 30.

⁴⁷ Кравченко В. М. Невідомі інвентарі Луцького замку 1598 та 1600 рр. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – С. 224–227; Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – 1986. – С. 19–26.

могла супроводжуватися перевіркою їх стану і складанням подавчих інвентарів. Згадане вище найдавніше джерело описово-статистичного характеру волинського походження належить саме до цієї групи документів. Настільки ж унікальним слід вважати й подавчий інвентар 1548 р.⁴⁸, який є найдавнішим із відомих нам волинських документів описово-статистичного характеру з повним переліком мешканців значного населеного пункту та групи сільських поселень. Часова близькість інвентаря до ревізій 1545 й 1552 рр. дає можливість ґрунтовніше використовувати інформацію кожного з цих трьох документів. Документ фіксує також вуличну структуру Кременця середини XVI ст.

Інвентар 1548 р. фіксує в Кременці 512 міських і передміських будинків⁴⁹, а ревізія 1552 р. – 479 будинків, але в ній ідеться, скоріш за все, тільки про тих міщан, які перебували під замковим присудом⁵⁰. За період із 1548 до 1552 р. чисельність міського населення суттєво не змінилася. Якщо зважити на пожежу, то зменшення кількості будинків може вважатися навіть досить незначним⁵¹. Якщо припустити, що в обох документах фіксується тільки частина міської громади, то тоді можна говорити про приблизне подвоєння втрат, і тоді такі дані будуть точніше відповідати дійсному стану речей. З точки зору переліку етнічної приналежності міського керівництва свідчення інвентаря 1548 р. не зовсім відповідають даним ревізії 1545 р. Точніше, 1548 р. в Кременці проживали представники всіх народів, згаданих 1545 р. але їх чисельність не корелює з їхнім представництвом у раді та лаві (підрахунки на основі імен та прізвищ не можуть не хибувати, але вони близькі до дійсного стану речей). Польська меншина була представлена дев'ятьма родинами (максимально – біля двох десятків), гіпотетично німецькою може вважатися тільки одна жінка (якась Ганусова, мабуть, удова), яка не могла обіймати жодної посади, чехи відсутні (можливо, ними є носії прізвища Гаврат), «литвинів» було тільки двоє (сюди можна додати ще двох оршан, які, правда, мали б бути віднесеними до «русів»). У тексті інвентаря немає прізвищ, пов'язаних із міськими посадами, за винятком Мекляша Ради, друга складова якого не обов'язково відображає (скоріше за все, таки не відображає) його статус, а також вїта та «вїтових» будинків. Іноземці, які одержували право на проживання в Кременці та обіймання міських посад, у переважній більшості випадків підлягали, очевидно, «магдебурзькому присуду», що було вигідно й замковій адміністрації. Нарешті, треба мати на увазі зусилля адміністрації королеви Бони, спрямовані на збільшення людності Кременця, що добре видно на прикладі сіл волості, де майже третина господарств ново осаджені або створені новоприбулими господарями, у тому числі пінчуками й кобринцями, тобто вихідцями з поліських маєтків Бони. Кількість єврейського населення за цей час практично не змінилася. Ревізії згадують трьох пушкарів, а інвентар 1548 р. – лише одного. По-друге, зважаючи на період, відображений

⁴⁸ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства 1548 року... – С. 10–36.

⁴⁹ Там само. – С. 36.

⁵⁰ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 30.

⁵¹ Там же.

в розглядуваних джерелах, та зазначену стабільність розмірів міст взагалі і Кременця у 1548–1552 рр. зокрема, важко було б сподіватися різкого збільшення його розмірів та кількості населення. Але воно відбулося, як уже вказувалося, протягом десятиріччя після ревізії 1552 р., незважаючи на адміністративні пертурбації. Все це ще раз може свідчити підтвердженням того, що в інвентарі 1548 р. та ревізії 1552 р. знайшла відображення тільки частина міського населення Кременця. Відтак, можна зі значним рівнем вірогідності стверджувати, що чисельність населення в ньому в середині XVI ст. була кратною максимально 800–850 будинкам, а на початок 60-х років XVI ст. зросла до 1000 міських та передміських будинків. Люстратори 1563 р. вказують, що й раніше, перед проведенням люстрації, чисельність будинків у Кременці доходила до тисячі⁵².

За інвентарем 1548 р., міська рілля становила 54,5 волоки. У середньому на одного міщанина припадала дуже мізерна ділянка площею 0,1 волоки. Та переважна більшість кременецьких міщан не мала землі. Нею користувалося тільки 51 міщанське господарство. Навіть мешканці окремих передмість, зокрема «від Сапанова», не мали наділів⁵³. Це теж певною мірою може свідчити про неповне охоплення населення Кременця описово-статистичними джерелами середини XVI ст., адже аграрний сектор будь-якого міста забезпечував утримання тяглої та перегінної худоби купців, які прибували на ярмарки, й відповідні прибутки міщанам. Такі прибутки були для Кременця з його правом складу особливо важливими. Найбільша кількість землі знаходилася у вїйта (6 волок), що мало, очевидно, «ранговий» характер, було зв'язано з посадою. Представник відомої міщанської родини Скуйбід володів чотирма, двоє міщан – трьома і ще двоє – двома волоками. Можна говорити, що в середині XVI ст. аграрний сектор відігравав у житті кременчан не дуже значну роль. Виходячи з цього, можна вважати, що для переважної більшості населення міста, зафіксованого в інвентарі, єдиним заняттям була торгово-реміснича діяльність. Дані про загальну кількість ремісників і торговців в інвентарі відсутні, але за деякими прізвищами можна встановити мінімально можливу кількість ремісничого населення та перелік ремісничих спеціальностей. 1548 р. в Кременці було шість шевців, чотири гончарі, по три бондарі, ковалі, різники та пивовари, по два теслярі, сідельники, кравці, римарі та чоботарі, по одному кушніру, шабельнику, мечнику, лучнику, стрільнику, постригачу, миснику, дьогтярю, гребіннику, дудці, саннику, світельнику, пекарю (якщо прізвище Лихопек свідчить про професійну діяльність), крамарю і стаднику.

Найгрунтовнішим є опис міста Кременця і староства 1563 р.⁵⁴ На час його складання старостою був князь Миколай Збараський. Документ створено для потреб скарбу з метою фіксації стану володінь, відібраних Сигізмундом Августом у Бони. Дещо раніше так само описали й інший масток королеви на Волині – Ковельське староство. У зв'язку з цим великий князь вважав Креме-

⁵² Там же. – С. 126.

⁵³ Атаманенко В. Інвентар Кременецького староства 1548 року ... – С. 33.

⁵⁴ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 42–128.

нечину не державним, а своїм власним володінням. Опис 1563 р. відобразив високий рівень системи обліку, напрацьований державними урядниками. Документ чітко фіксує розміри земельних наділів, що пов'язує його створення із завершенням волочної поміри. У результаті суттєво зросли розміри землі, яка перебувала в користуванні міщан. Як і інвентар 1548 р., документ 1563 р. містить перелік кременецьких міщан.

Як відзначено вище, забудова міста за півтора десятиліття помітно зростає. Відбувалося це за рахунок передмість. В інших випадках при давнішому осередкові міського життя створювалося нове місто, яке могло одержувати окрему локацію та привілеї. У Кременці цього не сталося; протягом усього досліджуваного періоду його населення складало єдину громаду, розділену хіба-що на магдебурзьку, старостинську та традиційні шляхетські й церковні юридики, які для середини XVI ст. можна тільки припускати, оскільки описово-статистичні джерела прямо про це не говорять. Кількість міських вулиць порівняно з 1548 р. зменшилася з 11 до 9 (рахуючи й Ринок), але вулична система поширилася на передмістя. Люстрація фіксує два передмістя, які існували й давніше, – Вишневецьке та Сапанівське, та Запоточчя. На передмістях селилися новоприбулі та незаможні міщани⁵⁵, а також тут знаходилися, особливо на Запоточчі, шляхетські садиби, здебільшого, правда, не помешкання, а господарства-городи⁵⁶. Будинки передмість мали при собі городи. Площа передміської забудови мало що поступалася міській.

Етнічний склад населення Кременця залишився практично тим самим, але співвідношення між різними групами змінилося. В абсолютному вимірі єврейська людність збільшилася, польська, скоріше за все, дещо зменшилася, а питома вага їх обох у зв'язку із зростанням українського населення відчутно знизилася. За підрахунками П. М. Саса, станом на 1563 р. етнічні групи склали близько 13 % всіх мешканців міста⁵⁷, але деякі прізвища не відображають етнічної належності їх носіїв.

Після Люблінської унії на українських землях запроваджується чіткий, але не в усіх випадках точний, облік вибирання державних податків з міського та сільського населення під сукупною назвою «побор». Поборові реєстри Волинського воєводства збереглися лише за 1570, 1577, 1583 і 1589 рр.⁵⁸ Вони містять дані за категоріями населення. Але не в усіх них є виокремлені свідчення про населення міст, у тому числі частково – й Кременця (1570 р.). Так, при відображенні сплати побору від староства зафіксовані також і міські городники (111), ремісники (11), коморники (11), перекупні (5) та люзни (2)⁵⁹. Ідеться тут, очевидно, про міщан, які перебували під присудом старости. Спираючись на дані 1563 р., можна думати, що старостинська частина людності становила близько 14 % населення Кременця. У частині опису міста

⁵⁵ Сас П. М. Феодальные города Украины... – С. 38.

⁵⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 56–57.

⁵⁷ Сас П. М. Феодальные города Украины... – С. 34.

⁵⁸ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. 19; ГАДА, АСК, № 31.

⁵⁹ Źródła dziejowe. – Т. 19. – С. 29.

дані поборового реєстру (кількість ринкових будинків – 20), ані 253 вуличні, ані 5 плебанських та 144 передміські будинки⁶⁰ не можуть вважатися відповідними розмірам та значенню міста, а також даним 1563 р. Те саме стосується й кількості ремісників (11) і торгівців (8)⁶¹, оскільки 1563 р. навіть окремі спеціальності мали більше представництво (21 м'ясник, 18 шевців⁶²). «Міські» свідчення поборового реєстру 1570 р. можна вважати близькими до даних 1563 р. у власне міській частині, без передмість.

Поборовий реєстр 1577 р. фіксує подвійний (in duplo) податок із житлових будинків у розмірі 80 злотих (удвічі менше від Луцька) та 40 злотих чопового (удесятеро менше від Луцька), а від кременецьких євреїв – 100 злотих (більше – тільки від Володимира та Луцька)⁶³. Поголовне з євреїв сплачувалося з кожної особи⁶⁴, тому можна визначити кількість єврейської людності вказаних міст. За сумою шосу Кременець залишався найбільшим містом Волині.

1583 р. по Кременцю подано тільки сплату податку від занять торгівлею і ремеслом⁶⁵. З міських будинків Луцька було сплачено 40 злотих шосу⁶⁶, з Володимира разом із передмістями, в яких було значно більше будинків, ніж у місті, 46 злотих 4 гроші⁶⁷. Загалом луцькі міщани заплатили шосу та податку на ремесло й торгівлю 299 зл., володимирські – 195 злотих 4 гроші, а кременчани – тільки 64 злоті. Низькі дані по Кременцю зумовлені, очевидно, спустошенням Південної Волині під час нападів татар 70-х рр. Постраждали тоді, звичайно, перш за все передмістя, але й дані по місту дужі низькі, оскільки зафіксовано всього лиш 56 осіб, які займалися торгівлею і ремеслом.

Сумарій побору 1589 р. показує аналогічну податкову ієрархію повітових центрів Волині: Луцьк сплатив 837 злотих 2 гроші, Володимир – 745 злотих, Кременець – 500 злотих⁶⁸. На рівні цих платежів було приватне місто Костянтинів, а решта міст регіону відчутно відставали від цієї четвірки.

Подимний реєстр 1629 р., який вважають найповнішим і найточнішим історико-демографічним джерелом досліджуваного нами періоду, у Луцьку фіксує 546⁶⁹, у Ковелі – 416, Володимирі – 544, а в Кременці – 1 224 будинки⁷⁰. У Кременці, дані по якому є найвищими серед державних міст, як і раніше, населення поділялося на дві юрисдикції – міську та старостинську (без сумніву, існували також і юридики)⁷¹. Крім того, єврейська громада, чисельність якої зростає, у справах, які виходили за внутрікагалні, підпорядковува-

⁶⁰ *Ibid.* – S. 30.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *Сас П. М. Феодалные города Украины...* – С. 59.

⁶³ *Źródła dziejowe.* – Т. 19. – С. 49, 64, 77.

⁶⁴ *Volumina legum.* – Petersburg, 1859. – Т. 2. – С. 178.

⁶⁵ *Źródła dziejowe.* – Т. 19. – С. 148.

⁶⁶ *Ibid.* – S. 111.

⁶⁷ *Ibid.* – S. 126.

⁶⁸ *Ibid.* – S. 153, 156, 158.

⁶⁹ *Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною...* – С. 127.

⁷⁰ *Там само.* – С. 117, 124, 125.

⁷¹ *Там само.* – С. 90 (прим. 1).

лася державній владі. Отже, населення Кременця складалося з таких частин: 1) старостинські піддані – 507, 2) міщани, на яких поширювалося магдебурзьке право – 436, 3) міщани-євреї – 169, церковні піддані – 88 (Спаська церква – 17, кременецькі францисканці – 25), піддані шляхти (панів Лідихівських, Ю. Фрика, Я. Білецького, О. Жвана Делешкана. В. Хржановського) – 63 родини⁷². Зважаючи на можливо більшу кількість шляхетських будинків із юридиками, підданих костелу та інших храмів і шпиталю, можна думати, що кількість димів у Кременці в цей час була дещо більшою. Загалом за кількістю населення Кременець поступався на Волині тільки Острогу, але останній становив фактично комплекс із трьох міських поселень.

На початку XVII ст. на землі України, включені під час Люблінської унії до Польської корони, поширили практику люстрування, тобто регулярної перевірки прибутковості державних маєтків, запроваджену ще 1564 р. Крім фіскальних, на люстрації покладалися також правові та ревізійні функції, тому в документацію, яка їх супроводжувала, потрапляли тексти різноманітних привілеїв. Правда, низька питома вага державних володінь суттєво знижує можливості широкого територіального охоплення Волині соціально-економічними дослідженнями на основі цих джерел. Кременецьке староство люстрували 1616 й 1628 рр.⁷³ Основна увага приділялася встановленню прибутків та їх джерел, і це накладало відбиток на інформативність матеріалів. Тут немає переліків міського та сільського населення, характеристик господарств чи занять окремих підданих тощо. В окремих випадках подаються виключно розміри прибутків із поселень староства та витрати на утримання місцевої адміністрації, а також привілеї та пільги населення. Даних про населення Кременця немає. Відзначимо тільки, що одне з найбільших міст Волині класифікується тут і як «містечко», і як «місто»⁷⁴.

Підводячи підсумок, відзначимо, що вивчення населення Кременця може спиратися на значне коло джерел описово-статистичного характеру. Найкраще забезпечене воно ними для середини XVI ст., що особливо важливо, зважаючи на кількість таких джерел цього часу для міст Волині. Все це зумовлює актуальність археографічного опрацювання їх на рівні сучасних вимог. Вся сукупність цих джерел, як і кожне з них окремо, вимагає подальшого джерелознавчого дослідження. Дані описово-статистичних джерел є узагальненою та всебічною характеристикою соціальних та економічних процесів, але розкривають їх не в усій повноті, як і будь-який інший документ чи сукупність документів. Тому їх інформація потребує доповнень із джерел інших категорій. Описи Кременця свідчать, що протягом досліджуваного періоду місто залишалось в сталих розмірах, а чисельність його населення повільно збільшувалася стабільними темпами переважно за рахунок розбудови передмість. На структуру населення міста наклало відбиток тривале перебування його в приватному володінні.

⁷² Там само. – С. 90 (прим. 1), 107, 110–112, 125.

⁷³ ЦДІАК України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 5, арк. 258; Źródła dziejowe. – Т. 5. – С. 170.

⁷⁴ Źródła dziejowe. – Т. 5. – С. 170.

Володимир Александрович

МІСТО КРЕМЕНЕЦЬ ЯК МАЛЯРСЬКИЙ ОСЕРЕДОК ВОЛИНИ КІНЦЯ XVI СТОЛІТТЯ

Останні півтора десятиліття позначені досить активним просуванням студій над культурною спадщиною Волині. Завдяки їх успішному наростанню в осмисленні окремих сторін історичної традиції постало немало нових аспектів, які істотно збагачують загальний образ культурного процесу на місцевому ґрунті. Не применшуючи значення зробленого, доводиться визнати, що на різних напрямках досліджень і надалі залишається немало очевидних «білих плям», зумовлених не тільки актуальним станом вивчення окремих сторін історії Волині, а й – насамперед – збереженням та доступністю оригінальних пам'яток і фонду писемних джерел.

Щодо комплексу волинських джерел не можна, зокрема, не відзначити вкрай негативні для Кременця як одного з важливих осередків культурної традиції регіону наслідки повної втрати актів тутешнього міського уряду. До того ж, вони виразно посилені поки-що недостатнім використанням під відповідним оглядом вцілілих актових книг місцевого ґродського суду. Унаслідок цього один із значних міських центрів Волині посідає надто скромні позиції в нинішніх уявленнях про різні аспекти історичного минулого краю.

Одним із найдошкульніших виявів цієї своєрідної «неприсутності» є брак відомостей про мистецьке життя міста як пізнього Середньовіччя, так і початку Нової доби¹ – часу, позначеного помітною активізацією різних напрямів

---

¹ Досі в літературі активніше зарисувалися лише поодинокі вияви мистецького життя міста європейського культурного кола XVIII ст., визначені довготривалою діяльністю в Кременці сзуїтського архітектора й маляра Павла Гіжицького, скульпторів Петра Ножинського та Стефана (з челядником Антонієм). Про них див.: *Betlej A. Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku.* – Kraków, 2003; *Skrabski J. Budowa kościoła Misjonarzy w Zaslawiu w świetle nieznanych materiałów archiwalnych // Przegląd Wschodni.* – 1999. – Т. 6, zes. 1 (21). – S. 150; *Woźnicki B. Ikonostas w cerkwi Bazylianów w Podhorcach // Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej.* Kraków maj 1994. – Kraków, 1995. – S. 376–377. Ці скромні матеріали дозволили включити місто до мережі осередків скульптури європейського культурно-історичного родоводу в тогочасній Україні (*Александрович В. С. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У 5 т. – К., 2003. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С. 872–873*). З українських майстрів, які діяли тоді

культурного життя українських земель. Уже хоча б одна Кременецька грама- тика 1638 р.² як досить рідкісний вияв культурної активності в регіональних центрах (одиноким аналогом на Волині може бути знана так само скромна друкарська спадщина Луцька – слід відповідного напряму активності Хрестовоздвиженського братства) переконає, що місто стояло далеко не осторонь провідних тенденцій тогочасного культурного процесу в Україні³. Проте мистецькі сторінки культурної традиції Кременця відповідного періоду залишаються невідомими. З віднайденого й уже впровадженого до наукового обігу наведемо лише одинокі свідчення фактично посереднього значення, скромної вартості з огляду «кременецького інтересу», принагідно зафіксоване під 1627 р. на львівському ґрунті. Тутешній маляр Войцех Войнятович⁴ позичав тоді від місцевого єврея Якуба гроші для львівського маляра італійського походження Петра Мордессі⁵ перед від'їздом того до Кременця⁶. Нині можна тільки здогадуватися, що мало спричинити кременецьку поїздку осілого у Львові італійського митця. Проте нотована вже впродовж другої половини XVI ст. чимала активність львівських малярів на Волині⁷ підказує, що до Кре-

---

в місті, нині можна вказати лише мало відомого гравера Андрія Голоту, що працював також у Почасві (його гравюри прикрашають видання монастирської друкарні). Найдокладніше про нього див.: Holota (mylnie Holoka) Andrzej // Słownik Artystów Polskich i obcych w Polsce działających (malarze, rzeźbiarze, graficy). – Wrocław etc., 1979. – Т. 3: Н–Кі. – С. 103–104.

² *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. 1: 1574–1700. – № 260. Про Кременецьку граматику див.: *Ісаєвич Я. Д.* Преемники першовпечатника. – Москва, 1981. – С. 95; *Ісаєвич Я.* Українське книгови- дання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 210.

³ На регіональному рівні найближчим видається культурне середовище Луцька. З новішої літератури про нього див.: *Александрович В.* «Лямент по святобливе зошлом, велебном господину отцу Іоанну Василевичу, презвитери» 1627 року як пам'ятка духовного життя Луцька першої половини XVII століття // Лямент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628-го: фототипія, переклади, дослідження / Упор. *О. Бірюліна*, перекл. *В. Александрович, В. Шевчук*. – Луцьк, 2008. – С. 5–15.

⁴ Короткі відомості про нього див.: *Александрович В.* Малярське середовище Львова наприкінці XVI століття й утворення цеху малярів-католиків // Львів: місто – суспільство – культура. – Львів, 2007. – Т. 6: Львів і Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / Під ред. *О. Аркуші, М. Мудрого* (Вісник Львівського університету. Сер. історична. Спец. вип.). – С. 119–120.

⁵ Про нього див.: *Александрович В.* Західноєвропейські малярі на західноукраїнських землях наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С. 318.

⁶ *Mańkowski T.* Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku. – Lwów, 1936. – S. 60. Пор.: *Александрович В.* Західноєвропейські малярі... – С. 318; *Александрович В.* Словник малярів Волині XVI–XVII століть // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Наук. збірн.. Матеріали V наук. конф., м. Луцьк, 27–28 серпня 1998 р. – Луцьк, 1998. – С. 64.

⁷ Проблема постала від самих початків новітньої активізації студій над мистецькою культурою Волині найперше за матеріалами до історії середовища українських малярів. Див.: *Александрович В.* Волинські контакти львівських малярів другої половини XVI ст. // Минуле і сучасне Волині (Тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзн. конф. 26–28 травня 1988 р.). – Луцьк, 1988. – Ч. 1. – С. 145–147. Підсумки відповідних досліджень підведено в праці: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3). – Львів, 2000. – С. 187–188. Зведення віднайдених відомостей про активність на волинському напрямку львівських малярів XVII ст. див.: *Александрович В.* Словник малярів Волині... – С. 61–65. 3-поміж нечис-

менця рідкісного для українських земель заїжджого італійського майстра⁸, природно, мали притягати насамперед професійні інтереси. Вони, цілком очевидно, не обов'язково мусили концентруватися власне в самому місті⁹. Тут слід пам'ятати про клани тогочасної волинської еліти на чолі з князями Вишневецькими, осілі в його околицях. Львівський осередок майстрів малярства європейського культурного кола, який помітно розрісся в першій половині XVII ст.¹⁰, досить активно проникав на Волинь¹¹. Окрім нотованого вже на 70-і рр. XVI ст. скромного луцького епізоду біографій Андрія Морозовича та Войцеха Стефановського, цьому, зокрема, сприяли закономірно слабкі позиції відповідного культурного напрямку в регіоні, де зміни стали зарисовуватися щойно від кінця XVI ст. внаслідок насамперед масового переходу представників волинських княжих родів на католицизм і посилення різноманітного польського проникнення на терени Волині після включення регіону вна-

---

ленних чинних на львівському ґрунті в XVI ст. митців польського походження цю тенденцію засвідчили лише віднований у Луцьку разом із незнаним за іншими джерелами Андрієм Морозовичем Войцех Стефановський: *Александрович В.* Львівські майстри кінця XVI століття (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 2). – Львів, 1998. – С. 132, 147, 148; *Александрович В.* Словник малярів Волині... – С. 65. Із львівських майстрів XVII ст. на волинському напрямі останнім часом удалося ідентифікувати також Яна Шванковського-молодшого або ж його брата Даніеля (про них див.: *Александрович В.* Малярське середовище Львова... – С. 93). Один із них (імені джерело не подає) 1616 р. намалював для князя Олександра Заславського портрет «ксьондза Марціна» й отримав його для поправлення, оскільки, як писав князь у листі від 8 грудня того року, «nie iest na twarzy bynamniey podobny tiskis (?) w brzuchu» (Archiwum Państwowe w Krakowie, Dział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Rękopisy Sanguszków, sygn. 75/II, s. 96).

⁸ Звід відомостей про малярів західноєвропейського походження в Україні перед серединою XVII ст. див.: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 314–324.

⁹ Немає відомостей про вірогідність якоїсь ширшої мистецької активності у той період місцевого латинського середовища. Показово, що за францисканськими джерелами, коли на початку XVII ст. ченці ордену отримали місцевий парафіяльний костел, то, за свідченням історичного вступу до візитації 1818 р., укладеного в самому ж монастирському середовищі, застали «kościółek z chrustu gliną oblepiony» (*Теодорович Н. И.* История города Кременец Волинской губернии. – Седлец, 1904. – С. 80). Зовсім нібито несподіваний будівельний матеріал не повинен дивувати. За ним найвиразніше стоїть аспект традиції, давно втрачений і зафіксований винятково на сторінках мало досі вивчених документів. Це, зокрема, доводить, наприклад, такий фрагмент опису двору Ходкевичів у Млинові з 1750 р.: «Kaplica z chrustu grodzona, gliną oblepiona, do ktorey drzwi na biegunach drewnianych bez żadnego żelaza, okienek małych cztery w drewo oprawnych, polap z deszczek, podłogi niemasz, slomo kryta» (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2478, s. 3).

¹⁰ Про цей процес див.: *Александрович В.* Малярське середовище Львова... – С. 116–120.

¹¹ Крім П. Мордессі, відповідні приклади подає також діяльність вихованця краківського малярського цеху, зятя львівського вірменського маляра Павла Богуша – Станіслава Славка при дворі князя Олександра Заславського (*Александрович В.* Львівські малярі кінця XVI століття... – С. 117). Для князя, як зазначалося, працював також львівський маляр Шванковський (Ян або Даніель). Осілий у Львові майстер французького походження Жан Крезвалле (про нього див.: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 316–317) та малознаний львівський маляр середини століття Іван Городецький мали стосунки з брацлавським воеводою Олександром Домініком Казановським, зокрема, останній з них виконував роботи з мистецького опорядження похорону воеводи в монастирі домініканців у Підкамені (*Александрович В.* Українське портретне малярство XVI–XVIII століть. Наближення до історії // Український портрет XVI–XVIII століть / Автори-укладачі Г. Белікова, Л. Членова. – К., 2005. – С. 57.

слідок Люблінської унії до Корони. Втім, незалежно від недоступного нам конкретного змісту кременецького епізоду біографії львівського майстра італійського походження, для самого Кременця ця подорож, безперечно, мала бути не інакше як скромним епізодом без ширшого значення для місцевого середовища та його культурної традиції.

Новіші студії над малярами та мережею малярських осередків¹² Волині¹³ донедавна не давали ніяких підстав для включення Кременця до їх історично складеної структури. Не дивлячись на це, все ж виявилася унікальна згадка про представника малярського фаху в самому місті ще з 1588 р. – його відношено поміж міськими урядниками в копії акту продажу дому кременецького циркульника Каспера Матвієві Жижицькому, засвідченій урядовою печаткою¹⁴. Віднайдена нотатка дозволила віднести Кременець до міст Волині з власними малярськими кадрами, що, попри очевидну скромність самого свідчення, стало істотним поповненням опрацьованої доти картини мережі малярських осередків регіону. У преамбулі документа серед членів міського уряду згадано маляра Даніїла, конкретніших відомостей про якого, природно, не подано. Випадає лише здогадуватися, що позиція в органах міського самоврядування водночас повинна була якимось відображати професійний статус митця. Проте через цілком побіжне відзначення віднайдене джерело не приносило навіть певності в національній належності та культурно-історич-

¹² Для західноукраїнського регіону, невід’ємною частиною якого є Волинь, проблему мережі малярських осередків наголошено в праці: *Александрович В.* Система малярських осередків західноукраїнських земель XVI–XVII століть // Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді та повідомлення. Історіографія українознавства, етнологія, культура. – Львів, 1994. – С. 198–205. На волинському матеріалі її коротко розглянуто: *Александрович В.* Малярі та система малярських осередків Волині XVI ст. // Матеріали 4-ї науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – [Остріг], 1993. – С. 5–7. Докладніший аналіз опрацьованих відомостей XVI ст. див.: *Александрович В.* Малярі та мережа малярських осередків Волині XVI століття // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали III Всеукр. наук. конф. м. Луцьк, 12–13 грудня 1996 р. – Луцьк, 1996. – С. 5–13.

¹³ Підсумок проведеної роботи щодо XVI ст. підведено в праці: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 177–194. Картину XVII ст. найдокладніше відтворює опублікований 1998 р. словник малярів Волині XVI–XVII ст. (*Александрович В.* Словник малярів Волині... – С. 51–61). Хоча від його появи вже минуло ціле десятиліття, істотних доповнень до наведених у ньому матеріалів за цей час друком не з’явилося. Систематичні архівні пошуки дозволили автору виявити ряд нових відомостей про митців регіону, проте вони поки-що не опубліковані.

¹⁴ До наукового обігу ім’я майстра впроваджено в праці: *Александрович В.* Малярі та система малярських осередків Волині... – С. 6. За цією першою нотаткою в літературі воно наводилося неодноразово. Див.: *Александрович В.* Малярі та мережа малярських осередків Волині... – С. 6; *Александрович В.* Словник малярів Волині... – С. 52; *Александрович В.* Три волинські малярі кінця XVI – початку XVII ст. (з неопублікованих рукописних матеріалів) // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка. Рукописна україніка та проблеми створення інформаційного банку даних: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 20–21 вересня 1996 р. – Львів, 1999. – С. 364, 365, 366; *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 185; *Крик М. П.* Zachodnioruskie ikony Matki Boskiej z Dzieciątkiem w wieku XV i XVI. – Kraków, 2000. – С. 31–32; *Александрович В.* Малярі та різьбарі Лукова (Матієва) у XVIII столітті // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Матеріали XIV міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 29–30 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 25.

ній орієнтації Даниїла. Тому при впровадженні нововіднайденого імені кременецького митця до літератури природно випало застерегти: «Польськомовний документ не дає точної вказівки щодо національності, проте у ньому скоріше слід бачити українця. Цей згодом потверджувала цілковита відсутність певних відомостей про малярів польського походження на Волині перед кінцем XVI ст. та виявлені досі джерельні перекази щодо окремих особливостей персонального складу волинських малярів польського походження XVII ст.»¹⁵

Згодом постать Даниїла дещо докладніше розглянуто на ширшому тлі документальних свідчень про представників волинського й загалом західноукраїнського малярства XVI–XVII ст.¹⁶ Скромну вказівку про нього потрактовано не лише очевидним доказом задокументованих початків самостійної малярської традиції в місті наприкінці XVI ст., але й водночас використано як підставу для включення Кременця до достатньо вже розбудованої, за свідченням писемних матеріалів, на другу половину століття мережі малярських осередків західноукраїнського регіону.

За результатами найновіших пошуків лаконічні відомості про першого відзначеного в джерелах кременецького маляра вдається поповнити ще одним так само не менш лаконічним актовим записом, здатним, однак, надати його біографії певної протяжності. Як виявилось, уже в переліку міських урядників від 21 червня 1583 р. фігурує лавник Даниїл¹⁷. Видається очевидним, що обидва свідчення стосуються тої самої особи, надаючи їй завдяки цьому певного часового виміру. Водночас та обставина, що вже на початку 80-х років майстер був лавником, підказує далші вірогідні висновки щодо особи та ймовірної хронології професійної активності цього маловідомого представника малярського середовища Волині. Звідси логічно напрашується висновок про ймовірний початок самостійного творчого шляху кременецького майстра щонайпізніше від 1570-х років. Тоді за аналогією з краще задокументованим львівським середовищем українських малярів у ньому випало б убачати представника покоління 60-х років. Інакше кажучи, він, найправдоподібніше, мав би належати до останнього на західноукраїнському ґрунті покоління митців середньовічної традиції релігійного малярства¹⁸, яке у львівському середовищі репрезентує насамперед Лаврін Пухала († 1608)¹⁹, який у молодості працював на Волині²⁰. Виходячи з наведених міркувань,

¹⁵ *Александрович В.* Малярі та мережа малярських осередків Волині... – С. 6, прим. 41.

¹⁶ *Александрович В.* Три волинські малярі кінця XVI – початку XVII ст. ... – С. 364–366.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДАК України), ф. 21 (Кременецький гродський суд), оп. 1, спр. 21, арк. 211. Висловлюю щиро подяку Володимирові Кравченку, який надав у моє розпорядження цей та інші наведені далі записи з актів Кременецького гродського суду до історії кременецьких малярів XVI ст.

¹⁸ До значення 60-х – початку 70-х років XVI ст. як своєрідного переломного моменту в історії львівського малярського осередку увагу привернуто в праці: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 103.

¹⁹ Найдокладніше про нього див.: *Александрович В.* Львівські малярі кінця XVI століття... – С. 11–88. Пор.: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 103–117.

²⁰ Волинський аспект біографії майстра постав із віднайденням документального свідчен-

можна запропонувати здогад, що діяльність Даниїла, відповідно, так само навряд чи істотно виходить поза початок XVII ст.²¹

Проте, як виявилось, нововіднайдений кременецький майстер не був одним ремісником свого фаху, чинним у місті наприкінці XVI ст. 8 серпня 1597 р. маляр Ян, як його називає польськомовний актовий запис, склав зізнання про продаж ним будинку якомусь Станіславу Ректусу²². Це неспростовно доводить активність у Кременці на той час щонайменше двох малярів. Іменування майстра, про якого нічого більше не відомо, Яном не може, звичайно, однозначно сприйматися як свідчення його польського походження. Врешті, ім'я Даниїла в розшуканих досі записах так само віднотоване в польській версії, що є звичною нормою тогочасної канцелярської практики. Котрийсь із цих митців ідентичний із уписаним без імені «іконником малярем» – сусідом передміщанина Мишка Кулика із Запоточчя (8 серпня 1597 р. останній продав кушніру Іванові свою ділянку землі, яка знаходилася поряд із не названим на ім'я майстром)²³. Цей документальний запис про малярів у місті наприкінці XVI ст. так само не містить додаткових реалій для можливих розмірковувань про особу «сусіда», тому немає належних підстав для неоднозначного віднесення нововіднайденого документу до котрогось із обох відомих досі митців, які працювали на той час у місті.

Завдяки наведеним вище розшуканим досі відомостям виразно вирисовується активність у Кременці не самотнього майстра, а виразно окремого, самостійного професійного середовища, хоча й очевидно скромного кількісно. Позаяк під 1576 р. зафіксовано аж п'ятьох малярів в Острозі²⁴ й доведено діяльність щонайменше двох (Федора²⁵ й Романа Блазнюковича²⁶) митців у Луцьку і стільки ж (Сенька й Назара) на зламі століть у Ковелі²⁷, значення

ня 1569 р. про перебування львівського маляра на службі у волинського магната, брацлавського воєводи й литовського польного гетьмана князя Романа Сангушка. Див про це: *Александрович В. С.* Новое о контактах Ивана Федорова и Лаврина Пухальи // Федоровские чтения 1983. – Москва, 1987. – С. 168–170. Пор.: *Александрович В.* Львівські малярі кінця XVI століття... – С. 29–35; *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 106–107.

²¹ На цьому наголошує не лише історія львівського середовища українських малярів, але й відповідна ситуація в перемишльському осередку, де після останніх десятиліть XVI ст., за всіма ознаками однозначно кризових (*Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 70–74), самотній нотований у джерелах чинний майстер першої чверті наступного століття – Андрій, як і покоління творців нового львівського малярства XVII ст., також почав працювати наприкінці XVI ст.: *Там само*. – С. 72; *Александрович В.* Середовище українських малярів Перемишля у XVII столітті // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2. – С. 234–235.

²² ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 346 арк. 17 зв.

²³ *Там само*, спр. 56, арк. 37–37 зв.

²⁴ *Гирич Т. Ю.* Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586) // Матеріали до історії Острозької Академії (1576–1636): Біобібліографічний довідник / Упор. І. З. Мицько. – К., 1990. – С. 148.

²⁵ Докладніше про нього див.: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 180–181.

²⁶ *Александрович В.* Причинки до історії ковельського малярства на зламі XVII–XVIII століть та ролі міста в мистецькій культурі Волині XVI–XVIII століть // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2006. – Матеріали XIII міжнародної наукової конференції м. Луцьк – Володимир-Волинський, 2–3 листопада 2006 року. – С. 10.

²⁷ *Александрович В.* Словник малярів Волині... – С. 56, 58; *Александрович В.* Причинки до історії ковельського малярства... – С. 8.

кременецького відкриття важко переоцінити. Місто може посісти наступну після названих центрів позицію в мережі малярських осередків Волині другої половини XVI ст.²⁸ Розширення складу місцевого малярського середовища зі свого боку так само наголошує на важливій тенденції еволюції професійної спільноти українських малярів, яка наприкінці XVI ст. вступила в період наступної розбудови, найвиразніше, природно, зазначеної на львівському ґрунті завдяки опрацьованому комплексові джерельних матеріалів²⁹ та автентичних пам'яток (останні, правда, досі використано стосовно скромніше, зокрема, і надалі залишається маловідомою відповідна частина найважливішої львівської колекції – Національного музею).

Звичайно, нині випадає хіба що здогадуватися, коли в Кременці могло бути започатковане тутешнє малярське середовище. Зібрані дотепер джерельні матеріали до цього аспекту історії західноукраїнського регіону вказують на середину XVI ст. як на той час, починаючи від якого докладніше задокументована активність майстрів малярства в окремих містах³⁰. Це стосується й самої Волині, перелік документально зафіксованих митців якої нині розпочинає Тишко, принагідно віднотований під 1545 р. у Володимирі³¹. Лише львівське середовище майстрів українського малярства відображене актовими матеріалами від 1517 р.³² У Перемишлі його історія простежуються нині ще від маляра-священника Гайля³³, що тривалий час виконував тут малярські замовлення короля Владислава II Ягайла. За результатами найновіших досліджень вона сягає навіть кінця XIV ст. – періоду діяльності артілі Владики, який упродовж 1393–1394 рр. оздобив разом із помічниками фресками монастирський костел Святого Хреста на Лисій горі поблизу Кракова й спальний апартамент королівських покоїв на Вавелі³⁴. На кінець 1520-х років посередні дані нотують вірогідну наявність маляра також у Дрогобичі³⁵. Це здатне вка-

²⁸ Опрацьовані досі матеріали фіксують на Волині наприкінці XVI ст. майстрів лише українського походження. Віднайдені досі джерельні нотатки про польських митців не виходять поза XVII ст. Їх перелік розпочинає щойно зазначений С. Славко, який працював при дворі князя Олександра Заславського в Заславі (нині Ізяслав Хмельницької обл.).

²⁹ Тогочасне професійне середовище чинних у місті майстрів найдокладніше описано в працях: *Александрович В.* Малярське середовище Львова... – С. 78–121; *Александрович В.* Покоління творців львівської школи українського малярства XVII століття // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 163–183.

³⁰ На цьому «рубезжі» найраніших відомостей про майстрів західноукраїнського малярства наголошено в праці: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 153–154, 178.

³¹ Володимир дає також єдиний для Волині XVI ст. приклад відзначення малярів у структурі міського цехового ремесла. Див.: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 178.

³² *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 86.

³³ Найдокладніше про нього див.: *Александрович В.* Священик Гайль – маляр короля Владислава II Ягайла і перемишльське малярство XIV–XV століть // *Александрович В.* Українське малярство XIII–XV ст. (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 1). – Львів, 1995. – С. 7–76. Пор. також: *Aleksandrowicz W.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyjskiej w końcu XIV i pierwszej połowie XV wieku // *Zachodnioukraińska sztuka cerkiewna.* – Łańcut, 2004. – Cz. 2: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Łańcut-Kotań, 17–18 kwietnia 2004 roku. – S. 264–274.

³⁴ *Aleksandrowicz W.* Przemyski ośrodek malarstwa tradycji bizantyjskiej... – S. 269–270.

³⁵ *Александрович В.* Малярський осередок Дрогобича у XVI ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С. 50–56, 58.

зати на можливість істотних кроків у складенні ширшої мережі малярських осередків західноукраїнських земель уже від перших десятиліть XVI ст. – поза рамками, накресленими основним складом доступних нині джерельних матеріалів до його історії щойно від середини XVI ст. Проте розбудована мережа осередків та малярських майстерень активніше функціонувала, все ж, щойно від другої половини століття, що підтверджує не лише опрацьований дотепер чималий, як несподівано виявилось, фонд різномірних документальних свідчень. До такого ж висновку, у свою чергу, приводить й аналіз усього комплексу малярської спадщини західноукраїнського регіону, поки-що мало залученої до суджень на відповідну тему, та значно скромніша чисельно волинська її складова³⁶.

Віднайдені досі документальні матеріали від середини XVI ст. нотують малярів не лише в більших містах Волині – як названих вище Тишка (1545) у Володимирі чи Федора (1566–1585) й Романа Блазнюковича (1600) у Луцьку. Як уже згадувалося, найбільше середовище в цей період виявилось в Острозі, де на 1576 р. працювали Богдан, Дашко³⁷, Духнич, Лазко Гаврилович, Харитон та Федір³⁸. Від того ж часу майстрів зафіксовано також у менших містах, зокрема Михайла Федоровича в Заславі (1572)³⁹, Сильвестра (1577) в Мельниці⁴⁰. Докладніших відомостей про цих «митців 1570-х років» немає. За самотніми архівними нотатками неможливо визначити, в якому конкретному часовому контексті розвивався життєвий шлях кожного з них (за винятком Дашка). Здається, запропоновані розмірковування дають підстави й Даниїла так само відносити до чітко окресленої за результатами новіших досліджень своєрідної групи «майстрів 1570-х років», чинної на західноукраїнських землях. Тоді він виразно приєднується до острозького митця Дашка й разом вони здатні вказати на знаний зі львівського середовища своєрідний «перехід» окремих майстрів останньої третини XVI ст. до наступного століття⁴¹ як тен-

³⁶ Докладний огляд спадщини волинського малярства XVI ст. див.: *Луць В. Д.* Волинські ікони XIII–XVI століть // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне, 2000. – Вип. 5: Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку: Збірн. наук. пр. – С. 65–86; *Łuc V. D.* Wołyńskie ikony XIII–XVI wieku // *Przegląd wschodni.* – Warszawa, 2001. – Т. 7, zes. 3(27). – S. 749–774. Про пізніше відкриті ікони XVI ст. (з переліком літератури про них) див.: *Александрович В.* Волинська середньовічна іконографія намісного образу Спаса // Волинська ікона: дослідження та реставрація: Наук. збірн. – Луцьк, 2008. – Вип. 15: Матеріали XV міжнар. наук. конф., м. Луцьк, 25–26 вересня 2008 р. – С. 32, прим. 19.

³⁷ Очевидно, ідентичний з майстром, який діяв у місті ще 1603 р.: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 182.

³⁸ *Гирич Т. Ю.* Податкові реєстри сплати королівщини... – С. 148. Пор.: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI століття... – С. 181–182 (з давнішою літературою). Докладніше про малярське середовище тогочасного Острога див.: *Александрович В.* Мистецьке середовище Острога епохи Академії (1570-і – 1630-і рр.) // *Острозька давнина.* – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 63–65; *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 181–184.

³⁹ *Тесленко І.* Заславська замкова книга XVI століття // *Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур: Матеріали наук. конф. 21–22 грудня 2006 р.* – Ізяслав; Острог, 2006: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/izjaslav/21zaslavknyga.html>.

⁴⁰ *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 183.

⁴¹ Крім згаданого Л. Пухали, таку тенденцію підказує також біографія його приятеля Семена Терлецького († 1617), див.: *Александрович В.* Західноукраїнські малярі... – С. 117–126. У волинському інтересі варто пригадати, що він був братом «Філіпа маляра многопеняжного» (Іван Вишенський), якого вбив луцький уніатський єпископ Кирило Терлецький. Особу майст-

денцію тогочасної мистецької культури. Водночас варто також зазначити, що з огляду на зібрані досі відомості про професійне середовище малярів Волині середини – другої половини XVI ст., найраніший епізод літопису малярського осередку в Кременці, визначений особою Даниїла, може не належати до найперших кроків історії власного малярського середовища в місті.

Є всі підстави визнати кількісно скромне кременецьке середовище, започатковане, наскільки нині відомо, ще за умов пізнього українського Середньовіччя, не пізніше останніх десятиліть XVI ст., важливим елементом розбудованої системи малярських осередків Волині. Воно означає не просто істотне поповнення опрацьованих досі уявлень про малярів та малярське середовище регіону. Кременецькі майстри здатні посісти в ньому виразно своєрідне становище насамперед з огляду на розташування самого міста. Адже здебільшого знані досі майстри XVI ст. працювали в західній частині Волині – насамперед на території нинішньої Волинської обл. З міських осередків, розташованих далі на схід, наприкінці XVI ст. одразу невелике середовище, рідкісне для тогочасної України, як згадувалося, виявлено лише в Острозі, а в містах, що знаходилися ще далі на схід, поки віднайдено тільки зазначеного самотнього Михайла Федоровича в Заславі (1572). Від початку XVII ст. ця картина поволі розширюється; крім Острога, де, природно, надалі зберігався розбудований професійний осередок⁴², знаємо також Григорія Волошина в Степані (1614)⁴³, Радка в Рівному (1620)⁴⁴, анонімних майстрів у Старокосянтинові (1615)⁴⁵ та Шепетівці (1631)⁴⁶, згаданого Станіслава Славка на дворі князя Олександра Заславського в Заславі. На такому тлі малярський осередок Кременця кінця XVI ст. здатний стати істотним доповненням до все ще надто скромної за дотеперішніми уявленнями картини розвитку відповідного напрямку традиції цієї важливої в культурно-історичному процесі, проте надалі мало відомої частини Волині. Вона ще й сьогодні залишається недостатньо відкритою, правду кажучи, фактично зовсім не оціненою.

Водночас нововіднайдене кременецьке середовище майстрів українського малярства кінця XVI ст. виразно наголошує на очевидному історичному недоліку виробленої досі системи уявлень про мережу малярських осередків Волині, побудованої винятково на об'єктивно обмеженому фонді архівних матеріалів. Проте для Кременця, а тим більше – територій, розташованих на схід від міста, де малярська спадщина відповідного періоду не збереглася (або ж – у кращому випадку – досі не ідентифіковано жодного її об'єкта), доступні нині скромні свідчення джерел виявляються поки-що самотніми конкретними переказом традиції, нібито безслідно, як могло б спершу видатися, загубленої.

ра ідентифіковано (Александрович В. Львівські малярські родини XVI століття // Жовтень. – 1987. – № 1. – С. 99. Пор.: Александрович В. Західноукраїнські малярі... – С. 126–128).

⁴² Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи Академії... – С. 63–65.

⁴³ Александрович В. Три волинські малярі кінця XVI – початку XVII ст. ... – С. 31. Податковий реєстр міста того ж року відновлює ще також малярку: там само.

⁴⁴ Александрович В. Словник малярів Волині... – С. 60.

⁴⁵ Там само. – С. 57.

⁴⁶ Там само. – С. 61.

Віктор Атаманенко

Ірина Рибачок

**СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ І ТИПОЛОГІЯ МІСТ
ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ
(ЗА ІНВЕНТАРЯМИ 1615 ТА 1620 рр.)**

Одним із перспективних напрямів досліджень у сучасній історичній науці є урбаністична тематика. Вона спирається на досить давню традицію наукового вивчення та характеризується постійною увагою польських, білоруських та українських дослідників, а також наявністю джерелознавчого вивчення історіографічних узагальнень. У той же час практично відсутні комплексні дослідження історії окремих міст і містечок Волині, особливо південно-східної частини цього регіону. Завданням статті є розгляд складу міського населення та методів типології міських поселень Південно-Східної Волині.

Вибрана нами територія мала деякі особливості. По-перше, урбанізаційні процеси в XVI ст. тут відставали; на відміну від центральної частини Волині, де у кожній латифундії було по кілька поселень міського типу (Кореччина, Острожчина, Клеванщина та ін.), на півдні локація нових міст припадає на кінець XVI – першу половину XVII ст.¹ По-друге, тутешні міста мали дуже важливе стратегічне значення, оскільки через регіон проходив Чорний шлях, тому їх власники були зацікавлені в розвитку, будівництві укріплень, збільшенні чисельності населення міст як форпостів захисту від татар, набіги яких у другій половині XVI – першій половині XVII ст. почастишали. По-третє, майже вся Південно-Східна Волинь належала князям Острозьким (і їхнім спадкоємцям) та Заславським, тобто концентрувалася в межах одного роду. Зважаючи на особливості розвитку цієї частини Волині, тутешні міста можна розглядати як об'єкт, стан якого віддзеркалює стан краю в цілому.

Головними джерелами вивчення населення міст Південно-Східної Волині першої третини XVII ст. є інвентарі 1615 й 1620 рр. Детальний опис міст і сіл, наявних у них ремесел і промислів, ярмарків і торгів, фільварків та їхньої продукції дозволяє проаналізувати стан не тільки окремих галузей господарс-

тва, а й рівень розвитку продуктивних сил території в цілому. Поіменні переліки мешканців поселень і дані про їхні заняття та повинності відкривають можливості для дослідження економічних, соціальних і демографічних процесів. Та як відзначав свого часу О. Баранович, цим джерелам властиві кілька недоліків, зокрема охоплення відносно незначних територій, а відтак придатність їх лише для вибіркового спостереження, та складність інтерпретації закладеної в них інформації, зумовлена особливостями її фіксації¹.

Інвентар 1615 р. містить описи Сульжинського, Костянтинівського, Красилівського, Базалійського замків, переліки належних до них сіл і фільварків та дані про залежне населення і його повинності². Структура цього джерела побудована за схемою: вступ – основна частина – заключна частина³.

На час складання інвентаря одним із найбільших міст Південно-Східної Волині був Костянтинів. 1561 р. князь В.-К. Острозький купив у Василя Лабунського село Колищинці і того самого року отримав від Сигізмунда Августа привілей на осадження тут міста з правом проводити ярмарки й торги. Іншим привілеєм місту було надано магдебурзьке право. В інвентарі фігурують міські урядники – бурмистр, вйгт, лентвійг⁴. Інвентар Костянтинівського складено в березні 1615 р.⁵ Опис населення подається за вулицями. З 14-ти зафіксованих у документі вулиць найбільшими за кількістю будинків та населення були Жидівська, Торчинська, Тихонська, Львівська, Кам'янецька та вулиця в Ринку⁶. Після власників будинків ідуть коморники та парканники. Інвентар фіксує 409 міщан, 50 парканників, 79 підсусідків, 20 гайдуків та 85 коморників, які працювали в міському фільварку – загалом 638 господарів. 63 рази відзначено по два дорослі чоловіки разом (Ясько з Янком, Грицько з Уласком, Семен із тестем і т. п.)⁷, що може свідчити про велику родину або проживання в одному будинку двох сімей. Якщо взяти це до уваги, то отримаємо 701 сім'ю. У місті було також 67 пустих будинків, частина яких погоріла, і 50 незабудованих ділянок⁸. На середину другого десятиліття XVII ст. у Костянтиніві проживало бл. 5 000 мешканців.

Місто відзначалося строкатою соціальною структурою. Його населення складалося з міської верхівки, до якої належали шляхта й міські урядники, ремісників і торгівців, міщан, зайнятих у сільському господарстві, та бідноти. Тут проживало 27 сімей шляхти (бл. 3,9 % мешканців), будинки якої знахо-

¹ Берковський В. Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614–1615 рр. // Острог на порозі 900-річчя. – Острог, 1994. – С. 17; Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – М., 1950. – Т. 32. – С. 198–232.

² Наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України у Львові, відділ рукописів (далі – ЛНБ НАНУ, від. рукописів), ф. 91 (Радзими́нські).

³ Берковський В. Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей... – С. 17.

⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 74.

⁵ ЛНБ НАНУ, від. рукописів, ф. 91, од. зб. 39/І.1, арк. 18.

⁶ Там само, арк. 18–24.

⁷ Там само, арк. 21–22.

⁸ Там само, арк. 22 зв.

дилися переважно на вулиці за костелом⁹. З урядників фігурують бурмистри (Лаврін, Бакіж, Сопка Свеч) та писар¹⁰. Серед ремісників зустрічаємо два пушкарі, порохівника, п'ять ковалів, три римарі, три ткачі, два слюсарі, два різники, винника, чотири калачники, два стадники, два кравці. У місті проживали також три попи, дев'ять побережників, аптекар, лікар¹¹. До нижчих верств населення належали слуги, парканники, коморники. 13 слуг було в ремісників¹², працювали вони також у шляхетських родинах і при замку. Серед 50-ти парканників, які належали до бідних міщан, згадано чотири десятники, стадника, пастуха й трое слуг¹³. Шестеро з 85-ти коморників, які, не маючи власного житла, мешкали в інших господарів, а працювали в міському фільварку, були звільнені від податків¹⁴.

Поряд з українцями в Костянтинові були мешканці іншої етнічної належності. За інвентарем, тут була окрема єврейська вулиця (uliczka Żydowska), на якій стояло 48 будинків¹⁵; 29 єврейських родин проживали на інших вулицях. Загалом єврейська людність становила бл. 11 % населення. У місті була єврейська школа; з євреїв походив згаданий в інвентарі лікар.

Другим із міст Південно-Східної Волині, які належали князям Острозьким, була Базалія. Це поселення отримало статус міста в другій половині XVI ст. У реєстрі 1576 р. воно фігурує як «новоосаджене»¹⁶. Опис Базалії складено 26 березня 1615 р.¹⁷ У місті нараховувалося 11 вулиць, найбільшими серед яких були Спаська, Війтівська, Козлова та Чаполовська¹⁸, і бл. 475 димів, в яких проживали бл. 3,5 тисяч осіб. За інвентарем, у Базалії мешкало 13 шляхетських родин¹⁹; частка їх серед населення становила бл. 2,7 %.

Основним заняттям значної частини населення Базалії було сільське господарство. За кількістю належної міщанам землі їх можна поділити на кілька груп: 155 господарів мали всього лиш півлану, 78 – лан, 7 – півтора, 5 – два, 3 – три, 1 – чотири лани²⁰. Міська верхівка представлена двома бурмистрами, старостою, підстаростою і лентвійтом. Серед ремісників було чотири ткачі, чотири пекарі, два різники, сім ковалів, два крамарі, стадник, бондар, солодовник, пивовар, два ключники, колісник, два рибалки й два теслі. У місті мешкало також 15 гайдуків та інших слуг і 148 коморників²¹. До нижчих верств населення належали 10 слуг та 49 парканників²². 29 мешканців працювали в

⁹ Там само, арк. 18.

¹⁰ Там само, арк. 21.

¹¹ Там само, арк. 18–24.

¹² Там само, арк. 22 зв.

¹³ Там само, арк. 22 зв.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само, арк. 21 зв.

¹⁶ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 78.

¹⁷ ЛНБ НАНУ, від. рукописів, ф. 91, од. зб. 39/І.1, арк. 69–71.

¹⁸ Там само, арк. 71–76.

¹⁹ Там само, арк. 75.

²⁰ Там само, арк. 71–76.

²¹ Там само.

²² Там само.

міському фільварку. За етнічним складом населення Базалія була подібна до Костянтинова. Найчисленнішу групу мешканців тут становили українці, проживали також поляки і євреї (до останніх належало 13 родин)²³.

Інвентар Красилова датований 21 березня 1615 р.²⁴ На відміну від інших міст, населення записане тут не за вулицями, а за категоріями. У місті нараховувалося 282 дими, три з яких були пусті²⁵, отже тут проживало бл. 2 000 осіб. Інвентар фіксує 31 підсусідка, 9 «калік», 8 новоприбулих, 12 чемерисів, 20 гайдуків, 24 служки ремісників²⁶, а також 10 шляхетських родин²⁷, що становили майже 3,6 % населення. У Красиліві було три церкви і, відповідно, три священники. Згадані в інвентарі 13 десятників свідчать про десятково-сотенну систему організації населення. Із ремісників значаться калачники, кравці, ковалі, бондарі, римарі, крамарі. Прізвища мешканців свідчать про те, що більшість населення становили українці, поряд з якими проживали також литовці, поляки, євреї. Останніх небагато, що підтверджує містечковий, близький до сільського, характер поселення; вони в основному були орендарями.

В інвентарі 1620 р., частина якого, присвячена володінням Острозьких на південному сході Волині, опублікована в перекладі на сучасну українську мову²⁸, описані міста Остропіль, Полонне, Берездів, Хлапотин і Лабунь.

Місто Остропіль було осаджене 1576 р., а 12 лютого 1580 р. отримало магдебурзьке право²⁹. У поборовому реєстрі 1589 р. це поселення фігурує як значний осередок, в якому нараховувалося вже 309 будинків. На час складання інвентаря 1620 р. Остропіль був найбільшим містом Південно-Східної Волині. Поселення складалось із Старого й Нового міст. Населення було організоване за сотенно-десятьковою системою. У Старому Острополі було 6 сотень (сотники Харко Соколик, Ярмол, Петро, Кость, Кривошия та Копоть)³⁰, кожна з яких нараховувала по 4–6 десятків, 33 ринкові і 484 вуличні будинки, 93 нижчі халупи та передмістя. Загалом тут нараховувалося 986 житлових споруд³¹. У Новому місті, де була всього лиш одна сотня в складі шести десятків, знаходилося 264 садиби³². 257 димів, що становили майже 20 % забудови Острополя (183 в Старому і 74 в Новому містах), за інвентарем, незаселені³³, що є свідченням переміщення населення; на це вказує також відмітка «новоприбулий», яка часто трапляється в інвентарі. Причиною мобільності населення могли бути татарські напади 1616, 1617 й 1618 рр.³⁴ У Старому

²³ Там само.

²⁴ Там само, арк. 54 зв.

²⁵ Там само, арк. 58 зв.

²⁶ Там само, арк. 54–59.

²⁷ Там само.

²⁸ Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упоряд. І. Ворончук. – К.: Старокостянтинів, 2001. – С. 3.

²⁹ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 79.

³⁰ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 323–350.

³¹ Там само. – С. 350.

³² Там само. – С. 350–362.

³³ Там само.

³⁴ Крижанівська І. Інвентар 1620 року волинських маєностей князів Острозьких як дже-

місті зафіксовано 44, а в Новому – 18 удів³⁵. Часто в одному будинку проживають не тільки члени сім'ї, а й інші люди – родичі, підсусідки. До цієї категорії можна віднести 24 родини. 82 мешканці міста значаться в інвентарі як коморники³⁶. Якщо від загальної кількості наявних у місті будинків (986 у Старому й 264 в Новому містах – сумарно 1 250 житлових споруд) відняти 257 порожніх будинків і до отриманої різниці додати 106 додаткових родин, то отримаємо 1 099 родин, які проживали в місті. Отже, чисельність населення Острополя станом на 1620 р. становила бл. 7,5 тис. осіб. За реєстром 1629 р., у тут було 1002 дими³⁷ і проживало бл. 7 тис. душ. В інвентарі зафіксована професійна структура міста. В Острополі проживали ковалі, кушнірі, шевці, ткачі, грабарі, пушкарі, скрипалі, дударі, шаповали, римарі, різники, крамарі, солодовники, калачники, колісники, броварники, слюсарі, бортники, цирульники³⁸. Загалом у місті зафіксована 81 родина ремісників, що становить 7,4 % усього населення. Цей показник видається заниженим; мабуть, професійна діяльність не завжди знаходила відображення в прізвищах. 1635 р. тільки кравці з кушнірами (21), шевці (18), пекарі з калачниками (11) й ткачі (6) сумарно становили дві третини кількості всіх ремісників інвентаря 1620 р.³⁹ З переліку прізвищ, які подаються в інвентарі, можна судити про етнічний склад населення, абсолютну більшість якого становили українці; проживали тут також євреї, поляки, литовці, татари, цигани.

Полонне в першій третині XVII ст. також складалось із Старого й Нового міст і передмістя. Міщани були організовані в десятки й сотні. Старе місто нараховувало чотири сотні, на чолі яких стояли сотники Грицько, Павло, Тиміш і Левко⁴⁰. У 1-й сотні десятниками були Мартин Йовлашення й Орхім, у 2-й – Каленик і Матвій, у 3-й – Васько й Нестор, у 4-й – Мисько, Федір і Михно Наливайко. У Новому місті зафіксовані сотники Ігнат Сковротка, Трохим і Веремій. У 1-й сотні десятниками тут були Сенько, Ясько, Васько, Дмитро й Лаврін, у 2-й – Сенько, Микита, Фейтко, Мисько й Фесько Коростон, у 3-й – Семен, Остап та Ілько⁴¹. За інвентарем 1620 р., нараховувалося 902 житлові будинки, 464 з яких стояли в Старому місті, а решта 438 – у Новому, але 7 будинків значаться як порожні. Крім господарів у будинках могли проживати й інші люди. У Старому місті 59 таких родин, а в Новому – 22, що разом становить 81. В інвентарі перераховані 240 парканників та 218 коморників⁴². Якщо додати їх до вказаної вище загальної кількості житлових споруд, то

рело до вивчення демографії міст // Записки Наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2003. – Вип. 2. – С. 97.

³⁵ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 323–362.

³⁶ Там само. – С. 350.

³⁷ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1931. – С. 98.

³⁸ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 323–362.

³⁹ Ковальський М. Источники по социально-экономической истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1982. – С. 75–76.

⁴⁰ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 237–250.

⁴¹ Там само. – С. 250–266.

⁴² Там само. – С. 237–264.

отримаємо 1 194 родини. Отже, 1620 р. в Полонному проживало понад 8 000 мешканців. За реєстром 1629 р., тут було 970 димів⁴³. Як бачимо, за кілька років кількість населення відчутно зменшилася (тепер тут бл. 6,5 тисяч осіб).

1620 р. в місті налічувалося 77 осіб, зайнятих у ремеслі й промислах (13 шевців, 11 гончарів, по 10 кушнірів і кравців, 7 ковалів, 4 різники, по три теслі, бондарі й пивовари, по два коновали й стельмахи, столяр, вівчар, гребінник, римар, ткач, пекар) та два лікарі⁴⁴. Про ремісників та їх категорії, про сплату податків та їх розмір на південному сході Волині в першій половині XVII ст. можемо довідатися з фрагменту документа про сплату подимного з Острополя, Любара, Лабуня, Судилкова й Баранівців 20 вересня 1635 р. У Полонному тоді було «пекарев и тых, что се перепечаством бавят, в личбе 12, колодеюв 11, ткачов 11, гончаров 18, кравцов с кушнерами 12, резников 14, бондаров 15, шевцов 42, ковальов 3, римарами, лучниками, седлярами 28, пивоваров 4, солодовников 3, тесел 2»⁴⁵. 1620 р. серед мешканців зафіксовано 21 вдовине господарство⁴⁶. Більшість населення становили українці, значну частку – євреї, які виділені в інвентарі в окрему колонку, а також поляки. Із прізвищ власників 14-ти шляхетських дворів можна зробити висновок, що більшість їх були поляками (Гозджиковський, Янковський, Свошовський, Сарницький, Бобовський, Шиський, Шобанський і т. д.)⁴⁷.

Поселення Берездів і Хлапотин класифікуються як містечка.

6 липня 1596 р. В.-К. Острозький видав лист на вільну осаду міста Берездів, а 22 травня 1603 р. – на ярмарки й торги по неділях⁴⁸. Третій лист, даний Янушем Острозьким, дозволяв тут селитися новоприбулим людям із волею на 20 років. 1620 р. в містечку Берездів було 333 міщанські родини⁴⁹. Перелік будинків дано в інвентарі не за сотнями й десятками, хоча сотенно-десяткова система тут теж була, а по вулицях; шляхта записана окремо⁵⁰. У центрі міста був ринок, по периметру якого знаходилося 29 осель. Тут проживав міський патриціат, зокрема три бурмистри – Михайло, Кайстон і Грицько, вїйт Лисий, а також пан Гарлинський і десятник Іван⁵¹. Бл. 80 сімей Берездова не мали своїх осель⁵². Якщо їх, а також удів додати до кількості садиб, то отримаємо 428 родин мешканців міста. Отже, 1620 р. в містечку проживало бл. трьох тисяч осіб. Пустих, незаселених житлових споруд інвентар 1620 р. не фіксує. Берездів знаходився в стороні від Чорного шляху, тому, можливо, менше потерпав від татар. Подимний реєстр 1629 р. фіксує в містечку 289 димів⁵³, тобто, чисельність населення тут теж зменшилася.

⁴³ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною... – С. 97.

⁴⁴ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 237–267.

⁴⁵ Ковальський М. Источники по социально-экономической истории Украины... – С. 75–76.

⁴⁶ Там само. – С. 237–267.

⁴⁷ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 237.

⁴⁸ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 107–108.

⁴⁹ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 205–218.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само. – С. 208.

⁵² Там само. – С. 205–218.

⁵³ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною... – С. 114.

Переважна більшість жителів Берездова займалася землеробством. За кількістю землі міщан можна поділити на 6 груп: півтори волоки – 1 господарство; волока – 32 господарства; дві третини волоки – 1 господарство; пів волоки – 84 господарства; третина волоки – 25 господарств; чверть волоки – 1 господарство⁵⁴. У Хлапотині 24 господарства сиділи на волоці, 31 – на половині, 4 – на третині і 3 – на четвертині волоки⁵⁵, а в Полонному 60 господарств мали по волоці й 108 – по пів волоки землі. Из мешканців, зайнятих ремеслом і промислами, у Берездові було сім шевців, чотири бондарі, три пивовари, два гончарі, тесля, мисливець, гонтар, лісничий, кушнір, різник, мельник, кухар, колісник, слюсар, ткач, дьогтьяр, рибалка та кравець⁵⁶.

У містечку Хлапотин, відомому й під назвою Красностав, 1620 р. нараховувалось 399 житлових споруд⁵⁷, перелік яких дано за десятками. Усього було 15 десятків, на чолі яких стояли десятники Павло, Семен, Сахно, Данило, Мисько, Іван, Васько, Тарас, Гриць, Іван, Микита, Фесько, Олексій, Грицько й Кирило⁵⁸. Серед господарів значаться також 6 удів. Пустих будинків, як і в Берездові, тут немає. Сумарна чисельність усього населення сягала бл. 2,5 тисячі осіб. У реєстрі 1629 р. в Красноставі значаться 383 дими⁵⁹, отже кількість мешканців тут майже не змінилась. За інвентарем 1620 р., у містечку було три шляхетські будинки, про мешканців яких сказано: «[...] оскільки ці три шляхтичі, мешкаючи в цьому містечку, всілякого порядку доглядають і осаду міщан зберігаються, і вся влада їм належить, по справедливості мають бути вільними від усіляких податків, допоки аж їх мл. самі то своїми листами їм затвердять, бо гідні й більшої ласки їх милості»⁶⁰. З ремісників в інвентарі значаться всього лиш по одному різникові, римареві, шевцеві й гончарові⁶¹, але настільки нечисленна кількість ремісників малоімовірна.

У містечку Лабунь 1620 р. нараховувалося 152 будинки, 25 з яких були пустими⁶². У 127-ми заселених будинках могло мешкати бл. 850–890 осіб. 1629 р. тут було вже 303 дими⁶³.

Інвентарні описи дають можливість не тільки розглядати стан міст та їхні соціальні параметри на певному часовому відтинку, а й проводити їх типологізацію. Традиційні прийоми типологічного групування, здійснювані на основі змістових концепцій і досвіду попередніх досліджень, орієнтовані на виявлення якісно однорідних класів шляхом «визначення меж інтервалів на осі однієї з групоутворюючих ознак»⁶⁴. В якості останньої береться кількість бу-

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. – С. 223–229.

⁵⁶ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 205–218.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною... – С. 125.

⁶⁰ Володіння князів Острозьких на Східній Волині... – С. 229.

⁶¹ Там само. – С. 223–229.

⁶² Там само. – С. 375–381.

⁶³ Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною... – С. 98.

⁶⁴ Бородкин Л. И., Промахина И. М. Методы многомерного статистического анализа

динків-господарств. У випадку комбінаційного групування, коли класифікація проводиться за кількома ознаками, врахування взаємозв'язків значного кола об'єктів практично неможливе. Сучасний методичний інструментарій історичної науки дає значно ширші можливості проведення типологізації поселень Волині. Базований на математико-статистичному аналізі, він відноситься до методів автоматичної класифікації (які, у свою чергу, належать до засобів багатомірного статистичного аналізу) і представляє більш загальний підхід до проблеми, оскільки не тільки відносить об'єкти до певного класу, а й формує самі групи, кількість яких наперед може бути невідомою⁶⁵. Описані в історіографії способи класифікації міських поселень спираються, перш за все, на такий показник, як розміри міст за кількістю населення, а їх структура залишається поза увагою. Важливим чинником міського життя було заняття населення сільським господарством, але він теж не береться до уваги. Про те, що він відігравав помітний вплив і в 20-х рр. ХХ ст., свідчать дослідження В. Підгаєцького; зрештою і нині цей чинник певною мірою впливає на характер українських міст. У радянських урбаністичних дослідженнях, крім типологізації міст за кількістю населення, свого часу намітилися також підходи на основі врахування основного функціонального навантаження міст та виділення найважливіших ознак, навіть якоїсь однієї – універсальної, яка характеризувала б сутність міста як соціально-економічного явища⁶⁶.

При визначенні типів українських міст XVI–XVII ст. дослідники оперують категоріями «місто» і «містечко», які виконують роль якісних понять. Зрозуміло, що вони вимагають відповідного кількісного наповнення. Нині в науці немає загальноприйнятої відповіді на питання, яке поселення і за якими критеріями слід вважати містом, а яке – містечком. У літературі трапляються різні класифікації. За однією з них, ці поселення ділять на найбільші і великі міста (понад 500 будинків), менші міста (понад 300 будинків) та містечка (до 300 будинків), за іншою – на малі (до 200 будинків), середні (200–700 будинків) і великі міста (понад 700 будинків), за ще іншою – на містечка (до 500 будинків) і міста (понад 500 будинків)⁶⁷. В основі цих класифікацій лежить кількість мешканців. Проведенню типологічних досліджень мало б передувати вивчення демографічних, соціальних та економічних параметрів кожного з міст за всіма можливими показниками, причому у зв'язку з округами-волостями. Але такі дослідження на матеріалі південно-східної Волині поки що відсутні, за винятком хіба-що Старокостянтинова. Отже, межею між містом і містечком приймається величина в 300 або 500 будинків⁶⁸. Загалом же в

// Количественные методы в исторических исследованиях. – М., 1984. – С. 269.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 13.

⁶⁷ Заяць А. Класифікація та термінологія міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. у світлі джерел // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – С. 22–23.

⁶⁸ Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. – Минск, 1975. – С. 37; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 34–39, 295–296.

українській історіографії, як і в польській та білоруській, чіткої загальнови-значної типологічної межі між поняттями місто (велике або мале) та містечко не існує⁶⁹. В останній за часом спробі класифікації українських міст, запропонованій П. Сасом, вони поділені на малі (до 200 будинків), середні (200–700 будинків) та великі (понад 700 будинків)⁷⁰. До останніх, на думку дослідника, належали виключно державні міста, причому з міст Волині в їх число потрапив лише Кременець. У цьому випадку теж в основу типологічного дослідження було покладено один показник, хоча й важливий, а дані про структуру міст, їх особливості соціального характеру не враховувалися. Важливою тут є та обставина, що в основу підрахунків було покладено джерела статистичного характеру – первинні та підсумкові поборові документи.

За описаною вище класифікацією переважну більшість поселень міського типу, які існували на півдні Волині в першій половині XVII ст., можна віднести до невеличких містечок із кількістю будинків від кільканадцяти до кількадесяти, частина яких мало відрізнялася від сільських поселень (Ланівці, Лешнів, Вишневець, Вербовець, Крупець, Чернихів, Кузьмин, Теслугів). Середні міста складали другу за чисельністю групу. До великих міст належали Новий Заслав, Полонне, Остропіль та повітовий центр Кременець, одне з найбільших поселень Волинського воеводства. Як бачимо, переважна більшість найбільших міст Південної Волині, знаходилася в східній частині Кременецького повіту, у володіннях князів Острозьких і Заславських. Містечка регіону представлені у маєтках володарів Острога такими поселеннями, як Чернихів, Колодно, Шульжинці, невеликі міста – поселеннями Красилів, Сураж, Лабунь, міста – Костянтиновом і Полонним, а значні міста – Острополем. Відтак, типологічні дослідження цих міст можуть стати основою для перенесення результатів їх вивчення на міста регіону в цілому.

Для проведення багатомірної типології міських поселень Волині можна застосувати різні методи. Зрозуміло, що традиційне комбінаційне інтервальне групування, в основі якого лежить поділ сукупності на ряд інтервальних груп, може проводитися по кожному з показників. Та це різко збільшить кількість класів, яка дорівнюватиме добутку їх кількості (приблизно в даному випадку в межах п'яти-шести) та кількості показників, які характеризують кожне місто (бл. двох десятків при використанні зведених показників по міській землі та неринкових будинках). На основі виділення двох ключових критеріїв проведення типологізації міст – кількості міських будинків, яка безпосередньо характеризує демографічні розміри міста, та кількості міської землі, що свідчить про рівень його аграризації, – можливе застосування відносного показника в абсолютному чи процентному вигляді. Але в цьому випадку поряд із втратою інформації через агрегування даних відбувається також абстрагування від цілого ряду показників, важливих для характеристики ремісничої і торговельної складових міст. Ранжування утвореного в підсумку ряду в усіх випадках носитиме суб'єктивний характер і тільки додасть нові

⁶⁹ Сас П. М. Феодальные города Украины... – С. 13–15.

⁷⁰ Там же. – С. 21–22.

результати до існуючих уже в літературі. Кластерний аналіз, при якому оцінюються цифрові показники всієї статистичної сукупності, розбиває останню на окремі групи. Але він не дає прямої відповіді на питання про чинники, які впливали на саме таку класифікацію об'єктів аналізу. Це з'ясовується в процесі застосування інших статистичних методів. Серед останніх для поєднання розгляду цих двох завдань може бути використаний факторний аналіз.

При факторному аналізі виділяють кілька варіантів проведення типологізації⁷¹. Найбільше завданням даного дослідження відповідає так званий метод головних компонентів, оскільки він природним шляхом виділяє кілька факторів, які найповніше визначають поведінку всієї сукупності, і дозволяє проведення подальшої змістової інтерпретації. Факторний аналіз із застосуванням цього методу в даному випадку можна проводити двома способами, які відрізняються за рівнем підготовки первинних джерельних даних. Для першого з них рівень дослідницького втручання у свідчення джерел обмежується тільки характеристикою показників, які є соціальними і/або економічними. Це, власне, усі найменування оподатковуваних одиниць, присутні в поборовому реєстрі. Вони відображають відмінні за соціально-економічним навантаженням категорії міської громади. Поряд із різними категоріями міських будинків та земельних наділів вони стосуються напрямів діяльності населення міських поселень (ремесло, торгівля, промисли), видів окремих занять (скоморохи, священики, рибитви, слуги, люзні), неміських груп населення (бояри, городники, підсусідки, дими). В усіх випадках, крім останнього, ідеться про власне міське населення, а в останньому виділено групи, характерні для сільських поселень, за винятком, хіба-що, коморників, оскільки ця група в поборових універсалах згадується і як міська. У сукупності ці групи населення дорівнювали сьомій частині власне міських будинків (ринкових, вуличних, затилкових, передміських, халуп).

«Сільські» категорії мешканців наявні в досить значній кількості міст. Лиш із них складалося населення Кузьмина й Шульжинців. Обидва ці поселення ще наприкінці XV – на початку XVI ст. були досить значними містечками і далі не втрачали свого статусу⁷², а поборовий реєстр 1583 р. свідчить, скоріше, про відбудову їх. У поборовому реєстрі 1582 р. Кузьмин згадується серед поселень, які належали до Красилова, а в аналогічному документі наступного року фігурує вже як містечко⁷³. Міської планувальної структури Кузьмин, схоже, так і не набув, оскільки свідчення про його ринок відсутні⁷⁴.

У деяких міських поселеннях поборові реєстри початку 80-х рр. XVI ст. заміняють «сільські» категорії міськими. Так, реєстр 1582 р. фіксує наявність у Берездові димів, а наступного року заміняє цю категорію міськими півлан-

⁷¹ Миронов Б. Н. История в цифрах. – Л., 1991. – С. 111.

⁷² Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 46, 69.

⁷³ Головний архів давніх актів у Варшаві, Архів Скарбу Коронного (далі – ГАДА у Варшаві, АСК), кн. 31, арк. 550; Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. 19. – S. 146.

⁷⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині... – С. 110.

ками та міською ріллею⁷⁵. Для позначення деяких категорій населення застосовуються різні терміни, як, наприклад, в Острополі, де 1582 р. вказано чотири комірники, а 1583 р. – чотири підсусідки⁷⁶. Скоріше за все, це зумовлено тим, що реєстри початку 80-х рр. практично відносилися до чотирирічного періоду після останнього з татарських нападів, визначеного поборовими універсалами на відновлення сплати податків після пожеж та спустошень. Відомо, що саме з кінця 70-х рр. усталюється норма віднесення всіх наступних поборових документів до 1578 р., що для деяких поселень могло закріпити відповідну фіксацію даних, яка вже не відповідала реальним соціальним показникам. Тому «сільські» категорії населення міст, які є умовними, бо йдеться все-таки про міщан, варто об'єднати в один інформативний блок.

У такі самі блоки слід групувати свідчення про категорії міських будинків та про заняття міського населення. Проведення типології за виділеними блоками-групами (міські будинки, міська земля, заняття та «неміські» категорії населення) виділятиме основні риси, характерні для кожного з міст. До першої групи увійдуть показники кількості ринкових будинків, як вони представлені в джерелах, та сумарний по всіх неринкових будинках. Друга та остання групи складаються з одного сумарного показника, а характер занять об'єднуватиме два сумарні показники ремісників і торговців та дані по окремих, несуттєвих у кількісному вираженні, професіях (дудар, скоморох, рибитв, солодовник тощо). Це – другий спосіб проведення типології, на основі попередньої трансформації джерельних свідчень. При цьому частина інформації через створення сумарних показників буде втрачена, але досягатиметься їх єдність для всіх представлених у реєстрах міських поселень. Типологію в даному випадку можна провести не тільки на основі використання факторного, а й кластерного аналізу, який можна застосувати для обох варіантів репрезентації джерельних даних.

Кластерний аналіз був спрямований на виділення п'яти груп міських поселень князів Острозьких у південно-східній частині Волині, з яких три можуть бути віднесені до традиційних у класифікаційних схемах великих і середніх міст та містечок, а також міст, близьких за своїми показниками до сільських поселень. До першої групи увійшов Остропіль, пов'язаний із групою середніх міст (Костянтинів та Полонне). Ці поселення найслабше пов'язані з іншими містами регіону. Третю групу склали Базалія, Берездів, Лабунь та Хлапотин, найтісніше пов'язані між собою, а також помітно віддалений від них за показниками Красилів. За категоріями населення, близькими до сільських поселень, були Кузьмин і Шульжинці. Як видно з дендрограми, соціальні характеристики міст дають підстави говорити про більшу типологічну розмаїтість міст, ніж це прийнято в історіографії – принаймні про 5–6 груп міських поселень, включаючи й ті, що мали відповідний статус, але були (не тільки за розмірами, а й за складом населення, соціально, що є цілком логічним і зрозумілим) практично селами.

⁷⁵ ГАДА у Варшаві, АСК, кн. 31, арк. 527 зв.; Źródła dziejowe. – Т. 19. – S. 84.

⁷⁶ ГАДА у Варшаві, АСК, кн. 31, арк. 549; Źródła dziejowe. – Т. 19. – S. 146.

Головним завданням факторного аналізу є виявлення причин, що впливають на структуру взаємозв'язків показників певних явищ, представлених складними багатомірними об'єктами. При цьому відбувається стиснення інформації на основі об'єднання в один фактор найтісніше пов'язаних характеристик, тобто складна структура взаємозв'язків пояснюється при застосуванні цього методу наявністю незначної кількості прихованих так званих загальних факторів, кожен з яких тою чи іншою мірою впливає на первинні показники⁷⁷. Математично обґрунтоване зменшення кількісних ознак, що характеризують явище як результат трансформації (стиснення) інформації, полегшує проведення класифікації. Одним із результатів факторного аналізу є визначення ваги кожного з об'єктів сукупності в кожному із загальних факторів. Саме ці факторні ваги і можна покласти в основу класифікації⁷⁸.

Факторний аналіз об'єднує всю сукупність характеристик міст у чотири головні компоненти. Визначальною для саме міської приналежності поселень є перша з них, яка пояснює майже половину випадків розсіяння ознак. Для неї властиві й високі внески ряду ознак, які слід вважати визначальними для міст регіону. Внесок кожної з ознак у той чи інший фактор подано в таблиці 1, а більш випукло – у таблиці 2.

Таблиця 1

Навантаження головних компонентів

Категорії населення/будинків	Компоненти			
	1	2	3	4
Бурмистри	,946	-,187	,161	бл. 0
Євреї	,931	,213	,233	бл. 0
Ремісники	,869	бл. 0	,321	,288
Шляхта	,839	,388	бл.0	бл.0
Парканники	,712	,144	,382	бл. 0
Городники	-,664	,198	,650	бл. 0
Підсусідки та коморники	,568	-,218	-,386	-,409
Пустки	,543	-,374	,243	,418
Новики	-,524	,452	,138	,500
Слуги	,232	,927	,227	-,117
Священики	,204	,771	-,376	-,384
Тяглі	-,576	,138	,576	-,355
Каліки	-,195	,537	-,467	,569

⁷⁷ Бородкин Л. И., Промахина И. М. Методы многомерного статистического анализа... – С. 278.

⁷⁸ Там же. – С. 287–288.

Визначальними для класифікації міст є такі типово міські показники, як міські урядники, чисельність єврейського населення, кількість ремісників, наявність шляхетських будинків. Їх внески в першу компоненту є найбільшими. Відмінною є, перш за все, ієрархія ознак в оберненій (ротованій) матриці, яка виділяє як найсуттєвішу характеристику міст ремісниче населення, а вже потім – єврейське населення, міську управлінську верхівку та міняє місцями шляхту й парканників. В обох випадках помітними були пустки.

Таблиця 2

Обернена матриця компонентів

Категорії населення/будинків	Компоненти			
	1	2	3	4
Ремісники	,952	,196	бл. 0	бл. 0
Євреї	,892	,170	,283	-,262
Бурмистри	,831	,322	бл. 0	-,396
Парканники	,804	бл. 0	,107	-,130
Шляхта	,707	,381	,457	бл. 0
Пустки	,614	,220	-,493	бл. 0
Городники	-,216	-,899	бл. 0	,240
Тяглі	-,250	-,861	бл. 0	бл. 0
Священники	бл. 0	,174	,946	бл. 0
Слуги	,408	-,262	,814	,282
Новики	-,176	-,278	бл. 0	,798
Каліки	-,180	,379	,285	,782
Підсусідки та коморники	,144	,494	,169	-,627

Класифікацію міст можна проводити на основі кожного з виділених компонентів, тобто сукупностей найбільш пов'язаних ознак. Але найпридатнішим серед них є перший, оскільки він охоплює суто міські категорії населення. Підставою для цього є так звані факторні ваги, які подано в наступній таблиці.

Таблиця 3

Факторні ваги для головних компонентів

Місто	Компонент			
	1	2	3	4
Костянтинів	0,9832	0,34249	1,62005	-0,59668
Кузьмин	-0,24456	-1,54663	-0,32691	1,16083
Красилів	-0,51162	1,07991	0,81175	2,22523

Базалія	-0,52432	0,53254	0,74395	-0,8008
Шульжинці	-0,64248	-1,96972	0,28971	-0,47337
Берездів	-0,57433	0,42425	-0,42542	-0,44941
Хлапотин	-0,88849	0,72486	-0,33258	-1,11974
Полонне	1,76828	-0,37271	0,44721	-0,08365
Остропіль	1,45223	0,45814	-1,90506	0,12883
Лабунь	-0,81792	0,32686	-0,9227	0,00875

З аналізу чисельності та соціального складу населення міст Південно-Східної Волині випливає кілька висновків. За кількістю населення до більших міст цієї частини регіону можна віднести Костянтинів, Остропіль, Полонне, до малих міст і містечок – Базалію, Красилів, Берездів, Хлапотин і Лабунь. У кожному місті проживали привілейовані верстви населення – шляхта (здебільшого дрібна, що тимчасово володіла землею), частка якої становить від 2 до 5 % загальної кількості населення. До шляхти-дідичів, які володіли на досліджуваній нами території містами, належали Острозькі, Заславські, Любомирські та Збараські. Міську верхівку становили особи, які управляли містом, займаючи здебільшого посади, пов'язані з реалізацією магдебурзького права – бурмистри, вейти, лентвейти, радці, сотники, десятники та ін. Центральним у системі міського управління був інститут вейтівства, оскільки саме вейт був ключовою фігурою міста. Джерела містять прямі свідчення про існування магдебурзького права в Острополі, Полонному, Красиліві, Кузьміні, Костянтиніві. Як правило, у містах було також по два-три священики. Середній прошарок міщан складали торговці та ремісники. Кількість цієї групи постійно збільшувалась, що добре простежується на прикладі Полонного, де 1577 р. було 15, 1583 р. – 7, а 1629 р. – аж 194 ремісники. До нижчих прошарків населення міст віднесено слуг і парканників, які були в кожному місті, причому частка їх досить значна. З етнічних груп, крім українців, серед мешканців міст бачимо євреїв, які творили тут свої осередки й жили на окремих вулицях. У Полонному, наприклад, у першій половині XVII ст. єврейська громада, яка жила на окремій вулиці, становила 22 % всього населення, у Костянтиніві – 11 %. Як свідчать інвентарні описи 1615 й 1620 рр., міста Південно-Східної Волині були строкатими як за чисельністю, так і соціальним та етнічним складом населення. Типологічні дослідження цих поселень дають підстави чітко пов'язати їхні розміри та особливості соціальної структури. Класифікації за допомогою кластерного та факторного аналізів спираються саме на останню, хоча одночасно можуть враховувати й кількість населення того чи іншого міста. Оскільки вони є соціальними, то дають можливість характеристики тих міст, які не забезпечені відповідною джерельною інформацією, а також обґрунтованого застосування вибіркового методу при вивченні різноманітних аспектів історії міст Волині.

¹ Зяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів. 2003. – С. 88.

Андрій Заяць

ЗАСНУВАННЯ МІСТЕЧКА ЛЕШНІВ

У першій половині XVII ст. на терені Кременецького повіту було засновано 14 міських поселень. Одним із них був Лешнів, локований 1627 р. белзьким каштеляном Мацеєм Лешневським (1570–1638). Цей шляхтич гербу Гжимала походив із села Лешнів Гнезненського повіту Каліського воєводства. Очевидно, родина була небагатою і батько нашого героя – Петро, мабуть, не залишив сину значних статків, тому останній розпочав свою кар'єру зі служби у війську, де зблизився з канцлером і великим коронним гетьманом Яном Замойським. 90-ті рр. XVI – перша чверть XVII ст. були часом, коли Мацей Лешневський брав участь чи не у всіх більших баталіях – молдавських виправах, інфлянтській кампанії, походах проти татар і турків (зокрема, брав участь у Хотинській битві). Одночасно він стає слугою – спочатку Яна Замойського, а далі його сина Томаша. Не без протекції останнього 1612 р. Лешневський отримав посаду белзького підкоморія. З огляду на те, що опікуном Томаша Замойського був Станіслав Жолкевський, то Лешневський користувався і його підтримкою. Починаючи з 1605 р., він неодноразово обирався послом на сейм від белзького воєводства. 1622 р. Лешневський став канівським старостою, а з 1624 р. був белзьким каштеляном¹.

Коли Мацей Лешневський став власником маєтків на Волині, достеменно не відомо. Уперше він виринає на сторінках кременецьких земських книг 1598 р. через суперечку з Янушем Жабокрицьким щодо захоплення села Корсів². Зрозуміліше – чому він з'явився на Волині. До цього призвело його одруження з Марією Лащівною, вдовою князя Андрія Буремського, який помер 1592 р.³ Отже, вона могла вийти заміж за пана Лешневського, найімовірніше, між 1593 і 1598 рр., коли, як вже згадувалося, тривала суперечка за село Кор-

---

¹ *Majewski W.* Leśniewski Maciej // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1972. – Т. 17. – С. 175–176; *Boniecki A., Reiski A.* Herbarz Polski. – Warszawa, 1911. – Cz. 1. – Т. 14. – С. 113–114.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 22, оп. 1, спр. 11, арк. 25 зв.–26.

³ *Radziwiński Z. L.* Monografia xx. Sanguszków. – Lwów, 1913. – Т. 2. – Cz. 2: Gałąź Niesuchojeńska. – S. 115.

сів, що належало Буремським. Села Корсів, Сестрятин, Кіз'я та Слонів у середині XVI ст. були власністю князя Василя Курцевича, а з 70-х рр. XVI ст. перейшли до споріднених із ним князів Буремських⁴.

Архівні дані часом скупі висвітлюють постать Лешневського. Зі скарги Зофії Лужковської 1615 р. довідуємося, що наш герой заборгував львівським купцям-вірменам Габрієлю Аведику та Торосовичу дві тисячі злотих⁵. З позову самого Габрієля Аведика 1617 р. дізнаємося, що цей борг ще не відданий, а виник він через несплату грошей за куплені речі⁶. 1622 р. спадкоємці белзького підчашого Миколи Удрицького син Мартин та доньки Софія, Катерина й Анна позивали пана Лешневського за несплату боргу на суму 9 тис. злотих⁷. Того самого 1622 р. з Лешневським позивалася родина покійного Петра Білецького – дружина Анна Населовська із сином Петром і донькою Анною. Подружжя було 23 квітня 1622 р. в Бродах на ярмарку для «купеня коней и інших потребъ своихъ», але потрібних коней не знайшлося, а коли вони ввечері поверталися додому, переїжджаючи міст до Радивилова, то на Петра Білецького напали слуги Лешневського Турський і Лубанський із помічниками, дуже його побили, через що той невдовзі помер. Король зобов'язав Лешневського видати убивць на суд або заплатити штраф на суму тисяча кіп грошей литовських⁸.

Подимний реєстр 1629 р. фіксує у власності Мацея Лешневського п'ять поселень: нещодавно закладене містечко Лешнів та села Грималів, Корсів, Кіз'я і Сестрятин. Очевидно, Лешнів мав виконувати роль маєткового центру.

11 травня 1627 р. Мацей Лешневський видав привілей на заснування міста. В історіографії такі привілеї мають назву локаційних документів. На відміну від шаблонних, сухуватих і бідних конкретним змістом королівських локаційних привілеїв, вони були набагато детальніші, що так важливо для розуміння механізмів заснування міста. До того ж відомо лише кілька локаційних документів для волинських міст, що надає їм ще більшої значущості.

У згаданому документі Лешневський зазначає, що назву місту він дав від свого імені⁹. З огляду на вік (55–60 років) белзький каштелян зазначає, що якби він не встиг завершити розпочату справу, то доручає це сину Миколаю (він помре 1632 р., ще за життя батька).

У документі містяться важливі дані про просторову локацію Лешнева. Передусім, нове містечко засновується, як зазначено, на «ґрунті корсівському» (село Корсів територіально розташовувалося поруч стику річок Слонівки і Ситеньки), але не на пустому місці. Уважний аналіз цього району, дає можливість впевнено стверджувати, що Лешнів локовано на місці села Слонва,

⁴ Собчук В. З історії землеволодіння шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV – першої половини XVII століть // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. 240. – С. 336–340.

⁵ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 63–64, 187–188.

⁶ Там само, спр. 25, арк. 143 зв.–144.

⁷ Там само, спр. 32, арк. 33 зв., 99 зв.–104.

⁸ Там само, арк. 118–120.

⁹ Там само, ф. 2228, оп. 1, спр. 316, арк. 1.

яке раніше відоме¹⁰, а далі зникає з джерел. Сам Лешневський зазначає, що місто засновується «на тому місці, де мені село над річкою Слонівкою татари знесли»¹¹. Водночас заакцентовано, що саме тут пролягав татарський шлях і новозакладуване містечко має боронити християнське населення від нападів. З одного боку, Лешнів постав на татарському шляху, а з іншого – на «великому гостинці», знаходячись на половині шляху з Бродів до Берестечка.

У привілеї не згаданий осадчий, але що такий і його помічники були, є повна впевненість. Територія майбутнього містечка була розмічена і виміряна, про що неодноразово йшлося в документі. Зазначено, що плаці, на яких будуватимуться міщани «є виміряні», а далі читаємо: «[...] оскільки є звичай колкове брати відразу, коли приймають плаці, то я зразу брати не казав, аж, як дасть Пан Бог вийдуть п'ять років від дати того мого привілею»¹². Плата за плаці означена така: від ринкових будинків по чотири злотих, від вуличних – по три злотих, від передміських – по два з половиною злотих, а ті, хто хотів би будуватися на валу, були звільнені від плати, «тільки так мають будуватися, як їм скажуть, щоб валам не було шкоди»¹³. Згадка передмістя теж цікава – або ним мало бути попередньо спалене село, або воно просто передбачалося як річ для міст звична. Застережено, щоб будинки були однакові, під гонтовим смерековим або дубовим дахом, із безпечним комином.

З привілею можна зробити висновок, що виміряні були ринок і плаці під будинки в ньому, а також вулиці, що виходили з ринку. Для потреб міщан виміряли 30 волок землі «за селом Кіз'я аж до границі Полоничної і до річки Ситної», а з сестрятинського лісу дозволено брати на всілякі потреби дерево.

Своїм коштом Лешневський закладає мурований костел св. Матвія і доруцає ченцям бернардинського ордену опікуватися зведенням храму, а тим часом мав діяти дерев'яний храм. Задля побудови величного костелу (для цього мав бути виданий фундаційний привілей) Лешневський мав намір просити в короля дозволу відступити комусь своє право на Канівське староство, а виручені гроші віддати на будівництво (і, мабуть, оздоблення) храму. Обіцянку щодо окремого привілею белзький каштелян дотримав, але із запізненням на 10 років, хоча щедрість надань винагородила терпеливість бернардинців.

Фундушовий запис Лешневського був зроблений 15 лютого 1637 р. і стосувався не лише костелу, а й побудови монастиря. Для цього в місті виділявся пляц від наріжної мурованої вежі (тоді ще не завершеної) і Ритківської дороги довжиною 46 прентів (зазначено, що в пренті 8 ліктів, тобто довжина 210 метрів), а шириною від згаданої вежі до ринку 26 прентів (майже 118 метрів). На цьому просторі мав бути також цвинтар, «де тіла померлих убогих людей мають ховати», а також розміщуватися господарські приміщення та городи отців бернардинців, якими вони користувалися вже вісім років. Зга-

¹⁰ Wykazy geograficzno-statystyczne. Województwo wołyńskie / Wyd. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. 19. – S. 29.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 2228, оп.1, спр. 316, арк. 1.

¹² Там само, арк. 1 зв.

¹³ Там само.

дана вежа, в якій мав мешкати сам Лешневський, «має належати монастирю» разом з виміряною територією, яка зараз обгороджена парканом¹⁴.

З огляду на те, що повз костел пролягала дорога (гостинець Щуровецький і Берестецький) «[...] задля спокійнішої служби Божої через куряву, яка є перешкодою костелові і псує його оздобу», вирішено змінити траєкторію дороги, яка пролягала через згадану вежу і мала піти «біля місця на замок назначеного». І костел, і монастир спочатку будуть дерев'яні, а в найближчий час мали бути вимуровані¹⁵. Якби Лешневський не встиг завершити розпочатого, то спадкоємці мають виділити бернардинцям з його маєтків чотири тис. злотих¹⁶. Фундатор брав на себе зобов'язання забезпечити костел усім необхідним, починаючи від вбрання каплана і до начиння храму. На купівлю книг, необхідних костелові та конвентові, виділено 500 злотих і зазначено, що ті книги вічно мають бути при костелі. Зважаючи на часті вторгнення татар, Лешневський звертає увагу на необхідність укріплення костелу і монастиря, зокрема на побудові навколо монастиря муру та забезпеченні ченців рушницями й шмигівницями¹⁷.

Спадкоємці пана каштеляна зобов'язані були щороку давати монастиреві по 15 мац жита, 10 мац пшениці, 6 мац ячменю, 15 мац вівса, 3 маці різних круп, 3 маці гороху, 10 мац хмелю, 2 маці різного насіння на олію «міри лешнівської», що є такою самою, як і сокальська, а також 6 яловиць, 12 баранів, 50 курей, 20 гусей, 5 свиней, 6 фасок масла, 6 кіп сири, 4 бочки солі, пів бочки меду, бочку вина, 50 злотих на кухонні потреби, 50 сувоїв полотна і 44 сувої сукна муравського або якогось іншого, якого ченці на той час будуть уживати. Ченцям дозволялося вільно рубати ліс на потреби будови та опалення¹⁸.

Фундатор дозволив отцям бернардинцям ловити рибу в р. Слонві та у ставку при млині, названому Кудилів. У млині ченці могли безоплатно молоти зерно, а на луці біля р. Слонви випасати худобу. На зиму вони отримували скирту сіна.

Опікуном над монастирем і костелом став луцький біскуп Богуслав Радшевський та його наступники. Якби фундатор чи хтось із його спадкоємців порушив запис, то біскуп міг позвати їх до гродського чи земського суду в Кременці або до трибуналу «роком завитим», і якщо суд визнає їх винними, порушники мали заплатити 30 тис. злотих стільки разів, скільки будуть порушені умови цього надання¹⁹. Крім самого фундатора, виданий ним лист скріпили своїми підписами і печатками Самуель Лідихівський, Ян Лащ і Станіслав Лешневський.

Повертаючись до локаційного документа, зазначимо, що значна увага в

¹⁴ Там само, ф. 22, оп. 1, спр. 43, арк. 44–44 зв.

¹⁵ Там само, арк. 45.

¹⁶ Там само, арк. 45 зв.

¹⁷ Там само, арк. 46.

¹⁸ Там само, арк. 47–47 зв.

¹⁹ Там само, арк. 49 зв.–50.

ньому була звернена на залюднення поселення та управління ним. Дозволялося оселятися в Лешневі «людям різних народів як релігії римської католицької, так і релігії грецької». Останнім дозволено будувати церкви, скільки їм буде потрібно. Окремо згадано про вірменів, шотландців і греків, які могли вільно поселятися та безперешкодно купувати собі в ринку, на вулицях та на передмісті будинки. Свою нехіль Лешневський виявив лише до євреїв, яких, як зазначено, «не хочу мати в місті, а особливо в ринку», але в подальшому тон цієї заяви втрачає категоричність, оскільки євреям таки виділено п'ять будинків у східній частині ринку і вулицю, що виходить із ринку, на якій можна було збудувати до 50 будинків²⁰.

Новозаснованому містечку надавалося магдебурзьке право, за нормами якого через вїта, радців і лавників міщани мали судитися. Замковий («дворний») уряд не повинен був втручатися в міське судочинство, апеляція від якого мала йти до власника. Застережено, щоб вїт, радці й лавники брали штрафи лише згідно з магдебурзьким правом. Натомість штрафи від «злодійського, гвалтовного і вогневого», що відповідало так званим «чотирьом артикулам», мали належати до замкового суду²¹.

Щодо вибору міських урядників, то в привілеї зазначено: «уряд міський повинен обиратися щороку наступного дня по римському святі Трьох Королів у присутності власника або уповноважених ним осіб (замкового уряду)». Так само в присутності замкового уряду міський уряд повинен був складати перед громадою міста фінансовий звіт. На час перебування на посаді вїт і радці звільнялися від міських податків, але не від панських, а крім того, вони не звільнялися від робіт по укріпленню міста, позаяк «то є річ потрібна кожному»²².

На користь вїта надходив прибуток від продажу смоли і дьогтю. Міщанам дозволено ситити мед як до, так і після виходу волі, а «панських медів не повинні будуть брати до шинкування, хіба би хтось добровільно хотів купити»²³. Дозволено міщанам ловити рибу в р. Слонівці.

Міські податки мали спрямовуватися на потреби міста, найперше оборонні. Після закінчення терміну волі (а міщани отримали її 15 років) на користь міста повинні були збиратися податки від продажу хлібопекарських виробів, риби, збіжжя. На потреби міста мали збиратися оплати від постригальні, воскобійні і лазні, але за умови, що міщани збудують їх власним коштом. Щодо мір на збіжжя, то вони мали бути аналогічні сокальським і бродівським.

Після виходу терміну волі міщани мали платити дідичному панові торгове, а на замок давати по лопатці м'яса. Власники повних земельних наділів (1 волока) щороку мали платити по одному золотому і по маці вівса. Той, хто не матиме ріллі, повинен платити від ринкового дому один золотий, а від го-

²⁰ Там само, ф. 2228, оп. 1, спр. 316, арк. 1 зв.

²¹ Там само, арк. 2.

²² Там само, арк. 2 зв.

²³ Там само.

роду та сіножаті – по 12 грошів. Термін сплати податків – день св. Мартина (11 листопада). Після закінчення строку волі лешнівці мали два дні брати участь у жнивях на панських полях²⁴.

Опікуючись католицькою парафією, Лешневський зобов'язав міщан (католиків і православних) по закінченні терміну волі щоквартально давати пробошу по три гроші. Застережено, що нерухомість католиків може спадкуватися лише католиками. Якби хтось захотів покинути місто, то мав продати будинок і заплатити міському уряду 6 грошів (комірники платили тільки 3 гроші), а тоді вільно залишити Лешнів²⁵.

У привілеї обійдено увагою чи не найважливіше для життєдіяльності міського поселення питання – надання торгів і ярмарків. Чому так сталося – задовільно пояснити важко, оскільки їх наявність була надзвичайно вигідною для нормального функціонування міста, а особливо на етапі його становлення.

Новозасноване містечко притягує селян-утікачів. 1628 р. сюди втекли піддані володимирського підстарости Габрієля Іваницького із села Іваницька Волиця (Володимирський повіт)²⁶. 1631 р. без відома свого власника у Лешнів прибуло вісім родин підданих волинського підчашія Яна Вилежинського з міста Перемиль²⁷.

За подимним реєстром 1629 р., у місті нараховувалося 33 будинки, а загалом маєтки Лешневського, до яких належали також села Корсів, Сестрятин, Кіз'я і «новопочата» воля Грималів, мали 152 дими²⁸.

1638 р. Мацей Лешневський помер. Два його сини, як відзначено вище, померли ще за життя свого батька. Дочка Катерина, яка в другому шлюбі була за луцьким старостою Геронімом Харленським, 1641 р. продала Лешнів великому коронному гетьманові Станіславу Конєцпольському²⁹.

Лешнів пережив події середини XVII ст. Міський статус поселення зафіксований у подимному реєстрі 1662 р. На цей час місто належало Станіславу Конєцпольському, внуку згаданого вище гетьмана, і в ньому було 75 будинків³⁰. Незважаючи на несприятливі умови (смерть фундатора, війни середини XVII ст.), започаткована Мацеєм Лешневським локація виявилася вдалою. Лешнів утратив міський статус аж у XX ст.

²⁴ Там само, арк. 3.

²⁵ Там само, арк. 3 зв.

²⁶ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 62, арк. 1466 зв.–1467.

²⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 176, арк. 671 зв.–672.

²⁸ Там само, спр. 170, арк. 625 зв.

²⁹ *Dziedzicki L. Lesznów // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1884. – Т. 5. – С. 176.

³⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Ч. 7. – К., 1905. – Т. 3: Акты о заселении Южной России XVI–XVIII вв. – С. 112.

Ірина Ворончук

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ КРЕМЕНЕЧЧНИН ВНАСЛІДОК НАПАДУ ТАТАР 1618 РОКУ

«Хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч взяли татари наших братів у цей чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи в нас і збільшуючи кількість нашого народу? Хто може додати цю суму приплоду до суми схоплених і полонених? Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, а я не знаю, чи вистачить цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає»¹. Це питання, яке, замислюючись над втратами населення Речі Посполитої внаслідок нападів татар, польський публіцист П. Грабовський задавав ще 1596 р., попри величезний проміжок часу (понад чотири століття!) не вирішене й досі².

Період із кінця XV ст., починаючи від страшного погрому Києва 1482 р., і практично до кінця XVII ст. історики одностайно називають часом постійних турецько-татарських нападів. А Кримський розглядає ці часи як «еру систематичних хронічних спустошливих забігів на українські краї»³. Аналогічної думки дотримувався й К. Гуслистий, який писав: «майже вся Україна стала об'єктом спустошливих набігів татарських і турецьких феодалів. Татари майже щороку повторювали свої напади на Україну, палили і спустошували села й міста, захоплювали тисячі душ у ясир, збуваючи його на східних ринках або використовуючи як рабів і кріпосних у своєму господарстві в Криму»⁴. М. Грушевський, порівнюючи ці події з попередніми, навіть похід хана Батия на давньоруські землі вважав меншим злом: «з кінцем XV в. прийшлося українським землям [...] випити чашу, якої ще на пам'яті історії во-

¹ *Grabowski P.* Polska Niżna albo osada polska... – Kraków, 1859. – S. 7.

² *Дашкевич Я. Р.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // *Український археографічний щорічник*. – К., 1993. – Вип. 2. – Т. 5. – С. 40.

³ *Кримський А.* Історія Туреччини. – К.; Львів, 1996. – С. 183.

⁴ *Гуслистий К.* Нариси з історії України. – Вип. 2. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею. – К., 1939. – С. 108.

ни не знали. Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI в., ані походи Бату не обіймали такої величезної території, ані дорівнювали інтензивністю своєю руїним наслідкам сеї нової грози [...]»⁵.

Для Кримського ханату з його слабо розвиненим сільським господарством, із населенням, що складалося почасти з родоплеменних груп, які вели традиційний кочовий спосіб життя, грабіж сусідніх держав був головним джерелом їхнього добробуту. Тому кримські, буджацькі та ногайські орди здійснювали постійні походи на територію Литви, Польщі та Московської держави за худобою і ясиром. Прибутки від продажу рабів на турецьких ринках або викупу багатих полонеників дозволяли їм вижити, особливо в голодні роки, які доволі часто повторювались. Як підкреслював «заради історичної правди» В. Гензель, напади татар завдавали величезної шкоди в першу чергу східним окраїнам Речі Посполитої, тож їх жертвами найчастіше ставало українське населення⁶.

Французький військовий інженер Гійом Левасер де Боплан⁷ підкреслював справжні причини нападів: «ці розбійники (а саме так слід називати цих татар) приходять у Польщу зовсім не для того, щоб битися, а для того, щоб зненацька пограбувати і захопити здобич»⁸. Причому не лише для власних потреб. Кримський хан, який був васалом турецького султана, мав постачати українських бранців і для Туреччини. А. Кримський, визнаючи, що «невільниками-українцями Туреччина аж кишіла», підкреслював, що основну масу ясиру приганяли «не сами османи, а васальний туркам Крим»⁹. Польські історики також дотримуються думки, що «турок держав Кримську орду напоготові, як мисливець держить у своїх руках напоготові свору хортів»¹⁰.

Походи на територію Речі Посполитої влаштовували не тільки Кримська, а й інші орди, підпорядковані кримському ханові. У першій половині XVII ст. особливо уславився своїми нападами чільник Буджацької орди Кантимир-мурза, ім'я якого означає «Кривавий меч». Кучманським, Чорним та Валаським шляхами ординці вдиралися на землі Речі Посполитої, захоплювали здобич і обминаючи, як правило, великі оборонні центри, швидко поверталися назад, не залишаючи місцевій владі можливості організувати відсіч. «Періодично, майже щорічно набігали [...] більшими або меншими відділами татари, забираючи, що могли понести їх коні, і забиваючи або нищачи решту. Перешкоди їм в тім ніколи не було. Як і збиралося на них військо й встигало їх ще захопити (а се трапляло ся рідко), а навіть погромити (се ще рідше), то відбирало воно тільки полон і здобич, але заподіяна руїна таки зіставалася руїною –

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 334.

⁶ Гензель В. Проблема ясира в польсько-турецьких отношениях XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 153.

⁷ Про особу Боплана див.: Ісаєвич Я. Д., Смолій В. А. Передмова // Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 5–6.

⁸ Там само. – С. 61.

⁹ Кримський А. Історія Туреччини... – С. 182.

¹⁰ Цитую за: Кримський А. Історія Туреччини... – С. 183–184.

спаленого, забитого, знищеного ніщо вже не в силі було вернути»¹¹.

Це лихо було настільки серйозним і болючим, що багато сучасників порушували питання про необхідність організації належної відсічі нападникам. Тогочасний український публіцист Станіслав Оріховський, якого його сучасники називали «рутенським Демосфеном», а теперішні дослідники вважають першим видатним письменником Західної Русі нового часу¹², намагаючись схилити молодого польського короля Сигізмунда Августа до активної боротьби з турецько-татарською агресією, написав до нього два звернення. Причому якщо перше носило анонімний характер, то в другому «напученні королеві польському Сигізмунду-Августу», він писав: «Страх перед теперішнім лихом примусив мене, щоб те саме напучення я знову до тебе послав, але вже не під прихованим, а під власним іменем, щоб саме воно нагадувало, в якому місці і в якій небезпеці ми живемо нині»¹³. Наставляючи молодого короля, С. Оріховський відтворює жахливу картину турецьких і татарських нападів: «Жах і смуток всюди на полях і в оселях наших [...] міста попалено, фортеці зруйновано, багатьох славних лицарів посічено або забрано до полону, немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодь пов'язано і забрано разом з реманентом і худобою [...]»¹⁴.

На жаль, вплив цих нападів на демографічну ситуацію в українських землях досі не з'ясовано. Аналіз нарративних джерел, зокрема тогочасних літописів та хронік, свідчить, що тільки щодо 9-ти із 74-х татаро-турецьких нападів, згаданих у літописах, наводяться чисельні показники виведеного полону. До того ж, усі вони стосуються XV – XVI ст., і зовсім відсутні показники захопленого ясиру у першій половині XVII ст. Невиразно говорять джерела й про кількість загиблого внаслідок нападів населення, обмежуючись загальними виразами «безчислено», «множество» тощо. Тому дуже цінними є документи, які подають інформацію про кількісні втрати населення та матеріальні збитки.

Захоплення полонених постійно зменшувало чисельність населення Речі Посполитої, що не могло не турбувати уряд. Тому ясир був однією з головних претензій, які висувалися до кримських ханів і турецьких султанів. Можливість звільнення бранців постійно фігурує в так званих «замирених листах» султанів до польських королів. Проте, попри домовленість, визволення полонених було одним із найскладніших завдань польських послів. Самостійно викупитися могли, як правило, тільки багаті шляхтичі. Вони теж потрапляли до полону, проте, звичайно ж, не в таких масштабах, як селяни та міщани. Відомо, що декілька разів (1567, 1575, 1593, 1617 і 1618 рр.) у межах

¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 334–335.

¹² Голенищев-Кутузов И. Н. Итальянское Возрождение и славянские литературы XV–XVI вв. – Москва, 1963. – С. 307–310.

¹³ Оріховський-Роксолан С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С. 114.

¹⁴ Там само. – С. 115.

усієї Речі Посполитої склалися реєстри захоплених у полон людей, забраної худоби, спалених міст і сіл, які подавалися потім королівськими послами турецьким султанам як сюзеренам Кримського ханату. Одним із таких документів є «Реєстръ списаня маестностей его кнж. мл. по спустошенню од татар, што ся в котором сел – остало, так теж и пустизнь», що зберігається в зібранні Сангушків у Державному архіві в Кракові¹⁵. Зазначимо, що це не перелік усіх збитків узагалі, завданих татарами під час нападу 1618 р. на Волинь, а лише фрагмент, який описує шкоди, заподіяні в 54 селах.

Реєстр було складено зразу після нападу. Відомо, що 1618 р. сталися два великі напади на Волинь, один навесні, а другий восени. «Того ж року татаре були о святом Євстафії і великій шкоди починили около Острополя», – так оповідає літописець про осінній напад¹⁶. 20 вересня Кримська й Буджацька орди вдерлися на територію Речі Посполитої. Зустрівши стійкий опір польсько-козацького війська, вони різко повернули від Дністра і з властивою їм швидкістю опинилися на Волині. Дійшовши до Костянтинова, Острополя, Базалії, Ямполья та Кременця, татари розбили кіш під Заславлем і розпустили свої чамбули в різних напрямках. Оскільки ніхто не чекав такого раптового повороту подій, місцеве населення не було попереджене заздалегідь. Люди не встигли сховатися, а військо не могло їх захистити, тож степовикам вдалося захопити багато бранців, до яких потрапило і «szlachty, szlachcianek siła»¹⁷. Побоюючись нового зіткнення з польським військом, татари перейшли на Чорний шлях і швидко повернулися до Криму.

Точну дату вторгнення орди на Волинь повідомляють актові документи: «року прошлого, тысеча шестьсотъ осмьнадцатого, месеца сентебра двадцать девятого и тридцатого днень, татаровъ великое войско презъ Волохи до панствъ короля его милости до воеводствъ Подолского, Волынского, втргнувши»¹⁸. Після відходу нападників виявилось, що значна частина Волині «презъ татарина [...] спустошоная, спаленая, выбъраная и въ попель оберъненая»¹⁹.

Присяги отаманів і вїтїв із володінь князя Януша Острозького допомагають окреслити територію і з'ясувати розмір заподіяних спустошень. Так, базалійський вїт Дем'ян Кокорика, красилівський і костянтинівський присяжні Ян та Мацько, жеребівський отаман Яцько Балакир, отаман Дубенської волості Сахно та отаман Острозької волості Юсько присягли в Луцькому гродсь-

¹⁵ Archiwum Państwowy w Krakowie, Archiwum Sanguszków (далі – APKr., AS), грс 64/7, с. 1–52.

¹⁶ Острозький літописець // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 134.

¹⁷ Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1962. – Т. 8, cz. 1. – S. 60.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 456; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1876. – Ч. VI, т. 1. – С. 417–418.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 408 зв.; Архив ЮЗР. – Ч. VI, т. 1. – С. 414.

кому суді, що «в року [...] тисеча шестсоть осмнадцатомъ за пруткимъ вторгненемъ въ край тутошьные Волынские [...] зъ кгрунту спалены, выбраны и спустошены» були значні частини Дубенської, Острозької, Базалійської, Костянтинівської і Красилівської волостей²⁰. Серйозно постраждали також Колоденська, Чернихівська, Берездівська, Полонська, Остропольська, Любартівська та деякі інші волості²¹. Присяги подають загальну картину спустошень: «што было есче троха зостало хать, людей, добытка отъ першого вторгнення татарского, которое се въ року прошломъ, тисеча шестсоть семнадцатомъ, стало, то въ остатнемъ въ томъ вторгненю попалили, люде и добытокъ побрали и внивечъ вси села обернули»²².

Завдяки «реестру» перед нами вимальовується цілком конкретна картина, оскільки в документі названо села, перелічено імена і прізвища селян, зазначено стан їхніх житлових споруд – димів (цілі чи спалені), подано кількість синів та худоби, що залишилися після нападу, загальну кількість «dusz», що було «wzięto», тобто забрано до полону, та число загиблих господарів.

За реестром, на 54 села налічувалось 952 дими, тобто житлові споруди, з яких 352, що становить 1/3 частину або 33,5 % від усього житлового фонду поселень, були дощенту спалені. Так, селяни села Нове втратили 37 будинків із 62, у селі Тарнавка було спалено 30 домів із 55, у селі Теліжинці Другі – 10 із 14, у селі Малі Топори – 10 із 15, тобто більша частина жител. Особливо страхітливим стан справ був у селах Орлинці (з 29 будинків обернено на попіл 26), Васьківці Зелені (з 22 димів було спалено 21), Закриничче (з 54 домів уцілів лише один, а 53 спалено), Сахнівці (з 19 димів цілими залишились лише два), Пузирки (вціліла тільки одна оселя) та Голодьки (тут не залишилося жодного житла).

До того ж татари вивели до Криму значне число робочої та продуктивної великої рогатої і дрібної худоби. Після нападу на 952 селянські господарства залишилось лише 764 коні, 449 волів, 21 бик, 388 корів і 41 яловича, 218 телят-озимків, 1 180 овець і кіз та 2 380 свиней. Як бачимо, найбільше налічувалось свиней, що доволі незвично, бо татари, які мали відразу до свиней, як правило, заганяли їх до найбільших хлівів та спалювали. Очевидно, цього разу вони просто не встигли це зробити, адже напад був дуже швидким і тривав лише протягом двох днів. Тож для нападників найважливішим було захоплення ясиру та худоби, яку вони мали пригнати до Криму для забезпечення свого прожитку.

Після відходу татар деякі села залишились абсолютно без робочої худоби. Зокрема, у селах Волиця Булаївська, Даньківці, Жилинці, Красівка, Орлинці, Пилки, Підлісці Нові, Пузирки, Якимівці, Салиха, Свиридівка, Теліжинці, Тишевичі, Юначки не залишилося жодного вола, у той час як воли були головною тягловою силою не лише в селянських, а й у панських господарствах. У селі Закриничче, де до нападу налічувалося 54 селянські господарства, за-

²⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 454; Архив ЮЗР. – Ч. VI, т. 1. – С. 416–417.

²¹ Архив ЮЗР. – Ч. VI, т. 1. – С. 412–419.

²² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 456; АЮЗР. – Ч. VI, т. 1. – С. 417–418.

лишився лиш один віл, у селі Зубівці, де було 10 господарств – також лиш один віл, у селі Даньківці, де було 16 господарств, залишилося тільки 6 коней, у селі Салиха (у частині пана Грішника) – двоє коней, на все село Підлісці Нові – один кінь, у селі Пузирки (на частині пана Брезинського), де було 46 господарств, – також один кінь.

Деякі поселення залишилися не тільки без робочої, а узагалі без худоби. Зокрема, у селі Якимівці, де до нападу було 12 повноцінних селянських господарств, не залишилося жодної корови, вівці, кози. Аналогічну ситуацію спостерігаємо в селах Волиця Булаївська, Орлинці, Теліжинці. У частині села Салиха сім селянських господарств, які належали пану Жарському, після нападу не мали жодної корови, вівці, кози, а на 13 господарств пана Грішника, налічувалось лише шість кіз та сім свиней. У селі Даньківці на 18 селянських і п'ять шляхетських дворів, які мали гумна, залишилося тільки 20 свиней, а іншої худоби не було. У селі Малі Топори, де було 15 господарств, на час проведення реєстру нарахували 4 воли, 6 корів і 20 свиней. У селі Плесна на 14 селянських і два панські господарства налічувалось 5 волів, 6 коней, 2 корови, 3 вівці, 5 свиней. Для порівняння зазначимо, що лише в господарстві одного селянина Романа із села Гурці залишилося 40 овець та 15 свиней, у городника цього ж села Пашка – 15 свиней, причому й це могла бути лише частина тієї худоби, яку вони могли мати до нападу. Тож селянські господарства, що за тодішніми умовами повністю забезпечували себе продовольством, залишилися без важливої для власного прохарчування продукції тваринництва.

Проте найтяжчими були, звичайно, людські втрати. В. Гензель вважав, що забираючи людей у ясир, татари збільшували населення своєї країни²³. На цьому наголошував свого часу Михалон Литвин, який писав, що полонених у татар значно більше, ніж худоби²⁴. Потрібно зазначити, що слово «есир» означало турецькою мовою «раб», проте поширення турецької експансії призвело до зміни його значення, і воно поступово стало означати турецький або татарський полон. На інший бік нападів звернув увагу Блез де Віженер. Описуючи українські землі, він цілком слушно зазначав, що цей край був би значно багатолюднішим, якби не постійні вторгнення татар, які практично не виходять звідси²⁵. Боплан описав вироблену татарами тактику захоплення полонених: «розбігаючись повсюди по селах, вони оточують їх, виставляючи по чотири пости довкола і підтримуючи великі вогнища впродовж усієї ночі, побоюючись, щоб котрийсь із селян не втік. Потім грабують, палять і вбивають усіх тих, хто чинить їм опір, а тих, хто здався, забирають з собою, і не тільки чоловіків і жінок із немовлятами, але також і худобу [...]»²⁶.

²³ *Хензель В.* Проблема ясира в польско-турецких отношениях... – С. 149.

²⁴ *Литвин М.* Записки // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К, 1890. – Т. 1. – С. 18.

²⁵ *Блез де Виженер.* Описание польского королевства и порубежных с ним стран // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси... – Т. 1. – С. 61.

²⁶ *Боплан Г. Л. де.* Опис України... – С. 60.

За реєстром, під час згаданого вище нападу з 54 поселень було виведено 2 008 бранців, ще 213 людей, головним чином господарів, було вбито. Таким чином, ці поселення втратили за два дні 2 221 мешканця. Деякі з сімей потрапили до полону в повному складі. За нашими підрахунками, ця доля спіткала 124 родини. Звертаємо увагу на трагічну долю родини, що руйнувалась як сімейна спільнота, коли чоловіки залишалися без жінок, жінки без чоловіків, а багато дітей ставали сиротами. 182 родини, з яких залишилося всього лиш по одній особі, були повністю зруйновані. Так, зовсім самотніми без своєї подружньої пари та дітей залишилися 60 чоловіків та 49 жінок, які до нападу мали повнокровні родини, ще 37 жінок стали самотніми матерями, а 83 дітей – повними сиротами.

У селі Нове 8 родин у повному складі потрапили до полону. Серед них у бранці з усією родиною потрапив селянин Федір Дубаник, а його «стараз» мати залишилася абсолютно самотньою. У ясир був забраний і Левко Бакай, а його «ожонка °ст», з нею залишився один син. До полону потрапив і Карп Іваниченя, очевидно, з багатьма іншими домочадцями, бо з усієї родини в реєстрі називається лише один син. Так само один син залишився від колишньої родини Ілляша Чубаря, котрого було забрано до полону. «Сам толко јсталь» Степан Москаль, «сама толко јстала» Федориха Беззуба. Розлучений зі своїми братами виявився селянин Никон, який потрапив до полону, а його «братов јстало три». З 62 селян-господарів Нового села 19 загинуло, ще 18 опинились у полоні, тобто 37 родин назавжди втратили голів своїх сімейств. Трагічною видається й доля восьми дітей, які стали повними сиротами²⁷.

Про розмір і характер татарських спустошень свідчать подекуди юраменти самих підданих в особі старост або ж урядників окремих поселень та реляції возних, які зрідка трапляються в актових матеріалах.

Складаючи хронологію татарських нападів на територію Речі Посполитої протягом 1600–1647 рр., М. Горн поділив їх на три види: генеральні, великі й невеликі. Щоправда, подібний поділ був відомий самим туркам ще в XVII ст. Відомий турецький учений Катиб Челебі на першому місці ставив походи, які організовував особисто хан або ж члени його родини і які називалися *sefer*. Менші експедиції називали по-турецьки *czapul*, від чого походить польське слово *czambul*. І нарешті, грабінницькі напади невеликих загонів відомі під назвою *besz basz*, що означало дослівно «п'ять голів»²⁸. М. Горн вважав, що кількість захопленого татарами ясиру залежала від чисельності татарських нападників, які брали участь у військовій виправі або в нападі. Певне значення, на його думку, мала також готовність збройних сил Речі Посполитої до відсічі ворогові. Татари завжди мусили рахуватися з можливістю відбиття полонених. Такі спроби не були рідкістю, про що свідчать намагання відбити ясир 1618, 1620, 1621, 1622, 1623, 1624, 1629 рр. Це, на думку дослідників, повинно було змушувати татар до певного обмеження числа захоплених по-

²⁷ АРКг., АС, грс 64/7, s. 1–2.

²⁸ Хензель В. Проблема ясира в польско-турецких отношениях... – С. 155.

лонених, яким вони мали забезпечити надійну охорону під час їх виведення до Криму²⁹.

У зв'язку з цим повідомлення Галицького гродського суду, що лише з частини села Жулин Стрийського повіту під час нападу 1622 р. «wielką liczbę poddanych, żon, dzieci i czeladzi ich na 600 wzięli i w niewolę pogańską [...] zaprowadzili» видавалася М. Горну великим перебільшенням³⁰. Він вважав, що до подібних відомостей потрібно ставитись критично, оскільки власники маєтків, зацікавлені у звільненні від податків зі своїх маєтностей, подавали перебільшені відомості щодо людських втрат. Тож, попри те, що М. Горн вважав загальні втрати людності внаслідок татарських нападів досить великими, тим не менше зазначав, що вони були значно меншими, ніж втрати матеріальні³¹.

Беручи до уваги підходи О. А. Новосельського щодо обрахунків числа виведених татарами московських невільників протягом 30–40-х рр. XVII ст., він зробив висновок щодо чисельності бранців Червоної Русі. Відповідно до запропонованої ним класифікації нападів М. Горн зробив спробу визначити величину ясиру відповідно до кожного виду. На його думку, під час генеральних походів татари захоплювали до 5 тисяч полонених, під час великих нападів – до 3 тисяч, а невеликих – до 250 бранців³². Виходячи з цього, загальні демографічні втрати Червоної Русі внаслідок татарських нападів протягом 1605–1633 рр. він обраховував на 129 тисяч вбитими і виведеними до полону, включаючи до цього числа й загамування природного приросту людності, а в цілому для Речі Посполитої – на 250 тисяч.

Розділяючи до деякої міри застереження відомого дослідника щодо критичного ставлення до документального матеріалу, водночас не з усіма тезами М. Горна можемо погодитись. Якщо ставитися з недовірою до документального матеріалу, то виникає питання, чому за одним і тим самим документом маємо число 300 людей, виведених до полону з одного поселення, з другого – лише 17 осіб, а з іншого, яке зазначено в цьому ж документі, і взагалі – жодної людини. При всій критичності до документальних матеріалів, вважаємо, що до даного документа можна ставитися з повною довірою, ще й з огляду на те, що він є іменним, тобто подає імена конкретних селян-господарів, показуючи їхній сімейний стан та долю родини. Тож, маємо один документ, який подає зовсім різні відомості щодо людності різних поселень. Очевидно, села Нове, Тарнавка, Васьківці Зелені, Закриничче були захоплені нападом зненацька, тому тут руйнування і людські втрати були значно більшими. Так, із 62 димів села Нового було спалено 37, у Тарнавці з 55–30, у Васьківцях з 22–21, у Закриниччі з 54–53. В той же час у селах Зубівці, Чижівка, Чотирбоки, Зубове жодного спаленого диму реєстр не зазначає. Аналогічна ситуація про-

²⁹ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S. 66–67.

³⁰ *Ibid.* – S. 68, nota 41.

³¹ *Ibid.* – S. 83–85.

³² *Ibid.* – S. 91.

слідковується і щодо вбитих та полонених. Так, якщо за реєстром маємо 124 бранці, виведених із села Нове, із села Тарнавка – 104, із села Васьківці – 117, а із Закриниччя – 300, то із сіл Припутні, Великі Топори, Підлісці, Гурці, Чижівка до ясиру не потрапила жодна людина. У деяких селах до полону потрапило незначне число мешканців. Так, із села Тишевичі до ясиру було забрано лише одну особу, із села Зубарі – шість, із села Білів – двоє³³.

Десять сіл, названих у цьому реєстрі, зокрема, Білів, Гуска, Жилинці, Зубове, Мокіївці, Пиляї, Плесна, Припутні, Пузирки, Тишевичі фігурують також у реєстрі втрат унаслідок татарського нападу на Волинь 1617 р.³⁴ Це надає можливість співставлення і зрозуміння як темпів відновлення економічного потенціалу селянських господарств, так і тих демографічних наслідків, що спричиняли постійні татарські напади. Так, якщо в селі Вовківці 1617 р. із 62 димів татарами було спалено 47³⁵, то на час нового нападу 1618 р. ми бачимо тут лише 36 димів. Напад 1617 р. розпочався 2 лютого, тож протягом півтора року було відновлено 21 житлове приміщення. У селі Гуска 1617 р. з дев'яти димів не залишилось жодного³⁶, і 1618 р. там налічувалося лише п'ять помешкань. 1617 р. в селі Мокіївці, де з 55 димів цілим залишився лише один, на час нападу 1618 р. було вже відбудовано 23 садиби. У селі Білів 1617 р. із 16 димів цілими залишилося 10, а 1618 р. тут налічується 31 дим. У селі Жилинці під час попереднього нападу з 16 димів 10 було спалено, а 1618 р. бачимо тут лише 7 димів, тобто за цей час було відновлено лише один. У селі Зубове 1617 р. було спалено 9 димів з 33, а 1618 р. налічувалось 28, тобто наново побудовано лише чотири. Значно більше постраждало 1617 р. село Пиляї, де із 44 селянських жител було зруйновано 40, а на час нового нападу тут налічувалося лише 11 будівель, тобто за півтора року було відбудовано 7. У селі Плесна 1617 р. було зруйновано 8 димів з 33, проте 1618 р. бачимо заселеними тут лише 14 житлових приміщень, з яких три знову були зруйновані. У селі Припутні 1617 р. було зруйновано п'ять димів із п'яти, а 1618 р. тут було 9 жител. Практично зовсім не відновилося село Тишевичі, де 1617 р. нараховувалось 43 дими, з яких 31 був спалений, а 1618 р. налічувалося лише 9 димів³⁷.

1617 р. із села Вовківці до полону було виведено 256 людей, 1618 р. – ще 79, а ще семеро було забито, тож протягом лише двох нападів одне село втратило 342 своїх мешканців. 1617 р. із села Гуска було виведено 30, а 1618 р. ще восьмеро бранців. У селі Мокіївці до 132 полонених 1617 р. через півтора року додалися ще дванадцяттеро, а один господар був забитий, тож всього за два роки село втратило 145 мешканців. У селі Пиляї в додаток до 250 мешка-

³³ АРКг., AS, rps 64/7, s. 1–52.

³⁴ *Ibid.*, rps 64/6, s. 1–43.

³⁵ Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокореську волинь // Осягнення історії: Збірн. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 237.

³⁶ Там само.

³⁷ Таблицю втрат цих десяти сіл внаслідок татарського нападу 1617 р. див.: там само. – С. 237–238.

№ п/п	Назва поселення	Число димів		Число зруйнованих родин		Залишилося після нападу					Число загиблих та бранців	
		всього	спалених	число родин, повністю виведених до полону	число родин, повністю зруйнованих	самотніх чоловіків	самотніх жінок	одиноких матерів	синів	дітей-сиріт	забито	виведено до полону
12	Закриничче	54	53	15	27	12	4	-	26	15	26	300
13	Залучче	9	-	7	1	1	1	-	-	1	7	55
14	Зубарі	18	8	-	2	-	-	-	9	3	2	6
15	Зубівці	10	-	-	-	-	-	1	-	-	1	не зазн.
16	Зубове	28	-	-	-	-	-	-	7	-	1	-
17	Калинівка	5 пусток		-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Красівка	8	3	5	1	1	-	-	-	1	5	33
19	Кропивна	14	-	2	3	-	1	-	5	-	3	23
20	Мокіївці	23	-	-	3	1	-	-	19	4	1	12
21	Мщане	25	5	3	10	1	1	-	12	6	8	96
22	Нове	62	37	8	6	2	1	7	-	8	19	124
23	Орлинці	29	26	1	14	1	8	4	14	-	10	52
24	Пашки	7	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25	Пилки	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
26	Пилки (Другі)	6	-	-	1	-	1	-	5	-	1	1
27	Пиляї	11	-	-	3	3	-	-	2	-	-	15
28	Підлісці Великі	35	-	-	-	-	-	-	11	-	-	23
29	Підлісці Нові	11	2	8	-	-	-	-	-	3	8	60
30	Плесна	14	3	-	2	-	-	1	-	4	2	15
31	Припутні	9	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
32	Пузирки	10	9	5	3	1	-	-	21	-	4	79
33	Пузирки (Другі)	18	3	5	4	-	-	2	5	2	7	60
34	Ріпки	22	7	-	4	-	-	-	18	-	2	7
35	Рублянка	15	7	2	4	3	-	2	4	-	3	55
36	Салиха	7	6	1	3	1	2	1	11	2	4	30
37	Салиха (Друга)	12	3	6	6	2	3	-	1	2	7	47
38	Сахнівці	19	17	1	5	2	-	1	21	-	4	40
39	Свиридівка	5	2	1	3	2	1	-	-	1	2	34
40	Соснівка	8	-	2	-	-	-	-	1	3	-	5
41	Сухожилці	17	4	-	2	1	-	1	12	1	1	11
42	Тарнавка	55	30	7	-	-	-	-	-	-	7	104
43	Теліжинці	29	-	2	3	-	3	-	-	-	3	13
44	Теліжинці (Другі)	14	10	5	10	-	-	2	12	3	8	58
45	Тишевичі	9	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1
46	Топори Великі	12	4	-	-	-	-	-	10	-	-	не зазн.

№ п/п	Назва поселення	Число димів		Число зруйнованих родин		Залишилося після нападу					Число загиблих та бранців	
		всього	спалених	число родин, повністю виведених до полону	число родин, повністю зруйнованих	самотніх чоловіків	самотніх жінок	одиноких матерів	синів	дітей-сиріт	забито	виведено до полону
47	Топори Малі	15	10	-	4	1	1	1	6	4	2	18
48	Чепці	7	5	4	-	-	2	1	1	-	5	17
49	Чижівка	30	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
50	Чотирбоки	20	-	6	11	4	1	1	2	5	8	84
51	Щурівці Великі	24	10	4	2	2	3	2	14	2	5	23
52	Щурівці Малі	3	-	1	-	-	-	-	-	-	1	9
53	Юначка	13	10	-	4	3	2	1	7	-	1	14
54	Якимівці	11	8	2	1	-	1	-	1	1	4	80
	Всього	952	352	124	182	60	49	37	329	83	213	2008

Ірина Ціборовська-Римарович

БІБЛІОТЕКА КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМУ: ІСТОРІЯ, СКЛАД І ЗМІСТ ФОНДУ

Стародруки, що зберігаються у фондах сучасних бібліотек, є цінними джерелами для наукових досліджень у багатьох галузях історичної науки, у тому числі історії культури, історії церкви, історичного бібліотекознавства та книгознавства. Нові відомості про давні бібліотеки монастирів, церков, духовних навчальних закладів доповнюють і поглиблюють знання про їхню історію, шляхи комплектування, склад і зміст фондів, а відтак рельєфніше окреслюють роль і функції цих інституцій в історичному процесі. Вагома роль бібліотек в історії культури людства взагалі, і монастирських книгозбірень зокрема, надає актуальності дослідженням з історії бібліотеки будь-якого монастиря. Мета даної публікації – висвітлити основні віхи в історії книгозбірні Кременецького єзуїтського колегіуму, дати книгознавчу характеристику її фонду та джерелознавчий аналіз його провенієнцій.

Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму поки-що не була об'єктом самостійних історико-книгознавчих досліджень. В статті Олександра Оглоблина «Бібліотека Волинського ліцею» знаходимо тільки єдину згадку (у примітках) про тутешню єзуїтську книгозбірню як одну з колекцій, з яких складалася ліцейна бібліотека: «7) Іезуїтськ. – 694 тт.»¹. Коротка інформація загального характеру про колекційний фонд подана в праці вітчизняного бібліотекознавця Євгенії Колесник «Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР»². На цей момент не виявлено ні рукописних каталогів, ані інвентарів бібліотеки, які відносилися б до періоду функціонування колегіуму.

Єзуїтські колегіуми становлять важливу сторінку в історії розвитку європейської освіти. У певні періоди історії України діяльність єзуїтів відіграла вагомую роль у суспільно-політичному житті українського народу, помітний

---

¹ Оглоблин О. Бібліотека Волинського ліцею // Бібліологічні вісті. – 1927. – № 4. – С. 55, прим. 4.

² Колесник Е. Книжные коллекции Научной библиотеки Академии наук УССР. – К., 1988. – С. 31–32.

слід вони залишили також в історії української культури та освіти³. Існування та продуктивна діяльність навчального закладу без бібліотеки неможливі. Книгозбірня віддзеркалює своїми фондами перебіг навчального процесу, рівень його організації, зв'язки закладу з культурним і науковим середовищем. Бібліотечні примірники несуть інформацію про людей, які користувалися книжками, творили книжки, опікувалися ними. Фонди давніх бібліотек промовисто розповідають про долю наукових і літературних творів, їх значимість та мінливу славу.

Осередок ордену єзуїтів у Кременці був заснований 1702 р. Спочатку ченцям передали уніатську церкву св. Духа, а в 1731–1753 рр. за проектом відомого архітектора єзуїта Павла Гіжицького (1692–1762)⁴ вони збудували великий монастирський комплекс із костелом св. Ігнатія Лойоли й Станіслава Костки, навчальним корпусом колегіуму та корпусом для монахів, який став однією з найрепрезентативніших споруд міста⁵. Єзуїтський навчальний заклад діяв у Кременці з 1712 до 1773 р. Це був один із наймолодших колегіумів ордену на етнічних українських землях. Фундаторами нового осередку релігійного життя й освіти стали князі Вишневецькі – краківський каштелян і кременецький староста Януш-Антоній (1678–1741) та його молодший брат великий гетьман литовський і віленський воевода Міхал-Серватій (1680–1744), останні представники чоловічої лінії цього аристократичного роду. Як пише вітчизняний історик архітектури П. Ричков, існують небезпідставні припу-

³ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. (Серія: *Studia rationis* 1); Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньої модерної України. – 2-е вид., перероб. і розшир. – К., 2005. – С. 294–296; Яковенко Н. Латинське шкільництво і шкільний гуманізм в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 1–2. – С. 11–27; Серяков С. Єзуїтське шкільництво в Україні: кількісні показники та структурний розвиток (кінець 40-х – середина 90-х років XVII ст.) // Український історичний збірник. – К., 2002. – С. 126–150; Серяков С. Події першого року Хмельниччини та єзуїтське шкільництво в Україні // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер. «Історичні науки». – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 29–33; Кіку В. А. Єзуїтські школи // Енциклопедія історії України. – К., 2005. – С. 114–115; Stecki T. J. Wolań pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Lwów, 1864. – Т. 1. – С. 142–146.

⁴ Біографічні дані про діяльність П. Гіжицького див.: Krasnowolska M. Giżycki Paweł // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław i in., 1959. – Т. 8. – С. 25–26; Lepczy L. Giżycki Paweł // Tieme U., Becker F. Allgemeines Lexikon der Bildenden Kunstler. – Leipzig, 1921. – Bd. 14. – S. 228; Rastawiecki E. Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych. – Warszawa, 1857. – Т. 3. – С. 212–213.

⁵ Могутич Р. Генеральний план розвитку Кременецько-Почаївського історико-культурного заповідника // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2005. – № 15. – С. 177; Ричков П. Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса: коротка антологія // Архітектурна спадщина України. – К., 2002. – Вип. 5. – С. 169–195; Ричков П. Храмові комплекси в розпланувально-просторовій структурі Кременця // Релігія і церква в історії Волині: Зб. наук. праць / Під ред. В. Собчука; Мін-во регіонального розвитку і будівництва України, Кременецько-Почаївський історико-архітектурний заповідник. – Кременець, 2007. – С. 249–259; Stecki T. J. Wolań pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Ser. 2. – Lwów, 1871. – S. 155, przyp. 1; Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1886. – Т. 3. – С. 82–83; Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuitskie w Krzemieńcu: Monografia architektury // Rocznik Wołyński. – Równe, 1939. – Т. 8.

щення, що в пошуку основної архітектурної ідеї єзуїтського комплексу брав участь князь Міхал-Серватій Вишневецький⁶.

Спочатку єзуїти мали в Кременці тільки нижчі класи, а 1750 р. відкрили колегіум, який давав молоді середню освіту. При навчальному закладі організували два конвікти (гуртожитки), один з яких призначався для незаможної шляхетської молоді, а інший – для дітей неофітів. Територіально Кременецький колегіум належав до Малопольської провінції ордену єзуїтів.

Після розпуску ордену єзуїтів 1773 р. його освітні заклади в Речі Посполитій були закриті, а фондуші, рухоме й нерухоме майно передані т. зв. Едукаційній комісії. У спорудах колишнього єзуїтського колегіуму в Кременці відкрилася окружна школа, в якій поряд із колишніми вчителями колегіуму працювали також викладачі Краківської академії. 1783 р. у школі було 8 педагогів (разом із ректором) і 119 учнів⁷. 1805 р. у будівлях колегіуму відкрили Волинську гімназію, яка 1818 р. отримала статус ліцею. Новий навчальний заклад успадкував також і єзуїтську бібліотеку.

Книгозбірня колегіуму була невелика за обсягом⁸. У бібліотеці ліцею вона зберігалася окремим фондом під назвою «Collectio Collegii Cremenecensis Societatis Jesu». Колекція налічувала 694 одиниці збереження⁹. За архівними документами, у роки діяльності Волинського ліцею 75 книг «Кременецької колекції» було передано до бібліотеки Гельсінгфорського університету¹⁰. Імовірно, це було пов'язано з пожежею 1827 р. в місті Або, під час якої згоріла будівля тамтешнього університету. У зв'язку з цим 21 жовтня 1827 р. за наказом імператора Миколи I цей навчальний заклад, який отримав назву Імператорського Олександрівського університету, перевели в Гельсінгфорс¹¹. Із метою поповнення фондів університетської книгозбірні із бібліотек різних навчальних закладів передавались дублетні примірники. Після передачі книжок до бібліотеки Гельсінгфорського університету в колекції єзуїтського колегіуму в Кременці залишилося 619 одиниць зберігання.

У наступні роки єзуїтська книгозбірня розділила долю бібліотеки ліцею: 1833 р. в складі бібліотеки ліцею вона переїхала до Києва і влилася в бібліотеку Університету св. Володимира, а в 1927–1928 рр. у складі фундаментальної бібліотеки університету була передана в тодішню Всенародну бібліотеку України (тепер Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, далі – НБУВ).

Нині книгозбірня Кременецького єзуїтського колегіуму зберігається у від-

⁶ Ричков П. Українська архітектурна спадщина Товариства Ісуса... – С. 189 (автор посилається на: *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu...* – S. 78).

⁷ *Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym...* – Т. 1. – С. 155–156.

⁸ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich.* – Warszawa, 1883. – Т. 4. – С. 779.

⁹ Інститут рукопису НБУВ, ф. 1, спр. 6418а, арк. 147–148 зв.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз, И. Эфрон.* – СПб., 1895. – Т. 15. – С. 291.

ділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ (далі – ВІК) окремою структурною одиницею – книжковою колекцією під назвою «Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму» як історико-культурна пам'ятка. Книжки розставлені за кріпосною системою. Сучасний шифр складається з абрєвіатури «S.J.» та порядкового номера книжки в колекції, позначеного арабськими цифрами. На форзацах колекційних стародруків зберігаються старі шифри книжок, які допомагають у визначенні приналежності книжки до колекції. У лівому верхньому куті форзаца червоним чорнилом проставлено порядковий номер арабськими цифрами та абрєвіатуру «S.J.». Цей запис має такий вигляд: 374. S.J. У нижньому правому куті брунатним чорнилом арабськими цифрами проставлено теж порядковий номер одиниці зберігання, який не співпадає з попереднім. Він повторюється вгорі після «S.J.», але виконаний вже чорним олівцем. Він і є діючим шифром. Це можна пояснити тим, що спочатку єзуїтська книгозбірня перебувала в складі бібліотеки Волинського ліцею, а пізніше – бібліотеки Університету св. Володимира.

Окремі примірники єзуїтської книгозбірні тепер зберігаються в колекції видань другої половини XVI – початку XIX ст., надрукованих латинським шрифтом, у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі – ВСПВ). Нині в колекції є видання XVI–XVIII ст., випущені друкарнями таких міст Західної Європи як Авіньон, Антверпен, Амстердам, Аугсбург, Базель, Відень, Віттенберг, Галле, Герборн, Женева, Кельн, Лейпциг, Ліон, Лука, Люксембург, Неаполь, Нюрнберг, Падуя, Париж, Регенсбург, Рим, Страсбург, Франкфурт, також міст Речі Посполитої – Варшави, Гданська, Замостя, Кракова, Оліви, Почаєва, Ченстохови, Ярослав. Тут є продукція друкарень єзуїтських колегіумів та академій, які знаходилися у Браневі (Браунсберг, 12 вид.), Варшаві (14 вид.), Вільно (15 вид.), Вроцлаві (4 вид.), Каліші (33 вид.), Львові (51 вид.), Любліні (32 вид.), Несвіжі (1 вид.), Познані (41 вид.), Перемишлі (5 вид.), Празі (9 вид.), Сандомирі (34 вид.), Трнаві (7 вид.). Переважна більшість книжок надрукована латинською і польською мовами, а решта – італійською, іспанською, французькою та німецькою.

Склад фонду зумовлювався завданнями, які повинна була виконувати бібліотека єзуїтського навчального закладу: забезпечувати навчальний процес і виховання учнів. Переважна більшість книжок теперішньої колекції присвячена релігійній тематиці: видання з моральної теології, збірки проповідей, панегіриків у віршованій та прозовій формах, книжки з історії товариства Ісуса, твори членів ордену, у т. ч. його засновника Ігнатія Лойоли, видання статуту ордену, агіографічна література, підручники з латинської і грецької мов, посібники з риторики, праці з різних галузей медицини, історичні праці та твори античних авторів – Гомера, Вергілія, Корнелія Непота, Марціала, Овідія, Тацита, Цезаря, Цицерона.

Належність книжок бібліотеці колегіуму засвідчують провенієнції¹².

¹² Оригінальні тексти провенієнції подаються із збереженням орфографії та пунктуації. Тексти перекладів – за діючими нормами української мови. Скорочення слів, які трапляються у тексті, розкриваються і подаються у квадратних дужках. Непрочитані місця тексту, через

Практично на всіх книжках колекції є записи латинською мовою такого змісту і форми: «Residentiae Cremenecensis Societatis Jesu» («Кременецької резиденції Товариства Ісуса») та «Collegii Cremenecensis Societatis Jesu» («Кременецького колегіуму Товариства Ісуса»), які говорять про те, що книжка перебувала в її складі. Подальшу долю книжок колегіуму ілюструє овальна печатка бібліотеки Університету св. Володимира з написом «Bibliotheca Universitatis St. Vladimiri».

Шляхи комплектування книгозбірні були традиційними для того часу. Колегіум купував книжки, одержував їх у дар від фундаторів, меценатів та авторів, успадковував після смерті своїх членів. Книжки надсилали також адміністрація провінції та «колегіуми-побратими»: Багату інформацію про шляхи надходження книг подають провенієнції, що містяться на сторінках і форзацах бібліотечних примірників. Книги надходили з бібліотек Луцького, Острозького, Львівського, Люблінського, Ярославського єзуїтських колегіумів, резиденції єзуїтів у Житомирі. Видання власних творів із дарчими записами підносили автори – члени ордену єзуїтів. Провенієнції є яскравою ознакою цієї книгозбірні.

11 примірників книжок бібліотеці записав ректор колегіуму Антоній Сенюта. Про останнього відомо, що він був сином луцького войського і кременецького гродського писаря Яна Сенюти, тривалий час перебував при дворі князя Януша-Антонія Вишневецького, довго займав посаду ректора Кременецького колегіуму, а потім очолював Красноставський єзуїтський колегіум¹³. Книжки цієї партії мають записи такого змісту: «Inscriptus Residentiae Crem[enecensi] Soc[ietatis] Jesu a me Ant[onio] Sien[uta] Soc[ietatis] Jesu» («Записана Кременецькій резиденції Ордену Ісуса мною, Антонієм Сенютою, членом Товариства Ісуса»)¹⁴; «Applicatus Collegio Cremenecensis Societatis Jesu a me Ant[onio] Sien[uta] S[ocietatis] J[esu]» («Приписана Кременецькому колегіуму ордену єзуїтів мною, Антонієм Сенютою, членом Товариства Ісуса»)¹⁵.

Із «братів по ордену» книжки дарували єзуїти Юзеф Бистжоновський (ВІК, S.J. 4, 84, 94, 155, 156, 449, 536, 683; ВСПВ, In. 1763), Ігнатій Баранович (ВІК, S.J. 66, 124/1, 317, 318, 630, 687, 701), Юзеф Новицький (ВІК, S.J. 113, 124/2, 125), Юзеф Веренко (ВІК, S.J. 111, 117, 121), Бартоломей Дзевятинський (S.J. 471, 533), Георгій Адамовський (S.J. 40), Юзеф Анджейовський (ВІК, S.J. 205, S.J. 637i), Міхал Непруський (ВІК, S.J. 112). Від Бистжоновського, як засвідчують провенієнційні записи: «Collegii Cremenecensis S[ocietatis] J[esu] Ex dono P[atris] Josephi Bystrzonowski S[ocietatis] J[esu] m[anu] p[ro]pria Anno D[omi]ni 1764» («Кременецькому єзуїтському колегі-

---

нечіткість написання або згасаючі чорнила, позначаються трикрапкою і беруться в квадратні дужки. Позначенням [!] робиться акцент на особливостях у написанні оригінального тексту провенієнцій. Похилими рисками позначається закінчення рядка рукописного тексту.

¹³ *Niesecki K.* Herbarz polski / Wyd. przez *J. N. Bobrowicza.* – Lipsk, 1841. – Т. 8. – С. 362.

¹⁴ НБУВ: ВІК, S.J. 68.

¹⁵ НБУВ: ВІК, S.J. 28.

уму дар отця Юзефа Бистжоновського, члена Товариства Ісуса, рукою власною Року Божого 1764»), книжки надійшли 1764 р.¹⁶

Значна частина книжок має дарчі записи авторів. Так, у колекції зберігається примірник збірки віршів відомого свого часу проповідника і поета ордену єзуїтів Бартоломея Людера († 1747) «Cithara Apollinis [...]» (Львів, 1736; ВІК, S.J. 463). На титульному аркуші книжки вміщено дарчий запис латинською мовою: «Residenciae Cremenecensis Societatis Jesu Author offert. 1736» («Кременецькій резиденції Товариства Ісуса дарує Автор. 1736»).

У колишній кременецькій єзуїтській бібліотеці виявлено три книжки з дарчими записами на ім'я ректора Кременецького єзуїтського колегіуму Луки Лясоцького. Колекційний примірник твору Адама Мальчевського (1680–1754) «Umbra ligatae praecursio solutae eloquentia [...]» (Познань, 1747; ВІК, S.J. 465) має дарчий запис автора латинською мовою: «R[everen]do Patri Lucae Lassocki S[ocietatis] J[esu] Cremenecensis Colegii Rectori offert Auctor m[anu] p[ropria]» («Достойному Отцю Луці Лясоцькому, члену Товариства Ісуса, ректору Кременецького колегіуму, дарує Автор рукою власною»). Адам Мальчевський був автором численних творів з елоквенції, які вчили за посібники в тогочасних школах при опановуванні мистецтва красномовства. На примірнику видання прозового панегірика «Honor infularum Węzycii domesticus in benedictione pastorali [...]» ([S.l.], 1753; ВІК, S.J. 634x) на честь холмського єпископа Франтишка-Салезія Венжика від імені Красноставського єзуїтського колегіуму, підписаного Юзефом Колаковським, є автограф автора: «R[everendo] P[at]ri Lucae Cantio Lasocki S[ocietatis] J[esu] R[everendo] P[at]ri Rectori Collegii Cremenecensis Dignitissimo, indignus offert Author» («Достойному отцю Луці Кантію Лясоцькому, члену Товариства Ісуса, достойному отцю ректору Кременецького колегіуму дарує недостойний Автор»)¹⁷. Це видання є рідкісним: К. Естрейхер указує три книгозховища, в яких до Першої світової війни зберігалися його примірники – бібліотеки Ягеллонського й Київського університетів та Бібліотеку Оссолінських у Львові¹⁸. Видання твору Миколая Клязовського «Wiek fortunny łaskami Ducha Najświętszego [...] ubogacony przy [...] introdukcji [...] konfraterni posiłkującej Najświętszej Maryi [...] do kościoła Soc. Jesu Łuckiego [...] publicznym kazaniem ogłoszony Roku [...] 1748» (Львів, 1749; ВІК, S.J. 632s) має дарчий запис автора ректору колегіуму такого змісту: «R[everendo] P[at]ri in Christo Patri Lucae Lasocki Societatis Jesu Superiori Residentiae Cremenecensis Author indignissimus» («Достойному отцю в Христі, отцю Луці Лясоцькому, члену Товариства Ісуса, настоятелю Кременецької резиденції найнедостойніший Автор»). Видання досить рідкісне в наш час. За довідково-бібліографічними джерелами відомий ще один його примірник, який зберігається в Харківській державній науковій бібліотеці ім. В. Короленка¹⁹.

¹⁶ НБУВ: ВІК, S.J. 155.

¹⁷ НБУВ: ВІК, S.J. 634x.

¹⁸ *Estreicher K.* Bibliografia polska. – Kraków, 1903. – Т. 19. – S. 410.

¹⁹ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих

У колекції є три книжки з автографами відомого сходознавця, лікаря, місіонера ордену єзуїтів Тадеуша-Юди Крусинського гербу Доленга (1675–1757). Це примірники двох видань його перекладу з перської на латинську мову «Донесення» турецького посла Дуррі Ефенді про посольство до Персії 1720 р. У збірці зберігаються два примірники 1734 та один 1740 р. видання. Крусинський тричі публікував у Львові, у друкарні Львівського єзуїтського колегіуму переклад «Донесення» з різними доповненнями та власними коментарями. Видання 1734 р. має назву «*Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam [...]*». Один примірник 1734 р. (ВІК, S.J. 210), як видно з провенієнції «*Pro Collegio Cremenecensis Soc[ietatis] Jesu obtulit Author*» («Кременецькому колегіуму Товариства Ісуса подарував Автор»), отриманий від автора перекладу. Другий примірник (ВІК, S.J. 200), подарований ним князю Янушу-Антонію Вишневецькому із написом «*Celsissimo Principi Janusio Korybuth Duci in Visnio/vcae Castellano Cracovien[si] Patrono Colendissimo Etc. etc. / offert Ora [sua] ad Ad [!] Arul[am] Author*» («Найблагороднішому князеві Янушу Корибуту, графові на Вишневці, краківському каштелянові, найшановнішому патрону і тд., і тд. приносить свій дар на вівтар Автор»), згодом теж потрапив до бібліотеки колегіуму. Видання 1740 р. має назву «*Tragica vertentis belli Persici historia per repetitas clades [...]*». Як свідчить провенієнційний запис «*Reverendo Patri Felici Ubosz Soc[ietatis] Jesu Rec[tor]i Coll[egii] Cremen[ecensis] devotissimo cultu obtulit Author*» («Достойному отцю Феліцію Убошу, члену Товариства Ісуса, ректорові Кременецького колегіуму, з відданою повагою подарував Автор»), цей примірник був подарований керівникові закладу (ВІК, S.J. 179). Ще один примірник видання 1740 р., уже без дарчого запису автора, який зберігається зараз у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ (ВСРВ, Ін. 1763), потрапив до колегіуму від згаданого вище Ю. Бистжоновського. В останні роки життя Крусинський був тісно зв'язаний з Україною. Зокрема, з 1736 до 1741 р. він займав посаду ректора Острозького єзуїтського колегіуму, потім був адміністратором його маєтків, а скінчив свій життєвий шлях у містечку Збриж біля Кам'янця-Подільського²⁰.

Кілька книжок колекції пов'язані зі згаданим раніше Павлом Гіжицьким. Як уже говорилося, він проектував і будував споруди колегіуму єзуїтів у Кременці, проводив масштабні роботи по відновленню будівлі єзуїтського костелу в Луцьку після великої пожежі 1724 р., був причетний до будівництва багатьох сакральних споруд на Правобережній Україні. Одна з книжок Гіжицького має автограф Міхала-Ігнатія Вечорковського, особи, досить відомої

на Україні. – Львів, 1984. – Кн. 2, ч. 1. – С. 84. – № 1681.

²⁰ Біографічні відомості, інформацію про діяльність та розповсюдження творів Т. Крусинського див.: Krusiński Tadeusz // *S. Orgelbranda Encyklopedia Powszechna*. – Warszawa, 1900. – Т. 8. – С. 639; Krusiński Judas-Tadée // *Grand dictionnaire universel du XIX siècle / Par P. Larousse*. – Paris, s. a. – Т. 9. – С. 1272; *Natoński B. Krusiński Jan // Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław i in., 1970. – Т. 15. – С. 426–428; *Ціборовська-Римарович І. О. Сходознавець Тадей Крусинський і його праці у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Українсько-польські літературні конспекти: Зб. наук. праць. Київські полоністичні студії*. – К., 2003. – Т. 4. – С. 123–148.

мої в ордені єзуїтів, такого змісту: «Pro R[everendo] P[atri] Paulo Giżycki Soc[ietatis] Jesu offert Author» («Достойному отцю Павлу Гіжицькому, члену Товариства Ісуса, дарує Автор»). Міхал-Ігнатій Вечорковський (1674–1751) – теолог, орієнталіст, знаний свого часу місіонер Товариства Ісуса на сході. Місіонерську діяльність він проводив, зокрема, в Росії, серед татар, у Туреччині, у Персії. Вечорковський переклав з італійської мови на польську твір Паоло Сегнері (1624–1694) «Manna duszy, albo Cwiczenia duchowne, na kazdy dzien roku [...]» (Сандомир, 1731; ВІК, S.J. 320). Ще три книжки мають записи, які засвідчують належність їх Гіжицькому: на титульному аркуші твору Емануаля Тезаура «Elogia» (Каліш, 1665; ВІК, S.J. 412) є запис «Ex Libris Pauli Giżycki» («Із книг Павла Гіжицького»); на титулі праці Андріяна М'яковського «Introductio in-universam Aristotelis Philosophiam seu Dialectica tribus disputationibus explanata [...]» (Сандомир, 1720; ВІК, S.J. 431) читаємо запис «Paulo Giżycki S[ocietatis] J[esu] Facultate sup[er]iorus [!]

» («Павла Гіжицького, члена Товариства Ісуса, старшого по відділенню»); на примірнику видання промови на похороні волинського каштеляна Міхала Чацького «Kazanie na pogrzebie [...] Michała [...] Czackiego, kasztelana wołyńskiego miane [...] w kościele Łuckim OO. Jezuitów 1745 Dni 17 Maja» (Люблін, [1745]; ВІК, S.J. 632u), виголошеної Костянтином Аведиком 17 травня 1745 р. в костелі єзуїтів у Луцьку, на звороті останнього, чистого аркуша міститься запис «R[everendo] in Christo Patri Paulo Giżycki S[ocietatis] J[esu] / w Krzemiensu» («Достойному в Христі отцю Павлові Гіжицькому, члену Товариства Ісуса в Кременці»).

У фонді колекції зберігаються видання восьми праць Георгія Генделя (1657–1727) викладача теології і філософії в навчальних закладах ордену, у 1721–1725 рр. ректора Львівського єзуїтського колегіуму, плодovitого письменника Товариства Ісуса першої половини XVIII ст. (з 1713 до 1727 р. побачили світ 18 його праць)²¹.

У бібліотеці єзуїтів у Кременці знаходилися два видання твору Г. Генделя «Gradus ad atheismum [...]»: два примірники першого з них, опублікованого 1717 р. в Браневі (ВІК, S.J. 563[194]; S.J. 563[195]), та чотири примірники другого, доопрацьованого, яке з'явилось 1724 р. у Львові (S.J. 563[195]). На одному з примірників другого видання є дарчий запис автора кременецькому настоятелю Касилію Хоєцькому: «R[everendo] Patri Casilio Choiecki Soc[ietatis] Jesu Superiori Cremenecensis Offert A[uthor]

» («Достойному отцю Касилію Хоєцькому, члену Товариства Ісуса, кременецькому настоятелю, дарує Автор»). У бібліотеці колегіуму знаходилося три примірники книжки «Censura prophetiarum de Romanis Pontificibus questionibus multifariis illustrata et comprehensa» (Львів, 1724; S.J. 533, 535) і два примірники книжки «Scrutinium unice veritatis in historia triplici scilicet de Sancti Papae [...]» (Львів, 1725; S.J. 571) пера Генделя. Решта п'ять видань представлені в колекції по одному примірнику: „Defensio theologiae scholasticae contra Lutherum

²¹ Polski Słownik Biograficzny. – Т. 7. – S. 385.

[...]» (Львів, 1713; S.J. 551), «Admiranda Zvingli et Calvini tribus exposita tractatus [...]» (Прага, 1717; S.J. 530), «De iudicio particulari dissertatio multifariis comprehensa quaestionibus [...]» (1725; S.J. 568), «Vindiciae Marianae innocentiae per enervationem propositionum quadraginta illibatae conceptioni pretiosissimae» (Львів, 1725; S.J. 548), «Tractatus theologicus de iudicio universali [...]» (Калиш, 1727; S.J. 527). На колекційному примірнику «Defensio theologiae scholasticae contra Lutherum [...]» є напис автора «R[everen]do P[at]ri in X[ris]to P[at]ri Antonio Siarkiewicz S[ocietatis] J[esu] offert Author / cum demissione sua P[ater] Georg Guengell S[ocietatis] J[esu]» («Достойному отцю в Христі, отцю Антіну Сяркевичу, члену Товариства Ісуса дарує із смиренням Автор, отець Георгій Генгель, член Товариства Ісуса»).

Дарували книжки Кременецькому колегіуму фундатор Януш-Антоній Вишневецький та його дружина Теофілія з Лещинських²². Міхал-Сєрватій Вишневецький, мабуть, теж дарував книжки колегіальній бібліотеці. Вочевидь, протягом свого життя Януш-Антоній мав тісний зв'язок із колегіумом. Завершення життєвого шляху князя теж пов'язане з Кременцем. Він помер 16 січня 1741 р. у Львові і був похований там 12 лютого 1742 р. в кафедральному соборі, а його серце помістили костелі єзуїтів у Кременці²³.

Зв'язок фундатора зі своїм дітищем простежується через книжки. У кременецькій книгозбірні нами виявлено 16 книг із провеніенціями, які говорять про те, що спочатку ці примірники належали Янушу-Антонію Вишневецькому, а згодом були передані ним самим або дружиною в бібліотеку колегіуму. Одна частина з них була подарована краківському каштелянові авторами, що він власноручно зазначав на форзацах примірників, інша має констатуючі записи про пожертвування князем книжок для єзуїтської бібліотеки, зроблені, імовірно, особою, яка виконувала функції бібліотекаря.

Чотири книжки – це праці єзуїта Андріана М'яковського гербу Боньча (1657–1737), професора математики, теології та філософії, який свого часу очолював колегіуми в Познані, Кракові та Ярославі, а пізніше став провінціалом ордену єзуїтів²⁴. Відповідні записи свідчать, що їх подарував князю сам автор. Це дає підстави стверджувати, що фундатор був особисто знайомий із М'яковським. На титульних аркушах примірників видань «Deus Homo, seu Incarnatio verbi Divini, et excellentia pretiosissima Deiparae Virginis Mariae [...]» (Прага, 1728; ВІК, S.J. 512), «Angeli theologice propugnati seu Tractatus de Angelis complectens disputationes sex [...]» (Познань, 1730; ВІК, S.J. 514),

²² Після смерті чоловіка Теофілія Вишневецька віддала маєтки єдиній дочці Уршулі-Францишці, заміжній за Міхалом Радзивілом, і вступила до ордену домініканців під іменем Таїда. Опис її постригу, здійсненого 11 лютого 1753 р. у домініканському монастирі у Львові див.: Polikowski A. Tryumf Troistey Łaski Boskiey... – Lwów, 1753; Lipiński T. Czasy Augusta III, wystawione w piśmiennych z owej epoki zabytkach // Biblioteka Warszawska. – 1846. – Т. 1. – S. 489; Kraszewski J. I. Uczeń i pisarze Zakonu kaznodziejskiego w Polsce // Atheneum. – 1850. – Т. 6. – S. 120; Bartoszewicz J. Wiśniowiecki Janusz Antoni // Encyklopedyja Powszechna. – Warszawa, 1867. – Т. 27. – S. 257.

²³ Bartoszewicz J. Wiśniowiecki Janusz Antoni... – S. 257.

²⁴ Encyklopedyja Powzechna. – Warszawa, 1864. – Т. 18. – S. 455–456.

«Tractatus de fine ultimo et beatitudine creaturae rationalis disputationes duas complectens [...]» (Познань, 1731; ВІК, S.J. 518) – ідентичні записи латинською мовою: «Residentiae Cremenecensi Societatis Jesu oblatus a Celsissimo Principe Janusio Korybuth Wisniowiecki, Castellano Cracoviensi Fundatore Nostro Munificentissimo» («Кременецькій резиденції Товариства Ісуса пожертвована найблагороднішим князем Янушем Корибутом Вишневецьким, краківським каштеляном, нашим найщедрішим фундатором»). На форзацах рукою князя досить нерозбірливим почерком записано, що 1733 р. книжки дарував йому сам автор, а він розпоряджається передати їх єзуїтам.

Інший шлях до колегіуму випав творові А. М'яковського під назвою «Disputatio de admirabili et pretiosissimae Dei Matre Virgine Maria theologice propugnata [...]» (Прага, 1728; ВІК, S.J. 511). Януш-Антоній Вишневецький отримав цю книжку від Ярославського єзуїтського колегіуму, а згодом вона надійшла до бібліотеки Кременецького колегіуму. На титульному аркуші вміщено про це два записи: перший – «Campus Mariae, Militans Regio Nomini / Celsissimi Principis Janussii Wisniowiecki / Castellani Cracoviensis inter totius Octavae S. Baptistae / rota, oblationes, Divina Officia, Coronas Potenti Patrocinio / Devinetissis Collegium Jaroslaviense subjicit / Marianum S[ocietatis] J[esu] / Anno 1730» («Поле Марії, борючись для імені володаря, найблагороднішого князя Януша Вишневецького, краківського каштеляна, між усіма непереможного, Марійний Колегіум у Ярославі Товариства Ісуса надав у пожертвування, божественні послуги, вінці могутньому патронові [...] року 1730»); другий – «Collegii Cremenecensis S[ocietatis] J[esu]» («Кременецького колегіуму Товариства Ісуса»).

Книжка Станіслава Оріховського (1513–1566) «Fidelis Subditus» (Краків, [1639]; ВІК, S.J. 492) має такий запис: «Ex dono Celsissimi Fundatoris Castell[ni] Cracov[iensis] / Collegio Crem[enecensis] datus 1736 d. [3] 9bris [Novembris]» («Дар найблагороднішого фундатора, краківського каштеляна, наданий 1736 року дня 3 листопада»).

На форзаці примірника видання праці Стефана Щанецького (1655–1736) «Sczera prawda przeciw obłudnemu fałszowi [...]» (Познань, 1719; ВІК, S.J. 528) є дарчий запис автора латинською мовою Янушу-Антонію Вишневецькому такого змісту: «Multiplici Titulo, nec uno Nomine / Celsissimo Principi / Ianussio Korybuth / Duci in Wisniowiecio / Castellano Cracoviensi etc. etc. / Fundatori-Benefactori Maximo / Minimo in Christo Domino Servus Author m[anu] p[ro]p[ri]a» («Для багатобарвного титулу, і при тому для одного імені, найблагороднішому князеві Янушу Корибуту, графу на Вишневці, краківському каштелянові і т. д., і т. д., найбільшому фундаторові-благодійнику від найнижчого слуги в Господі Христі Автор рукою власною»). Щанецький, який у різний час очолював Каліський, Познанський, Люблінський і Львівський єзуїтські колегіуми, був автором філософських праць, проповідей, похоронних промов, панегіриків на різні урочисті події²⁵. На думку К. Естрейхера, ука-

²⁵ *Ibid.* – Т. 24. – С. 566.

зана вище книжка «є найповажнішим апологетичним твором, на який спромоглася Саська епоха»²⁶.

Колекційний примірник другого видання «*Parva Christianae pietatis officia per [...] Regum Ludovicum XIII ordinata*» (Париж, 1643; S.J. 413) був подарований краківському воєводі руським воєводою Яном Яблоновським, а після смерті власника він потрапив у бібліотеку Кременецького єзуїтського колегіуму. Про це свідчать провенієнції стародруку, які містяться на звороті титулу та аркуша ãiij. Перший запис такого змісту: «*Celsissimo Principi Janusio / Korybuth Wisniowieccio Palatino Cracoviensi, Regiae Galliarum pietatis / nurimentu, insigniter devoto et pio offert Ioan[nes] Jablonowski, Palatino Russiae 13 Junij 1725*» («Найблагороднішому князеві Янушу Корибуту Вишневецькому, краківському воєводі поживу благочестя французької королівської влади як свідчення безмежної відданості та любові дарує руський воєвода Ян Яблоновський 13 червня 1725 року»), а другий – «*Liber his[!] precativus / Fuit [...] dilectissimus / Celsissimo Fundatori / Nostro Janusio Antonio Korybuth / Wisniowiecki Castellani / Cracoviensi Post fama / Ei[us] quod Leopoli subiit / 1741 die 16 Januarii / Residentiae Cremen[ecesi] / Soc[ietatis] J[esu] datus a Celsis[sima] Consorte Ei[us] Theo[phila] de Leszno Wisz[niowiecka] Castellana / Cracov[iensa] pro inde omnes / [...] circumscriptiones / manu sunt Celsissimi / Fundatoris [...] quo[d] hic per margines / [reperiunt]*» («Ця книжка була найулюбленішою заступницею найблагороднішому нашому фундатору Янушу-Антонію Корибуту Вишневецькому, краківському каштелянові, свідченням чого є всі записи на її берегах, зроблені рукою найблагороднішого фундатора, після смерті якого, що трапилась у Львові 16 січня 1741 року, дана Кременецькій резиденції Товариства Ісуса найблагороднішою його дружиною Теофілією з Лешна Вишневецькою, каштеляновою краківською»).

Твір Петра Якуба Бакція в перекладі Адама Конажевського «*Zywot świętego Filipa Neriusa z Florencyi [...] włoskim i łacińskim przez Piotra Jacoba Bakciusa z Arettu [...] a polskim [...] przez Adama Konarzewskiego [...]*» (Лешно, 1683; ВІК, S.J. 203) має провенієнцію такого змісту: «*Pro Bibliotheca Residentiae Cremenecensiae Celsissima Principe Wisniowiecka, Castellana Cracoviensi 1734 datus*» («Для бібліотеки Кременецької резиденції від найблагороднішої княгині Вишневецької, каштелянової краківської 1734 [року] надана»).

Примірник твору Мартіна Сентівані «*Dissertatio paralipomenonica regum memorabilium Hungariae [...]*» (Трнава, 1699; ВІК, S.J. 211) має запис, пов'язаний з Юзефом Августом Мнішком: «*Hic Liber Duklae emptus An[no] 1706 die 3 Octobris / Cuius Possesor Josephus Van[dalinus] Mniszech Maresch[alcus] M[agni] D[ucatis] L[ithuani], Cap[itaneus] San[ocensis]*» («Ця книжка придбана в Дуклі 3 жовтня 1706 року, власником якої є Юзеф Вандалін Мнішек, маршалок Великого князівства Литовського, саноцький староста»). Можливо і він належав до добротинців колегіуму й дарував його біб-

²⁶ *Estreicher K. Bibliografia polska. – Kraków, 1912. – Т. 24. – S. 325.*

ліотеці книжки, бо запис на титульному аркуші розповідає, що книжка належить до дарів якогось безіменного «найблагороднішого фундатора»: «Residentiae Cremenecensis Soc[ietatis] / Jesu ex dono Cell[sissi]mi Fundatoris» («Кременецькій резиденції Товариства Ісуса дар найблагороднішого фундатора»). Але може бути, що книжка від Юзефа Августа Мнішка потрапила якимсь чином до Януша-Антонія Вишневецького і була подарована останнім Кременецькому колегіуму.

Теперішній зовнішній вигляд книжок кременецької єзуїтської бібліотеки, певно, не вирізняється особливо від зовнішнього вигляду книжок подібних бібліотек. Значна частина їх має пергаментну оправу. Частина фонду оправлена в шкіру темно-брунатного та світло-жовтого кольорів. Інша група книжок має оправу з картону, обклеєного кольоровим папером із тисненням рослинним орнаментом. На шкіряних і пергаментних оправах трапляється тиснення середника з монограмою єзуїтів «IHS» («Iesus – Hominum Salvator» – «Ісус – Рятівник людей»).

Історико-книгознавчий аналіз існуючого нині фонду бібліотеки Кременецького єзуїтського колегіуму дає можливість визначити його характерні особливості. Книгозбірня належала одному з наймолодших єзуїтських колегіумів, які існували на етнічних українських землях у XVIII ст. З цим пов'язано те, що 1) книжковий фонд бібліотеки був відносно невеликим; 2) значну частину видань становили твори членів Товариства Ісуса; 3) при невеликому обсязі книжкового фонду в ньому достатньо широко була представлена продукція європейських єзуїтських друкарень; 4) значну групу книжок становили конволюти, сформовані з панегіриків у прозовій та поетичній формах, які використовувалися як взірець при опануванні тонкощів красномовства; 5) яскравою рисою колекції є інформативні за змістом провенієнції, які оповідають про шляхи надходження книг до бібліотеки, побутування творів письменників-єзуїтів в Україні у XVIII ст.

Наступними кроками на шляху історико-книгознавчого дослідження фонду бібліотеки єзуїтів у Кременці мають бути пошук документальних матеріалів з історії Кременецького єзуїтського колегіуму та його книгозбірні в архівосховищах України й Польщі, запровадження в науковий обіг нових фактографічних даних та підготовка друкованого каталогу колекції.

Олена Дзюба

**ДВА ВЕСІЛЬНІ ПАНЕГІРИКИ
ПРОФЕСОРА ПОЕТИКИ І РИТОРИКИ
КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЄЗУЇТСЬКОГО КОЛЕГІУМУ
ІГНАТІЯ КОЦЮБІНСЬКОГО 1771 р.**

Кременецький єзуїтський колегіум, заснований 1712 р., діяв до 1773 р., коли був ліквідований єзуїтський орден. Традиційно він складався з п'яти класів – трьох граматичних, поетики і риторики. Для єзуїтських кліриків протягом 1754–1763 рр. тут читався курс філософії. У граматичних класах єзуїтських колегіумів здавна вивчали латинську, грецьку й польську мови; у першій половині XVIII ст. запроваджувалося вивчення німецької та французької мов, більше уваги надавалося вивченню математики та фізики¹.

Поетику і риторику в Кременці почали викладати вже 1713 р. Ці курси будувалися в єзуїтських школах на вивченні класичних зразків, зокрема творів Цицерона, Вергілія, Овідія. Використовувалися також посібники з поетики та риторики, зокрема особливою популярністю користувалася праця іспанського єзуїта Кипріана Соареза «*De arte rhetorica libri tres*». Уперше опублікована 1560 р., вона витримала бл. 200 видань², у тому числі бл. 40 лише польських³. Використовувалася й поетика Юлія Скалігера, перше видання якої побачило світ 1561 р. Поширеними були також і польські риторики – «*Phenix rhetorum*» Яна Квяткевича, «*Orator politikus*» Я. Бочиловича. Ці видання використовувалися й професорами Києво-Могилянської академії. У процесі оволодіння курсом учні навчалися складати вірші, промови, панегірики з різних нагод, зокрема дня ангела, шлюбу, погребові промови, офіційні промови на сеймиках. У методиці викладання було прийнято давати учням завдання скласти вірш на задану тему латинською, польською, а також грецькою мо-

---

¹ *Piechnik L.* Przemiany w szkolnictwie jezuickim w Polsce XVIII wieku // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce.* – Kraków, 1994. – S. 196.

² *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 61.

³ *Piechnik L.* Przemiany w szkolnictwie jezuickim... – S. 196.

вою⁴. Слухачам пропонувалися образи і символи з класичної літератури, вони вчилися користуватися поетичними тропами. Варто зазначити, що єзуїтські колегіуми були розраховані на освіту шляхетської молоді. У Кременецькому колегіумі на час ліквідації ордену навчалося близько 700 учнів. Під час реформи освіти, яку здійснювала Едукаційна комісія Речі Посполитої, на основі цього навчального закладу була створена окружна школа, де працювали 13 колишніх учителів колегіуму⁵. Бібліотека колегіуму пізніше перейшла до Волинської гімназії.

Деякі уявлення про викладання в Кременецькому єзуїтському колегіумі поезики і риторики можуть дати два друковані весільні панегірики професора риторики і поезики Ігнатія Коцюбінського з нагоди шлюбу брацлавського старости Станіслава Нововейського з хорунжівною Маріанною Джевецькою, один з яких написаний латинською, а другий – польською мовами.

Про автора цих творів відомо, що він народився 21 грудня 1742 р. в Червоній Русі, імовірно, на Поділлі, де було гніздо шляхетського роду Коцюбинських, 1757 р. вступив до єзуїтського ордену, навчався в Острозі, деякий час викладав у Кременецькому колегіумі поезику й риторику, після ліквідації ордену був професором школи в місті Ярославі, далі став ксьондзом у Падуї, де й помер 1782 р.⁶ Вірші, про які тут ідеться, недатовані і без місця видання; у польській бібліографії, зокрема у виданні К. Естрайхера, а також у каталозі стародруків Я. Запаса та Я. Ісаєвича вони не згадані. Знаходяться ці два поетичні твори в складі конволюту, який зберігається в Києві в Центральному державному історичному архіві України⁷. Конволют цікавий підбором уміщених у ньому друкованих і рукописних матеріалів польською та латинською мовами. Друковані тексти – це промови київського і чернігівського біскупа Юзефа Залуського та краківського біскупа Каєтана Солтика 1762–1763 рр. у сенаті, пастирський лист останнього 1765 р., сенатські промови берестейського каштеляна Абрамовича, руського воеводи Чарториського, віленського воеводи Радзівіла, познанського воеводи Яблоновського, краківського воеводи Ржевуського, сеймові вотуми, оди, настанова краківського біскупа Каєтана Солтика 1771 р. своєму небожу Станіславу, булла папи Климента XIII, послання папи Климента XIV краківському біскупу Каєтану Солтику, погребові промови та ін. Між друкованими текстами приплетені рукописні вірші, а також епітафії польською і частково латинською мовами⁸. Більшість матеріалів, уміщених у конволюті, датована 60–70-ми роками XVIII ст. Деякий час конволют зберігався в колегії ордену тринітаріїв у Луцьку, потім у бібліотеці Житомирської духовної семінарії.

⁴ *Lukaszewicz J. Historia szkół w Koronie i w Wielkiem księstwie Litewskiem. – Poznań, 1849. – Т. 1. – С. 241.*

⁵ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach. – Kraków, 1996. – С. 337.*

⁶ *Ibid. – С. 289.*

⁷ Центральный державный историчный архив Украины, м. Київ (далі: ЦДАК України), ф. 739, оп. 1, спр. 300.

⁸ Каталог стародруків Центрального державного історичного архіву у м. Києві. – К., 1999. – 88–94.

На час появи віршів Ігнатія Коцюбінського вказує вірш на герби Нововейських і Джевецьких та панегірик, адресований знатним родам, до яких належали Станіслав Нововейський та Маріанна Джевецька, з нагоди їх одруження, який знаходиться в цьому ж конволюті. Він виданий 1771 р. у Львові друкарнею францисканців; у назві вказано, що даний на «уконтенованя нового малженства на радість зацних домів і з вдячності своєї за доброчинні ласки францисканцям у день самого весільного акту, що мав місце 10 листопада 1771 р.» Це видання згадане в бібліографії К. Естрайхера⁹, відомий також примірник, що зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника¹⁰. Імовірно, вірші Коцюбінського були надруковані тоді ж, але вже після весілля, оскільки, судячи зі змісту, автор був очевидцем цієї події, отже 1771 р. він перебував уже в Кременці.

Один із панегіричних весільних віршів Коцюбінського написаний латиною, а інший – польською мовою, причому другий не є перекладом першого. У латиномовному вірші прославляються славні, мужні роди Нововейських та Джевецьких, запрошуються «піші і кінні» розділити радість на цьому бенкеті Гіменея, висловлюється побажання молодим продовжити славу і гідність своїх родів.

Польський вірш значно багатший за образами, метафорами, порівняннями. Особливо цікавий він побутовими описами самого весільного поїзду, гостей. Щоб підкреслити радість із нагоди одруження таких гідних молодих, автор будує його на контрастному протиставленні Європи, в якій під тягарем гнівливого й немилосердного Марса «тремтить земля, німіє край увесь», і Кременецьких гір, якими котиться весільна луна. Він нібито бачить вогняну хвилю, яка виринається із жерла Етни і «з гуркотом підіймається під самі небеса, самим огнем приска, попіл, головешки, перуни і громи на всі боки розкида, і сірчані ріки викида з роздертой пашеки. Нікого не минає, нікому не спустить, кого доторкнеться, той без похибу гине. В гарячому попелі ховає квітучі ниви, зелені гаї, що їх пишна Помона чи Гібла взорує». Далі поет зазначає, що від такої жадливої картини його думки й тіло непритомніють. Та коли він почув весільні голоси, його охоплює невимовна радість, «аж волосся підіймається». Першим, що він почув і побачив, були співи весільних старостинь та гонець (імовірно, весільний маршалок), який повідомляв про весілля. Зброя його блищала, а втомлений кінь, покритий багатим килимом, біг, ледь торкаючись копитами дороги. Це викликало в автора захоплення, та ще більше враження справила свита: «З богинь самих складена, що мило співаючи йшли. Нібито в короні, кожна мала квітами увінчані скроні. Танцюючи на переміну, рука в руку б'ючи. Перев'язь тримали одні, а інші співали». Далі він пише: «за ними урядників зацних великеє гроно йшло повіту Кременецького, і панянок лоно. Тут ловчі, судді, хорунжі славні, наділені мужністю, гідністю від своїх предків давніх». Але наречена перевищувала всіх своєю

⁹ *Estreicher K. Bibliografia polska. – Kraków, 1909. – Т. 23. – С. 205.*

¹⁰ *Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1984. – Кн. 2, ч. 2. – С. 26, № 2 636.*

красою і гідністю: «панна, пахучими осипана квітами, мала в золото прибрані скроні та весільні шати. Йо, йо, то весільні співали богині, й луна котилася горами. Далі старостині йдять, мило співаючи на весільнім святі, яке має з хорунжівною наш староста молодий. У дім преславних Джевецьких поспішаючи на весільну учту, старости хорунжому вдячно награвали». Автор звертається до богів вітру: «Ну, прудкий Евре, ну Зефірку милий, пустить вудила коням, дайте крилам силу». Весільне дійство розчулило поета, і він пише: «То я бачив і, від перших сліз утерши очі, сказав, нехай і мій щирий вірш схвалить шлюб цей. Бог у тій парі обдаровує нас надією на щастя без міри».

Як професор поезики і риторики Ігнатій Коцюбінський використовує традиційну для цих курсів римську міфологію. Та якщо для давнішої шкільної поезії характерна пишність образів та алегорій, то в простих і щирих віршах Коцюбінського римська міфологія займає незначне місце. Автор згадує бога війни Марса, бога шлюбу Гіменея, богиню плодів Помону, богів вітру Евра й Зефіра, гору в Сицилії Гіблу, укриту медоносними квітами (у давньоримській літературі, зокрема, у ліриці Квінтіліана, вона символізувала красу), а основну увагу звертає на опис самого весілля, передаючи деякі риси весільного дійства, зокрема, одягу та пісенного супроводу. Вірш є зразком так званої шкільної поезії, написаної з нагоди, у даному разі шлюбу. Автор щирий і вдячний роду Джевецьких.

Інший твір, присвячений цій події – панегірик, виданий друкарнею францисканців, побудований за правилами риторики. Йому передує геральдичний вірш, де трактуються геральдичні символи обох родів, що поєдналися в цьому шлюбі, далі йде звернення до староства й панегірик, в якому прославляються обидва роди. Відзначено давнє знатне походження роду Нововейських, «які на сеймах і сеймиках, під час війни і миру, у щасливі і нещасливі часи так багато зробили для Польщі, заслужили безсмертної слави»¹¹. Тут зазначено, що рід Нововейських споріднений із багатьма знатними польськими родами. Наречена, дочка Феліціана й Анни Джевецьких, також походила із знатного роду, з якого вийшло багато урядників – судів, писарів, ловчих; як зазначено в панегірику, її рід віддано служив вітчизні. Цей рід «для церкви й монастирів щедрості невимовної. Про це свідчать святобливі фундаші для шпиталів, для сиріт на хвалу Богу і святих»¹². Маріанна Джевецька – гідна пара брацлавському старості, зазначається в панегірику; у цьому шлюбі поєдналися «рівність цноти, знатності, дві слави нескортельні», це запорука щасливого шлюбу. «О благословенна пара. О щасливі контракти, о милість небес, які уконтенували бажання цих людей»¹³, – вигукує автор панегірика. У кінці висловлено побажання довгого життя «на захист славних своїх родів, на оздобу вітчизни, на уконтентування прихильних, на продовження роду в цноті собі подібних»¹⁴.

¹¹ ЦДІАК України, ф. 739, оп. 1, спр. 300, арк. 146.

¹² Там само, арк. 148.

¹³ Там само, арк. 143 зв.

¹⁴ Там само, арк. 150.

Меценатство роду Джевецьких, якому був «найзобов'язаніший Кременецький єзуїтський колегіум», пізніше продовжив брат Маріанни Юзеф Джевецький (1772–1852), активний діяч польського національно-визвольного руху кінця XVIII ст. та наполеонівських війн, який брав участь у розбудові Волинського ліцею в Кременці, був опікуном цього навчального закладу, виношував наміри перетворити його в університет¹⁵.

Додатки

1. Панегіричний вірш Ігнатія Коцюбінського латинською мовою на честь весілля Станіслава Нововейського та Маріанни Джевецької

(ЩІАК України, ф. 739, оп. 1, спр. 300, арк. 19 зв.)

Epithalanium in nuptias P. M. D. Stanislai Nowowiejski Praefecti Braclaviensis
et P. M. D Mariannae Drzewicka Vexilliferi Cremenenecen:
Filiae ab addictissimo huic Nomini Collegio Cremenenecensi S. J. Oblatum
Per P. Ignatiu Kociubiński S. J. Phetorices et Poëseos Prof.

Concinnatum

Cantamus teneros choris amores,
Jam, jam laetus Hymen Tibi jugales
Et taedas parat, et parat corollas.
Nec est, ut solet esse fama mendax.
O laetam nimis! O diem beatam!
Huc vos undique quotquot estis omnes
Blandi, molliculi, venite, adeste,
Citi ferte pedem mei Phaleuci!
Vos o deliciae svaviores!
Formosae Charites, Joci, Camenae,
Risus, blanditiae, elegantiaeque,
Et vos omne genus facetiarum,
Nec non svave, precor, genus leporum,
Laetis agminibus venite, adeste,
Grato carmine nunc diem fovete.
Praefecto eximio, decore claro,
Et vita, et genere Inelyto, beato,
Quo nullus magè splendidus, bonusvè,
Nowowieski: et honore profequendae,
Drzewiecka, et titulis bonaque sponsae,
Cujus fama loquax, honorque grandis,

¹⁵ Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1939–1946. – Т. 5. – S. 415.

Vulgatur volitans per Oram et urbes;
 Jte, ferte, precor, canora plectra.
 Nec vos dedeceat diem beatam,
 Et dignum niveo diem Lapillo,
 Ad Coelum lepidio vocare versu;
 Quanquam nec satis est, mei Phaleuci,
 Qualem, dicite, tam bono Marito,
 Qualem, dicite, Conjugem precabor?
 Olli virgineo natans, in ore
 Mixtus ingenuo pudore Candor
 Index fallere nescius, latentis
 Dotes explicet indolis beatas.
 Sint mores nivei, prioribusquè
 Virtus fulgeat invidenda saeclis.
 Sponsum plus oculis amet, nec usquam
 Posse vivere se putet beatam,
 Ni plus sponsam oculis amet Maritus
 Sed quid vos moror o mei Phaleuci?
 Ite, ite ocyús ad bonum Maritum,
 Verbo dicere jam potestis uno:
 Sponsa sit similis Tibi; precari
 Plura defino: jam sat est beatus.

2. Панегіричний вірш Ігнатія Коцюбінського польською мовою на честь весілля Станіслава Нововейського та Маріанни Джевецької

(ЦДІАК України, ф. 739, оп. 1, спр. 300, арк 20–20 зв.)

Wiersz polski na Applauz wesela

w. j. p. Stanisława Nowowieyskiego starosty Braclawskiego
 y w. j. panny Maryanny Drzewiecki chorążanki powiatu Krzemienieckiego
 Od nayobowiązańszego temu Jmieniowi Kollegium Krzemienieckiego S. J. ofiarowany
 przez x. Jgnacego Kociubińskiego S. J. profesora retoryki i poetyki napisany

Gdy się myślą zabawiam w Europie gniewliwy
 Jak się sroży orężem Mars nie litosciwy,
 Drzy ziemia pod ciężarem, drętwieie kray cały,
 Ktorem się iak ogniste fale toczyć zdały.
 Jakbyś widział wulkana, gdy ognista kosa
 Z hukaną grzywę ieżąc pod same niebiosa
 Z Etny huczno wypada, samym ogniem pryska
 Popieł, głównie, pioruny, y gromy wytryska
 Na wszystkie miecąc strony: toż siarczystey rzeki
 Strasznyim grzmotem wytoczy z rozdartey pasczeki,

Niekomu nie przepuści, nikogo nie mienie,
 Kogo ta szarga zarwie, bez pochyby ginie.
 Buyne niwy, zielono rozwinione gaie,
 I co piękna Pomona, lub Hibla wydaie
 Kwiecistych z siebie wzorow, rowno z ziemią sciele
 I w okropnym pospołu ie grzebie popiele
 Tą uwagą okropną myśli me zemdlone,
 Rzucić mi rozkazują członki snem zmorzone.
 W tym usłyszę, weselne że się wiią glosy,
 Tu obeymuie radość, tu powstaią włosy!
 Pierwey tak rozumialem, że głosem powoli
 Echo po Krzemienieckich gorach kto z swy woli
 Miota, lecz iawnie słyhać, że iakieś Boginie,
 Jo, jo weselne nućą starościnie.
 W tym nurzę, iak na pogoń lecącego męża,
 Ktory wesele głosił, blask rzucił z oręża,
 Zmachany koń bogatym dywanem pokryty,
 Biegąc, ledwie gościńca dotykał kopyty.
 To dziew: lecz większe orszak sprawił podziwienie,
 Z Bogiń samych złożony, miłe czyniąc pienie,
 Szły czci godne Boginie iak gdyby w Koronie,
 Każda maiąc kwiatami uwieczzone skronie,
 Płasaiąc na przemiany, ręką w rękę biły,
 Nałęcz trzymały iedne, a drugie nucily;
 Za niemi urzędników zacnych liczne grono
 Szło powiatu Krzemieńca; y Panienki łono,
 Tu łowczy, tu też sędzia, tu chorązy sławni
 Męstwem, cnotą, godnością od swych przodkow dawni.
 Panna wonnemi wkoło osypana kwiaty
 W złoto przybrała skronie, i w weselne szaty.
 Słowem, piękność panienki inne przewyższyła,
 Znać uroda z godnością połączona była.
 Jo, jo weselne spiewały Boginie
 Takież, jo y gory dały starościnie,
 Idźcie, nućą, na miłe, y weselne gody,
 Która ma z chorązanką nasz starosta młody,
 W dom przesławny Drzewieckich, daley pospieszaycie,
 Staroscie, chorązance wdzięcznie przygrywaycie.
 Nu jeno prędzey Eurze, nu Zefirku miły,
 Puszczajcie cugle koniom, daycie skrzydłom siły.
 To ia widząc, a z pierwszych łez otarłszy oczy,
 Rzeknę: niech się y moia wiersem szczerość toczy
 Na Applauz; Bóg w tey parze złożył liczne dary,
 Cruntuiąc szczęścia dla nas nadzieię bez miary.

Собчук Володимир

СОЦІОКУЛЬТУРНА ТОПОГРАФІЯ МІСТА КРЕМЕНЦЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХІХ ст.

Перша третина ХІХ ст. позначена в історії Кременця, на той час одного з повітових центрів Волинської губернії, перебуванням тут славетного навчального закладу, який з'явився 1805 р. зусиллями відомих учених і громадських діячів Тадеуша Чацького й Гуго Коллонтая як Волинська гімназія, а 1818 р. отримав статус ліцею і в цій якості проіснував до 1833 р. Хоча цей осередок освіти, науки й культури давно вже перебуває в полі зору вчених¹, деякі аспекти його функціонування залишилися поза їх увагою. Спираючись на доступні нам архівні документи переважно описово-статистичного й картографічного характеру, ми спробуємо окреслити, так би мовити, просторову організацію соціокультурних процесів у Кременці в першій третині ХІХ ст., зумовлених діяльністю гімназії та ліцею. Зупинимось, зокрема, на вуличній мережі, на території навчального закладу та розміщених на ній спорудах, на розташуванні садиб учителів та деяких інших осіб, причетних до інтелектуального життя міста. Найголовнішими з наших джерел будуть геометричний інструктаж до втраченого нині плану Кременця 1783 р.², верифікація димів Кременця 1794 р.³, інвентар власності Волинської гімназії 1812 р.⁴, звіт про перевірку Волинського ліцею 1824 р.⁵, опис ґрунтів Університету св. Володимира в місті Кременці, успадкованих після ліцею, 1836 р. з даними про

---

¹ З найновіших публікації відзначимо два збірники статей: Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. S. Makowskiego. – Warszawa, 2004; Волинські Афіни. 1805–1833: 36. наук. пр. / Під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль, 2006.

² Кременецький краєзнавчий музей (далі: ККМ), фонди, од. зб. III. 611 (Instruktaż geometryczny Miasta Jego Królewskiej Mości Krzemienia).
³ Там само, фонди, од. зб. V. 613 (Wypis weryfikacyi dymów Miasta Wolnego Rzeczypospolitey Krzemienia w Województwie Wołyńskim, Powiecie Krzemienieckim znajdującego się).

⁴ Там само, бібліотека, од. 1 585 (Księga rejestrów i inwentarzów własności do Gymnazium Wołyńskiego należących, машинописна копія).

⁵ Там само, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075 (Raport wizyty Liceum Wołyńskiego w Krzemieniu, odbytej roku 1824. złożony Cesarskiemu Wileńskiemu Uniwersytetowi przez Członka Honorowego tegoż Uniwersytetu, машинописна копія).

права всіх землекористувачів⁶, план Кременця 1846–1848 рр.⁷ та додана до нього таблиця обрахунку земель усіх садиб⁸.

Вулична мережа міста

Вулична мережа Кременця зумовлена особливостями поверхні його території. Місто розташоване в глибокій долині, спрямованій із південного сходу на північний захід, яка утворилася в результаті тривалої ерозії краю Подільського плато, що круто нависає тут над рівниною Малого Полісся. Східний її схил, відчутно крутіший, поділений боковими долинами на гори Замкова, Черча й Дівича, а західний, що є значно пологішим, – на гори Осовиця, Кам'яна, Воловиця, Римарка та Куличівка. У далекому минулому ці гори становили єдине ціле, одне масивне плоскогір'я, яке потім було розчленоване проточними водами на окремі частини. Розпочавшись у доісторичний час, процес формування рельєфу продовжується й у наші дні. Яри поступово вриваються в масиви висот і роз'єднують їх, розділяють на довгі миси. Дном долини ближче до східного її схилу тече струмок, який у минулому мав назву Потік, а зараз – Ірва. Старе місто розташоване, в основному, між горами Замкова і Черча зі сходу, та Осовиця, Кам'яна й Воловиця із заходу.

Як же виглядала топографія Кременця в період, який нас цікавить?

У центрі міста, у нижній частині Кам'яної гори, була площа Ринок, майже квадратна за формою і похила із заходу на схід. З південного й північного боків вона впиралася в будинки мешканців міста, на заході – у споруди колишнього єзуїтського колегіуму, які 1805 р. зайняла Волинська гімназія, а на сході – у мури францисканського монастиря (тепер Миколаївський собор). Забудова північного боку площі вважалася окремою вулицею, що мала назву Зарядна (нині пров. ім. Шевченка).

Нижнім краєм Ринок виходив на головну транспортну артерію Кременця.

⁶ Повна назва документа: «Опись местам в г. Кременце и землям, вне сего города состоящим, которые составляют кременецкую пиезуитскую юридикю, принадлежащую по бывшем Волинском лицее Университету св. Владимира, по планам же городскому и полевому и по межевым запискам или инструктуарам, к тем же планам сочиненным, в 1783 и 1786 годах утвержденным бывшею в Польше коронною ассессориею, показаны под №№ 798, 790, 796, 196, 241, 254 и 967, из дел и документов упомянутого Университета и управления Киевским учебным округом с пояснением каждого места пространства, на оном строений и годичного платежа, какой и на каком основании владельцами тех мест и земель взносится ныне в университетскую кассу, 1836 года июня 11 дня составленная». Сам документ загубився разом з архівом Волинської духовної семінарії, в якому він зберігався, але його зміст детально переказаний у публікаціях з історії цього навчального закладу (див.: *Четыркин Ф.* Исторический очерк Волинской духовной семинарии // Волинские епархиальные ведомости. – 1879. – Ч. неофиц.; *Теодорович Н.* История первоначального устройства Волинской духовной семинарии и списки воспитанников, окончивших курс учения в ней в течении столетия ее существования (1796–1896 г.) // Волинские епархиальные ведомости. – 1896. – Ч. неофиц.).

⁷ ККМ, фонди, од. зб. 1 138 (План повітового міста Кременця Волинської губернії).

⁸ Там само, од. зб. IX, 2. 618 (Таблиця детального обрахунку земель повітового міста Кременця Волинської губернії, зйомки луцького повітового землеміра Мровчинського 1846, 1847 і 1848 років).

Ця довга вулиця, що перетинала місто й передмістя з півдня на північ, ділилася на кілька частин, кожна з яких мала окрему назву.

Відтинок від францисканського монастиря до так званої Дубенської брами, що тривалий час замикала місто з північного боку, кілька століть називали Жидівською вулицею, аж поки наприкінці XVIII ст. в нього не з'явилася назва Широка вулиця (нині вул. ім. Шевченка). За брамою Широка переходила в Дубенську, яка через значно рідшу забудову нагадувала вже більше сільську, аніж міську вулицю, та й територія, якою вона бігла, за поняттями початку XIX ст. становила передмістя, і тільки згодом її об'єднали з власне містом у єдиний населений пункт.

Зразу за францисканським монастирем від Широкої відгалужувалася паралельна з нею старовинна Воскресенська вулиця (нині вул. Базарна). Спрямована спочатку на схід, до Потоку, буквально через кілька кроків вона повертала на північ, у напрямку Дубенської брами, перед якою вливалася в Широку. Приблизно посередині Воскресенської з неї виходила направо вулиця Острозька (нині Шумська), яка перетинала Потік і тягнулася уверх між горами Черча та Замкова, переходячи в дорогу, якою споконвіків кременчани їздили до Острога.

Вище Широкої паралельно до неї одна за другою бігли з півдня на північ вулиці Середня, Торгова й Горня, остання з яких виходила вже з верхнього, західного, краю Ринку. Далі йшла забудова між Горньою і давнім міським валом та на самому валу, яка у верифікації димів 1794 р. фігурує навіть як окрема вулиця під назвою На Валу, а ще вище, відштовхнувшись від колишніх єзуїтських мурів, бігла вулиця Завальна (нині ім. Бориса Козубського), яка роздвоювалася потім на два кінці, одним з яких завертала на схід і за Дубенською брамою виходила на вулицю Дубенську, а іншим входила в глибокий вивіз і попід мурами монастиря реформатів ішла в напрямку католицького цвинтаря (тепер Монастирський цвинтар).

З північного боку колишніх єзуїтських мурів ішла давня дорога з Ринку в приміське село Підлісці, перпендикулярна до Завальної, яка нижнім своїм кінцем спускалася аж до Широкої і вливалася у Воскресенську вулицю. У результаті забудови долини між горами Кам'яною і Воловицею та південного схилу Воловиці наприкінці XVIII ст. частина цієї дороги перетворилася в міську вулицю. У верифікації димів 1794 р. остання фігурує під назвою Замурна, а пізніше вона отримала назву Директорська, оскільки тут знаходилася садиба, в якій деякий час жили директори ліцею (нині вул. ім. Бориса Харчука). Наприкінці Директорської від неї відходили три провулки, нині відомі під назвами Ботанічний, Високий та Стрімкий.

Десь наприкінці XVIII ст. почали формуватися ще три вулиці, перпендикулярні до Завальної. Одна з них виходила з Широкої, пересікала всі розташовані вище вулиці і переходила потім у дорогу, що бігла по південному схилу гори Воловиці (тепер верхня її частина становить вул. Миру); друга бігла із Завальної під гору Римарку (тепер вул. ім. Олени Пчілки), а третя – це згаданий вище один із двох кінців Завальної, спрямований до Монастирсь-

кого цвинтаря (тепер вул. ім. Лесі Українки). У верифікації димів 1794 р. котрась із цих вулиць зафіксована під назвою Перебита.

Відтинок головної артерії Кременця від францисканського монастиря до так званої Вишневецької брами, що продовжував Широку в південному напрямі, мав назву Вишневецька вулиця (нині продовження вул. ім. Шевченка). Частину останньої інколи виділяли як окрему вулицю під назвою Широковишневецька. Наступною була коротка вулиця Медова, яка виходила з Ринку і, поминувши кілька будинків, вливалася у Вишневецьку (нині вул. Медова). Вище від неї паралельно з Вишневецькою ішла згадана вище вулиця Горня, що прямувала тут із Ринку вже на південь (нині вул. Ліцейна та вул. ім. Михайла Коцюбинського, яка її продовжує). ---

Далі, як і з північного боку Ринку, ішла забудова між Горньою і колишнім міським валом, яка у верифікації димів 1794 р. теж фігурує як окрема вулиця під назвою На Валу, а вище неї – друга Завальна, яка відштовхувалася від мурів василіанського Богоявленського монастиря і охоплювала всі садиби, розташовані праворуч від неї. У 1762–1791 рр. на останній знаходився монастир ордену тринітаріїв, тому десь на грані XVIII і XIX століть вона отримала назву Тринітарська (нині вул. ім. Михайла Драгоманова).

1786 р. задвірний королівський суд присудив місту чималу ділянку землі, яка раніше належала василіанському Богоявленському монастиреві. Вона була розташована з південного боку монастирських мурів, вище вулиці Горньої. Економія роздала цю землю на емфітевтичному праві мешканцям Кременця під забудову⁹, і в результаті тут почала формуватися нова вулиця, перпендикулярна до Горньої і Завальної або Тринітарської, яку спочатку назвали Огрудовою, оскільки вона проходила попід ботанічним садом, закладеним 1807 р. на місці старого єзуїтського саду, а після відвідин Кременця під час карнавалу 1820 р. італійською співачкою Анжелікою Каталані, що мали дуже великий розголос¹⁰, їй присвоїли ім'я знаменитої гості (згодом перейменована в Казначейську, а починаючи з 20-х рр. XX ст. – ім. Юліуша Словацького). На кінці Огрудової приблизно одночасно з нею почав формуватися перпендикулярний до неї безіменний провулок (нині пров. ім. Словацького).

За якусь сотню метрів на південь від францисканського монастиря вліво з Вишневецької відгалужувалася старовинна Боярська вулиця, яка, перетнувши Потік, спочатку завертала направо і бігла його берегом, а далі вигиналася дугою наліво і переходила в дорогу на Замкову гору та на передмістя Липовиця, що лежало з південного боку гори (частково з давньою Боярською збігається сучасна вул. ім. Максима Кривоноса).

⁹ *Makowski S., Sudolski Z.* W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego: Szkice i poszukiwania. – Warszawa, 1967. – S. 30, przyp. 1.

¹⁰ *Gryzomir Tukan.* Catalani w Ryspie // *Wiadomości Brukowe.* – 1820. – Nr 178–179; *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych 1820–1831 / Wstęp i komentarz *S. Kawyn.* – Wrocław, 1962. – S. 176; [*Andrzejowski A.*] *Ramoty starego Detiuka o Wołyniu.* – Wilno, 1921. – T. 3. – S. 18; *Kowalski F.* [Krzemieńiec i krzemieńczanie w latach 1819–1823] // *Krzemieńiec: Ateny Juliusza Słowackiego...* – S. 507.

Направо від Вишневецької відгалужувалася перпендикулярна до неї вулиця Поперечна (нині ім. Уласа Самчука), а далі, біля фігури св. Яна Непомуцена, уже за Вишневецькою брамою, – вулиця Жолобівська, яка переходила потім у дорогу до приміського села Жолоби (тепер вул. Старого Дятюка).

За даними геометричного інструктажу 1783 р. та верифікації димів 1794 р., центральна частина Кременця (особливо вулиці Зарядна, Медова, Середня, Торгова, а також значною мірою вулиця Широка) була заселена єврейською людністю, на інших же вулицях середмістя та на окраїнах жили християни. Панські садиби знаходилися в основному на Підзамчі, розташованому за Поток, біля підніжжя Замкової гори, на вулицях Вишневецькій, Боярській і Замурній та на передмісті Липовиця. Інтелігенція, яка почала напливати в Кременець після появи тут гімназії, селилася переважно на нових вулицях, що формувалися на південь і північ від садиби навчального закладу.

Садиба гімназії і ліцею

Ядро території дітища Чацького й Коллонтая становила так звана єзуїтська юридика, що знаходилася на пологому схилі Кам'яної гори вище площі Ринок. Це була садиба монастиря ордену єзуїтів, закритого ще 1773 р. Потім її розширили розташованими по сусідству садибою василіанського Богоявненського монастиря та кількома ділянками землі, придбаними в мешканців Кременця.

Навчальні корпуси гімназії і ліцею. Єзуїти з'явилися в Кременці на початку XVIII ст. Зокрема 1702 р. Львівський єзуїтський колегіум відкрив тут невеличку місію, що нараховувала всього лиш кілька ченців; 1712 р. цей осередок отримав статус резиденції і перейшов у підпорядкування Луцького колегіуму, а близько 1715 р. був переданий аналогічному закладові в Острозі¹¹. У 1731–1753 рр. на кошти князів Януша-Антонія і Міхала-Серватія Вишневецьких та деяких інших осіб архітектор Павел Гіжицький, що був тут одним із монахів, звів великий монастирський комплекс у стилі пізнього бароко¹². 1750 р., ще до завершення будівництва, резиденція була перетворена в колегіум, який почав давати молоді середню освіту; 1754 р. єзуїти заклали город лікарських рослин і відкрили в монастирі чи не першу в місті аптеку¹³.

Збудований Гіжицьким комплекс складався з костелу, двох великих корпусів, що примикали до нього з півночі й півдня, та розташованої перед кос-

¹¹ *Załęski S.* Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – S. 1639, 1647.

¹² *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium jezuickie w Krzemieńcu: Monografia architektury // *Rocznik Wołyński*. – Równe, 1939. – Т. 8. – S. 72–84. А. Бетлей, сучасний дослідник творчої спадщини П. Гіжицького, схиляється до думки, що костьол єзуїтського монастиря в Кременці проектував Павел Фонтана, придворний архітектор князя Павла-Кароля Сангушка, а П. Гіжицький доробляв і здійснював розроблений ним план, нагомість проекти обох корпусів – самостійна його робота (*Betlej A.* *Paweł Giżycki SJ architekt Polski XVIII wieku*. – Kraków, 2003. – S. 111–112).

¹³ *Załęski S.* Jezuici w Polsce... – S. 1647–1648.

телом галереї, яку оточувала розкішна балюстрада. Північний корпус займали ченці, а в південному знаходився утримуваний ними навчальний заклад. Навіть на початку ХІХ ст., через кілька десятиліть після ліквідації єзуїтського монастиря, перший із корпусів далі називали колегіумом, а другий – школами¹⁴. Усередині обох корпусів коридори і кімнати йшли трьома лініями, одна з яких – центральна – відходила (на північ чи на південь) від костелу, друга йшла від неї на схід, а третя – на захід. Північний корпус мав цокольний ярус, під яким були підвали, та два наземні поверхи, а південний – тільки два наземні яруси. У кожен із корпусів вели окремі входи, розташовані в невеличких наріжних вежах з боку від галереї¹⁵.

Коли 1773 р. папа римський розпустив орден єзуїтів і монастир у Кременці припинив існування, то всі його маєтки перейшли у відання Комісії національної освіти, що виконувала в Речі Посполитій функції відповідного міністерства. У частині отриманих споруд вона відкрила т. зв. Волинську відділову школу – перший у регіоні світський середній навчальний заклад, а решту віддала в оренду. За планом колишньої єзуїтської садиби 1787 р.¹⁶, школі належали тільки центральна й західна лінії першого та другого поверхів південного корпусу, а східну лінію обох ярусів займали зал повітового суду та його архів; у північному корпусі західну лінію віддали, здається, колишнім ченцям, які залучалися до роботи у відділовій школі; на другому поверсі східної лінії тут розмістилася повітова каса, а цокольний ярус далі займала аптека¹⁷, яку Комісія національної освіти відступила литовському генерал-ад'ютантові Станіславу Позварку¹⁸. 1787 р. князь Януш Сангушко, що займав тоді посаду кременецького старости, добудував до східного крила південного корпусу двоповерховий будиночок, в якому розмістив так звані верхню й нижню в'язниці для шляхти¹⁹. У першій третині ХІХ ст., коли в'язниця знаходилася вже в іншому місці, цю споруду далі називали Шляхетською вежею²⁰.

1805 р. Олександр І віддав садибу колишнього єзуїтського монастиря під Волинську гімназію, а через два роки новий навчальний заклад отримав від імператора Кременецьке староство. Хоча споруди цієї адміністративно-господарської одиниці в самому Кременці уряд віддав громаді міста, адміністрація гімназії добилася, щоб згадана вище добудова князя Сангушка була передана навчальному закладові, оскільки знаходилася на колишньому єзуїтсь-

¹⁴ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 28; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України), ф. 710, оп. 1, од. зб. 513 (Plan, przecięcia i elewacje wszystkich budow Liceum Wołyńskiego, zrobione przez uczniów szkoły geometrów i mechaników pod przewodnictwem nauczyciela architektury i mechaniki Franciszka Miechowicza. W Krzemieńcu 1824), арк. 3.

¹⁵ *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 92–95, 97.

¹⁶ *Ibid.* – S. 143.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Zatęski S.* Jezuici w Polsce... – S. 1648.

¹⁹ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 48. Дату див.: *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 47, 131.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 47–48.

кому ґрунті²¹. Щоб пристосувати єзуїтські будівлі до потреб навчального закладу нового типу, Чацький почав перебудову їх. Для реалізації своїх задумів він запросив варшавського архітектора Якуба Кубицького, а за здійснення розроблених останнім проєктів узявся будівничий із містечка Вишневеця Браєр²². З намірів інспектора реалізували тільки перебудову бібліотеки, а на решту не вистачило коштів.

Станом на 1812 р. на цокольному ярусі центральна лінія північного корпусу нараховувала вісім окремих комор, у частині яких зберігали дрова; усю східну лінію далі займала аптека, якій належала також прилегла до неї з півночі частина подвір'я (нині тут одноповерховий будинок, відомий під назвою Підкова, та його подвір'я); у західній лінії було вісім кімнат – комора, склад і кухня префекта, кімната із заґратованим вікном без шибок, «użyta na więzienie studentskie», кухня і склад директора та житла слуги і кухаря префекта. У центральній лінії першого поверху знаходилися квартири проповідника (одна кімната), гімназійного капелана (дві кімнати) та швейцарів (кімната біля костельних дверей). Усю східну лінію цього ярусу, вхід в яку з центрального коридору перекрили, а натомість вибили новий – прямо з галереї, займала квартира директора. Західна лінія, яку раніше займали коридор, кухня, їдальня й буфет, була перероблена вже на бібліотеку з входом до неї з центрального коридору. Бібліотека складалася з двох залів, менший з яких, перероблений із коридору, на західному кінці мав двері для переходу в лекторій, який планували ще добудувати; більший зал установлений в ньому чотири колони неначе ділили на дві нерівні частини. У центральній лінії другого поверху знаходилися квартири вчителя Антонія Стшелецького (2 кімнати) та бібліотекаря Павла Яркового (3 кімнатки), а також невеличкий музичний зал, що містився в башті в кімнатці над входом у корпус із галереї. Усю східну лінію цього ярусу займала службова квартира префекта, а західну відвели під так звану верхню бібліотеку та кабінет нумізматики й старожитностей, які поки що тільки планували облаштувати²³. Згодом Францишек Мехович, колишній вихованець гімназії, який після навчання в Парижі повернувся в Кременець і зайняв тут кафедру механіки та архітектури і з 1821 р. відав усіма будівельними роботами в навчальному закладі, завершив добудову до бібліотечної лінії довжиною 6,25 м, фундаменти під яку заклали ще за життя Чацького, і 1828 р. перший її поверх відвели під лекторій, а на другому розмістили нумізматичний кабінет²⁴.

У південному корпусі в центральній лінії першого поверху 1812 р. були кімнати третього й другого класів, у східній – кімната четвертого класу та зал вокальної музики з окремим входом до нього з ринку; у західній лінії знаходилася кімната першого класу, а через стіну із нею – склад на дрова. На дру-

²¹ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 48.

²² *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu...* – S. 132.

²³ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 29–43. Про проживання тут Собкевича див.: *там само*, арк. 108.

²⁴ *Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu...* – S. 136.

гому поверсі цього корпусу в центральній частині були кабінет алгебри, цивільного права та польської і латинської літератур, кабінет геометрії та історії і лабораторія малювання, яка займала невеличку кімнату над входом у „школи” з галереї. Усю східну лінію цього ярусу займав фізичний кабінет, а в західній знаходилися кабінет хімії і хімічна лабораторія. Широкі сходи вели з другого поверху на дах, до розташованої там астрономічної обсерваторії²⁵.

Храм навчального закладу. Складовою збудованого Гіжицьким комплексу був велетенський тринавовий костел, в який із міста ходили центральним входом, а з південного та північного корпусів – боковими. Після розпуску ордену єзуїтів він функціонував як храм навчального закладу²⁶. Перед головним входом була невеличка тераса – своєрідний балкон, утворений п’ятьма поєднаними між собою колонами з тесового каменю. На початку XIX ст., під час функціонування гімназії, чотири з них завершувалися ще статуями католицьких святих²⁷. Далі перед храмом знаходиться простора прямокутна галерея або тераса, оточена балюстрадою, яку творять 32 колони з тесового каменю, поєднані між собою металевою решіткою. Ця споруда, яка засвідчує неабиякий художній смак свого автора, датується 1760–1762 рр.²⁸ У центрі галереї на високому цоколі з тесового каменю з 1768 р. стояла фігура Мадонни, повернута обличчям до міста²⁹.

Ксьонжувка. Близько 1818 р. на захід від костелу, справа від виходу сходів, що вели з двору північного корпусу в ботанічний сад, збудували т. зв. ксьонжувку³⁰.

Кухня ліцею. Приблизно тим самим часом датується кухонний флігель – двоповерховий будинок, розташований між північним корпусом та мурованою стіною огорожі³¹.

Садиба школи механіків. З 1633 р. у центрі Кременця, на краю ринку, існував Богоявленський чоловічий монастир, заснований за привілеєм короля

²⁵ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 44–47. Астрономічна обсерваторія згадується в поясненні Чацького 1810 р. (див.: [Czacki T.] Tłumaczenie się taynego konsyliarza i kawalera Czackiego iako wizytatora szkół przed Kommissją reskryptem naywyższym 23 września 1810 roku dla rozważania roznych przedmiotow o Wołyńskiem Gimnazjum ustanowioną 18. grudnia 1810. Roku w Żytomierzu podane. – К. 5).

²⁶ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 49.

²⁷ Там само. Пізніше фігури замінили вазонами. Сталось це, імовірно, після передачі колишніх єзуїтських споруд православної церкві, тобто після 1836 р.

²⁸ Bellej A. Paweł Giżycki SJ... – S. 110.

²⁹ Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 116–117. Коли споруди ліцею зайняла православна семінарія, скульптуру перенесли у внутрішній двір Богоявленського монастиря, на той час, очевидно, ще василіанського, де вона простояла близько сотні років. 1934 р. інженер Целярський виявив статую, а скульптор Ромуальд Зеріх реставрував, і її повернули на старе місце, правда, установили на дещо нижчому цоколі (Maćzak F. Figura Matki Boskiej przed Kościołem Licealnym // Życie Krzemienieckie: Miesięcznik społeczny. – Roczn. 3: 1936. – S. 384–385). У середині 50-х рр. XX ст. скульптуру розбили, оскільки на терасі облаштували відкритий літній кінотеатр. Нині на місці Мадонни православний хрест, установлений на початку 90-х рр. XX ст. громадою Преображенської церкви.

³⁰ Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 137. Перебудований у 90-х рр. XX ст., цей будинок зберігся до наших днів.

³¹ Ibid. Ця споруда також уціліла до наших днів. Тепер це житловий будинок.

Владислава IV³². Спочатку православний, у першій чверті XVIII ст. цей релігійний осередок визнав над собою верховенство папського престолу і ввійшов у чин св. Василя Великого. За описом 1760 р., у його садибі, оточений ще звичайним дерев'яним парканом, знаходилися церква, житловий корпус для ченців та кілька господарських споруд³³, але невдовзі монахи збудували собі двоповерховий цегляний корпус, який у плані нагадував букву Е. Перша згадка про цю споруду датується 1777 роком³⁴.

1807 р. за указом Олександра I, виданим на клопотання А. Чарториського, підтримане графом П. Завадовським, василіани відступили свою садибу Волинській гімназії³⁵. Дерев'яну Богоявленську церкву, яка стояла перед цегляним корпусом, розібрали, а мурований будинок навчальний заклад використав для своїх потреб. За інвентарем гімназії 1812 р., у колишніх василіанських мурах знаходилися школа механіків, канцелярія Кременецької судово-освітньої комісії, що виникла 1808 р.³⁶, та шість квартир працівників навчального закладу³⁷. З рапорту Монюшка 1824 р. довідуємося, що тут проживали також учні школи механіків³⁸.

Садиба школи землемірів. Справа від вулиці Замурної, перейменованої потім у Директорську, знаходилася ділянка землі площею 86 прутів (21,58 ара), на якій стояв дерев'яний будинок під назвою Темешварівський із кухонним флігелем, конюшнею і сараєм. За єзуїтів тут був конвікт (гуртожиток), який луцький канонік і схоластик Темешвар заснував для дітей християн-неофітів, навернених з іудаїзму та магометанства³⁹. 14 серпня 1808 р. міщанин Ян Хобжинський, що пожиттєво володів садибою колишнього конвікту, відступив її за п'ять тисяч злотих Волинській гімназії і в ній розмістили школу землемірів⁴⁰, вихованці якої і навчалися тут, і проживали⁴¹.

³² Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. История Русской церкви. – М., 1996. – Кн. 6: Период самостоятельности Русской церкви (1589–1720). – С. 506.

³³ Теодорович Н. И. История города Кременца Волынской губернии. – 2-е изд., перераб. – Седлец, 1904. – С. 130–131.

³⁴ Добротворский А. Описание кременецких градских православных церквей // Волынские епархиальные ведомости. – 1869. – Ч. неофиц. – С. 496.

³⁵ Древняя Жидичинская архимандрия на Волыни / [Изд. А. Малевич]. – Почаев, 1905. – С. 321–322 (доповідь міністра освіти від 12 квітня 1807 р. з відповідною резолюцією імператора, датованою 13 липня 1807 р.). Замість насидженого гнізда василіани отримали тоді в Кременці споруди монастиря ордену реформатів, монахи якого змушені були переселитися в монастир того самого ордену в селі Великі Дедеркали.

³⁶ ККМ, фонди, од. зб. XXIII. 647 (Указ Правительствующему Сенату; Ukaz Rządzącemu Senatowi) від 21 грудня 1807 р.; од. зб. XXIII. 648 (Kommissyja Sądowa Edukacyjna dla Wołyńskiego, Podolskiego i Kijowskiego Gubernii, przez Naywyższy Jego Imperatorskiego Mości Ukaz pod dniami 21 Grudnia 1807 Roku wydany, ustanowiona, następujące co do porządku w swoich czynnościach i dla stron przychodzących postępowania ogłasza prawidła), датовано в Житомирі 9 лютого 1808 р.

³⁷ Там само, бібліотека, од. 1 585, арк. 95–99.

³⁸ Там само, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 240.

³⁹ Załęski S. Jezuiti w Polsce... – S. 1645; Muszyńska-Krasnowolska M. Kolegium jezuickie w Krzemieńcu... – S. 83.

⁴⁰ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1009. У 1862–1863 рр. у колишньому Темешварівському будинку знаходилася поштова кон-

Споруди друкарні і книгарні. Указ Олександра I 1805 р. про відкриття гімназії надавав їй право мати свою друкарню. Перший поліграфічний заклад почав діяти 1811 р. На пропозицію Чацького його відкрив Філіп Плятер. Пізніше ця друкарня перейшла в оренду до ксьондза Алоїза Осінського, а 1818 р. її набув відомий книговидавець Натан Глюксберг. Папір меншого формату друкарні постачала папірня графа Тарновського в містечку Підбережці (тепер село Великі Бережці), а більший формат привозили аж з Угорщини⁴².

Спочатку друкарня містилася в дерев'яному будинку, збудованому Плятером 1811 р. з умовою, що він перебуватиме в фундатора до кінця життя, а після його смерті стане власністю гімназії⁴³. За планом забудови ліцею 1824 р., ця споруда знаходилася під мурами, що оточують територію навчального закладу, нижче корпусу, розташованого за бібліотечним крилом⁴⁴. Глюксбергу виділили згадану вище Шляхетську вежу, зведену князем Сангушком, а на час її перебудови його підприємство розмістили в сутеринах під бібліотечним крилом⁴⁵, але потім книговидавець отримав частину триповерхового цегляного будинку, 1822 р. подарованого навчальному закладові Міхалом Собанським, що очолював після Чацького Кременецьку судово-едукативну комісію⁴⁶. Ця споруда, яку Собанський почав будувати на території гімназії, за крилом, відведеним під бібліотеку, ще 1811 р.⁴⁷, задумувалася як конвікт, тобто гуртожиток, та згодом первісний проект, який розробив архітектор Преваль, переробили⁴⁸. Коли 1823 р. будинок завершили, Глюксберг узяв половину його в оренду. Книгарню він розмістив на першому поверсі, а друкарню – на другому. У будинку були також службові квартири двох учителів⁴⁹. На плані 1824 р. змурований Собанським будинок показаний як книгарня з друкарнею та житлом для двох учителів⁵⁰.

Доля садиби ліцею в Кременці. 1833 р. за указом імператора Миколи I Волинський ліцей перевели в Київ, а наступного року на його основі відкрили там Університет св. Володимира. У квітні 1836 р. корпуси навчального закладу, продані державою за 200 тисяч рублів асигнаціями православної церкви, зайняла Волинська духовна семінарія⁵¹. У корпусі колишньої школи механіків 1838 р. розмістилася так звана бурса – Кременецьке чоловіче духовне

тора, за розташуванням якої Директорську вулицю перейменували в Поштову, а наприкінці XIX ст. – зразкова церковнопарафіальна школа з квартирою вчителя (*Там же*). Наприкінці 20-х рр. XX ст. у колишній садибі школи землемірів з'явився модерний житловий будинок для персоналу міжвоєнного Кременецького ліцею, який зберігся тут до наших днів (вул. ім. Бориса Харчука, 9).

⁴¹ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 240.

⁴² *Там само*, арк. 63.

⁴³ *Там само*, бібліотека, од. 1 585, арк. 55.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 3, 39.

⁴⁵ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 64.

⁴⁶ *Там само*, арк. 65–66.

⁴⁷ *Там само*, бібліотека, од. 1 585, арк. 55–56.

⁴⁸ *Там само*, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 65–66.

⁴⁹ *Там само*.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 30–32.

⁵¹ *Теодорович Н. И. История города Кременца... – С. 73.*

училище православної церкви⁵². Колишній ліцейний костел 1837 р. надумали перетворити в кафедральний храм Волинської єпархії і після відповідного ремонту 1840 р. пересвятили в православний Преображенський собор, але наступного року внаслідок переміщення резиденції архієрея з Почаєва у губернське місто Житомир храм утратив цей статус і став звичайною семінарською Преображенською церквою⁵³. Будинок, збудований Собанським, у семінарські часи названий Малим корпусом, наприкінці XIX ст. з'єднали спеціальною добудовою з північним корпусом, залишивши арковий проїзд у внутрішній двір навчального закладу.

Житла вчителів та деяких інших осіб, причетних до інтелектуального життя Кременця

І гімназія, і ліцей повинні були забезпечувати своїх працівників житлом. Службові квартири містилися переважно в корпусах навчального закладу. Учителям, які їх не отримали, щороку видавали з каси в середньому по 100 рублів сріблом⁵⁴. Дехто з працівників мав свої садиби, що знаходилися на власній землі або на ділянці, якою користувалися на емпітевичному праві.

Службові квартири в корпусах навчального закладу. У центральній лінії першого поверху північного корпусу колишнього єзуїтського колегіуму станом на 1812 р. знаходилися квартири проповідника (одна кімната), гімназійного капелана Василя Собкевича (дві кімнати) та швейцарів (кімната біля костельних дверей); увесь перший поверх східної лінії, як відзначено вище, займала квартира директора, а другий – префекта; на другому поверсі головної лінії цього корпусу жили вчитель Антоній Стшелецький (дві кімнати) та бібліотекар Павел Ялковський (три кімнатки)⁵⁵. У колишньому чернечому корпусі, отриманому 1807 р. від василіан, крім школи механіків, під час інвентаризації 1812 р. знаходилося аж шість квартир працівників гімназії. Зокрема, тут жили вчителі механіки, хімії, фізики та латинської літератури, а також помічник учителя механіки і касир гімназії⁵⁶. У будинку, збудованому на кошти Міхала Собанського, крім книгарні й друкарні, за планом цієї спо-

⁵² Там же. – С. 76. У 1884–1886 рр. адміністрація духовного училища розширила корпус добудовою. Бурса залишалася в старовинному монастирському корпусі аж до Першої світової війни. На початку 20-х рр. XX ст. тут відкрили гімназію ім. Чацького, що була складовою міжвоєнного Кременецького ліцею, а восени 1939 р. замість неї з'явилася одна із загальноосвітніх шкіл, яка функціонує до наших днів.

⁵³ Теодорович Н. И. Волинская духовная семинария. История первоначального устройства ее и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ее в период времени с 1796 по 1900 г. С приложением портрета митрополита Антония Рафальского и его писем. – Почаев, 1901. – С. 498–499.

⁵⁴ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 67. Якуб Волошинський, який, починаючи з 1805 р., займав посаду секретаря навчального закладу і видав канцелярією, 1824 р. отримував стільки саме (Там само, арк. 99).

⁵⁵ Там само, бібліотека, од. 1 585, арк. 29–43.

⁵⁶ Там само, арк. 95–99.

руди 1824 р., були також квартири двох учителів⁵⁷.

Садиба Тадеуша Чацького. Весною 1806 р. гімназія придбала в кременецьких міщан Федора Якубовського та Федора Ляшака дві суміжні ділянки землі, розташовані між ботанічним садом і дорогою на село Підлісці, загальною площею 261 прут 92 прутики⁵⁸ (65,7 ара), і наступного року тут з'явився одноповерховий житловий будинок⁵⁹ на високих мурованих сутеринах, частково мурований, а частково дерев'яний⁶⁰. Спочатку в ньому поселився вчитель ботаніки, організатор ботанічного саду Францишек Шейдт, який приїхав у Кременець із Кракова, а після його смерті, що наступила 1807 р., садибу зайняв Тадеуш Чацький. За будинком був невеличкий сад. Після смерті інспектора адміністрація навчального закладу здавала садибу в оренду, потім її займали директори ліцею. Зокрема, тут жив Анджей-Юстин Левицький, який очолював ліцей у 1823–1830 рр.⁶¹ Цей «*riękny, własny dom Czackiego*», як називає цю споруду один із вихованців ліцею⁶², добре видно на малюнку Юзефа-Нарциза-Каєтана Зейдліца 1826 р., а також на літографії, виготовленій за цим малюнком⁶³. Будинок зберігся до наших днів (вул. Ліцейна, 24).

Садиби Антонія Янковського. Виходець із Краківського воєводства Антоній Янковський (1760–1828), один із найближчих соратників Чацького в справі організації славетного навчального закладу, а потім багатолітній його префект, мав у Кременці в колишніх єзуїтських мурах службову квартиру, яка залишилася за ним навіть після виходу його наприкінці 1824 р. на пенсію⁶⁴. За інвентарем 1812 р., вона займала весь другий поверх східної лінії північного корпусу⁶⁵.

Янковському належало також дві власні садиби. 1812 р. Кременецька судово-освітня комісія надала префекту гімназії на емфітевтичному праві ділянку землі площею 10 прутів і 32 прутики або 818 кв. сажнів (3,7 ара), за яку він кожного року мав платити 4 рублі 86 $\frac{3}{4}$ копійки чиншу⁶⁶. Зі сходу ця ділянка межувала з описаною вище садибою Чацького, від якої згодом була відгороджена мурованою стіною, на півдні впиралася в муровану огорожу ботанічного саду, на півночі виходила на дорогу в село Підлісці, а на заході – на вулицю, що бігла з цієї дороги в ботанічний сад (тепер пров. Ботанічний)⁶⁷.

⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 30–32.

⁵⁸ *Теодорович Н.* История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 107–1008.

⁵⁹ *Muszyńska-Krasnowolska M.* Kolegium pojezuickie w Krzemieńcu... – S. 137.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 61–64.

⁶¹ *Теодорович Н.* История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1008; ЦДІАК України, ф. 710, оп. 1, од. зб. 513, арк. 61–64). Наприкінці XIX ст. в цьому будинку була службова квартира ректора Волинської духовної семінарії.

⁶² *Kowalski F.* [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823]... – S. 498.

⁶³ *Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego...* – II. 35, 37.

⁶⁴ *Шмит А.* Директори і префекти гімназії та ліцею в Кременці // Волинські Афіни. 1805–1833... – С. 61.

⁶⁵ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 42–43.

⁶⁶ *Теодорович Н.* История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1007–1008.

⁶⁷ *Четыркин Ф.* Исторический очерк Волынской духовной семинарии... – С. 984.

Відомо також, що того самого року префект позичив у гімназії 10 тисяч цегли⁶⁸, яку використав, очевидно, на забудову отриманої землі.

За планом 1846–1848 рр., де ділянка, про яку йдеться, показана під № 168, вона має площу 660 квадратних сажнів, забудована дерев'яним і мурованим будинками і становить власність семінарії, а користується нею дворянин Іван Ястрембський. За даними М. Теодоровича, у 1840–1862 рр. садибою володіла Розалія Любоменська, а з 1872 р. – дворянин Євстафій Григорович Хенцинський⁶⁹, що отримав її, очевидно, завдяки одруженню⁷⁰. На плані Кременця середини 1930-х рр. ця ділянка позначена № 33 як стара шляхетська садиба пані Хенцинської⁷¹. За спогадами старожилів, на фронтоні дерев'яного будинку, що стояв тут посередині садиби, був напис «Post laborum otium»⁷². Нині на місці цієї споруди сучасний житловий будинок (вул. ім. Бориса Харчука, 4), а ліворуч від нього, під муром, за яким уже територія ліцею – старий запущений мурований будинок, за своїм розташуванням та формою плану то-тожний згаданому вище будинку середини ХІХ ст.

На початку 1818 р. Антоній Ярко́вський придбав у вдови кременецького міщанина Івана Сержховецького Катерини емфітевтичне право на клапоть згадуваної вже нами Темешварівщини площею 4 пруги 42 пруги з невеличким дерев'яним будинком з умовою платити гімназії чинш на суму близько 3 рублів сріблом⁷³. На плані 1846–1848 рр. на вулиці Директорській по сусідству з будинком, де раніше була школа землемірів, під № 162 стоїть невеличка семінарська ділянка площею 22 квадратні сажні «на чинші в спад[коємців] чиновника Ярко́вського», зайнята дерев'яним будинком і подвір'ям. Невдовзі родичі префекта втратили цю садибу, оскільки, за даними М. Теодоровича, уже 1847 р. займана нею земля була об'єднана з основною частиною Темешварівщини⁷⁴.

Садиба Янушевських. Як відомо, господарством гімназії і ліцею деякий час відав Теодор Янушевський, дід Юліуша Словацького по матері. У літературі побутує думка, що будинок, в якому він жив, знаходився з південного боку ботанічного саду, на колишній вулиці Огрудовій, перейменованій потім у вулицю Каталані. Вигляд цього невеличкого одноповерхового особняка з колонами, наприкінці 1921 р. розібраного на дрова, відомий із фотографії початку ХХ ст. Вважається, що саме в цій споруді 4 вересня 1809 р. прийшов на

⁶⁸ ККМ, бібліотека, од. 1 585, арк. 223.

⁶⁹ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1007–1008.

⁷⁰ У списку парафіян католицького костелу 1877 р. зафіксовані «Ur[odzony] Chęciński Eustachi syn Grzegoża» віком 41 рік, його «żona Julia z Lubomskich» віком 39 років та «syn Kazmierz» віком 16 років. Див.: ККМ, фонди, од. зб. СХХІІІ. 1 128 (Spis ludności znajdujących się w Parafii Kościoła Rzymsko-Katolickiego Krzemienieckiego za rok 1877), арк. 2 зв., позиція № 23.

⁷¹ Plan miasta Krzemieńca. – Skala 1:10 000. – Lwów: Zakład Graf. S. A. Książnica-Atlas, b. r.

⁷² «Після праці – відпочинок» (лат).

⁷³ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1008–1109.

⁷⁴ Там же.

світ майбутній геній польської літератури. Думка про належність указаної ділянки землі та згаданого вище будинку родині Янушевських базується на спогадах старожилів Кременця, зібраних на початку ХХ ст. Архівних даних, які її підтверджували б, немає. Кілька десятиліть тому Станіслав Маковський, відомий знавець творчості геніального кременчанина, у зв'язку з цим писав: «Питання про будинок Янушевських у Кременці потребує дальших пошуків, і поки не знайдуться відповідні документи, його слід вважати відкритим»⁷⁵.

На плані Кременця 1783 р.⁷⁶ на території, що вважається зараз колишньою садибою Янушевських, знаходяться дві ділянки. Перша з них, яка на сході впиралася в мури василіанського монастиря, що збереглися тут до наших днів, на півночі – в первісну муровану огорожу колишнього єзуїтського саду, яка до наших днів не вціліла, а на півдні виходила на теперішню вулицю ім. Словацького, стоїть під № 796. У «Геометричному інструктажі» до плану вона фігурує як «Плас ро Jezuicki za murem Bazylianskim» шириною 3 пруту, а площею 34 пруту 80 прутиків⁷⁷ (846 кв. м). З опису ґрунтів Університету св. Володимира 1836 р. довідуємося, що 1812 р. Кременецька судово-освітня комісія віддала цю ділянку на емпітевтичному праві якомусь Петрові Поляновському⁷⁸. За планом 1846–1848 рр., на якому ділянка позначена № 430, вона належить Університету св. Володимира і перебуває на чинші в Марії Поляновської⁷⁹. Якби на момент народження Юліуша Словацького (1809 р.) ділянка й перебувала в руках його діда, а невдовзі перейшла до згаданого вище Поляновського, то вельми сумнівно, щоб пам'ять про Янушевського як про її користувача протрималася аж до початку ХХ ст.

Друга ділянка, за планом 1783 р., на якому вона позначена № 797, мала ширину 7 прутів 4 прутуки, а площу 75 прутів 50 прутиків і становила власність якогось шляхтича Санковського⁸⁰. За планом 1846–1848 рр., на якому стоїть під № 431, вона має 416 квадратних сажнів, 344 з яких займають двір і будівлі (причому одна з них, дерев'яна, позначена хрестиком, використовувалася як культова споруда), а решту 72 – сад і належить дворянину Миколаю Хлібовському⁸¹. Хто володів цією землею перед Хлібовським, невідомо. Не виключено, що це міг бути і Теодор Янушевський. У такому разі переказ, зафіксований на початку ХХ ст., мав би під собою ґрунт.

Але джерела містять дані про належність дідові Словацького ділянки

⁷⁵ Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30.

⁷⁶ Цей план, утрачений, мабуть, під час війни, відомий нам із невеличкої фотокопії, зробленої наприкінці 30-х рр. ХХ ст.

⁷⁷ ККМ, фонди, од. зб. III. 611

⁷⁸ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1068.

⁷⁹ Наприкінці ХІХ ст. та сама земля належала на емпітевтичному праві акушерці Олександрі Миколаївні Хлібовській, яка походила з родини Введенських (*Там же*. – С. 1068). 1902 р. садибу Миколи Йосиповича Хлібовського придбало чоловіче духовне училище (*Теодорович Н. И. История города Кременца...* – С. 76).

⁸⁰ ККМ, фонди, од. зб. III. 611

⁸¹ Наприкінці 70-х рр. ХІХ ст. ця ділянка належала вже дворянину Грабовському (*Четверкин Ф. Исторический очерк Волынской духовной семинарии...* – С. 986).

площею 112 прутів 88 прутиків або 464 сажні (2,1 ара), яка знаходилася в частині колишньої єзуїтської юридики, розташованій із протилежного, північного, боку ботанічного саду, по сусідству зі згаданою вище садибою Антонія Ярковського. З опису ґрунтів Університету св. Володимира 1836 р. відомо, зокрема, що 25 серпня 1818 р. гімназія надала цю землю на емфітевтичному праві мешканцеві Кременця Василеві Кохальському, а буквально через тиждень-другий останній відступив її Теодору Янушевському і вже 30 вересня того самого року адміністрація навчального закладу підтвердила укладену ними угоду. У тому самому документі відзначено також, що Янушевський збудував тут житловий будинок, сарай і конюшню⁸². На півночі садиба впиралася в дорогу на село Підлісці, що перетворилася з часом у вулицю Директорську, на південному сході – у вулицю, що виходила з цієї дороги й бігла попід стіною ботанічного саду (нині пров. Ботанічний), а на заході межувала із землею дворянина Яна Бендзинського⁸³. За планом 1846–1848 рр., на якому ділянка позначена № 169, вона належить духовній семінарії, але перебуває в користуванні графині Орловської. За даними Теодоровича, 1836 р., тобто незадовго до смерті, Янушевський відступив свою садибу якомусь Орловському, а останній перепродав згодом права на неї міщанинові Йосю Бернштейну. Наприкінці ХІХ ст. нею володіла на емфітевтичному праві вдова останнього Фейга Бернштейн із річним чиншем у розмірі 5 рублів 4 копійки⁸⁴. Нині ділянці, що належала Янушевському, відповідає садиба на вулиці ім. Бориса Харчука під № 6. До наших днів тут зберігся старовинний мурований будинок, тотожний, імовірно, споруді, позначеній на плані 1846–1848 рр., із зіркою Давида на фронтоні, що нагадує про іудейську родину Бернштейнів. По сусідству з цією ділянкою в мурі, що оточує ботанічний сад, є старовинний прохід, закладений зараз цеглою. Можливо, це і є та «furtka naszego dawnego mieszkania», про яку Юліуш Словацький згадує в одному зі своїх листів⁸⁵.

Садиба родини Бендзинських. Ян Бендзинський (1809–1845), відомий свого часу в Кременці фортепіаніст⁸⁶, за причетність до таємного товариства під керівництвом Шимона Конарського весною 1839 р. засланий на проживання в місто Курськ⁸⁷, потім повернувся в Кременець і 6 січня 1845 р. помер тут у віці 36 років⁸⁸. На плані Кременця 1846–1848 рр. з північно-західного боку ботанічного саду, по сусідству із садибою графині Орловської, а раніше Янушевських, під № 174 стоїть ділянка «спад[коємців] дворянина Івана [!]

⁸² Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1006–1007, 1097.

⁸³ Там же – С. 1006–1007, 1097. Пор.: ККМ, фонди, од. зб. 1 138.

⁸⁴ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1006–1007, 1097.

⁸⁵ Makowski S. Krzemieniec Słowackiego // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 124.

⁸⁶ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 33.

⁸⁷ Там само, од. зб. XIII. 623 (Справа про опіку над дітьми осіб, арештованих за приналежність до таємних товариств), арк. 22.

⁸⁸ Krzemienieckie nekropolie: Cmentarz Polski oraz polskie zabytki sztuki nagrobnej w Krzemieńcu / Oprac. B. Marcisz i S. Rudka. – Warszawa, 1999. – S. 35, № 21.

Бендзинського» загальною площею 1 312 квадратних сажнів, майже половину якої – 640 сажнів – займає двір і забудова, а решту – сад. У дворі три муровані споруди. Дві з них – одноповерховий флігель на сутеринах та двоповерховий палац – уціліли до наших днів і використовуються зараз як житлові будинки (вул. Бориса Харчука, 12, 14).

Садиба Джевецького. Вагома роль у житті гімназії і ліцею належала відомому громадському діячеві першої половини ХІХ ст. мемуаристові Юзефу Джевецькому (1772–1852)⁸⁹. Тісно зв'язаний із містом Кременцем, оскільки деякий час займав тут навіть посаду повітового маршалка, 31 травня 1812 р. він узяв у Кременецької судово-освітньої комісії на емфітевтичному праві ділянку землі, розташовану напроти садиби Чацького, з протилежного боку вулиці, відомої пізніше під назвою Директорська, з платою на користь гімназії чиншу в розмірі 22 руб. 50 коп. сріблом, на якій збудував потім два будинки, два флігелі й два ряди конюшень і сараїв⁹⁰. Частково садибу Джевецького видно на малюнку Зейдліца 1826 р. та на літографії, виготовленій за цим малюнком⁹¹; «dom [...] szefa Drzewieckiego» по сусідству з будинком Чацького згадує також у своїх мемуарах Ковальський⁹². До наших днів тут збереглися класицистичний двоповерховий палац (вул. ім. Бориса Харчука, 15) та напіврозвалений сарай, збудований, мабуть, ще Джевецьким.

Садиба Русселя. Стефан Руссель, колишній наполеонівський солдат, якого доля закинула в місто Кременець, викладав тут фехтування, що становило один з атрибутів життя дворянина⁹³. На плані Кременця 1846–1848 рр. під № 113 стоїть ділянка «спадкоємців колезького реєстратора Руселя [!]» площею 2 384 квадратні сажні з двома дерев'яними будинками. Садиба Русселя знаходилася на схилі гори Воловиці, наприкінці провулку Високого.

Садиба Савицького. Безпомісний дворянин Олександр Матейович Савицький⁹⁴ 1807 р. у віці 21 р. закінчив у Вінниці повітову школу й поступив у школу землемірів у Кременці, одночасно з навчанням в якій відвідував також і гімназію. Після закінчення школи як фундушовий учень він мав відслужити певну кількість років землеміром, але розпорядженням міністра освіти був звільнений від цього обов'язку й призначений у гімназію вчителем практичної геометрії, та через якісь «місцеві перешкоди» зайняти цю посаду не зміг. Через два роки керівництво Віленського університету призначило його помічником учителя фізики. Здійснивши потім на кошти Міхала Собанського поїздку за кордон і поглибивши там свої знання в галузі механіки та архітектури, Савицький повернувся до Кременця і 1 квітня 1822 р. став помічником

⁸⁹ Pachoński J. Z. Drzewiecki Józef... // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1939–1946. – Т. 5. – S. 414–415.

⁹⁰ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1009–1010.

⁹¹ Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – Il. 35, 37.

⁹² Kowalski F. [Krzemieniec i krzemieńczanie w latach 1819–1823]... – S. 498.

⁹³ Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 167. За даними видавця спогадів, Руссель народився 1762 р.

⁹⁴ Наукова бібліотека Вільнюського університету, відділ рукописів, ф. 2, КС 141, с. 559.

учителя механіки, а 1 липня 1824 р. зайняв посаду регенса школи геометрів та заступника вчителя практичної геометрії і топографічних малюнків⁹⁵. «Człowiek miernych zdolności, ale z korzyścią wykładał swój przedmiot i rzecz swoją znać musiał dobrze, – пише про нього Козерадський, – kiedy z jego nauki i przewodnictwa wyszło tylu dobrych jeometrów rządowych»⁹⁶.

Зі звіту Монюшка нам відомо, що 1823 р. Олександр Савицький уклав із ліцеєм угоду строком на три роки, за якою віддав під конвікт свій двоповерховий будинок у Кременці і наприкінці 1824 р. тут проживали 39 учнів, 4 дозорці за ними та регенс⁹⁷. Чи поновлювалася ця угода на наступні роки, невідомо. На плані Кременця 1846–1848 рр. є досить простора ділянка «надвірного радника Олександра Савицького» на схилі гори Воловиця під № 112 площею 11 десятин 222 квадратні сажні (504 саж. двору і забудови, 1 дес. 175 саж. саду, 9 дес. 1 455 саж. пасовища, 320 саж. яру і 168 саж. дороги), забудова якої складається з мурованого та перпендикулярного до нього дерев'яного будинків. Перший із них, двоповерховий із чотирма колонами, який легко впізнається на літографіях Кременця ХІХ ст. (найдавніша датована 1835 р.)⁹⁸, зберігся до наших днів (вул. Миру, 7).

Садиба Ульдинського. Юзеф Ульдинський, автор підручника стародавньої географії, надрукованого в Почаєві 1819 р., учитель, уроки якого відвідували навіть кременецькі дами, викладав у гімназії, а потім у ліцеї історію, а також був відомий у місті як колекціонер античних та старовинних польських монет. Під час переїзду ліцею 1833 р. в Київ за незалежний характер цього вчителя відправили на пенсію, знехтувавши блискучими знаннями та неабияким талантом лектора, хоча він навіть не мав ще відповідної вислуги та підходящого віку, тому Ульдинський далі жив у Кременці⁹⁹. За причетність до таємного товариства під керівництвом Шимона Конарського 1839 р. йому присудили відсидіти 6 місяців у фортеці з наступним «водвороненіем на место жительства с учреждением строгого полицейского надзора»¹⁰⁰. У списку парафіян 1847 р. значиться «ur[odzony] Uldyński Józef» віком 59 років та «Urbańska Apolonia, cór[ka] Klementego, słu[żąca]», віком 22 роки¹⁰¹. За планом Кременця 1846–1848 рр., скромна садиба колезького асесора Ульдинського площею 90 квадратних сажнів, позначена № 101, знаходилася в північній частині вулиці Горної. Нині її територія зайнята міським парком.

⁹⁵ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 76. Причиною спеціальної уваги до Савицького з боку властей та «місцевих перешкод» у його кар'єрі могла бути його праця «O koniecznej potrzebie dla Wołyniaków uczenia się języka rossyjskiego», видана 1811 р. російською мовою (див.: *Słowikowski A. Wspomnienia szkoły krzemienieckiej // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 480*).

⁹⁶ *Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 145*.

⁹⁷ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 85–86. 10 учнів конвікту жили по квартирах окремо.

⁹⁸ *Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – II. 6, 7, 9, 11, 12*.

⁹⁹ *Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 145*.

¹⁰⁰ ККМ, фонди, од. зб. XIII. 623, арк. 22.

¹⁰¹ *Там само*, од. зб. CXIX. 1 124 (Spis ludności znajdujących się w Parafii Kościoła Rzymsko-Katolickiego Krzemienieckiego roku 1847 uczyniony), арк. 22, позиція № 1 467.

Садиба родини Лефорта. Карл Лефорт (1769–1831), француз за походом, вихованець французької теологічної семінарії в Берліні та Гальського й Кенігсберзького університетів, магістр філософії і права, знавець семи мов, який починаючи з 1809 р. викладав у Кременці французьку мову та географію, причому дуже добре, і за дорученням Чацького навіть підготував і видав тут свій підручник французької мови¹⁰², також мав у місті, в яке його закинула доля, свою садибу. На плані Кременця 1846–1848 рр. з правого боку Тринітарської вулиці на виході її з вулиці Каталані під № 445 стоїть міська ділянка площею 124 квадратні сажні «на чинші в спадкоємців титулярного радника Лефора» з просторим дерев'яним (!) будинком. Про будинок Лефорта пише у своїх спогадах Кароль Вітте, відзначаючи, що ця одноповерхова мурована (!) споруда розташована на розі вулиць Огрудової (давніша назва вулиці Каталані) і Тринітарської¹⁰³.

Садиби лікаря Маєвського. Войцех-Альберт Маєвський, за спогадами Козерадського, деякий час був військовим хірургом австрійської армії, а коли відслужив належний йому строк і повернувся в Галичину, на запрошення графа Карвіцького переїхав у Росію і став лікарем у його маєтку Мізоч, а звідти перебрався в Кременець і почав працювати в дітищі Чацького. «Istotnie był to mierny bardzo lekarz», – пише мемуарист, що знав його не тільки як вихованець ліцею, а й як колега, оскільки теж був лікарем, і серед учнів побувало навіть переконання, начебто він усього лиш фельдшер¹⁰⁴. У Кременці Маєвський одружився з дочкою вчителя танців Францишка Шлянцовського Францишкою, у шлюбі з якою мав дев'ятеро дітей, але 1828 р. овдовів¹⁰⁵.

Навчальний заклад платив Маєвському за лікування учнів і підданих із маєтків навчального закладу та за уроки з вакцини за підручником професора Бекю 600 рублів сріблом¹⁰⁶. Маючи, очевидно, ще й додаткові заробітки, той нажив у Кременці аж три садиби, дві з яких, імовірно, здавав в оренду. Одна з них, на плані 1846–1848 рр. позначена № 443, знаходилася на вулиці Каталані на міській ділянці площею 182 сажні, яку займали двір і забудова з трьох мурованих споруд. Друга, площею 1 978 квадратних сажнів, на плані під № 435, була розташована в провулку, що відходив від вулиці Каталані; 430 сажнів тут займали двір і забудова (чотири муровані й одна дерев'яна споруди), а 1 548 – сад. Третя, площею 1 399 квадратних сажнів (841 сажень двору й забудови та 558 сажнів городу), на плані під № 351, лежала між Воскресенською вулицею та Потоком. З фрагмента акту про купівлю Юзефом Коженьов-

¹⁰² Там само, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 6–7. С. Кавин датує життя Лефорта 1775–1831 рр. (Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 164, przym. 66), але відомо, що 1824 р. йому було вже 55 років.

¹⁰³ Witte K. [Krzemień i liceum w latach 1824–1831] // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 529.

¹⁰⁴ Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 169. С. Кавин датує народження Маєвського 1777 роком і відзначає належне йому друге ім'я Войцех (*Ibid.* – S. 168, przym. 80).

¹⁰⁵ Похована поряд зі своїм батьком на Монастирському цвинтарі (див.: Krzemienieckie nekropolie... – S. 35, № 23).

¹⁰⁶ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 31.

ським у Кременці землі, оприлюдненого в магістраті 1824 р., відомо, що друга з перерахованих вище ділянок, суміжна з ділянкою, про яку йдеться в документі, уже належала тоді Маєвському і що він купив її в нащадків якогось Галька¹⁰⁷.

У першій і другій садибах до наших днів збереглися двоповерхові муровані будинки (вул. Словацького, 10; пров. Словацького, 2), площа та розташування яких, здається, ідентичні з тими, що на плані. На території третьої садиби до нас дійшов старовинний дерев'яний особняк, що теж, імовірно, зв'язаний із Маєвським (вул. Базарна, 7), але під час знімання плану 1846–1848 рр. його ще не було.

Садиба лікаря Качковського. Кільканадцять літ у Кременці проживав відомий свого часу лікар і громадський діяч Кароль-Мацей Качковський (1797–1867). У 1805–1815 рр. він, уродженець Варшави, навчався тут у Волинській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю, а 1821 р., здобувши в університеті у Вільні ступінь доктора медицини, збагатившись там досвідом перебування в масонській ложі «Добрий пастир» і польському патріотичному товаристві філоMATів, повернувся в місто своєї юності, зайнявся тут лікарською практикою і почав читати в лицей публічні лекції з гігієни, дуже популярні серед місцевої публіки, дві з яких 1826 р. навіть опублікував у Варшаві окремими брошурами¹⁰⁸. Відомо також, що безплатно лікував убогих учнів лицю¹⁰⁹.

У першій третині XIX ст. в Кременці було кільканадцять лікарів, але Качковського вважали найкращим і часто запрошували в панські садиби, навіть далеко від міста, тому він мав добрий заробіток¹¹⁰. Козерадський відзначає, що він був «najwięcej reputowany» серед лікарів і «był powszechnie używany i nie zawsze można go było znaleźć»¹¹¹. Вітте згадував, що «znakomity doktor Kaczkowski Karol, ulubieniec miasta i najdalszych jego okolic», жив в однопверховому мурованому будинку, який стояв на Огородовій вулиці, недалеко від будинку вчителя французької мови Лефорта¹¹². Ковальський додає, що тут часто збиралися гості¹¹³.

Зі згаданого вище акту про купівлю Коженювським землі довідуємося, що на півночі придбана ним ділянка межувала з ділянкою Качковських, за якою ішла ділянка Олійникова-Романовського, а далі – садиба Юзефа Мільо, що належала раніше Евзебіушу Словацькому¹¹⁴. Нині колишню садибу Качковського займає Кременецьке медичне училище (вул. Словацького, 12). На плані

¹⁰⁷ Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30, przyp. 1.

¹⁰⁸ Zakrzewski T. Kaczkowski Karol Maciej... // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964–1965. – T. 11. – S. 375–377.

¹⁰⁹ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 30–31.

¹¹⁰ Kowalski F. [Krzemieńczie i krzemieńczanie w latach 1819–1823]... – S. 504.

¹¹¹ Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 168.

¹¹² Witte K. [Krzemieńczie i liceum w latach 1824–1831]... – S. 529. Вулички при домі Качковського, якою, за словами мемуариста, повернули направо і добралися в двір лицю, насправді не було в натурі і немає на плані.

¹¹³ Kowalski F. [Krzemieńczie i krzemieńczanie w latach 1819–1823]... – S. 514.

¹¹⁴ Makowski S., Sudolski Z. W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30, przyp. 1.

1846–1848 рр. ця ділянка, площа якої становить 162 квадратні сажні, стоїть під № 442 і має у своєму складі великий мурований будинок, тотожний, гадаємо, частині існуючого нині корпусу училища. Огляд цієї споруди показує, що вона будувалася, щонайменше, у два етапи. Спочатку це був прямокутний у плані одноповерховий житловий будинок на сутеринах, розташований уздовж вулиці ім. Каталани, а потім у ньому добудували другий поверх та ще одне крило, перпендикулярне до існуючого.

1829 р., у віці 32 роки, Качковський отримав посаду професора Варшавського університету, а коли восени 1830 р. вибухнуло Листопадове повстання, став головним лікарем Польського війська¹¹⁵. Після поразки повстання він оселився у Львові, 1835 р. повернувся на деякий час у Кременець, потім переїхав у Володимир-Волинський, далі виїхав у свій маєток, 1842 р. переселився в Бердичів, де прожив 6 років, наступні 6 років провів в Одесі, 1854 р. переїхав у Житомир, а 1861 р. знову виїхав в Одесу. Під час Січневого повстання поляків 1864 р. російські власті вивезли старого вже лікаря, члена багатьох поважних європейських медичних товариств, змученого численними життєвими негараздами, у Воронежську губернію, звідки 1867 р. дозволили переселитися в Херсон, де невдовзі після приїзду він помер¹¹⁶.

Після виїзду 1829 р. у Варшаву садибу в Кременці Качковський міг продати, але більше ймовірно, що вона була конфіскована властями, коли стало відомо про його участь у повстанні, бо на плані 1846–1848 рр. вказана вище ділянка значиться як власність держави («казенное»).

Садиба родини Словацьких. Евзебіуш Словацький (1773–1814), у 1807–1811 рр. учитель вимови та поезії у Волинській гімназії, а далі – професор Віленського університету, улітку 1809 р. придбав у Кременці в міщан Кохальських чиншову міську ділянку, а 1813 р. відступив свої права на неї та збудований тут власним коштом житловий будинок і деякі інші споруди «na rzecz JW. Sobańskiego, człönka Komisji Sądowej Edukacyjnej»¹¹⁷. Під останнім слід розуміти Міхала Собанського (1755–1832), заможного шляхтича з Поділля, одного із соратників Чацького в справі заснування Волинської гімназії, з 1807 р. активного члена, а з 1817 р. голову Кременецької судово-освітньої комісії¹¹⁸. В акті 1824 р. про купівлю Коженювським землі відзначено, що садиба Словацького належала потім Ізидорові Собанському, а на момент спорядження цього документа нею володіла вже родина вчителя Мільо¹¹⁹.

Юзеф Мільо, виходець із П'ємонту, був у Кременці одним із приватних учителів французької мови¹²⁰. На плані 1846–1848 рр., користуючись яким, а також згаданим вище актом Коженювського 1824 р., спеціальна комісія, скликана 1939 р., точно встановила ділянку землі, яку займала садиба батьків

¹¹⁵ *Zakrzewski T. Kaczowski Karol Maciej... – S. 375–377.*

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ *Anusik Z. Sobański Michał h. Junosza... // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków, 1999. – Т. 39. – S. 433–437.*

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ *Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 164.*

Юліуша Словацького¹²¹, під № 440 стоїть міська ділянка площею 300 квадратних сажнів на чинші в Йосифа Мільо, зайнята дерев'яним будинком і невеличким садом.

У колишній садибі Евзебіуша Словацького до наших днів зберігся одноповерховий дерев'яний будинок на мурованих сутеринах (вул. Словацького, 14). Указаний на плані 1846–1848 рр., він міг бути споруджений як ним самим, так і Собанським чи Мільо. Нині тут літературно-меморіальний музей Юліуша Словацького.

Садиба Коженювських. Юзеф Коженювський (1797–1863), відомий польський письменник та освітній діяч, уродженець розташованого під Бродами села Смільно, провів у Кременці понад двадцять років життя – спочатку в ролі учня гімназії і лицю (1808–1819), а потім на посаді вчителя поезії та польської мови і літератури (1823–1833)¹²².

Повернувшись 6 серпня 1823 р. разом із дружиною Монікою з Опочинських, яку привіз із Варшави, у місто своєї юності, на гроші, позичені в князя Адама Чарториського (2 тисячі срібних рублів), молодий учитель придбав тут садибу¹²³, що складалася з двох суміжних ділянок. Зокрема, 17 червня 1824 р. він пред'явив у магістраті не раз уже згаданий вище контракт, за яким дворянин Пій Мальчевський, поміщик із Проскурівського повіту Подільської губернії, продав йому дві ділянки з розташованими на них будівлями. З опублікованого С. Маковським фрагменту цієї угоди, в якому йдеться лише про одну з цих ділянок, довідуємося, що вона становила частину колишньої юридики василіанського Богоявленського монастиря, на плані Кременця 1783 р. показаної під № 795 і 13 січня 1786 р. декретом задвірного королівського суду присудженої місту Кременцю; наприкінці 1806 р. міська економія надала цю ділянку на чинші нащадкам міщанина Духа Тарасюка, останні 1808 р. відступили свої права Захарію і Розалії фон Клінгенсберг Лізінським, а ті, у свою чергу, 1814 р. продали Пію Мальчевському з тим самим чиншем у розмірі 8 злотих на рік¹²⁴.

Друга ділянка була розташована на південь від першої і мала назву Козерадщина, оскільки спочатку належала Яну-Непомуцену-Мацею Козерадському. На початку 1805 р. останній продав її Бартоломею Домбському, а той спільно зі своєю дружиною Теклею із Загорських 1810 р. відступив своє надбання за 2 800 злотих Волинській гімназії. 1818 р. Кременецька судово-освітня комісія віддала цю землю на емфітевтичному праві Пію Мальчевському з щорічною платою 45 рублів сріблом, а він продав свої права подружжю Коженювських. На міській ділянці в Коженювських були будинок, флігель і конюшня, а на Козерадщині – сарай, колодязь та деякі інші будівлі¹²⁵.

¹²¹ *Makowski S., Sudolski Z.* W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30, przyp. 1.

¹²² *Kamińska A. E.* Józef Kożeniowski – uczeń i nauczyciel liceum krzemienieckiego // *Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego...* – S. 237–238.

¹²³ *Ibid.* – S. 239.

¹²⁴ *Makowski S., Sudolski Z.* W kręgu rodziny i przyjaciół Słowackiego... – S. 30, przyp. 1.

¹²⁵ *Теодорович Н.* История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1090–1091.

Перебравшись 1833 р. разом із ліцеєм до Києва, наступного року Коженівський отримав в Університеті св. Володимира посаду викладача латинської мови і римської літератури і вже не повернувся до Кременця, тому садибу, яка тут залишилася, 1837 р. продав¹²⁶.

За планом 1846–1848 рр., перша ділянка, позначена № 447, фігурує як міська земля площею 648 квадратних сажнів на чинші в поміщика Фелікса Радзимінського (401 сажень займають двір і дві дерев'яні споруди, одна з яких, чимала за розміром, була, мабуть, житловим будинком, а решту 247 сажнів – сад), а друга, позначена № 448, значиться як семінарська земля площею 2 224 квадратні сажні, що перебуває на чинші в камергера Дзембовського.

Садиба родини Юрковських. Вихованець Львівського університету Міхал Юрковський (1765–1833), філолог-еллініст, завдяки якому, як згадував потім один із його учнів, «poraz pierwszy Muzy heńskie ozwały się na Wołyniu rodowitym, a tak czarownym swoim językiem», наприкінці жовтня 1805 р. прибув на запрошення Чацького до Кременця і залишився тут до кінця життя¹²⁷.

Садиба вчителя знаходилася з південно-західного боку ботанічного саду, під горою Лихопекою, по сусідству із садибою відомого в місті правника Божидара Собкевича. Ділянку, якою він користувався, 1790 р. князь Януш Сангушко, тодішній кременецький вїйт, віддав на чиншовому праві міщанину Василеві Шимоновичу, той відступив її 1804 р. своєму швагрові Іванові Плясковському, а дружина останнього Марія, залишившись удовою, 16 березня 1807 р. продала свою садибу Міхалу та Юзефі з Генриків Юрковським і 12 травня 1812 р., так би мовити, постфактум, Кременецька судово-освітня комісія віддала цю землю Юрковським в емфітевтичне володіння з платою на користь гімназії чиншу на суму 6 рублів 75 коп. сріблом. За обміром 1812 р., площа ділянки становила 1 морг 102 пруги або 2 250 квадратних сажнів¹²⁸.

Міхал і Юзефа Юрковські мали дві дочки. Старша з них, Емілія, яка народилася близько 1805 р., 1822 р. вийшла заміж за француза Верделета, а наступного року під час нещасливих пологів померла разом із немовлям¹²⁹.

Зять Юрковських спочатку був у Кременці одним із приватних учителів французької мови і мав репутацію людини з неабияким педагогічним хистом, але до одруження вів спосіб життя, який у місцевому середовищі сприймався як легковажний і навіть розпусний. Глибоко переживши втрату дружини і дитини, Верделет став дуже набожним, прийняв навіть духовний сан і почав збирати кошти на шпиталь для убогих, який надумав спорудити. Нагромадивши деякий капітал, він придбав за Богоявленським монастирем ділянку землі, заклав там сад, збудував великий мурований будинок і почав облаштуву-

¹²⁶ Kamińska A. E. Józef Kozeniowski... – S. 237–238, 245.

¹²⁷ Plezia M. Jurkowski Michał... // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964–1965. – Т. 11. – S. 346.

¹²⁸ Теодорович Н. История первоначального устройства Волынской духовной семинарии... – С. 1066, 1097.

¹²⁹ Plezia M. Jurkowski Michał... – S. 346; Kozieradzki A. Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 174–175.

вати в ньому шпиталь та каплицю св. Емілії¹³⁰. «Miejsce szpitala jest przy klasztorze dzisiejszym bazylijańskim, dawniej reformackim, arcygodne, odosobione, obszerne i zdrowe», – відзначав у своєму рапорті Казимеж Монюшко, який перевіряв лицей восени 1824 р.¹³¹ Задум Верделета охоче підтримав згаданий вище лікар Качковський, який допоміг йому збирати кошти і дав згоду на медичну опіку над пацієнтами (з умовою, щоб хоча б два ліжка було відведено для убогих учнів лицю)¹³².

Опинившись під час Листопадового повстання в числі підозрілих і довідавшись у домі свого тестя, що його шукає поліція, француз утік із міста, а через кілька днів загинув – чи то від руки розбійника, чи від холери, що саме лютувала¹³³. Точно вказане Монюшком та мемуаристами розташування придбаної Верделетом землі та лаконічна характеристика будинку як великої мурованої споруди цілком достатні, щоб ототожнити закладену ним садибу шпиталю з ділянкою № 4 на плані 1846–1848 рр. загальною площею 1 десятина 2 137 квадратних сажнів (у тому числі 1 десятина 1 642 сажні саду) із великим мурованим будинком, розміщеною на початку вулиці Дубенської, зразу за мурами, що оточують територію Богоявленської церкви¹³⁴. Після поразки повстання садиба, в якій Верделет не встиг відкрити свій шпиталь, була, скоріше за все, конфіскована, тому на плані вона фігурує як власність держави.

Молодша з дочок родини Юрковських, Міхаліна, яка народилася 1811 р.¹³⁵, 1829 р. стала дружиною вчителя математики Гжегожа Гречини¹³⁶, вихованця Волинської гімназії і Віленського університету, відомого свого часу математика, який, починаючи з 1819 р., аж до закриття лицю викладав у Кременці геометрію, тригонометрію та алгебру. 1833 р. зять Юрковських переїхав разом із лицеем у Київ, наступного року отримав посаду в Університеті св. Володимира, потім був переведений у Харків, а на початку 1840 р. помер там у віці 44 роки¹³⁷. Після смерті чоловіка Міхаліна повернулася з дітьми в Кременець, де на неї чекала садиба батьків. У списку місцевих католиків 1847 р. значаться «Hreczypowa Michalina, cór[ka] Michała, z Jurkowskich, wdo[wa]», віком 36 років, і дві її дочки: «Emilia, Grzegorza żo[na], Nemexa»

¹³⁰ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 174–175.

¹³¹ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. 1 075, арк. 82.

¹³² Там само.

¹³³ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 174–175.

¹³⁴ У результаті остаточної ліквідації в Російській імперії уніатської церкви (1839) василіанський Богоявленський монастир у Кременці припинив існування, а його храм чверть століття діяв лише як парафіяльна церква.

¹³⁵ Народження Міхаліни датують також і 1809 р. (*Plezia M.* Jurkowski Michał... – S. 346), але дані про її вік, указані в списку парафіян 1847 р. та в написі на надгробку, переконливо свідчать на користь 1811 р.

¹³⁶ *Ibid.* – S. 346.

¹³⁷ *Hoffmann-Piotrowska E.* Matematyka i matematycy w szkole krzemienieckiej // *Krzemieniec: Ateny Juliusza Slowackiego...* – S. 57–59; *Гофман-Піотровська Е.* Математика і математики і гімназії і лицей в Кременці // *Волинські Афіни. 1805–1833...* – С. 204–205.

віком 17 років, та «Adelayda» віком 14 років¹³⁸. На плані Кременця 1846–1848 рр. на розі вулиці Каталані і провулку, який від неї відходить (тепер пров. ім. Словацького) під № 432 стоїть ділянка «статської радниці Гричинової» загальною площею 1 десятина 2 332 квадратні сажні, зайнята двором і забудовою (297 сажні), садом (1 709 сажнів), пасовищем (2 330 сажні) та яром (396 сажнів). 11 червня 1868 р. Міхаліна Гречина померла в Кременці у віці 57 років і була похована на Монастирському цвинтарі¹³⁹.

Садиба Сциборських. Міхал Сциборський (1767–1847) з 1806 р. викладав у Кременці математику, а з 1812 р. протягом семи літ займав посаду директора навчального закладу, з якої 1819 р. пішов на пенсію¹⁴⁰. Після смерті колишнього директора в садибі, яка йому належала, залишилася його вдова зі своєю сестрою. У списку католиків Кременця 1847 р. фігурують «ur[odzona] Ściborska Klara, cór[ka] Jana [ze] Stobnickich, wdo[wa]», віком 55 років, та «Stobnicka Pelagia, siostra» (пані Сциборської), віком 56 років¹⁴¹. За планом 1846–1848 рр., на якому ділянка «колезької радниці Сциборської» позначена № 428, вона знаходилася по сусідству з колишнім ліцеєм, на розі вулиць Горньої та Каталані, і мала площу 154 квадратні сажні, а забудова її складалася з двох розміщених паралельно будинків, один з яких дерев'яний, а інший – мурований. До наших днів у цій частині міста зберігся двоповерховий старовинний мурований будинок, який за своїм розташуванням та конфігурацією відповідає мурованому будинку садиби Сциборських на згаданому вище плані (вул. Словацького, 5).

Садиба Войцеха Янковського. З посімейного списку «заслуженого вчителя Волинського ліцею доктора філософії Войцеха Янковського», підписаного ним 20 грудня 1832 р., довідуємося, що він мав тоді 63 роки і володів у Кременецькому повіті селом Жолобки, де й проживав зі своєю родиною (дружина Катерина Францівна віком 57 років; сини Антоній-Осафат-Щасний віком 21 рік та Александер-Теодор-Анджей-Павел віком 20 років; брат Павел віком 48 років, який мав ранг колезького асесора; племінник Геронім, син Миколая, Янковський, віком 24 роки); у додатковому списку вказана сестра господаря Маріанна Осипова з Янковських Яновська віком 52 роки з позначкою, що вона приписана в Кременці¹⁴². У документі відзначено також, що на підтвердження свого дворянського походження Янковські мали декрет Волинського дворянського депутатського зібрання № 110 від 20 червня 1803 р., на основі якого їх уписали в VI частину родовідної книги дворян Волинської губернії, та додатковий декрет від 21 липня 1832 р.¹⁴³ Останній із цих актів, виданий під час чисток, що почалися після повстання 1830–1831 рр., остаточно закріпив за ними дворянські права.

¹³⁸ ККМ, фонди, од. зб. СХІХ. 1 124, арк. 7 зв., позиція № 403.

¹³⁹ Krzemienieckie nekropolie... – S. 35–36, poz. 24.

¹⁴⁰ Шмит А. Директори і префекти гімназії та ліцею... – С. 56.

¹⁴¹ ККМ, фонди, од. зб. СХІХ. 1 124, арк. 18, позиція № 1 175.

¹⁴² Державний архів Житомирської області, ф. 146, оп. 1, спр. 496 (Посімейні списки дворян Кременецького повіту. 1832), арк. 139–142.

¹⁴³ Там само.

Крім села Жолобки, середній із трьох братів Ярковських мав також садибу в місті Кременці, де потім жила його родина. За списком парафіян 1847 р., її склали «Jarkowska Katarzyna, cór[ka] Franciszka, wdowa», віком 66 років¹⁴⁴, та «Jarkowski Antoni, syn Wojciecha», віком 37 років¹⁴⁵. На плані 1846–1848 рр. між вулицями Горньою і Тринітарською під № 477 розташована садиба «спадкоємців учителя Ярковського» площею 252 квадратні сажні, на якій є дві дерев'яні й одна мурована споруди. На плані Кременця 30-х рр. ХХ ст. згадані будівлі значаться під № 37 і назвою «Mienie opuszczone» у групі «Stare dworki szlacheckie»¹⁴⁶.

Очевидно, Войцехові Ярковському та його родині деякий час належала і згадана вище садиба № 162 на вулиці Директорській, яка залишилася після брата Антонія.

Садиба Бессера. Із Віллібальдом Бессером (1784–1842), вихідцем з австрійського міста Інсбрук, доктором медицини і відомим свого часу ботаником, який із 1809 р. викладав у Кременці натуральну історію і видав ботанічним садом, 1834 р. виїхав у Київ, а 1841 р., будучи вже на пенсії, повернувся в місто своєї молодості й найшов тут місце вічного спочинку¹⁴⁷, пов'язують у Кременці будинок № 2 на вулиці Драгоманова (колишня Завальна, потім Тринітарська). Єдиним аргументом на користь того, що саме тут знаменитий учений доживав віку, є глухий переказ, відомий з уст кременчанки Ірини Сандецької, якій цей будинок належить від середини 40-х рр. минулого століття. Джерел, з допомогою яких можна було б перевірити достовірність цього переказу, виявити не вдалося. На плані 1846–1848 рр. ця садиба стоїть під № 478 і належить якійсь дворянці Келкевич.

Садиба родини Пічманна. Уродженець Трієсту австрієць Йозеф Франц Йоганн Пічманн (1758–1834), вихованець, а потім і дійсний член Віденської академії мистецтв, який, на думку спеціалістів у галузі історії образотворчого мистецтва, у першій третині ХІХ ст. був найкращим на Волині портретистом і залишив по собі чималу мистецьку спадщину, починаючи з 1806 р., понад чверть століття жив у Кременці й займав тут у гімназії, а потім у ліцеї посаду вчителя малювання¹⁴⁸. Після смерті художника його родина залишилася в Кременці. У списку католиків 1847 р. значаться «ur[odzona] Pitschmanowa Agnieszka, cór[ka] Jana, sowietnikowa, wdo[wa]», віком 70 років та «Pitschmanowa Karolina, cór[ka] Bazylego z Zalewskich», віком 28 років¹⁴⁹; в аналогічному списку 1848 р. вказана лише «Pitschmanowa Agnieszka, cór[ka]

¹⁴⁴ ККМ, фонди, од. зб. СХІХ. 1 124, арк. 8, позиція № 439.

¹⁴⁵ Там само, арк. 8 зв., позиція № 481.

¹⁴⁶ Plan miasta Krzemieńca. – Skala 1:10 000. – Lwów: Zakład Graf. S. A. Książnica-Atlas, b. r.

¹⁴⁷ Grębecka W. Willibald Besser (1784–1842) // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 404–411; Грембецька В. Ботаніка в Кременці: люди, навчання, дослідження // Волинські Афіни. 1805–1833... – С. 176–180.

¹⁴⁸ Makowska U. Malarze i rysownicy w Krzemieńcu w pierwszej połowie XIX wieku // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 439–449; Маковська У. Мистецтво в Кременці в першій половині ХІХ століття // Волинські Афіни. 1805–1833... – С. 137–142.

¹⁴⁹ ККМ, од. зб. СХІХ. 1 124, арк. 16, позиція № 1 026.

Jana, sówietnikowa», віком 71 рік¹⁵⁰; у списку 1877 р. фігурують «ur[odzony] Pitrhmann [!] Jan, syn Józefa», віком 58 років та його «żona Karolina, cór[ka] Bazylego z Zaleskich», віком 51 рік¹⁵¹. На плані Кременця 1848 р. з лівого боку вулиці Тринітарської, напроти сучасної вулиці Спортової, під № 458 стоїть ділянка «спадкоємців учителя Пічманна» загальною площею 243 квадратні сажні (199 сажнів займає двір і великий дерев'яний будинок, а решту 44 сажні – город). До наших днів від цієї садиби, на території якої тепер розташовані два будинки пізнішого часу (вул. ім. Михайла Драгоманова, № 10; вул. ім. Михайла Коцюбинського, № 5), збереглися тільки фрагменти зафіксованої на плані старовинної мурованої огорожі.

Садиба Пясецького. «Tańców, mianowicie naszych narodowych, – повідомляє Козерадський, – najlępiej uczył Piasecki [...]»¹⁵². За планом 1846–1848 рр., садиба «дворянина Пясецького», на якому вона позначена № 457, знаходилася наприкінці вулиці Тринітарської, зразу за садибою Юзефа Пічманна, і мала площу 255 квадратних сажнів. Розташований на ній дерев'яний будинок уцілів до наших днів, але відноситься зараз уже до сусідньої вулиці (вул. Коцюбинського, 7).

Садиба родини Лензі. Приятель Пічманна італієць Джіовані Лензі (1763–1832), уродженець міста Піза в Тоскані, вихованець Неаполітанської консерваторії і відомий свого часу музикант, протягом трьох років був у Петербурзі першим скрипалем придворного оркестру, потім деякий час грав у містечку Романів в оркестрі графа Юзефа Лінського, а з 1808 р. до кінця свого життя працював у гімназії та ліцеї в Кременці вчителем музики¹⁵³. У спогадах Козерадського прізвище музиканта подане у формах *Lenci* та *Lenczy*¹⁵⁴. На плані Кременця 1846–1848 рр. за перетином вулиць Завальної та Жолобівської (тепер Старі Вали і Старого Детюка) під № 520 стоїть ділянка «спадкоємців учителя Ленчого» площею 1 735 квадратних сажнів (192 саж. двору й забудови та 1 543 саж. саду) з розташованим на ній одним дерев'яним будинком.

Садиба Клембовського. Вихованець Волинської гімназії та Віленського університету, з 1814 до 1826 р. Бонавентура Клембовський працював у Кременці асистентом учителя малювання, після завершення освіти та закордонної мандрівки знову приїхав у місто своєї юності, 1833 р. перебрався в Київ, де на початку наступного року отримав в Університеті св. Володимира посаду вчителя малювання, 1839 р. був переведений у Харків, а вийшовши 1844 р. на пенсію, повернувся в Кременець і залишився тут до кінця своїх днів¹⁵⁵. Останню прижиттєву згадку про нього містить список католиків 1877 р., де

¹⁵⁰ Там само, од. зб. СХХ. 1 124 (Spis ludności znajdujących się w Parafii Kościoła Rzymsko-Katolickiego Krzemienieckiego roku 1848 uczyniony), арк. 15, позиція № 131.

¹⁵¹ Там само, од. зб. СХХІІІ. 1 128, арк. 12 зв., позиція № 157.

¹⁵² *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 176.

¹⁵³ *Шамаєва К.* Роль Волинського ліцею в художньо-естетичній освіті // Волинські Афіни. 1805–1833... – С. 157.

¹⁵⁴ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 166.

¹⁵⁵ *Derwojed J.* Bonawentura Klembowski – malarz krzemieniecki // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 422–427.

він значиться як «ur[odzony] Klembowski Bonawentura, syn Franc[iszka]», віком 77 років¹⁵⁶. За планом 1846–1848 рр., на якому садиба «титулярного радника Бонавентури Клембовського» зі скромним дерев'яним будиночком позначена № 474, вона мала площу 133 квадратні сажні (56 саж. двору і забудови та 77 саж. саду) і знаходилася на лівому боці вулиці Горньої (у південній її частині, тепер вул. ім. Михайла Коцюбинського) зразу за перетином із вулицею Попереочною (тепер вул. ім. Уласа Самчука). Нині ділянка, яку вона займала, вільна від забудови.

Садиба Тецлава. Серед інтелігенції Кременця першої третини XIX ст. вихованець ліцею Евстахій Івановський згадує старого вчителя Тецлава, який працював у місті ще з кінця XVIII ст. і в середині 1820-х рр. був уже на пенсії¹⁵⁷. Восени 1824 р. Францишек Тецлав виконував ще в ліцеї функції регенса платного конвікту¹⁵⁸. На плані 1846–1848 рр. під № 461 на вулиці Горній стоїть мініатюрна садиба «спадкоємців дворянина Тецлава» площею 168 квадратних сажнів, зайнята дерев'яним будинком і подвір'ям. Нині ділянка, яку вона займала, вільна від забудови (перед будинком № 7 на вул. Коцюбинського).

Садиба родини Вердоєна. Француз Вердоєн (Verdoyen), один із приватних учителів, які працювали в Кременці, мав тут репутацію доброго педагога і знавця французької мови¹⁵⁹. На плані 1846–1848 рр. є дві садиби «спадкоємців іноземця Вердоєна». Одна з них, під № 185, площею 292 квадратні сажні, зайнята забудовою і невеличким садком, розташована недалеко від колишньої Дубенської брами, а інша, під № 462, площею 195 сажнів, зі скромним дерев'яним і видовженим мурованим будинками, господарськими спорудами й мініатюрним садком, лежала наприкінці південної вулиці Горньої, на повороті її вниз, до Вишневецької. Мурований будинок уцілів тут до наших днів і нині використовується як житло (вул. ім. Михайла Коцюбинського, 8).

Садиба Годоби. Ігнатій Годоба був у Кременці одним із приватних учителів музики¹⁶⁰. За планом 1846–1848 рр., на якому садиба «спадкоємців учителя Ходоби (!)» позначена № 463, вона була розташована на вулиці Горній зразу за садибою Вердоєна і мала площу 542 квадратні сажні.

Хутір Мінчука. Мемуаристи, які пишуть про Кременець першої половини XIX ст., не раз прямо або опосередковано згадують хутір Мінчука, який ліцеїсти відвідували під час прогулянок околицями міста. «Biedniejsi, a z większą korzyścią dla zdrowia, używali pieszych przechadzek po górach i futorach, – пише Козерадський, – a celem takich przechadzek najczęściej była góra Czercza, a na niej futor Mińczuka, u którego oprócz miodu w plastrach zawsze były weszłe w sławę tradycyjną perogi z serem»¹⁶¹. Юзеф Коженювський згадує

¹⁵⁶ ККМ, од. зб. СХХІІІ. І 128, арк. 6 зв., позиція № 75.

¹⁵⁷ *Iwanowski E.* Młodzieńcze lata moje. Rok 1825 [w Krzemieńcu] // *Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego...* – S. 548.

¹⁵⁸ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. І 075, арк. 88.

¹⁵⁹ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 166.

¹⁶⁰ ККМ, фонди, од. зб. LXXXVII. І 075, арк. 33.

¹⁶¹ *Kozieradzki A.* Wspomnienia z lat szkolnych... – S. 190.

в «Тадеуші Безіменому» про «składkowe podwieczorki u Mińczuczki»¹⁶². На пироги пані Мінчукової натрапляємо також у спогадах Кароля Вітте¹⁶³. Хутір фігурує і в записках дочки Козерадського. Старого Мінчука вона не пам'ятала, але закладену ним традицію вгощали мандрівників продовжили його сини, правда, серед кременчан побутувало переконання, що пироги вже вдвічі менші¹⁶⁴. За планом 1846–1848 рр., на горі Черча, приблизно там, де нині починається вулиця Плитниця-2, була садиба заможного міщанина Микити Мінчука загальною площею 4 десятини 1 612 квадратних сажнів (у тому числі 294 сажні двору й забудови, 2 265 сажнів городу, 1 726 сажнів саду і 2 десятини 2 127 сажнів лісу), позначена № 716. Очевидно, це і є той славетний хутір Мінчука.

***

Таким чином, використані нами архівні матеріали дозволили встановити розташування значної кількості садиб і будинків, зв'язаних з інтелектуальним життям Кременця під час функціонування тут гімназії і ліцею. Вивчення плану міста 30-х рр. ХХ ст.¹⁶⁵, що відображає забудову, яка була до знищень, завданих Другою світовою війною, та інтенсивних перебудов і перепланувань наступних десятиліть, а також огляд відповідних ділянок у натурі показує, що колишні садиби працівників дітища Чацького та інших осіб, причетних до цього навчального закладу, можна віднайти в сучасній забудові міста, причому чимало будівель, про які йдеться, збереглося до наших днів.

¹⁶² Kożeniowski J. [Krzemieniec około roku 1823] // Krzemieniec: Ateny Juliusza Słowackiego... – S. 524.

¹⁶³ Witte K. [Krzemieniec i liceum w latach 1824–1831]... – S. 538.

¹⁶⁴ Świdarska M. Ze wspomnień małej Krzemieńczykanki. – Wyd. 2. – Kraków, 1928. – S. 18.

¹⁶⁵ Plan miasta Krzemieńca. – Skala 1:10 000. – Lwów: Zakład Graf. S. A. Książnica-Atlas, b. r.

Оксана Карліна

ФУНКЦІОНУВАННЯ МАГІСТРАТУ МІСТА КРЕМЕНЦЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – У 50-х РОКАХ XIX ст.

Початок роботи магістрату Кременця після третього поділу Речі Посполитої та приєднання всієї Волині до Російської імперії слід датувати серпнем 1796 р. Саме тоді до Волинського губернського магістрату як вищого апеляційного й ревізійного інституту для міських станів із повітових міст стали надходити рапорти про відкриття магістратів у нових політичних реаліях¹, а 1797 р. вийшов указ Сенату про утворення судових органів у губерніях за новим штатним розписом². Одразу з початком їх роботи, у тому числі й магістратів, виникла низка проблем, які «генерал-лейтенант, военный губернатор Каменца-Подольского, управляющий Минскою, Волынскою и Подольскою губерниями» Олександр Андрійович Беклешов проаналізував разом зі своїми чиновниками й у кількох рапортах Сенату запропонував їх вирішення з урахуванням ситуації в краї та практики роботи судових установ, що склалася в Білорусі. Ці рапорти послужили основою для нових указів Сенату, якими уточнювалося правове регулювання роботи місцевих органів управління в зазначених губерніях, у тому числі й магістрату Кременця.

Насамперед Беклешов пропонував затвердити використання в магістратах польської мови, оскільки в них не передбачалася посада перекладача³, а раніше за розпорядженням генерал-губернатора Т. І. Тутолміна в усіх судових установах документація мала вестися російською мовою відповідно до форм, прийнятих «в великорусских присутственных местах»⁴. Указом від 29 вересня 1797 р. Сенат погодився з пропозицією Беклешова, пославшись при цьому на іменний указ від 12 грудня 1796 р., за яким «сии нижние судилища оставлены на своих правах и привилегиях»⁵.

---

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 946, оп. 1, спр. 1, арк. 43, 60, 92 зв., 102.

² Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 363, оп. 1, спр. 10, арк. 60, 62.

³ Там само, арк. 62.

⁴ ЦДАК України, ф. 946, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

⁵ ДАВО, ф. 363, оп. 1, спр. 10, арк. 207 зв.

Управитель губерній розпорядився також щодо нової документації, яку мав вести магістрат. Насамперед сплата державного мита з поданих позовів та фінансових документів, внесених до актових книг, або витягів із судового мала бути зафіксована в книзі доходів, а самі кошти наприкінці кожного місяця слід було здавати в повітове казначейство. Крім того, магістрат, як і кожен судовий орган, мав вести реєстри «всем получаемым указам, сношениям, рапортам и другим по делам службы текущим бумагам с равномерным положением судейскою рукою по каждой бумаге резолюции, и с которых сочиняется ежедневный журнал или поденная записка всем упражнениям суда»⁶. Тобто в журналі мали бути зафіксовані кожен документ, який надійшов до магістрату і з яким знайомилися члени магістрату, та прийняте після його обговорення рішення. Отже, журнал перетворювався на короткий протокол засідань магістрату.

Беклешов запропонував також новий порядок оформлення в судах і магістратах карних справ та надсилання їх відповідно до указу Сенату від 6 лютого 1797 р. до вищої судової інстанції. Після закінчення слідства всі матеріали (покази свідків, постраждалих і підозрюваних, огляд місця події тощо) мали скласти одну справу, з якої слід було зробити витяг («екстракт»), вказати, під які закони підлягає розглядуваний проступок і які покарання передбачені за його здійснення, та додати свою судову постанову. Потім цей витяг треба було направити до головного суду губернії, щоб тому «осталось только произвести по делу ревизию и учинить вершение»⁷. Виконання судових рішень у місті покладалось на городничого. Сенат погодився з усіма цими пропозиціями, крім однієї: до головного суду слід було подавати всі матеріали справи, скріплені підписом секретаря, і там уже мав готуватися її екстракт, оскільки в нижчих судах і магістратах його кваліфіковано не зроблять⁸. Насправді ж, як свідчить документація магістрату міста Володимира 1830-х років, такі екстракти досить якісно складались і в самому магістраті.

У наступному рапорті до Сенату Беклешов зазначав⁹, що в затвердженому штатному розписі губерній магістрати мають створюватись у містах, де є купці та міщани, і утримуватись за рахунок міських доходів відповідно до їхніх прав і привілеїв. Управління в усіх повітових містах і деяких містечках, які мали ці права й привілеї, здійснювалось за нормами магдебурзького права, а магістрати склалися з президента й ратманів, вибраних міською громадою. Сенат постановив залишити в судах і магістратах порядок «на том самом основании, на каком до присоединения сего края в тех судах существовал»¹⁰.

Генерал підкреслив, що підсудними магістратам були лише міщани-християни, а євреї судились у гродських і земських судах, кагалах та суді землевласника. Тепер усі євреї записані до стану купців або стану міщан, тому по-

⁶ Там само, арк. 63.

⁷ Там само.

⁸ Там само, арк. 208.

⁹ Там само, арк. 60–61 зв.

¹⁰ Там само, арк. 208.

винні підлягати суду магістрату, а не земському чи поміщицькому. Повноваження кагалів обмежувалися розглядом справ, що стосувалися духовенства, обрядів і віри. Євреї отримали право брати участь у виборах магістрату і бути до нього обраними, а також займати інші громадські посади в місті. Ті з них, що мешкали в повіті, теж мали бути підсудні магістрату повітового міста.

Управитель губерній вказав ще на одну відмінність в організації міського самоврядування «за королей польских»: до міських доходів не входив „винный или питейный по городам доход”, який називався чоповим. «По присоединению под самодержавный всероссийский скипетр» цей дохід був залишений містам «наравне с Белоруссиею и Малороссиею». Однак уже на початку ХІХ ст. він був віднесений до державних доходів і замінений фіксованою для кожного міста дотацією з державного бюджету.

У містах вводилася посада городничого, якому належало «начальное на месте исследование по полиции всякого насилия или преступления, а также приведение в действие всех судебных приговоров», тому у війтівському суді, на думку Беклешова, не було потреби¹¹. До цього Сенат додав наступне положення: «при всех обследованиях и осмотрах на месте в городе брать купно с городничим от магистрата два члена, коим и крепить обще с ним все записи и журналы и отправлять оные куда следует будет»¹². Магістрати мали розглядати цивільні та карні справи, але «в случаи присуждения мещанина к лишению жизни или чести, или торговой казни [...] такие дела и приговоры вместо губернского магистрата [на цей час ліквідованого – ОК] [следует вносить] прямо в уголовный департамент главного суда» губернії. Для незадоволених рішеннями магістрату з цивільних справ апеляційною інстанцією мав бути департамент із цивільних справ головного суду губернії.

Що стосується містечок, «предъявляющих равномерные привилегии на право мещанское и на учреждение магистратов», то вони звернулися з проханням до колишнього губерньського магістрату «о введении их в наданные по тем привилегиям преимуществы». Однак проти цього виступили власники містечок, тому попередній управитель губерній запропонував «не приводить в исполнение и учиненных решений губернскими магистратами о утверждении которых либо из тех привилегий до воследования высочайших подтверждений» і Беклешов погодився з цим.

На початку 1798 р. Беклешов надіслав до губерньського правління документ, в якому на основі законів з урахуванням існуючої практики визначив порядок виборів магістрату. Насамперед він підтвердив, що «магистраты по здешним правам и особо данным привилегиям должны быть оставлены в городах Житомире, Овруче, Луцке, Владимире, Кременце, Ковле и местечке Дубно, кои все имеют привилегии на учреждение магистратов по магдебургскому праву». Оскільки «в тех привилегиях назначено, по сколько имянно избирать в магистрат и под каким точно названием присутствующих, то и следует избранно быть самое то число из мещан христианского закона».

¹¹ Там само, арк. 60 зв.

¹² Там само, спр. 14, арк. 72.

Однак ще за його попередника, виходячи з указу Сенату від 3 травня 1795 р., «избрано было в члены бывших городских магистратов из еврейского общества в каждом городе третья часть противу христиан, то есть по два ратманы», тому й надалі євреї мали становити третину складу магістрату й разом із ратманами-християнами чинити правосуддя.

Розглянувши зазначений документ, губернське правління постановило повідомити міські громади, які мали привілеї, щоб вони провели «на основании данных им от прежних королей и Речи Посполитой привилегий выборы урядников с теми названиями и толикое число, как в привилегиях назначено, не устрания отнюдь от выборов евреев». Самі вибори мали продовжуватися не більше трьох днів¹³.

Вибори магістрату проходили що три роки на підставі указу губернського правління, в якому визначався місяць їх проведення. Одночасно проходили вибори на різні громадські посади: депутатів квартирних комісій, кагальних єврейської громади міста, гмінних громади міщан-християн, присяжних оцінювачів майна, рабинів і старшин єврейських молитовних будинків. Усі ці вибори проводилися «под предводительством президента магистрата при наблюдении за порядком гг. городничего и уездного стряпчего»¹⁴. Підготовкою виборів займалися члени магістрату, повноваження яких закінчувались. Вони мали скласти «именные списки имеющих право участвовать в городских выборах», а також на них покладалось «приготовление сведений о подсудимости и прикосновенности [к судебным] делам некоторых из них, имеющих право участвовать у выборах» і визначення термінів, «особо на произведение общественных выборов по городу, к которым вызываются обыватели из местечек, в уезде состоящих, и особо на выборы, долженствующие быть на местах пребывания, так дабы выборы один другим не делали преграды»¹⁵. Для складання списків виборців магістрат просив городничого, аби той оголосив кагальним і гмінним, щоб ті на визначений день «пригласили купцов и почтеннейших жителей, судом не опороченных» до магістрату «с нужными сведениями или ревизскими сказками». Для участі у виборах мали з'явитися купці та міщани (християни і євреї), які мешкали в містечках повіту, про що їх мав повідомити повітовий стряпчий. Крім того, магістрат посилав їм «понудительные повестки с нарочными». Після проведення виборів (не пізніше, ніж через два тижні) магістрат подавав списки осіб, вибраних на відповідні посади (так звані «баллотированные списки»), до губернського правління на затвердження. У цих списках вказували прізвище, ім'я, по-батькові тих, хто балотувався, із зазначенням, на яку посаду і скільки голосів отримав «за» та «проти». Після затвердження вибрані особи мали скласти в магістраті перед «поліцейськими чинами» присягу й на другий день приступити до виконання своїх обов'язків. Як правило, від оголошення указу про проведення виборів до початку роботи магістрату в новому складі проходило півроку.

¹³ Там само, арк. 56.

¹⁴ Там само, ф. 368, оп. 1, спр. 56, арк. 3.

¹⁵ Там само, арк. 3–3 зв.

Засідання магістрату, які відбувалися кожного дня, крім суботи й неділі, а також великих церковних і державних свят (дні народження імператорської родини, коронації, шлюбу тощо), а починалися о 8-й годині ранку й закінчувались о 14-й год. дня, проходили за обов'язкової участі членів магістрату і його секретаря під головуванням президента магістрату. В разі відсутності секретаря (через хворобу або відпустку) його заміняв старший за посадою член канцелярії магістрату. Питання та документи, які мали бути розглянуті на черговому засіданні, визначав секретар. Коли не було ніяких справ для обговорення (що в магістраті Кременця траплялося рідко), то засідання не відмінялось, а члени магістрату займалися вивченням законів, про що в журналі робився відповідний запис.

Відповідно до указу Сенату від 25 лютого 1801 р.¹⁶ секретар магістрату призначався «для восстановлення в городовых магистратах и ратушах желаемого порядка». Право вибору кандидата на цю посаду належало магістрату, але затверджувати його мав Сенат за поданням губернського правління. При цьому не ставилось конкретних вимог до претендента. Він мав лише дати особисту згоду і бути здатним виконувати посадові обов'язки. Як і раніше, джерелом виплати зарплати секретарю залишалися міські доходи. Посада секретаря магістрату була віднесена до 14-го класу табеля про ранги.

На практиці секретаря магістрату призначало губернське правління, але кандидат на посаду спочатку звертався до магістрату з відповідною заявою, додаючи до неї необхідні документи: витяг із метричної книги про народження, який засвідчував також приналежність до конфесії, копію документа про затвердження батька (чи діда) Герольдією в дворянстві, документ про освіту (якщо такий був). З попереднього місця роботи він мав отримати згоду на переведення. Якщо кандидат на посаду секретаря магістрату звільнився з державної служби (тобто перебував «у відставці»), то він подавав також послужний список. Розглянувши подані документи, магістрат або звертався до губернського правління з проханням призначити кандидата на вакантну посаду секретаря, або відмовляв йому, мотивуючи причину відмови. Губернське правління не завжди брало до уваги подання магістрату.

Секретар ніс разом із ратманами персональну відповідальність за роботу магістрату. Тому коли в лютому 1843 р. кременецький магістрат був звинувачений у протизаконних діях, то губернське правління усунуло з посад усіх його членів разом із секретарем Хворовим, котрого визнано головним винуватцем порушень¹⁷.

Нагляд за роботою магістрату Кременця як судового органу влади здійснював повітовий стряпчий; крім того обер-прокурор періодично направляв своїх чиновників для проведення ревізії «присудственных мест», у тому числі й магістратів¹⁸. Інколи між магістратом, насамперед бургомістром, і повітовим стряпчим виникали суперечки щодо ефективності роботи магістрату.

¹⁶ Там само, ф. 363, оп. 1, спр. 44, арк. 88.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 457, спр. 52, арк. 18.

¹⁸ ДАВО, ф. 368, оп. 1, спр. 84, арк. 28 зв.

У судовому й господарському відношеннях магістрату Кременця підлягали всі ті жителі міста, які належали до станів купців, міщан, «граждан» і «вольных людей», а також купці й міщани (християни та євреї), які мешкали в містечках повіту (Почаїв, Вишневець, Ланівці, Шумськ, Рахманів, Бережці, Радивилів, Олексинець, Катербург, Ямполь, Вишгородок, Білозірка). У містечках, що майже всі були в приватній власності поміщиків, християни-міщани та євреї утворювали окремі громади на чолі зі старостами (інколи за старою звичкою їх називали бургомістрами) і кагальними. Ці виборні особи звітувалися перед магістратом за сплату державних податків їхніми громадами, інших завдань вони не мали; спроби старост виступати в ролі суддів у вирішенні дрібних конфліктів розглядалися магістратом як незаконні. Міщан-християн у містечках було мало, бо переважна більшість їхніх мешканців належала до стану кріпосних селян, судово-адміністративні функції щодо яких здійснювали економії панських маєтків.

Магістрат розглядав судові справи за поданням городничого правління, земського й повітового («уездного») судів. Ці судово-поліцейські органи проводили попереднє слідство щодо цивільних і карних справ, в яких фігурували особи, що належали до міських станів. Якщо, на думку членів магістрату, слідство було неповним і належало провести додаткове опитування свідків чи потерпілого, вони приймали рішення повернути справу в той орган влади, звідки вона надійшла, на дорозслідування, зазначаючи при цьому, що і в кого потрібно з'ясувати. У разі прийняття магістратом рішення про винесення міри покарання воно направлялося до Волинської палати цивільного чи карного суду на затвердження. Цей вищий судовий орган міг із ним не погодитися і вимагати додаткового розслідування. Сам магістрат такого розслідування не проводив, а направляв усю справу в той судовий орган, звідки вона була ним отримана. 1848 р. губернське правління заборонило судовим установам повертати справи міським і земським поліціям для додаткового розслідування, а самим «добиваться нужных сведений и дополнений». Повертати можна було лише ту справу, яку потрібно було заново розслідувати¹⁹.

Особи, які проходили як звинувачені або потерпілі, знайомилися з рішеннями, затвердженими Волинською палатою карного суду, на засіданнях магістрату, про що робився відповідний запис у «журналі засідань».

Справи про крадіжки рухомого майна розглядалися за поданням місцевого городничого, який попередньо проводив слідство. На підставі матеріалів слідства (покази підозрюваного, свідків і свідчення міщан – по 12 осіб із кожної громади: єврейської та християнської – про громадську поведінку підозрюваного) магістрат приймав рішення з посиланням на конкретні статті Литовського Статуту й законів Російської імперії. Потім воно мало бути затверджене першим департаментом Головного суду Волинської губернії²⁰.

Судові справи, які розглядав магістрат, найчастіше стосувалися таких правопорушень, як нелегальний перехід кордону і допомога при цьому, конт-

¹⁹ Там само, спр. 93, арк. 34 зв.

²⁰ Там само, спр. 9, арк. 4, 10 зв.

рабанда різних товарів, уникнення рекрутства шляхом переховування або самопокалічення, крадіжки грошей, чужого майна (переважно особистих речей) і коней, пограбування крамниць, перебування за межами місця постійного проживання без паспорта або місячного білета, незапис у ревізькі «сказки». Магістрат рідко проводив слідство, пов'язане з убивством, пограбування церков, фальсифікацією грошей (асигнацій) і різних фінансових документів, зміною конфесійної приналежності. У той час не вважалися важкими такі правопорушення, як незначні крадіжки, нелегальний перехід кордону, незапис у ревізькі «сказки», проживання в «чужому» населеному пункті без письмового документа. Під час слідства підозрювана особа перебувала в місцевій в'язниці. Для того, що уникнути великого нагромодження в ній арештантів, підозрюваних у злочинах, які в той час не вважалися важкими, підпускали на поруки місцевих осілих міщан або під нагляд місцевої поліції.

Покарання за контрабанду було тяжким. Звинувачений у цьому злочині насамперед мав заплатити грошову пеню, яку визначала місцева митниця. Сума її була такою значною, що нерідко приводила до майнового розорення контрабандиста. Крім того, він мав відсидіти в міській в'язниці від кількох місяців до двох років. Особа, яка вдруге була схоплена на контрабанді, каралася висилкою в Сибір на поселення або відданням у рекрути (в разі здатності до військової служби).

Наприкінці 40-х і в 50-х роках практикувалися спільні засідання магістрату разом із повітовим судом. Члени повітового суду в складі голови й двох засідателів приходили до магістрату або бургомістр і два ратмани запрошувалися на засідання повітового суду. Як правило, у таких випадках розглядалися справи, в яких звинуваченими виступали міщани, а постраждалими – місцеві поміщики.

До основних завдань членів магістрату належав контроль за сплатою міськими «податними» станами державних податків і зборів та за ліквідацією (або хоча б зменшенням) заборгованості («недоїмок») з їх сплати. Як правило, ратмани-християни відповідали за християнську громаду міщан, а ратмани-євреї – за кагал.

Купці (а також підприємці та багаті міщани) кожного року оголошували в магістраті обсяг наявного в них капіталу, чим підтверджували свій статус купця тієї чи іншої гільдії (або набували його). При цьому вони сплачували відсотковий збір від суми капіталу, який був важливою статтею доходів міста. Коли купець не робив такого оголошення, то це означало, що він переходив до стану міщан і втрачав право на комерційну й підприємницьку діяльність.

Разом із городничим члени магістрату проводили вибори цехової старшини («цехмістрів»), результати яких затверджувало потім губернське правління²¹.

У середині січня кожного року в присутності виборних представників від єврейської (одного від купців і двох від міщан) та християнської (одного від

²¹ Державний архів Житомирської області, ф. 67, оп. 1 додатковий, спр. 16, арк. 365 зв.

міщан) громад у магістраті проходили слухання про виконання бюджету міста (тобто про доходи і видатки). Представникам пред'являлися «книги и ведомости для составления акта о приходе и расходе городских доходов». Потім такий акт передавався разом із книгами до казенної палати, яка контролювала цільове використання коштів і відповідність витрат доходам, на ревізію.

Магістрат мав подавати губернському правлінню відомості про видатки громад міста на спорядження рекрутів (обмундирування, провіант, пошук рекрутів, перебування їх до відправки в рекрутське присутствіє). За набір рекрутів відповідали старшини християнської громади міщан і кагальні єврейської.

Члени магістрату несли персональну відповідальність за стягнення державного мита з фінансових документів, які реєструвалися в міських актових книгах. За правильним нарахуванням такого мита і його надходженням до повітового казначейства слідкувала Волинська казенна палата, яка проводила регулярну ревізію актових книг магістрату. У разі виявлення помилок вона накладала на членів магістрату пеню і через городничого вимагала від них відшкодувати недоїмку.

До функцій магістрату належала видача паспортів (піврічних і річних) та білетів (одно- і двомісячних) купцеві чи міщанину на право перебування за межами населення пункту, в якому той був записаний за останнім переписом («ревізією») в ревізькі «сказки». Такі документи можна було отримати лише на підставі відповідного звернення гмінних чи кагальних, оскільки вимагалось підтвердження відсутності заборгованості зі сплати державних податків; при цьому магістрат звірявся із записами в так званих почергових рекрутських книгах, чи не повинна ця особа бути відданою від громади під час найближчого рекрутського набору в рекрути. Якщо міщанин або купець хотів переїхати на постійне місце проживання в іншу губернію, то губернська казенна палата давала такий дозвіл лише після відповідної згоди магістрату й підтвердження ним відсутності в бажаного переселитися заборгованості щодо сплати державних податків та неперешкоди його на рекрутській черзі.

На підставі довідки з повітового казначейства, де зберігалися ревізькі «сказки», магістрат видавав своєрідне посвідчення особи, в якому вказувалося, за ревізією якого року, в якому стані міста чи містечка повіту, під яким номером записана особа (її ім'я, по-батькові і прізвище), скільки їй було років у рік ревізії, а також у разі потреби зазначались імена членів сім'ї та їхній вік. Таке посвідчення необхідне було в різних судових справах і при укладанні деяких комерційних угод.

До інших функцій магістрату відносились такі, як регулювання забудови міста; затвердження опікунів над малолітніми дітьми і заповітів; видача кагальним книг для запису доходів і видатків кагалу (магістрат отримував свої актові книги від губернського правління); санкціонування переходу міщанина до духовного стану після його особистого звернення та згоди гмінних, коли ті отримували запевнення від родичів, що вони будуть платити за нього держа-

вні податки до найближчого перепису населення; призначення за зверненням кредиторів двох міщан для оцінки заставного рухомого майна з метою його продажу після можливого неповернення боргу²² тощо.

Наприкінці 1830-х років магістрат Кременця, як і магістрати інших повітових міст Волинської губернії, був поділений на думу, що відала господарськими питаннями, і власне магістрат як судовий орган влади. «По части думы» магістрат очолював міський голова («градской глава»), а «по судной части» – бургомістр .

1861 р. міські органи влади в Кременці склалися з двох бургомістрів, міського голови, чотирьох ратманів (по два від християнської та європейської громад), секретаря, бухгалтера, столоначальника й шести писарів²³. Цього року магістрати «по судной части» у Волинській губернії були ліквідовані, а їх судові повноваження передані повітовим судам, до яких міські стани мали вибирати по два засідателі (по одному від християнської та єврейської громад). У Кременецькому повітовому суді ці два засідателі повинні були захищати інтереси 103-х купців та 9 848-и «ревізких душ» міщан, ремісників і «граждан», що мешкали в Кременці, Ямполі, Рахманові, Вишгороді, Шумську, Ланівцях, Білозірці, Бережцях, Почаєві, Олексинці, Катербурзі, Вишнівці й Радивиліві²⁴. Продовжувала працювати міська дума в складі голови, чотирьох ратманів, яких називали вже гласними, та секретаря. Їй передавалися справи, «до городского хозяйства и благоустройства относящиеся, а также общественные и опекунские»²⁵.

Таким чином, становлення магістрату Кременця як органу міського управління в умовах Російської імперії відбулося в останні роки XVIII – на початку XIX ст. Його склад, компетенція й документація були визначені указами Сенату на підставі вивчення місцевими чиновниками реальної економічної ситуації, правової традиції та практики, яка склалася в білоруських і малоросійських губерніях, приєднаних до Росії раніше. У 30–40-х роках XIX ст. ті зміни, які помітні в роботі магістрату, були викликані новою політичною ситуацією в державі та першими спробами удосконалення місцевого управління.

²² ДАВО, ф. 368, оп. 1, спр. 24, арк. 1.

²³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 38, спр 869, ч. 1, арк. 13.

²⁴ Там само, арк. 369 зв.

²⁵ Там само, арк. 36.

Наталія Бондар

ПРИМІРНИК ОСТРОЗЬКОЇ БІБЛІЇ 1581 р. З БІБЛІОТЕКИ ВОЛИНСЬКОГО ЛІЦЕЮ

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, яка є найбільшою книгозбірнею нашої держави, має в своєму складі сотні книжкових колекцій, що належали в минулому різним монастирям, церквам, бібліотекам, музеям, навчальним закладам, товариствам, спілкам, а також приватним особам. Частина їх – цілісні книгозбірні, інші становлять фрагменти колишніх збірок із чималими масивами рукописних та стародрукованих видань, а деякі представлені лише – поодинокими примірниками. Деякі з цих збірок надходили до бібліотеки безпосередньо, інші влилися в її фонди в складі інших зібрань.

Особливе місце серед цих збірок займає бібліотека Волинського ліцею, навчального закладу, який виник 1805 р. в Кременці як Волинська гімназія, а 1818 р. отримав статус ліцею¹. Чималу частину надходжень до бібліотеки цього осередку освіти й культури, яка почала формуватися ще до його появи, становили цілісні книжкові колекції². Серед останніх варто відмітити бібліотеки останнього короля Речі Посполитої С.-А. Понятовського (понад 15 тис. томів)³, Ю. Яблоновського (понад 5,5 тис. томів)⁴, Ф. Мікошевського (понад 800 книг)⁵, Ф. Мошинського (понад 2,5 тис. томів)⁶, Кременецького єзуїтського колегіуму (бл. 700 томів), Почаївського повітового училища (113 томів) та ін. Крім сформованих уже збірок бібліотека ліцею поповнювалася й поточною купівлею нових видань. Після ліцею, який 1833 р. за розпорядженням

¹ Колесник Е. А. Книжные коллекции ЦНБ АН УССР. – К., 1988. – С. 13.

² Історію бібліотеки див.: Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 13–35.

³ Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 17–24; Ласкажевська Х. Історія бібліотеки останнього польського короля // Бібліотечний вісник. – 2001, № 3. – С. 19–28.

⁴ Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 24–27; Булатова С. О. Книжкове зібрання польських магнатів Яблоновських. – К., 2006. – 336 с.

⁵ Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 27–29; Ціборовська-Римарович І. О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст.: Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських: історична доля та сучасний стан. – К., 2006. – С. 138–168.

⁶ Колесник Е. А. Книжные коллекции... – С. 29–31.

царя закрили, його книжкову колекцію з усіма складовими успадкував заснований у Києві університет св. Володимира, куди 1834 р. її поступово перевезли. Книжкова збірка нараховувала тоді бл. 35 тис. томів. У бібліотеці університету вона зберігалася без порушення давніх шифрів під назвою «Кременецька колекція». 1927 р. внаслідок реорганізації Київського університету його книгозбірня, що нараховувала вже близько 50 тис. томів, була передана Всенародній бібліотеці України при Українській академії наук⁷ (нині Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського), де книжки зберігаються до сих пір, причому переважно під тими самими шифрами, що й у Кременці на початку XIX ст.

Нашу увагу привернув примірник острозької Біблії 1581 р. зі збірки Відділу стародруків Національна бібліотека України, який походить із бібліотеки Волинського ліцею (ВСПВ, шифр Кир. 652). Ця книга, яка по праву належить до етапних світових стародруків і є першим українським кириличним виданням біблійного тексту, дійшла до нас у значній кількості примірників. За найновішими даними, їх нарахували десь до 350-ти⁸. Острозька Біблія є в багатьох бібліотеках та музеях України, у тому числі й у Києві; тільки в Національній бібліотеці України зберігається 18 примірників цього видання. Кожен із них є надзвичайно цінною пам'яткою минулого.

Давні книжки, вік яких нараховує сотні років, мають свою унікальну долю. Ця доля – купівля-продаж, зміна власників, вкладання до храму – відбувалася на їхніх сторінках у вигляді записів, екслібрисів та суперекслібрисів, печаток, штемпелів, давніх шифрів, потекстових коментарів, унікальних оправ, рукописних вставок, малюнків тощо. Тому серед дослідників уже давно побутує переконання в унікальності кожного примірника стародруку як самостійної вартісної пам'ятки. Найцікавішими в цьому сенсі серед кирилических книг, як правило, є видання Біблії, Євангелія, Апостола. До них ставилися бережливіше, їх передавали дітям та онукам, передавали в церкви та монастирі. Читаючи ці книги, на їхніх берегах залишали свої коментарі, на їхніх сторінках фіксували дати народження та смерті близьких, певні історичні події, прибутки й витрати та багато іншого.

Примірник острозької Біблії 1581 р. зі збірки Волинського ліцею цікавий тим, що унікальний комплекс провенієнцій та маргіналій на його сторінках дозволяє прослідкувати долю цього фоліанта майже від часу його появи аж до сьогодення. Головним чином завдяки давнім власницьким записам Василя Зенковича-Тихинського 1594 р. примірник відомий дослідникам і фігурує в численних публікаціях⁹. Записи виконані через 13 років після виходу книжки,

⁷ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 1998. – С. 156–158.

⁸ Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Св. кат./ В 2 кн. – М., 2003. – Кн. 1. – С. 592–594; Немировский Е. Л. Острожская Библия // Федоровские чтения. 2005. – М., 2005. – С. 90–166.

⁹ Немировский Е. Л. Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978. – С. 63; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974. – С. 139; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана

що досить багато порівняно з ранніми провенієнціями на інших кириличних стародруках – у збірці НБУВ є примірники львівського Апостола І. Федорова з вкладними записами 1574 й 1575 рр., віленського Євангелія П. Мстиславця 1575 р. із записом 1579 р. та ін. Але для масиву примірників острозької Біблії цей запис можна віднести до найдавніших та найцікавіших¹⁰.

Аналіз маргіналій та провенієнцій Василя Зенковича (в тексті Зѣнковича) вказує на високу освіченість автора та здібність до віршування. Він не тільки залишив велику кількість нотаток білорусько-українською та польською мовами, у тому числі й поетичні рядки, а й власноруч розбив майже весь текст за зразком західних Біблій на окремі вірші (версети). Він зазначає, що звірив острозьку Біблію з іншими текстами Святого Письма, але не вказує, на жаль, з якими саме. Можливо, йдеться про польські видання Біблії. На той час була видрукувана католицька Біблія в перекладі Іоанна Нича Леополіти (Краків, друкарня С. Шарфенберга, 1561; перевидано 1575 й 1577 рр.) та протестантські переклади, підготовлені кальвіністами (Берестя, 1563; Несвіж, 1572, ред. Симон Будний). Можлива також зв'язка й із чеським текстом. З якими саме виданнями чи рукописними пам'ятками В. Зенкович звірив острозьку Біблію, можна встановити тільки шляхом порівняльного текстологічного дослідження.

Подекуди В. Зенкович залишив на полях невеличкі коментарі та примітки, замінив у тексті незрозумілі слова синонімами, іноді перерозподілив текст у межах глав, підкреслив або закреслив невеличкі фрагменти чи окремі слова, які слід було, на його погляд, вилучити. Часто трапляються вказівки на те, що певні рядки належать до іншої глави чи книги або й узагалі не віднайдені в інших біблійних текстах¹¹.

Окремі частини Біблії, серед них книги Юдиф та Есфір, залишилися нерозділеними на версети. Цікаво, що нумерація аркушів подекуди виконана кириличними, а подекуди арабськими цифрами – вірогідно, згідно з текстами, які використовувалися для зв'язки. Крім того, в деяких біблійних книгах нумерація виконана чорним чорнилом (зараз на вигляд коричневим), а в інших – червоним. Принагідно відзначимо, що глоси на полях цього та інших примірників острозької Біблії заслуговують окремого дослідження.

Довгий час пошуки відомостей про В. І. Зенковича-Тихинського не дава-

Федорова. – Львів, 1989. – С. 162 (фото); *Шамрай М. А.* Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України // Український археографічний щорічник. Нова сер. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 48–49; *Шамрай М. А.* Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фондів НБУВ. – К., 2005. – С. 66–67, № 67; *Бондар Н. П.* Острозькі видання в колекції кириличних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 4. – С. 22; *Ковальчук Г. І., Бондар Н. П., Кисельов Р. Є.* Острозькій Біблії – 420 // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 6. – С. 48–51; *Бондар Н. П.* Примірники острозької Біблії у фондах НБУВ // Український археографічний щорічник. Нова сер. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8–9. – С. 142–144; *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта... – С. 590; *Бондар Н. П.* Унікальний примірник острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ // Волинська книга: Історія, дослідження, колекціонування: Наук. зб. – Острог, 2005. – Вип. 1. – С. 39–44.

¹⁰ *Гусева А. А.* Издания кирилловского шрифта... – С. 590–594.

¹¹ «[...] ниде того нѣтъ» (арк. 146 зв., внизу на березі).

ли конкретних результатів, та врешті-решт автору вдалося натрапити на деякі дані про автора маргіналій та його родичів. Йдеться про матеріали типових для того часу судових справ у зв'язку з майновими конфліктами між небагатими шляхтичами Зенковичами-Тихинськими та підданими Києво-Печерського монастиря із сусіднього села Озерани¹². 1556 р. Іван та Ізмаїл Олексійовичі Зенковичі, очевидно, батько й дядько Василя Зенковича, скаржилися королю з приводу нападу озеранських селян на конопницьку землю належного їм маєтку Тихинниці¹³. 1584 р. та дещо пізніше фіксуються наїзди озеранських селян Річицького повіту, підданих Києво-Печерського монастиря, на сільця Фалеевичі та Конопличі, на що скаржаться вже брати Василь і Юрій Зенковичі¹⁴. Відомо також, що Юрій [Іванович] Зенкович-Тихинський, тобто брат Василя Зенковича, у 90-х рр. XVI ст. займав посаду річицького земського судді.

Записи на острозькій Біблії, датовані тим самим часом, виконані не в маєтку Тихинниці, а в невеликому білоруському містечку Подорозьк¹⁵. Чому саме там мешкав автор маргіналій, невідомо. Під час пошуків відомостей про В. Зенковича привернув увагу документ 1642 р., за яким група новогородських шляхтичів кальвініського віросповідання, серед яких бачимо Самуїла Зенковича, скаржаться на утиски, учинені настоятелем Лавришівського та Новогородського монастирів. Цілком можливо, тут фігурує родич Василя Зенковича-Тихинського¹⁶. Серед цієї шляхти значаться також Самуїл та Ярош Римші – вірогідно, родичі Андрія Римші, укладача покажчика до Нового Завіту 1581 р. видання, відомого під назвою «Хронологія».

Пізніше примірник острозької Біблії, про який тут ідеться, опинився в Жировицькому Успенському монастирі під Слонімом, що досить близько від Подорозька. Невідомо, чи сам В. Зенкович передав його в обитель, чи хтось із його нащадків. На книжці міститься характерний кириличний запис скріпою 1758 р. про її приналежність Жировицькому монастиреві чину св. Василя, виконаний великими літерами чорним вицвілим чорнилом. Монастир, відомий знаменитою Жировицькою іконою Богородиці, до наших днів залишається одним із визначних осередків релігійного життя Білорусі.

У бібліотеці Жировицького монастиря, досить багатій на рукописні та друковані пам'ятки, було не менше двох примірників острозької Біблії. Другий із них, із записом полоцького архієпископа та київського унійного митрополита Афанасія Селяви (р. нар. невід. – 1655), нині зберігається у Вільнюсі. У складі основного масиву книгозбірні Жировицького монастиря в XIX ст. він був переданий Віленському Свято-Троїцькому монастиреві, потім перебував

¹² Озерани – населений пункт Рогачівського району Гомельської області Білорусі.

¹³ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов: 1470–1700. – СПб., 1897. – С. 25, № 45. Тихиниці – населений пункт Рогачівського району Гомельської області Білорусі.

¹⁴ Там же. – С. 50, № 105.

¹⁵ Подорозьк – зараз Волоковиського району Гродненської області Білорусі.

¹⁶ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов... – С. 268–269, № 729.

у бібліотеці ім. Врублевських, а зараз знаходиться у Вільнюсі у фондах бібліотеки Академії наук Литви¹⁷.

Перший примірник острозької Біблії в другій половині XVIII ст. потрапив у бібліотеку останнього короля Речі Посполитої Станіслава-Августа Понятовського (1732–1798), відомого своєю освіченістю та бібліофільством. Важко сказати, подарована ця книжка монархові чи придбана його агентами для зібрання, яке монарх мріяв перетворити в публічну бібліотеку. Острозька Біблія стала одним із декількох кириличних видань, які відклалися в королівській бібліотеці. Книжка значиться в ній під шифром «Reg. Theolog. 66a».

Вартісне, добре підібране книжкове зібрання Станіслава-Августа містилося у Варшаві в спеціальній бібліотечній залі Королівського замку. Острозька Біблія відображена в 11-томному каталозі цієї книгозбірні¹⁸, складеному бібліотекарем короля Яном Альбертранді (1731–1838), вченим, нумізматом та бібліофілом, який привів королівське зібрання до ладу, упорядкував, закаталогізував і багато років опікувався ним.

Примірник острозької Біблії спіткала та сама доля, що й усю бібліотеку Станіслава-Августа¹⁹. Після смерті монарха бібліотека перейшла у власність його племінника Юзефа Понятовського, від якого 1803 р. була придбана відомим освітнім діячем Тадеушем Чацьким для Волинської гімназії, яку той готувався відкрити в Кременці. Цінна королівська бібліотека, фонди якої нараховували понад 15 тисяч книжок, стала основою книгозбірні нового навчального закладу. Про подальшу долю збірки сказано на початку цієї статті. У 30-х рр. XX ст. примірник острозької Біблії був відібраний разом із багатьма іншими стародруками для колекції кириличних видань у Відділі стародруків та рідкісних видань, де він зберігається до сих пір.

Багатоважкова історія відбилася й на фізичних особливостях пам'ятки. Хоча збереглися всі аркуші, деякі з них забруднені, пошкоджені, з утратами фрагментів (зокрема, титульний аркуш), непрофесійно реставровані. Цікаво те, що порівняно з іншими примірниками збірки книжка має найбільші розміри аркушів – 311 x 202 мм. До особливостей примірника слід віднести наявність у ньому обох післямов – 1580 й 1581 рр. Дослідникам відомі й інші такі примірники. Формально післямови розташовані таким чином – спочатку вміщена нижня частина аркуша 1581 р., приклеєна зворотною стороною, а потім післямова 1580 р. повністю. Над післямовою 1580 р. на папері з філігранню 1832 р. ретельно вимальована маленька гравірована друкарська марка Івана Федорова, трохи відмінна від оригінальної.

Цікава оправа примірника, монтвана з кількох типів шкіри, якими обтягнуті дошки: світлого пергаменту, використаного для нижньої кришки, та ко-

¹⁷ Тумялис Ю. Г. Некоторые экземпляры Острожской Библии в книгохранилищах Литвы // Федоровские чтения. 1981. – М., 1985. – С. 203–204; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова... – С. 160.

¹⁸ НБУВ, ІР, ф. 300 (Систематический каталог библиотеки С. А. Понятовского. – Т. 2: Theologia), арк. 15.

¹⁹ Ласкажевська Х. Історія бібліотеки останнього польського короля... – С. 19–28; Колесник Е. А. Книжные коллекции... – с. 17–24.

ричневої шкіри з тисненням – для верхньої кришки. На корінці пергамент обклеєний темно-червоним папером. Відомо, що шкіра була коштовним матеріалом, тому часто використовувалася кількаразово. Тиснення верхньої кришки складається з рамки рослинного орнаменту, чотирьох наріжників з євангелістами, овального середника з розп'яттям та смужки в'язі з назвою «Біблія словенські». Дірочки від гвіздків свідчать, що оправу колись прикрашали й металеві наріжники, тепер утрачені. Частково збереглися застібки з металу та шкіри. Обріз фарбований темним. Книжка реставрувалася в 30–40-х рр. ХІХ ст., зокрема, були замінені форзаці, для яких використали папір 1832 й 1844 рр.

Насамкінець зазначимо, що ми досліджували примірник, загалом уже відомий ученим і вивчений іншими книгознавцями, але й він таїть у собі чимало незвіданого, особливо в області потекстових маргіналій. Що вже й казати про численні недосліджені примірники острозької Біблії 1581 р., які чекають ще на увагу фахівців.

Олена Прищепя

НАСЕЛЕННЯ МІСТА КРЕМЕНЦЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЕТНО-ДЕМОГРАФІЧНА ТА СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Урбанізаційний процес, який є одним із важливих показників цивілізації, постійно перебуває в полі зору істориків. Виконуючи політико-адміністративні, соціально-економічні та культурні функції, міста відіграють визначальну роль у розвитку державотворення. Науковці неодноразово звертали увагу на процеси розвитку міст України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., у період, позначений важливими трансформаціями, поштовхом до яких послужили реформи в Російській імперії.

Наприкінці середньовіччя і в ранньомодерну добу Волинь відзначалася високим рівнем урбанізації, а в пореформену епоху офіційно тут нараховували 12 міст і 141 містечко. Яке місце в урбанізаційному процесі регіону у вибраний нами період займало місто Кременець? Спробуємо простежити динаміку чисельності населення цього повітового центру і з'ясувати його станову, соціально-професійну та національну структуру на тлі інших міст губернії. Підкреслимо, що хоча показники чисельності міського населення і не виступають визначальною ознакою міст, у поєднанні з характером занять мешканців вони дають можливість відтворити історичний процес розвитку поселень цього типу і з'ясувати місце кожного з них у системі інших міських поселень того чи іншого регіону України.

Як відомо, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у царській Росії загальною та у Волинської губернії зокрема намітилася тенденція до відчутного зростання міського населення. Так, від 1856 до 1912 р. його частка в загальній кількості мешканців цієї адміністративно-територіальної одиниці збільшилася в 3,5 раз (із 103 569 до 338 575 осіб)¹. Хоча питома вага міського на-

---

¹ Рындожонский П. Г. Городское гражданство дореволюционной России. – М., 1958. – С. 295; Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1916. – С. 53; Тутков-

селення Волині за цей час зросла з 6,9 до 8,9 %, вона так і не зрівнялася із загальним показником губерній Правобережної України (станом на 1897 р. – 9,6 %). У 1913–1914 рр. частка міського населення Волині теж не перевищувала 9 %, між тим як серед населення імперії загалом на цей час вона складала вже 15,3 %². І це при тому, що, за підрахунками А. Рашина, у 1863–1914 рр. чисельність усього населення Волинської губернії зростала темпами, які були найвищими серед губерній Правобережної України³.

Співставлення загальної чисельності населення Волинської губернії з кількістю в ній міських жителів та визначення питомої ваги останніх дає підстави стверджувати, що урбанізаційний процес то набирив тут темпи, то уповільнювався. І це дуже добре видно на прикладі Кременця. Зокрема, 1861 р. в місті нараховувалося 12 585 мешканців, 1870 р. – 11 039, а 1883 р. – 10 212⁴. За 1861–1883 рр. спад населення склав 2 373 душ (18,9 %), а Всеросійський перепис населення 1897 р. фіксує вже чисельне зростання його (17 704 осіб)⁵ (див. табл. А). Отже, приріст народонаселення склав 7 492 чол., або 73,4 %. На початку ХХ ст. показники чисельності жителів міста продовжували невинно зростати і 1913 р. у Кременці вже нараховувалося 22 770 осіб. Значить, за 1897–1913 рр. приріст народонаселення склав тут 5 066 душ, або 28,6 %⁶.

Як бачимо, найдинамічніше населення Кременця збільшувалося впродовж 80–90-х рр. ХІХ ст. Проте такого стрімкого зростання, як це мало місце в той самий час у Рівному або в 60–80-х рр. у Ковелі, тут не спостерігалось. У Ковелі в 1861–1883 рр. темпи зростання мешканців склали аж 252 % (чисельний приріст становив 9 850 осіб), а в Рівному цей показник за 1883–1897 рр. становив 251 % (населення зросло тут на 17 565 душ). Відзначимо, що ці два міста демонстрували темпи, найвищі не тільки на Волині, а загалом у підросійській Україні. Кременець за темпами зростання населення у 80–90-х рр. ХІХ ст. зайняв третє місце (після Рівного і Дубна), обігнавши навіть губерньський центр Житомир, де приріст склав 26,1 % (див. табл. Б).

Коливання демографічних показників населення Кременця протягом досліджуваного нами часу можна пояснити тривалим застоєм у розвитку міст Волинської губернії у 50–60-х рр., який співпав у часі з ліквідацією кріпосного права. Що ж стосується 80–90-х рр., прискорені темпи підтверджують загальновизнаний факт, що в Україні в цей час спостерігався демографічний вибух, характерною ознакою якого був перехід від традиційного до сучасного

ський П. А. Антропологические этюды на Волини // Труды общества изследователей Волини. – К., 1915. – Т. 13, вып. 1. – С. 88–89.

² Обзор Вольнской губернии за 1913 год. – Житомир, 1914. – С. 97; Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913). Статист. очерки. – М., 1956. – С. 98, 103.

³ Рашин А. Г. Население России за 100 лет... – С. 26.

⁴ Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. – СПб., 1863. – Ч. 1. – VIII. Волинская губерния. – С. 16; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. – К., 1887. – Ч. 1. – С. 110.

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. 8: Волинская губерния. – С. 1.

⁶ Обзор Вольнской губернии за 1913 год... – С. 8.

типу відтворення. На темпи зростання чисельності населення Кременця в цей час могли вплинути й такі нові фактори зростання міст, як еволюція ринкових відносин, що спостерігалася в різних сферах міського життя, а також поява нового виду транспортного зв'язку – одноколіїної залізниці.

За статистикою, у межах періоду, який нас тут цікавить, найвищими темпи зростання міського населення Волині були в 1897–1912 рр. За цей проміжок часу воно збільшилося на 44,5 %⁷. Але темпи Кременця, як відзначено вище, порівняно з попереднім періодом у цей час дещо сповільнилися.

Таким чином, із найсприятливіших стартових можливостей, займаючи в 60-х рр. XIX ст. за чисельністю свого населення друге місце і поступаючись тільки губернському центрові, на початок XX ст. Кременець перемістився на шосте, пропустивши вперед Рівне, Ковель, Луцьк і Дубно.

Для реконструкції розвитку Кременця в другій половині XIX – на початку XX ст. важливе значення має аналіз соціального складу населення. Деякі аспекти соціальних процесів дозволяє висвітлити аналіз розподілу населення за станами. Із давнішого часу це поселення успадкувало доволі строкатий становий поділ населення, але нарівні з іншими містами Волині унаслідок розвитку капіталізму він поступово нівелювався, хоча певні риси становості зберігалися. У другій половині XIX – на початку XX ст. станова структура населення Кременця зазнала відчутних змін. Найбільше привілейованим станом протягом усього цього часу тут залишалося дворянство, хоча за чисельністю та питомою вагою воно ніколи не займало провідних позицій. У межах указанного періоду його частка в складі міського населення коливалася від 8 % (1 021 душ) станом на 1861 р. до 4,5 % (839 душ) на 1897 р. і 7,4 % (1 619 душ) на 1911 р.⁸ Ці показники дещо не співпадають із загальною тенденцією до зменшення питомої ваги дворян у міському населенні Волині, яка на початку XX ст. стала домінуючою. Вочевидь, Кременець і далі приваблював дворян, які охоче купували тут нерухомість, влаштовувалися на чиновницькі посади або жили на прибутки від своїх капіталів чи за рахунок пенсій.

А от щодо купецького прошарку, то, як і в решті повітових міст Волинської губернії, у 1897–1911 рр. у Кременці спостерігалася скорочення його питомої ваги з 3,2 до менше ніж 1 %⁹. Проте не варто думати, що торгівля як один із найдавніших видів підприємницької діяльності в Кременці почала занепадати. Адже до неї все активніше залучалися представники й інших станових груп населення, особливо після нововведень у торгово-промисловому оподаткуванні, коли стало можливим займатися торгівлею та промислами без запису до купецької гільдії.

Традиційно нечисленним у містах Волині виступало духовенство, питома

⁷ Первая всеобщая перепись населения ... – С. 1; Памятная книжка Волинской губернии на 1914 год... – С. 53.

⁸ Экономическое состояние городских поселений Европейской России... – С. 16–17; Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С. 2–3.

⁹ Экономическое состояние городских поселений Европейской России... – С. 17; Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С. 2–3; Памятная книжка Волинской губернии на 1911 год. – Житомир, 1910. – С. 60–65.

вага якого не перевищувала 1 %. Проте в Кременці наприкінці XIX ст., коли тут функціонувала Волинська духовна семінарія, частка цієї категорії населення становила 4,5 % (801 душ), а коли на початку XX ст. навчальний заклад перенесли до Житомира, вона зменшилася аж у 17 раз (до 47 душ)¹⁰.

Найчисельнішу групу мешканців Кременця становили міщани, що були переважно дрібними виробниками й торговцями. У другій половині XIX – на початку XX ст. їх кількість і питома вага продовжували зростати, особливо після відміни в 1883–1886 рр. подушного податку, а разом із ним обмежень у свободі пересування та виборі місця проживання. 1861 р. питома вага міщан складала тут 65,3 % жителів (8 223 душ), 1897 р. – 70,1 % (12 411 душ), а 1911 р. цей показник перевищував уже 88 % (19 377 душ)¹¹. Крім природного приросту населення цієї категорії, певну роль у його збільшенні відіграло також і те, що Кременець притягував до себе мешканців не тільки сіл, а й містечок, які за становою приналежністю належали переважно до міщан, а за національною – до євреїв.

Найвагоміші зміни в становій структурі міського населення Волині протягом досліджуваного нами часу пов'язані з прискореним зростанням чисельності і питомої ваги представників селянства. Активні міграційні потоки, спрямовані в міста із сільської місцевості, спричинилися до того, що наприкінці XIX ст. селяни стали тут другою становою групою, поступаючись лише міщанам. Якщо 1861 р. статистика фіксує серед мешканців Кременця лише 19 селян, то 1897 р. їх нараховувалося тут уже 3 243 душі, що становило понад 18 % населення¹².

В умовах достатньо високої торговельно-економічної активності, яка спостерігалася в Кременці наприкінці XIX – на початку XX ст., прибулий до міста селян міг влаштуватися тут на роботу на промислове підприємство, поповнити ряди ремісників, найнятися прислугою, а за наявності певного рівня освіти обійняти службову посаду чи навіть стати підприємцем. За переписом 1897 р., 730 осіб займалися в місті землеробством¹³.

Отже, як і всюди в підросійській Україні, у місті Кременці в досліджуваній нами період у структурі населення спостерігалася руйнування соціальних перегородок, коли приналежність до того чи іншого стану важила все менше. Все більшого значення набуває спосіб отримання прибутків і заробітків, а також характер занять. Та які саме станові прошарки населення міста поповнювали ряди підприємницького класу і робітників, установити нині досить складно, оскільки в офіційних статистичних даних не акцентували на цьому уваги. Як удалося з'ясувати, для дрібнобуржуазного підприємництва в

¹⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С. 2–3; Памятная книжка Волинской губернии на 1911 год... – С. 60–65.

¹¹ Экономическое состояние городских поселений Европейской России... – С. 17; Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С. 2–3; Памятная книжка Волинской губернии на 1911 год... – С. 60–65.

¹² Экономическое состояние городских поселений Европейской России... – С. 17; Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С. 156.

¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С. 156.

Кременці існувала доволі широка соціальна база, оскільки в його орбіту поступово втягувалися всі верстви населення. Найчисленнішу групу жителів склали дрібні товаровиробники, торговці, домовласники, які належали переважно до міщанського стану. Аналіз соціальної структури домовласників Кременця станом на 1877 р. показує, що їх відсоток у загальній чисельності населення міста становив 11,4 % (1 149 душ). Домовласниками виступали тут як дворяни, так і купці й міщани. Та якщо частка дворян не перевищувала серед них 6,6 % (96 осіб), купців – 3,5 % (40 осіб), то питома вага міщан складала аж 90,1 % (1 300 осіб)¹⁴.

Найістотношою ознакою соціальної природи міських поселень є характер занять населення. Спробуємо, скориставшись досвідом В. Вологодцева¹⁵, провести аналіз професійних занять мешканців Кременця на основі даних перепису населення 1897 р. Номенклатуру 65-ти груп виробництв¹⁶ об'єднаємо за такими галузями: 1) сільське господарство; 2) промисловість; 3) транспорт; 4) торгівля; 5) державна служба; 6) інші галузі праці; 7) армія; 8) інші самодіяльні заняття. На момент перепису до самодіяльного населення в Кременці належало 7 533 особи, які становили 42,6 % мешканців міста (без урахування членів родин). Найбільша їх частка (27,3 %) була задіяна в трьох сферах міської економіки: у промисловості, на транспорті й у торгівлі. Якщо на транспорті працювала відносно незначна частина городян – усього лиш 89 осіб, які становили тільки 1,2 % самодіяльного населення, то в промисловості й торгівлі – 1 952 особи. У промисловій сфері найбільша кількість мешканців міста була зв'язана з виготовленням одягу, а в торгівлі чисельно переважали ті, що займалися торгівлею сільськогосподарською продукцією. При цьому чисельність і питома вага городян, які займалися торгівлею, були нижчими від показників міського населення, задіяного у сфері промислового виробництва. Якщо промисловістю було охоплено 1 114 душ, які становили 14,9 % самодіяльного населення, то в торгівлі працювало 838 осіб (відповідно 11,2 % самодіяльного населення)¹⁷.

Як бачимо, матеріали Кременця підтверджують висновок дослідників про те, що розвиток промисловості в цей час впливав на соціальну сферу набагато сильніше, ніж розвиток торгівлі¹⁸. На жаль, перепис 1897 р. не дає можливості виділити частки городян Кременця, які були зайняті безпосередньо у фабрично-заводському виробництві та в ремеслі. З інших джерел статистичного характеру відомо, що 1893 р. в місті проживало 716 ремісників і кількість їх

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 549, спр. 43, арк. 8, 8 зв.

¹⁵ Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930. – Вып. 2. – С. 120.

¹⁶ Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – СПб., 1905. – Т. 2. – С. 258–292.

¹⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С. 156.

¹⁸ Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. – М., 1983. – С. 173.

невпинно зростала¹⁹. Ще недостатньо розвинута фабрично-заводська промисловість у Кременці так і не витіснила тут дрібнотоварне ремісниче виробництво, яке продовжувало задовольняти зростаючі повсякденні потреби міських жителів.

У невиробничій сфері, включаючи службу в армії та в державних установах, було зайнято 63,1 % самодіяльного населення (4 726 душ), із яких 41,7 % (1 973 осіб) працювали прислугою чи поденно, жили за рахунок доходів із капіталів і нерухомого майна або ж за рахунок пенсійного забезпечення тощо. Привертає увагу той факт, що городяни, які жили з приватної служби і поденної роботи (1 018 осіб), кількісно майже не поступалися тим, хто займався безпосередньо промисловою діяльністю²⁰. Таким чином, і ці види занять міських жителів формували професійне обличчя Кременця.

Оскільки Кременець був повітовим містом, 2,1 % його населення (159 осіб) займалися державною службою. 22,1 % самодіяльного населення (1 655 осіб) були військовослужбовцями²¹. Варто відзначити, що завдяки можливим передислокаціям військових частин зв'язок останніх із соціально-економічним життям міста міг носити тимчасовий характер.

Таким чином, у процесі формування в другій половині XIX – на початку XX ст. капіталістичних відносин станова структура міського соціуму Кременця зазнавала руйнувань, але повністю вона так і не була ліквідована. Проте кількісні співвідношення між представниками різних станів та їх питома вага змінювалися. Продовжувався процес формування основних класів – підприємців і представників найманої праці. У процесі класоутворення брали активну участь усі верстви міського населення. Поглиблення містотворчого процесу засвідчує і широкий спектр професійних занять міських жителів.

Етнічна палітра Кременця теж відзначається неабиякою строкатістю. Найчисленнішими тут виступали українська, єврейська і польська національні групи. Станом на 1912 р. кількісно в місті домінував український компонент, який складав 48,8 % від загальної чисельності населення (10 889 осіб); друге місце посідала єврейська громада – 39,4 % (8 789 осіб), третє – польська національна група – 10,9 % (2 434 осіб)²². Та хоча українці становили найбільшу частку, їх домінування тут, як і в решті волинських міст, не спостерігалось.

¹⁹ Обзор Волынской губернии за 1896 год. – Житомир, 1897. – С. 9.

²⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи... – С. 156.

²¹ Там же.

²² Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год... – С. 66–67.

Додатки

Табл. А. Динаміка чисельності міського населення
Волинської губернії (1861–1913 рр.)

Офіційні міста	1861	1870	1883	1897	1903	1913
Житомир	40 564	35 679	51 928	65 895	88 431	90 720
Володимир-Волин.	6 305	5 109	8 051	9 883	12 555	16 227
Дубно	8 365	7 212	7 192	14 257	15 694	23 201
Заслав	8 034	7 360	9 990	12 611	14 304	15 113
Ковель	3 902	4 765	13 752	17 697	21 789	29 919
Кременець	12 585	11 039	10 212	17 704	18 050	22 770
Луцьк	7 135	11 464	13 601	15 804	20 232	29 329
Новоград-Волин.	8 813	8 814	13 383	16 904	19 425	21 317
Овруч	5 394	5 841	6 356	7 393	8 484	11 040
Острог	9 409	7 707	16 406	14 749	16 260	18 263
Рівне	6 402	6 300	7 008	24 573	34 319	34 923
Старокостянтинів	12 376	15 165	17 611	16 377	24 468	22 050
Здолбунів	–	–	–	–	–	11 006
Всього	129 284	126 455	175 490	233 847	294 011	345 878
%	100	97,8	135,7	180,9	227,4	267,5

Табл. Б. Темпи зростання населення міст
Волинської губернії (1861–1913 рр.)

Міста	Приріст населення					
	1861–1883		1883–1897		1897–1913	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Житомир	11 364	28	13 967	26,9	24 825	37,7
Володимир-Волин.	1 746	27,7	1 832	22,8	6 344	64,2
Дубно	–1 173	–14	7 065	98	8 944	62,7
Заслав	1 956	24,8	2 621	26	2 502	19,8
Ковель	9 850	252	3 845	28	12 222	69
Кременець	–2 373	18,9	7 492	73,4	5 066	28,65
Луцьк	6 466	90,6	2 203	16	13 525	85,6
Новоград-Волин.	4 570	51,9	3 521	26,3	4 413	26
Овруч	962	17,8	937	14,7	3 647	49,3
Острог	6 997	74	–1657	–10	3514	23,8
Рівне	606	9,5	17565	251	10 350	42
Старокостянтинів	5 235	42,3	–1234	–7	5 673	34,6

Таблиці складено за: Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. – СПб., 1863. – Ч. 1. – VIII. Волинская губерния. – С. 3–35; *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волинской губернии. – К., 1887. – Ч. 1. – С. 110; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – СПб., 1904. – Т. 8: Волинская губерния. – С. 2–3; Обзор Волинской губернии за 1913 год. – Житомир, 1914. – С. 8.

Наталія Оболончик

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ КРЕМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ 20–30-х рр. ХХ ст.

Кременецький ліцей, важливий навчальний, культурно-просвітницький та господарський осередок Волині 20–30-х рр. ХХ ст., покликаний сприяти інтеграції цього регіону в складі міжвоєнної Польщі, становив окремий шкільний округ і безпосередньо підпорядковувався міністерству віровизнань і народної освіти. Його складовими були три дошкільні заклади, гімназія, учительська семінарія, реорганізована згодом у т. зв. педагогіум, середня сільськогосподарська школа, середня торговельна школа; тут виходило кілька періодичних видань, 1937 р. відкрився Музей Кременецької землі ім. доктора Віллібальда Бессера, а наприкінці існування закладу при ньому почав формуватися спеціальний Волинський науковий інститут.

Культурно-просвітницькою діяльністю, яка становила один із провідних напрямів роботи ліцею, заклад намагався охопити різні верстви населення регіону, на які впливав через відповідні осередки та курси. У першу чергу зверталася увага на підготовку кадрів, зокрема педагогічних. Реалізувати ці завдання старалися шляхом спеціалізованих курсів, які називалися канікулярними осередками («ogniska wakacyjne»).

Першим при ліцеї виник осередок учителів музики і співу під керівництвом Броніслава Рутковського, створений 1928 р. за зразком аналогічного осередку у Варшаві¹. Його програма передбачала ознайомлення з методиками співу, організації та проведення музичних курсів для вчителів середніх шкіл. 1931 р. через осередок пройшла 271 особа. Потрапити сюди було не просто, оскільки конкурс доходив до п'яти бажаючих на одне місце, особливо в тих учительських групах, які навчалися за програмою вищих курсів².

Літні курси тривали від двох до п'яти тижнів. 1932 р. в рамках осередку

---

¹ Kursy muzyczne Liceum Krzemienieckiego // Przegląd Wołyński: Tygodnik społeczno-polityczny. – 1932. – № 19 (409). – S. 2; Otwarcie Muzycznego Ogniska Wakacyjnego w Krzemieńcu // Życie Krzemienieckie (далі – ŻК). – 1938. – S. 290.

² Фонди Кременецького краєзнавчого музею (далі – Фонди ККМ), од. зб. LXXXIII, 3, спр. 1055, арк. 10–11.

проводилися курси співу, інструментальної гри і шкільного театру³. Згодом осередок розширив спеціалізацію. 1935 р. проводилися курси співу для вчителів початкових, середніх та вищих навчальних закладів, керівників шкільного і сценічного театру, народного хору та диригентів оркестру⁴.

1935 р. в Кременці з'явився художній осередок. Заняття вчителів, які проходили в формі літніх слухань та зимових курсів, тривали по два роки⁵. Основну увагу зосереджували на малюванні й кресленні та основах мистецтвознавства; вивчалися малюнок, орнамент, графіка, малярство, проектування театральної декорації, топографія, естетика, методика навчання малювання⁶. Згодом осередок перенесли до містечка Вишневець, де його розмістили в колишнього замку князів Вишневецьких, зайнятому ремісничо-промисловою школою. Художній осередок мав найбільшу кількість слухачів. Одночасно на заняттях, які проводили 16 викладачів, збиралося до 150 слухачів. 1938 р. на пленер у Вишневець приїхало 160 осіб з усієї Польщі. Навколо осередку сформувалося відповідне мистецьке середовище, яке складалося переважно з його випускників, а також окремих художників. Був намір створити організацію випускників, але до реалізації його не дійшло⁷.

Ліцей проводив також художні виставки. Перша з них, організована 1934 р., об'єднала кременецьких митців, випускників ліцею та слухачів художнього осередку. Роботи були виконані переважно молодими авторами⁸. У травні того самого року відкрилася виставка художників т. зв. «Краківської групи», в якій узяли участь 10 митців⁹.

На початку 1933 р. при ліцеї почав функціонувати географічний осередок, один із шести, які діяли на території Польщі (три з них – на Волині)¹⁰.

З 1937 р. в селі Білокриниця діяв осередок громадської праці на селі, завдання якого полягало в підготовці спеціальних інструкторів. Навчання проходило у формі трьох п'ятиденних курсів-з'їздів і двох зимових навчальних курсів¹¹. На лекціях і семінарах слухачі вивчали сільське господарство Польщі, соціальну роботу, завдання, форми і методи громадської роботи на селі тощо¹². У роботі осередку брали участь представники Державного інституту культури села, які спеціально приїздили на Волинь¹³. Слухачів, які прибували з інших населених пунктів, забезпечували гуртожитком¹⁴.

Чимало вчителів шкіл Волині не володіли українською мовою. З метою подолання бар'єру, який виникав між ними та місцевим населенням, та нейт-

³ Kursy muzyczne Liceum Krzemienieckiego... – S. 2.

⁴ Фонди ККМ, од. зб. LXXXIII, 9, спр. 1061, арк. 9.

⁵ Rysunkowe Ognisko Wakacyjne L. K. // ŻK. – 1938. – S. 218.

⁶ Фонди ККМ, од. зб. LXXXIII, 8, спр. 1060, арк. 2–3.

⁷ Wiśniowiec – nowy ośrodek kultury na kresach // ŻK. – 1938. – S. 362.

⁸ Wystawa obrazów malarzy krzemienieckich // ŻK. – 1934. – S. 28.

⁹ Wystawa malarstwa nowoczesnego // ŻK. – 1934. – S. 130.

¹⁰ Otwarcie geograficznego ogniska metodycznego w L. Kr. // ŻK. – 1933. – S. 36–37.

¹¹ Ognisko pracy społecznej na wsi // ŻK. – 1938. – S. 363.

¹² Фонди ККМ, од. зб. LXXXIII, 7, спр. 1059, арк. 2–3.

¹³ Ognisko pracy społecznej na wsi... – S. 363.

¹⁴ Фонди ККМ, од. зб. LXXXIII, 7, спр. 1059, арк. 4.

ралізації антипольських проявів в українському середовищі Волині 1932 р. в одній із шкіл ліцею провели спеціальні чотиритижневі курси української мови, які організувала кураторія Волинського шкільного округу. Їх слухачами стали 76 учителів з різних повітів Волинського воеводства; усіх їх забезпечили безкоштовним проживанням та харчуванням¹⁵.

1937 р. ліцей забезпечив проведення курсів для вчителів сільських шкіл, ініціатором яких була кураторія. 32 слухачі займалися по шість годин на день. У документах відзначалося, що головною метою курсів було підвищення фахового рівня сільського педагога Волині, оскільки він відчутно відрізнявся від рівня сільського вчителя етнічних польських земель¹⁶.

При ліцеї постійно організовували сільськогосподарські курси. Одним із центрів їх проведення було село Лідихів Кременецького повіту. Сюди приймали осіб, які досягли 16-річного віку, вміли писати, читати й рахувати. Навчання було безкоштовним, плата передбачалась лише за проживання в інтернаті (2 злотих за весь курс). Одночасно заняття відвідували 25 осіб із різних повітів¹⁷. Навчальна програма, розрахована на три місяці, передбачала вивчення садівництва, бджільництва, домашнього господарства, квітникарства, садівництва, використання сільськогосподарської техніки і реманенту, гігієни, бухгалтерії. Значна частина часу відводилася на практичні заняття¹⁸.

У розташованому під Кременцем селі Білокриниця для вчителів проводилися літні курси, якими керував Р. Залевський. Перший раз вони тривали з 12 липня до 9 серпня 1926 р. З кожного повіту Волинського воеводства було делеговано 3–5 учителів. Загальна кількість їх становила 49 осіб, але до кінця пробули тільки 37 слухачів. Програма передбачала вивчення хімії, ботаніки, сільського господарства (грунтознавство, сільськогосподарські культури), вирощування худоби, молочарства, садівництва, бджільництва тощо¹⁹.

У січні 1933 р. під керівництвом кременецького старости С. Чарноцького відбулася конференція інструкторів сільського господарства, які займалися громадськими справами на селі, гуртками сільської молоді та сільських господаринь, розвитком бджільництва, садівництвом тощо²⁰.

4–6 березня 1937 р. в ліцеї проходила конференція директорів та вчителів загальноосвітніх шкіл Кременецького і Дубенського повітів на тему «Впровадження нових освітніх планів у шкільні програми закладів I ступеня»²¹.

Одним із напрямів культурно-просвітницької роботи ліцею були дискусійні вечори, на яких обговорювалися проблеми розвитку регіону та шляхи їх вирішення. Перший із них було проведено в колонному залі 17 грудня 1931 р. Засідання розпочав куратор С. Чарноцький доповіддю про роль культури в розвитку суспільства. У дискусії, яка точилася довкола проблеми поширення

¹⁵ Państwowy wakacyjny kurs języka ukraińskiego w Krzemieńcu // ŻK. – 1932. – S. 24.

¹⁶ Kursy Nauczycielskie w Krzemieńcu // ŻK. – 1937. – S. 268–269.

¹⁷ Kurs ogrodniczy w Leduchowie // ŻK. – 1936. – S. 66.

¹⁸ Фонди ККМ, од. зб. LXXXIII, 10, спр. 1062, арк. 86.

¹⁹ Державний архів Волинської області, ф. 46, спр. 4 860, арк. 2–4.

²⁰ Konferencja samorządowych instruktorów rolnych w Krzemieńcu // ŻK. – 1933. – S. 31–32.

²¹ Konferencja nauczycielska w Krzemieńcu // ŻK. – 1937. – S. 95–96.

столичної культури на регіони та її впливу на сільське населення, порушувалися питання про роль бібліотеки ліцею, збір старовини, розвиток народного мистецтва тощо. Наступний дискусійний вечір, проведений 1932 р., був присвячений світовій економічній кризі та її впливу на розвиток Волині. На сьомий вечір (1934 р.) винесли питання про моральні ідеали людства. На вечорі, проведеному 21 січня 1937 р., присутні обговорювали діяльність народних університетів. Учасники обговорення відзначали, що ці заклади відіграють особливу роль у налагодженні стосунків між українцями та поляками²².

Кременецький ліцей брав активну участь у створенні та організації роботи так званих народних домів, які почали з'являтися в Кременецькому повіті в середині 20-х років. Це були культурні центри, в яких збиралася сільська молодь та місцева інтелігенція. Створювалися вони на кошти сільських громад, гуртків сільської молоді, польських осадників, невеличкі внески учнів старших класів при фінансовій допомозі ліцею. Перший народний дім почали будувати 1926 р. в селі Стара Гута. Для організації осередку потрібні були чималі кошти; для відкриття першої кімнати ліцей надав громаді фінансову допомогу. Народний дім почав працювати 1928 р. 1930 р. подібні осередки з'явилися в інших селах. 1932 р. в Кременецькому повіті було 8, а 1938 р. – 22 народні доми (у містечку Шумськ, селах Залужжя, Колодно, Лопушно, Малинів, Обич, Стара Гута, Вишгородок, Ходаки та ін.). Сім із них належало сільським громадам, п'ять – певним організаціям або групам польських осадників, три – «Організації народних домів», чотири – пожежній службі, один – Кременецькому ліцею і ще один – парафії²³.

Робота народних домів полягала в проведенні лекцій на сільськогосподарську тематику, організації вечорів, концертів, спільних читань. Крім поширення освіти й культури, метою діяльності цих осередків було згуртування сільських громад, особливо там, де значну частину жителів становили поляки, та формування в кожного мешканця Волині відповідної громадянської позиції. Одне з найголовніших завдань полягало в налагодженні співпраці між поляками та українцями. З 1932 р. народні доми здійснювали об'їзди – в села привозили пересувні бібліотеки, виставки, організовували концерти та театральні вечори, читали лекції на актуальні теми²⁴.

1935 р. в повіті була створена спеціальна підкомісія народних домів, яку очолив Броніслав Робак. Вона була покликана надавати методичну допомогу інспекторам та вчителям, які проводили заняття, сприяти поповненню бібліотек, організації виставок, концертів і вечорів, а також перевіряти роботу цих осередків²⁵. Під час перевірки народних домів 1936 р. з'ясувалося, що в селі Обич цей заклад знаходився в старому приміщенні, тут не вистачало грошей

²² Groszyński K. Wieczory dyskusyjne // ŻK. – 1932. – S. 17–18; *O[polski] Z., dr. Wieczór dyskusyjny // Ibid.* – S. 20; *Wieczór dyskusyjny // Ibid.* – 1934. – S. 121; *Wieczór dyskusyjny L. K. z referatem kuratora dr. Eust. Nowickiego // Ibid.* – 1937. – S. 19–20.

²³ Czarnocka H. Domy ludowe – ogniska kultury // ŻK. – 1938. – S. 476–477.

²⁴ *Ibid.* – S. 478.

²⁵ Podkomisja Domów Ludowych // ŻK. – 1938. – S. 14–15.

на літературу українською мовою, але активно діяв сільськогосподарський гурток; у селі Малинів дім працював значно краще, оскільки мав безпосередню підтримку Кременецького ліцею: тут були велика бібліотека, актовий зал, світлиця, працювали курси трудового навчання для дівчат, постійно проводились культурні заходи; у Шумську періодично проходили ветеринарні курси. Під патронатом ліцею працював і народний дім у селі Залужжя²⁶.

Одним із важливих засобів культурно-просвітницької діяльності ліцею були так звані народні університети, які були спрямовані на нейтралізацію антипольських настроїв та формуванні з місцевих жителів лояльних громадян держави. Історія цих осередків бере свій початок у Данії, де 1844 р. зусиллями Фрідріха Северина Грунтвіга (1783–1872) в місті Реддінг з'явився перший народний університет. Навчання тут значно відрізнялося від навчання в класичних закладах: складних дисциплін не викладали, не примушували складати екзамени, не заставляли вчитися; серед учнів і вчителів панували взаєморозуміння та щире спілкування. Основна мета університетів полягала в піднесенні рівня освіченості простого населення, а також ідеологічному вихованні молоді в потрібному для держави напрямі. Досить часто народні університети створювалися для піднесення патріотичних настроїв серед населення, або навпаки – для їх приглушення та прищеплення інших поглядів. В умовах неписьменності, безгрошів'я та відсутності будь-яких культурних осередків ці університети відігравали роль виховних та культурних центрів, які мали вагомий вплив на життя регіону. Народні університети охоплювали Данію, Швецію, Голландію, Норвегію, Фінляндію, Ісландію, Фарерські острови, а після Другої світової війни – навіть Гренландію²⁷.

На території Польщі народні університети з'явилися на межі XIX–XX ст. Покликані стати своєрідними просвітницькими центрами, вони готували освітні й громадські кадри для сільської місцевості²⁸, та через відсутність підтримки їх діяльність була перервана. Першу світову війну пережив лише народний університет у Варшавському воеводстві, а 1924 р. під Краковом виник другий університет, який 1931 р. був перенесений в одне із сіл Львівського воеводства. Станом на 1934 р. у Польщі було тільки 5 народних університетів, а на початку 1939 р. – уже 20²⁹.

Університети становили спеціальний тип шкіл, в основу діяльності яких було покладено психологічний підхід до виховання та ідеологічну спрямованість освітньо-виховного процесу. Діяльність їх зводилася до формування в молодіжному середовищі певного світогляду, необхідного для громадської та освітньої роботи на селі³⁰. Була сформована ціла концепція діяльності народних університетів, за якою вони мали стати кузницею громадських і культурних

²⁶ *C[zarnocka] H.* Z objazdów domów ludowych // *ŻK.* – 1936. – S. 68–70.

²⁷ *Сивіцький М.* Записки сірого волиняка. – 2-ге вид. – К., 2000. – С. 89.

²⁸ *Wroczyński R.* Praca oświatowa (rozwój-systemy-problematyka). – Poznań, 1995. – S. 189.

²⁹ *Сивіцький М.* Записки сірого волиняка... – С. 90.

³⁰ *Więjski Uniwersytet jako czynnik przebudowy wsi.* (Streszczenie referatu p. Kuratora *Nowickiego*). – // *ŻK.* – 1937. – S. 36.

кадрів для польського села, адаптованих до існуючих потреб держави³¹.

Діяльність університетів здійснювалася за трьома напрямками: 1) викладання гуманітарних та природничих предметів – польської мови і літератури, науки про Польщу і світ, основ політичної економії, знань про село та сільське господарство, природознавства, філософії та релігієзнавства, науки про людину, гігієни, виховання дітей та молоді; 2) співі, танці, основи театрального мистецтва, спорт і туризм; 3) практичні заняття. Підбір викладацького складу зумовлювався особливостями цих осередків. Наявність диплому була не обов'язковою, натомість вимагалися чітка громадянська позиція, індивідуальний підхід до кожного слухача, знання власного предмету та готовність присвятити себе справі виховання сільської молоді. Особливо цінувалося вміння донести знання до свого учня, навчити його працювати самостійно й вирішувати поставлені перед ним завдання. Важливим було також те, як педагог знаходить спільну мову із слухачем та впливає на формування його свідомості. Активна громадянська позиція мала бути прикладом для вихованців, що було особливо актуальним для народних університетів Волині, в яких готували «гідних громадян відродженої Польщі». Методика роботи в університетах передбачала живе спілкування між молоддю та викладачами, дискусії та спільні виступи. Зусилля концентрувалися на тому, щоб прищепити молоді почуття відповідальності та усвідомлення власної ролі в житті суспільства³².

Оскільки народні університети, які польська влада відкривала на українських землях, покликані були відігравати важливу роль у політичній та ідеологічній інтеграції їх у складі Польщі, вони мали певну специфіку: тут спільно навчалися поляки та українці, що мало сприяти атмосфері доброзичливості та поступовому ополяченню українців. Про роль університетів у польській політиці на Волині свідчить загальнопольська конференція працівників цих осередків, яка проходила в Кременецькому ліцеї 7–9 жовтня 1938 р.³³

Ліцей почав відкривати на Волині університети на початку 30-х рр. Першим став університет у селі Михайлівка Дубенського повіту, який з'явився 1932 р. Його очолила Галина Юршова. 1935 р. було відкрито аналогічний заклад у селі Ружин під Ковелем на чолі з Казимиром Банахом, розрахований на Ковельський, Любомльський, Володимир-Волинський, Горохівський, Луцький і Сарненський повіти. 1939 р. з'явився університет у селі Малинськ Костопольського повіту, але невідомо, чи встиг цей заклад, керівництво яким мав здійснювати Флешер (ім'я невідоме), приступити до роботи³⁴.

Народні університети проводили кількамісячні курси, які організовували окремо для хлопців і дівчат. Перший зимовий чоловічий курс навчання в селі Михайлівка розпочався 25 листопада 1932 р. Завдання його розписувалися

³¹ *Wroczyński R.* Praca oświatowa... – S. 190, 461.

³² *Wiejski Uniwersytet jako czynnik przebudowy wsi...* – S. 37.

³³ *Konferencja pracowników uniwersytetów ludowych w Polsce // ŻK.* – 1938. – S. 479.

³⁴ *Sułkowska-Gładuń J.* Uniwersytety ludowe Liceum Krzemienieckiego // *Biesiada Krzemieniecka.* – Londyn, 1998. – Zesz. 3. (Liceum Krzemienieckie 1920–1939). – S. 34.

таким чином: 1) формування характеру, самостійного мислення і демократичного світогляду слухачів; 2) підготовка їх до практичної роботи на селі шляхом ознайомлення з методами організаційної діяльності, заснованої на історії та культурі села; 3) формування співжиття між поляками й українцями, побудованого на взаємоповазі, толерантності та взаємопізнанні історії і культури обох народів. Програма навчання була досить простою: знайомити вихованців із громадським життям та роботою на селі й проводити практичні заняття. Навчальний план будувався так, що лекції чергувались із самостійною роботою, дискусіями, практичними заняттями, колективними читаннями. Виховна робота базувалася на принципах родинного життя (спільні обіди, заняття, збори, обговорення рефератів, екскурсій).

На курси приймали бажаючих віком від 18 до 25 років. Умовою для зарахування було свідоцтво однорічної сільськогосподарської або загальноосвітньої семикласної (в окремих випадках – чотирикласної) школи. Оплата за навчання становила 160 злотих, але слухачеві потрібно було сплатити лише чверту частину цієї суми, а решта могла бути покрита ліцеєм чи якоюсь організацією. Якщо слухач потребував матеріальної допомоги, то за умов успішного навчання університет надавав йому стипендію. Кандидати на навчання повинні були мати народний одяг та музичний інструмент (за його наявності), що було дуже важливим у процесі ідеологічного виховання молоді³⁵.

На одному курсі навчалось від 10 до 30 осіб; співвідношення між поляками та українцями становило здебільшого один до одного; інколи серед слухачів бували також чехи. Географія походження слухачів була широкою – на одному з курсів навчались вихідці з 21 населеного пункту Волині³⁶.

Навчальний план університету в селі Михайлівка включав такі предмети: історія Польщі, основи психології та етики, польська та українська мови й літератури, основи природознавства, гігієна, громадське та господарське життя села, культура села, народний театр, освітня праця на селі, основи бухгалтерії, співи, гімнастика. Частина навчального часу кожного дня відводилася на читання газет, а також для фізичної роботи – столярка, рубання дерев тощо. Розклад занять залежав від періоду навчання. На початку курсів більше часу відводилося на теоретичне вивчення предметів, пізніше слухачі дискутували на різні теми. Розпорядок дня виглядав таким чином:

- 08.00–11.00 – заняття;
- 11.00–13.00 – фізична робота;
- 13.00–14.00 – обід;
- 14.00–15.00 – спільне читання газет;
- 15.00–17.00 – заняття;
- 17.00–19.00 – реферати, дискусії, робота в бібліотеці.

Заняття вели вчителі Кременецького ліцею, а також особи, що прибували за направленням Волинської спілки сільської молоді³⁷.

³⁵ Otwarcie uniwersytetu ludowego w Michałowce // ŻK. – 1932. – S. 35.

³⁶ Uniwersytety ludowe Liceum Krzemienieckiego w Michałowce i Różynie // ŻK. – 1936. – S. 364.

³⁷ Jurszowa H. Uniwersytet ludowy w Michałowce (Referat wygłoszony na konferencji

Початок навчання та його завершення завжди проходили під пісенний супровід – чи то український, чи польський. У Михайлівському університеті слухачами був складений навіть спеціальний «Гімн волинської родини», який звучав обома мовами³⁸.

Дуже важливим елементом навчання в народних університетах були реферати, які готували слухачі курсів. Тематика цих робіт була досить різноманітною («Різниця між громадськими та господарськими організаціями», «Завдання громадськості на Волині, її розвиток та причини занепаду під час кризи», «Звичаї та народні традиції на Волині під час святкування Різдва», «Життя села на прикладі твору «Марія», «Роль жінки в селі», «Громадськість волинського села», «Тарас Шевченко», «Адам Міцкевич і справа його життя», «Народні доми, їх організація і мета», «Яке значення в житті може мати любов Божа і людська», «Чого може досягти людина, яка має велику силу волі», «Про значення самопідготовки», «Наша ідеологія» та ін.), що свідчить про різноплановість виховної та ідеологічної роботи закладу. Найбільше уваги звертали на теми, що випливали з основних завдань народних університетів. У цілому ця робота відповідала реалізації політики польсько-української співпраці, що була основою «волинського експерименту» воєводи Генрика Юзефського. Після читання реферату всі слухачі починали його обговорювати та дискутувати, висловлюючи власну думку. Такі вечірні розмови були дуже важливими як для самих слухачів, що в такий спосіб розширювали свій кругозір та формували власну позицію, так і для керівництва, яке отримувало додаткову можливість впливати на суспільні настрої волинян.

Одним із важливих аспектів виховної роботи народних університетів було втілення в учнівському середовищі принципів співжиття та створення родинної атмосфери. Слухачі університету влаштовували вистави, вечорниці, вечори Міцкевича, Шевченка та Пілсудського, на які запрошували гостей. Для слухачів організовували прогулянки та походи, які проводилися переважно під час свят. Молодь була організована в т. зв. товариський гурток, що працював за власними правилами в секціях театральній, туристичній та фізичного виховання³⁹.

Останній навчальний тиждень відводився на урочисте завершення курсів: слухачі дискутували над рефератами та готували святкову програму; збиралися вечорниці, які організовували не тільки для слухачів, а й для жителів навколишніх сіл. В останній день до університету з'їжджалися гості, серед яких бував і куратор ліцею. Зачитували численні листи й привітання, слухачі ставили театральні сценки, а також готували своєрідний радіоконцерт. Крім того, під час свята було багато повідомлень із хроніки курсів, новин сільського господарства, співів, веселощів і забав. Кожному випускнику надавалося вітальне слово, з яким він звертався до викладачів та колег⁴⁰.

oświatowej w Liceum Krzemienieckim dnia 6 czerwca 1933 r.) // *ŻK.* – 1933. – S. 248.

³⁸ *Сивіцький М.* Записки сірого волиняка... – С. 109–110.

³⁹ *Jurszowa H.* Uniwersytet ludowy w Michałowce... – S. 249–250.

⁴⁰ *Zakończenie X kursu uniwersytetu ludowego w Michałowce* // *ŻK.* – 1938. – S. 123.

Принципової різниці в проведенні чоловічих і жіночих курсів не було – вивчалися ті самі предмети, акцент робився лише на спецкурси⁴¹. На курсах для дівчат у Михайлівці існували гімнастична, культурно-освітня та пропагандистська секції. Заняття починалися вранці з практичної роботи на грядках, потім 2,5 години відводилося для уроків. Друга частина навчання проходила після обіду. У вечірній час бували ігри та конкурси⁴².

За кілька років роботи народні університети накопичили певний досвід та згуртували довкола себе людей, які були їх вихованцями. 1937 р. у Михайлівці організували першу конференцію колишніх випускників, на яку прибули міністр Ю. Понятовський, куратор Волинського шкільного округу Е. Новицький, представник Волинського зв'язку сільської молоді М. Задружний, куратор Кременецького ліцею С. Чарноцький, керівники народних університетів та численні гості. Конференція звернула увагу на необхідності сприяти вдосконаленню професійного рівня випускників народних університетів; зібрати інформацію про діяльність випускників і визначити реальний вплив їх на сільське населення; надавати слухачам та випускникам допомогу в їхній діяльності по розвитку села; організувати курси для підвищення кваліфікації випускників народних університетів⁴³. Як бачимо, влада намагалася контролювати та коригувати роботу випускників народних університетів після завершення ними навчання, що виразно вказує на ідеологічну спрямованість роботи цих закладів та роль в інтеграційних процесах у регіоні.

Усупереч зусиллям, спрямованим на примирення поляків та українців, народні університети зіткнулись з численними проблемами. Перша з них полягала в різниці світоглядів. Кожен слухач приходив зі своїми переконаннями, перелом яких у той чи інший бік був дуже складним, а то й неможливим. Частина польської молоді, яка не мала антиукраїнського комплексу, сприймала ідею співпраці, але траплялися випадки, що слухачі, які перебрали від батьків увесь багаж того комплексу, приїжджала з ним до університету і поверталися потім із ним назад. Саме завдання втілити в життя ідею «взаємоповаги, толерантності та взаємопізнання історії та культури обох народів» виявилось неможливим, оскільки весь культурно-освітній процес, який зводився до поступового ополячення українців, у своїй основі перекреслював ці принципи. За благородною метою просвітницької роботи ховалася політика колонізації «сірого волиняка», який, отримавши хоч якісь знання та пропольське виховання, мав стати «справжнім громадянином Польської держави»⁴⁴.

Труднощі університетів полягали ще й у тому, що слухачів готували за програмами, які вони бували не в змозі осягнути через свою малоосвіченість і невідповідність, адже часто сюди приходили люди, які не вміли навіть читати і писати. Ще одна перешкода базувалася на нерозумінні того, що це не

⁴¹ Z uniwersytetu ludowego L. K. w Michałowie // ŻK. – 1936. – S. 111.

⁴² Liceum Krzemienieckie w dobie obecnej. 1920–1935. – Krzemieniec, 1935. – S. 30.

⁴³ Konferencja w sprawie samokształcenia przodowników wiejskich w Michałowie // ŻK. – 1937. – S. 425–427.

⁴⁴ Сивіцький М. Записки сірого волиняка... – С. 140.

заклади, де здобувають знання й освіту, а місце, де молодь розвиває свій світогляд, що це так звані «університети людяності». Натомість люди, які приходили на навчання, хотіли здобути освіту й отримати диплом, а народний університет не давав цього⁴⁵.

З 1932 до 1939 р. через народні університети пройшли близько трьох сотень дівчат і хлопців Волині, дві третини яких були українцями⁴⁶. Зробити з цих останніх надійних громадян Польщі владі не вдалося. На заваді стали такі важливі чинники, як ментальність українців, неприйняття ними чужої влади та національна свідомість.

***

Кременецький ліцей 20–30-х рр. ХХ ст., функції якого виходили далеко за межі суто навчального закладу, відіграв особливу роль у житті міжвоєнної Волині. Це було своєрідне явище, яке не мало в міжвоєнній Польщі аналогів. Через цей навчальний, господарський та культурний осередок влада здійснювала свою політику на т. зв. «східних кресах».

Вплив ліцею на різні соціальні верстви населення Волині реалізовувався через різноманітні осередки та курси. Найважливіше місце посідала методична підготовка працівників, яка реалізовувалась під час спеціалізованих курсів, організованих для вчителів усього повіту. Через підвищення кваліфікаційного рівня педагога ліцей сприяв формуванню «вчителя нового типу», а той, у свою чергу, впливав на підростаюче покоління, з якого мало формуватися суспільство Польської держави. Під час дискусійних вечорів та конференцій населення краю не тільки отримувало інформацію про події світового та регіонального розвитку, а й долучалося до проблем розбудови Польської держави. Сільська громадськість, позбавлена можливостей отримувати різносторонню інформацію та активного культурного розвитку, потрапляла під всеохоплюючий вплив організацій, осередків та заходів Кременецького ліцею, який реалізовував державну політику по інтеграції «східних кресів», приховувану гаслами культурно-просвітницького та соціального характеру.

Заради справедливості варто відзначити також позитивний вплив культурної роботи на матеріальну та моральну сторони життя. У складних умовах життя населення Волині ліцей з його численними осередками став центром, довкола якого оберталися передові ідеї та суспільні настрої, і хоча найчастіше вони мали пропольську спрямованість, однак сприяли піднесенню загального рівня розвитку людей, їх творчого та професійного потенціалу.

⁴⁵ *Jurszowa H.* Uniwersytet ludowy w Michałowce... – S. 252.

⁴⁶ *Сивіцький М.* Записки сірого волиняка... – С. 97.

Богдан Прищеп

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ОСТРОГА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Острог – давнє волинське поселення – у XVI – першій половині XVII ст., за князів Острозьких, перетворилося в одне з найбільших міст України. Українські та зарубіжні вчені досліджували різні аспекти його розвитку в Середньовіччі¹, але питання історичної топографії залишаються недостатньо розробленими. Першу цікаву розвідку в цьому напрямку здійснив у першій половині XIX ст. Яким Перлштейн². До своєї роботи він додав план Острога, на який наніс близько двадцяти давніх об'єктів, а також позначив лінії замкових і міських укріплень. Цей план став основою для пізнішої реконструкції планувальної структури міста XVI – першої половини XVII ст., яку підготував Г. Логвин³. Характеристику багатьох давніх об'єктів Острога дав у своїй ґрунтовній праці С. Кардашевич⁴. Вивчення архівних матеріалів, зокрема картографічних джерел, дозволило П. Ричкову підготувати план Острога XVIII ст. з уточненою схемою оборони замку та міста⁵.

Вирішальне значення для поглиблення досліджень з історичної топографії міста XVI–XVII ст. мають систематичні пошуки і публікація писемних та картографічних джерел. У цьому зв'язку важливим є поява збірника документів, підготовленого В. Атаманенком⁶.

Документальні джерела XVI – початку XVII ст., зокрема акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами 1603 р., повідомляють про такі частини

---

¹ Одвічні джерела. Острогу – 900: Бібліогр. покажч. / Рівнен. обл. універс. наук. б-ка; Уклад. П. І. Демчук, М. П. Манько, Н. П. Тимошук. – Рівне, 2000.

² Перлштейн А. Описание города Острога. – М., 1847.

³ Логвин Г. Н. Замок в Острозі. – К., 1959.

⁴ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa; Kraków, 1913.

⁵ Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – М., 1989. – С. 90.

⁶ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Острог, 2004.

Острога, як замок і місто. У складі замку названі дитинець і пригородок. Ці частини були розташовані на східному краю високого мисоподібного виступу корінного лівого берега р. Вілії; площадки їх на 20–22 м підвищуються над заплавою. Із північного сходу це підвищення було обмежене давньою вузькою долиною, по якій тепер проходить проспект Незалежності. На північний схід від цієї долини, на значно нижчому мисі, знаходилось середньовічне місто (рис. 1).

Дитинець площею 0,5 га був резиденцією князів Острозьких, тут вони збудували Богоявленський собор (рис. 1, А). Пригородок – прилегла до дитинця із заходу і півночі укріплена частина поселення із князівськими будівлями, дворами шляхти, Успенською та Миколаївською церквами і костелом Успіння Богородиці (рис. 1, Б, В, Г). Площа пригородку – близько 2,7 га. Са-

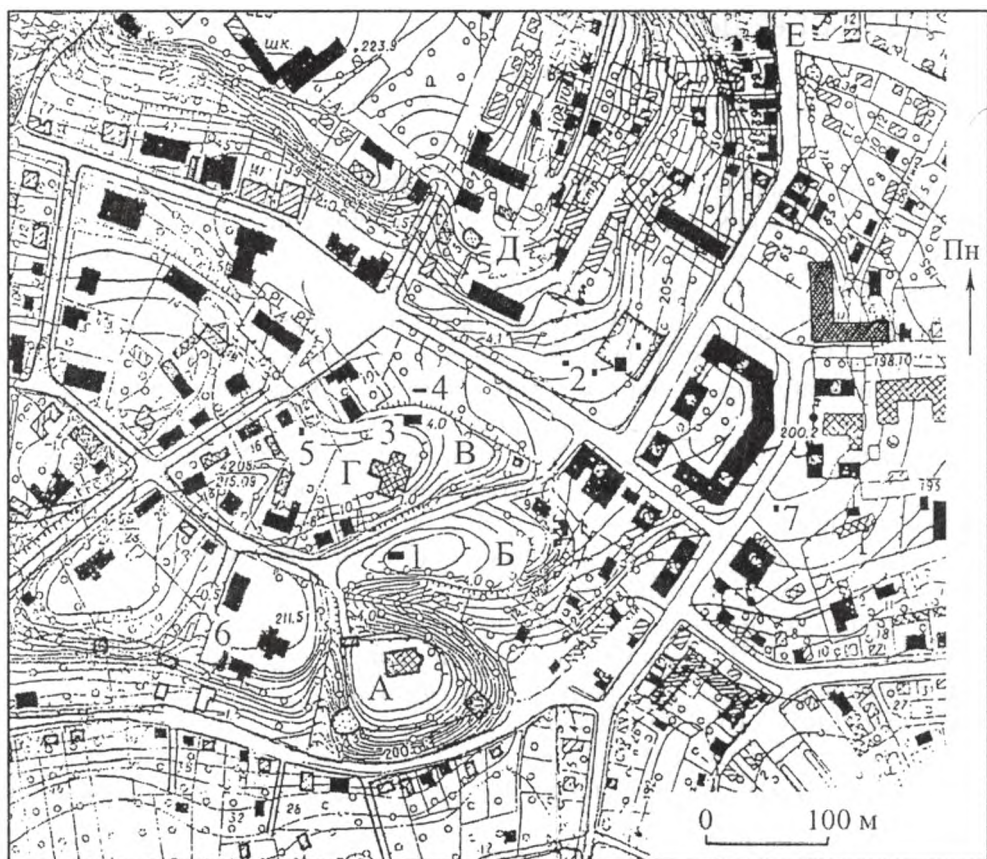

Рис. 1. План центральної частини Острога

Буквами позначені: А – дитинець (Замкова гора); Б – місце, де стояла Успенська церква; В – місце, де стояла Миколаївська церква; Г – костел Успіння Богородиці; Д – Луцька башта; Е – Татарська башта. Цифрами позначені ділянки, де проводилися археологічні дослідження: 1 – на південь від вул. Академічної; 2 – проспект Незалежності, № 3; 3 – на північ від костелу Успіння Богородиці; 4 – проспект Незалежності, № 4; 5 – вул. Князів Острозьких, № 12; 6 – вул. Академічна, № 3; 7 – вул. Островського.

ме місто також мало укріплення, від яких до нашого часу збереглися Луцька і Татарська брами (рис. 1, Д, Е), у межах цих укріплень його площа становила близько 12–14 га.

Як і багато інших волинських міст, Острог почав формуватися ще в період Київської Русі. На це неодноразово звертали увагу дослідники⁷. Поселення лише раз згадується у Повісті минулих літ під 1100 р.⁸ За відсутності писемних джерел простежити процеси його становлення дозволяють археологічні джерела.

Вивчення археологічних пам'яток Острога розпочалося 1925 р. з розкопок Й. Новицького на слов'янському курганному могильнику, що знаходився поблизу єврейського кладовища, на північ від Луцької брами. Окремі знахідки з поховань були придбані Варшавським археологічним музеєм; зокрема, там зберігається срібне дротяне скроневе кільце з кінцями, що накладаються один на другий⁹. Такі прикраси були поширені на Волині та в інших регіонах Південної Русі в X–XII ст.

Культурні нашарування міста археологічними методами вперше вивчав І. Бондар у 1957–1958 рр.¹⁰ На Замковій горі в двох шурфах на схід від башти Нової йому вдалося простежити залишки оборонної стіни замку князів Острозьких; знайдено уламки керамічних виробів доби Київської Русі і пізнішого часу. На території пригородку, на підвищенні між замковим ровом і вул. Академічною, було прокопано чотири розвідкові траншеї (рис. 1, І). Тут виявлено культурні нашарування потужністю до 2,5–2,8 м. Нижній культурний шар містив знахідки трипільської культури, середній – залишки об'єктів і речі, які автор розкопок датував XI–XIII ст., верхній шар, із матеріалами XV–XVII ст., залягав до глибини 1,5 м.

У 1967–1969 рр. на Замковій горі дослідження проводила архітектор О. Годованюк. З короткої публікації про ці роботи довідуємося, що фундаменти кам'яного муру замку князів Острозьких прорізували внутрішній схил давнього валу, насипаного із суглинку без внутрішніх дерев'яних конструкцій. Його спорудження дослідниця датувала XII або кінцем XI ст.¹¹ Зібрана під час цих робіт невелика колекція речових знахідок доби Середньовіччя, яка зберігається зараз у фондах історико-культурного заповідника м. Острога, серед іншого включає також уламки давньоруських гончарних горщиків XII – першої половини XIII ст.

1979 р. співробітник Острозького державного історико-культурного запо-

⁷ *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель XI–XIV вв. // МИА. – № 140. – Л., 1967. – С. 42.

⁸ *Повесть временных лет.* – М.; Л., 1950. – Ч. 1. – С. 181–182.

⁹ *Rauhut L.* Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // *Materiały wczesnosredniowieczne.* – 1960. – Т. 5. – S. 248.

¹⁰ Інститут археології НАН України, науковий архів, од. зб. 2965, 1957/33 (*Бондар І. В.* Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі Ровенської обл. в 1957 р.); од. зб. 1958/37, № 3229, 3230 (*Бондар І. В.* Науковий звіт про археологічні розкопки в м. Острозі в 1958 р.).

¹¹ *Годованюк О.* Найдавніші оборонні споруди на Замковій горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – С. 318–322.

відника О. Бондарчук прокопав шурф до материка на північ від вежі Мурованої. Потужність культурних нашарувань перевищувала тут 4 м. Знахідки гончарних горщиків із цього шурфу дозволяють датувати слов'яно-руське поселення на Замковій горі X–XIII ст.

З 2004 р. Рівненська філія ДП НДЦ „Охоронна археологічна служба України” Інституту археології НАНУ щорічно проводить в строзі археологічні експертизи та розкопки. Отримані нею нові археологічні джерела в поєднанні з результатами робіт попередніх дослідників дозволяють розглянути історичну топографію середньовічного Острога, проаналізувати процеси його зародження і розвитку.

На пригородку дослідження проводилися 2004 р. за 100 м на північ від Замкової гори, на подвір'ї костелу Успіня Пресвятої Богородиці Діви Марії¹². Розкоп розмірами 15×20 м знаходився за 15 м на північ від будівлі костелу на природному мисі, форма якого добре простежується і в наш час (рис. 1, 3). Із північного сходу він обмежений давньою долиною, що виходила до заплави р. Вілії, а з півдня – яром (по ньому проходить вулиця Академічна).

На площі розкопу культурні нашарування мали потужність від 2 до 3,5 м, простежено пониження материка на північ, до давньої долини. Верхній культурний шар доби князів Острозьких XV–XVII ст. залягав на глибині від 0,8–0,9 до 1,2–1,4 м. Під ним знаходилися нашарування слов'яно-руського часу X–XI ст. товщиною 0,4–0,7 м. На материка (жовтий лесоподібний суглинок) лежав щільний темно-коричневий ґрунт завтовшки до 0,6–0,7 м, який містив знахідки трипільської культури.

У розкопі виявлено ділянку оборонного валу, що був споруджений вздовж північного краю мису. Пов'язаний із цим валом оборонний рів простежено під час археологічної експертизи в садибі будинку № 12 по вул. Князів Острозьких (рис. 1, 5). Результати археологічних досліджень і спостереження за рельєфом місцевості дозволяють зробити висновок, що ця лінія оборони захищала слов'янське поселення із півночі та заходу.

Вал насипали з материкового суглинка з включеннями темного ґрунту. Найбільшої потужності – до 1 м – він досягав ближче до північного краю площадки, у північно-східному куті розкопу. Підшва валу залягала на глибині 2 м від рівня сучасної денної поверхні. Внутрішній схил насипу валу простежено перпендикулярно до схилу височини на протязі 8–9 м. Враховуючи місце розташування розкопу, загальну ширину насипу валу можна визначити в межах 14–16 м.

До слов'яно-руського періоду віднесено 43 об'єкти, у тому числі 17 жител, а також господарські будівлі, зернові ями, ями для випалювання дьогтю і вогнища. Виявлено окремі групи різночасових жител, у кожній з яких будівлі взаємно перекривалися. Такі групи включали від двох до чотирьох жител. Якщо врахувати, що напівземлянкове житло, яке опалювалося, використову-

¹² Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М., Чекурков В. С. Розкопки на території костелу Успіня Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 262–265.

валосся близько 40–50 років, то тривалість існування поселення можна визначити в межах 160–200 років.

Стратиграфічні спостереження та порівняння знахідок з об'єктів дозволяють виділити два етапи розвитку слов'яно-руського поселення біля костелу. До першого етапу (X – рубіж X–XI ст.) віднесено будівлі, перекриті насипом валу та синхронні їм. До другого етапу (XI – рубіж XI–XII ст.) належать об'єкти, які існували після спорудження валу. Спорудження валу датується кінцем X – початком XI ст. В усіх групах жител першого етапу за стратиграфічними спостереженнями виділені ранні та пізні споруди. Два будівельні горизонти виділені й на другому етапі розвитку поселення за археологічними знахідками із комплексів.

Всі досліджені житла мали заглиблені в ґрунт котловани, чотирикутні в плані, з довжиною стін від 2,6 до 4,4 м. Долівку в житлах першого етапу розвитку поселення влаштовували на рівні материкового суглинку, котловани цих будівель мали найбільшу глибину, від 1,2 до 1,6 м. У ранніх будівлях другого етапу глибина котлованів менша (від 1,1 до 1,3 м), а в будівлях останнього будівельного горизонту вона не перевищувала 0,6 м.

Напівземлянки мали як каркасно-стовпову так і зрубну конструкцію дерев'яних стін. Про першу з них свідчать стовпові ямки, що були виявлені в кутах котлованів та на середині довжини стін. У житлах із зрубною конструкцією в кутах котлованів простежено вертикальні ніші, в яких ховалися кінці колод чи брусів, складених «в обло з остатком». Печі були збудовані в одному з кутів біля північної стіни котловану; вони складені з каміння на глиняному розчині, зовні обмазувалися шаром глини. У житлах останнього будівельного горизонту замість печей були влаштовані вогнища з підмазаними глиною черенями.

Більшість жител орієнтована стінами за сторонами світу, в окремих випадках з невеликими відхиленнями. Орієнтація не змінювалася протягом усього часу існування поселення. У розкопі простежено дві смуги напівземлянок, які були розташовані паралельно до північного краю мису.

Вірогідно, основним заняттям жителів цієї частини поселення в X–XI ст. було сільськогосподарське виробництво. Крім того, вони займалися гончарством, виготовляли дьоготь.

Слов'янське поселення відкрите також на північний схід від пригородку, на території старого міста. Цікаві матеріали отримані під час дослідження ділянки на проспекті Незалежності, № 3 (рис. 1, 2). 1988 р. тут почалося будівництво будинку культури; і виявлені під час земляних робіт давні об'єкти розкопували О. Бондарчук та О. Позіховський. Всього виявлено сім жител-напівземлянок. Найраніші з них відносяться до культури типу Луки-Райковецької і датуються IX – початком X ст., інші досліджені будівлі використовувалися в X–XI ст. Зібрані матеріали свідчать про розвиток залізоробної справи – це шлаки та уламки глиняних сопел, пов'язані здебільшого з об'єктами XI ст. 2007 р. на цій ділянці розпочалося будівництво нового корпусу Національного університету «Острозька академія», тому археологічні дослідження були продовжені. Виявлено слов'яно-руський культурний шар і об'єкти VIII–IX та X–XI ст.

Добре збережений культурний шар періоду Київської Русі простежено також під час археологічної експертизи на вул. Островського, на південний схід від давньої Ринкової площі (рис. 1, 7). Він мав товщину до 0,6 м і був перекритий пізнішими нашаруваннями потужністю 2,5–2,8 м. Материка на цій ділянці досягнуто на глибині 4,5 м. Відзначимо, що поряд із знахідками X–XI ст. тут виявлено також численні матеріали XII – першої половини XIII ст.

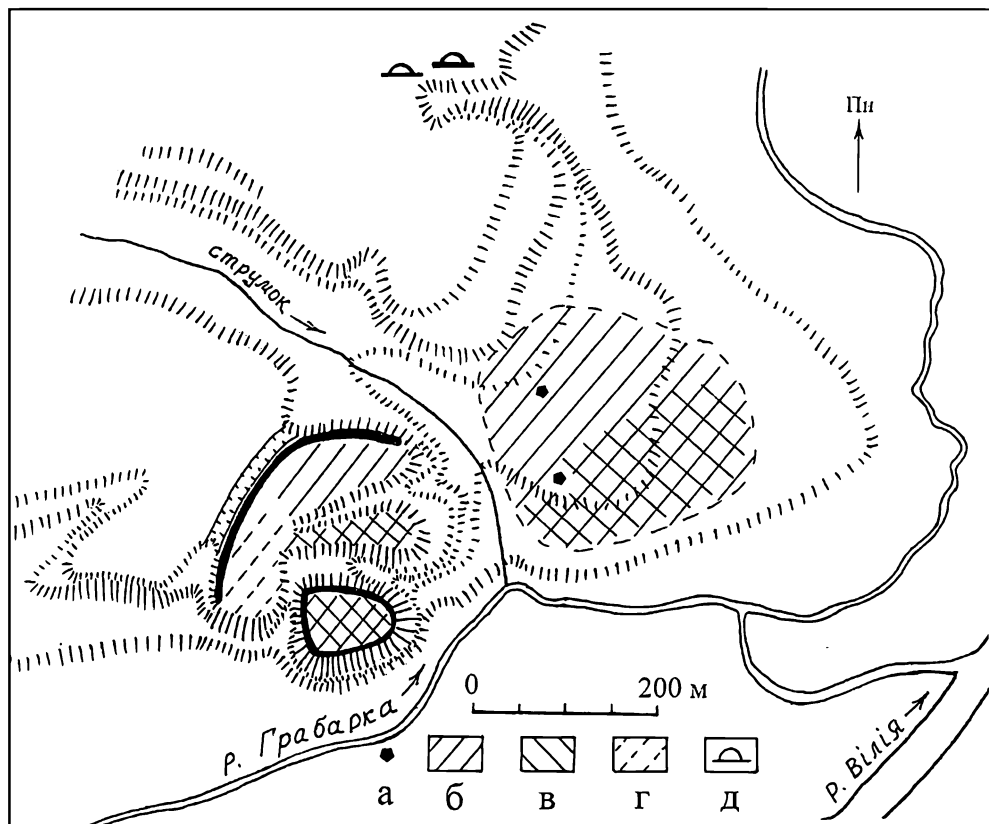

Рис. 2. Реконструкція слов'яно-руського поселення в Острозі

Умовні позначення: а – знахідки VIII–IX ст.; б – ділянки з культурним шаром X–XI ст.; в – ділянки з культурним шаром XII – першої половини XIII ст.; г – окремі знахідки X–XI ст.; д – курганний могильник.

Найвні археологічні джерела свідчать, що поселення в районі колишньої Ринкової площі почало формуватися у VIII–IX ст. (рис. 2, а). Подібне поселення VIII – X ст. досліджувалося за 600 м на південь, на місі правого берега р. Вілії, на території Нового міста¹³. Третє ранньослов'янське поселення виявлене за 1 км на північ, на окраїні Острога. Отже, на території сучасного міста існувало гніздо слов'янських поселень VIII–IX ст.

¹³ Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Чекурков В. С. Розкопки на території „Нового міста” в Острозі // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – К.; Запоріжжя, 2006. – С. 311–315.

У X ст. зростають розміри поселення в районі колишньої Ринкової площі і заселяються високі ділянки зі стрімкими схилами на правому березі струмка, у межах пізніших дитинця та пригородка (рис. 2, б). На рубежі X–XI ст. навколо західної частини поселення з'явилася оборонна лінія, від якої простежено вал і рів. Побудова укріплень не викликала серйозного перепланування цієї частини поселення, а його розміщення на важкодоступних високих мисах слід пов'язати з посиленням загрози ворожих нападів, а отже, вірогідно, тут від самого початку заселення височини були влаштовані укріплення.

Територію міста формували перетин меридіональної долини р. Вілії і орієнтованої в широтному напрямку обводненої балки. В XI ст. поселення в Острозі включало фортецю площею 3,2 га та селище площею близько 2 га. Ці показники дозволяють характеризувати його як ранній міський центр.

Розвитку поселення сприяло його природно-географічне розташування. Воно знаходилося на лівому березі р. Вілії на 1,5 км вище від її впадіння в Горинь і на 2 км нижче від впадіння у Вілію найбільшої лівої притоки – р. Світеньки (Збитинки). Саме в районі Острога смуга Малого Полісся має найменшу ширину – близько 7 км, тут був один із зручних проходів, по якому кочівники легко могли проникати з півдня на Волинську височину. Фортеця контролювала широтний шлях уздовж південного краю Волинської височини і меридіональні комунікації вздовж рік Горині та Вілії. Сукупність перерахованих ознак і визначала військово-стратегічне та комунікаційне значення Острога в X–XI ст.

Поселення сформувалося на південному краї Волинської височини, на межі з Малим Поліссям, тобто в екотоні – на межі зон лісостепу і мішаних лісів. Таке положення створювало потенційні можливості для подальшого його розвитку. Здебільшого міські адміністративні центри князівств і земель Південної Русі розміщувалися саме на стиках природних зон¹⁴.

Однак на рубежі XI і XII ст. відбувається різке зменшення розмірів поселення, його площа скорочується приблизно в два рази, культурний шар XII – першої половини XIII ст. простежено на Замковій горі та прилеглий до неї ділянці, а також на селищі вздовж південного краю мису (рис. 2, в). У ході археологічних робіт на поселенні не виявлено слідів розгрому чи пожежі. Вірогідно, виявлені процеси трансформації Острога відбувалися мирним шляхом і були викликані політико-адміністративними заходами, спрямованими на заміну старих племінних структур державно регульованим заселенням. Пряма залежність економічного розвитку міст від їх політичного значення визначилася ще на ранньофеодальному етапі історії Київської Русі і залишалася визначальною в XII–XIII ст.¹⁵

У XII – першій половині XIII ст. Острог складався із замку в межах Замкової гори і розташованого поряд селища площею близько 1,5 га. Вірогідно, у цей період він функціонував як первинний осередок суспільно-економічної організації найближчої округи, адміністративний центр невеликої волості.

¹⁴ *Гомашевский А. П.* Палеоприродные особенности южнорусских систем заселения X–XIII вв. // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С. 109–111.

¹⁵ *Голочко П. П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 74–75.

Після руйнівних походів монгольських військ середини XIII ст., у другій половині XIII – XIV ст. місто поступово розбудовується завдяки діяльності князів Острозьких. Зберігає значення містоутворюючого ядра дитинець, а вали давньоруського «окольного города» стають основою для укріплень пригородка. Починаючи від південно-західного кута фортеці, вони включали «башту велику дерев'яну в рогу пригородку над ставом» (рис. 3, 8), браму, якою виїжджали на Загороддя, з дерев'яною баштою (рис. 3, 9), «башту без верху, котра стоїть у рогу пригородку над парканом міським» (рис. 3, 10). У східній частині сучасної вул. Академічної знаходилася «брама, якою з пригородку в Ринок виїжджають» (рис. 3, 11). Внизу зі східного боку дитинця згадується «брама, що стоїть у рові, якою виїжджають до млинів» (рис. 3, 13). Між цими двома брамами знаходилася «башта дерев'яна, [яка] стоїть над мостом напроти шпиталю»¹⁶.

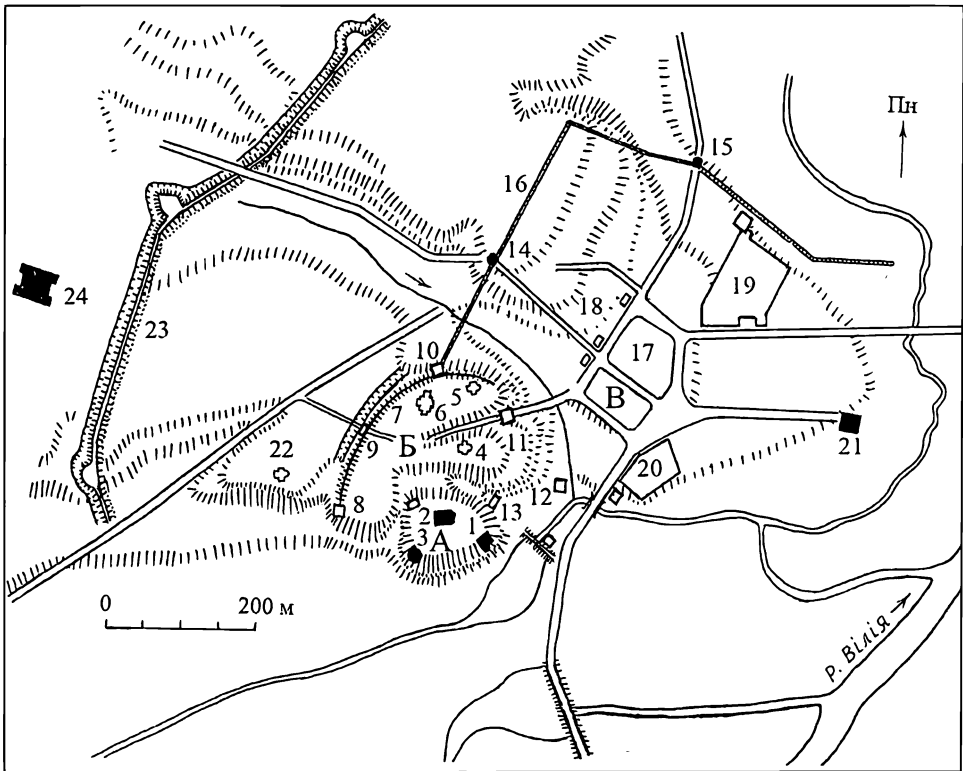

Рис. 3. Реконструкція плану Острога другої половини XVI – поч. XVII ст.

Дитинець (А): 1 – «Вежа Мурована»; 2 – Богоявленська церква; 3 – «Башта Нова». Пригородок (Б): 4 – Успенська церква; 5 – Миколаївська церква; 6 – костел; 7 – «паркан»; 8 – «башта велика дерев'яна»; 9 – брама, виїзд на Загороддя; 10 – «башта без верху»; 11 – «брама, якою з пригородку в Ринок виїжджають»; 12 – «башта дерев'яна, стоїть над мостом навпроти шпиталю»; 13 – «брама, яка стоїть у рові». Місто (В): 14 – Луцька башта; 15 – Татарська башта; 16 – кам'яна оборонна стіна; 17 – Ринок; 18 – «кам'яниці»; 19 – єзуїтський колегіум; 20 – монастир кармелітів; 21 – синагога; 22 – П'ятницька церква; 23 – земляний вал; 24 – монастир капуцинів.

¹⁶ Описи Острожчини... – С. 88, 94.

Здобуті археологічні джерела дозволяють простежити розвиток Острога від VIII–IX ст., коли в районі Ринкової площі з'явилися перші слов'янські садиби. Протягом X–XI ст. поселення швидко зростає, ускладнюється його структура, у цей період розвитку воно складалося з фортеці (3,2 га) та селища (2 га). У XII – першій половині XIII ст. спостерігається зменшення площі поселення, яке функціонувало в межах дитинця та селища площею 1,5 га. Така трансформація поселення, вірогідно, була викликана політико-адміністративними заходами центральної влади. Новий підйом міста за археологічними даними спостерігається з другої половини XV ст., причому за князів Острозьких зберігається територіальна структура, яка сформувалася ще в період Київської Русі.

Ігор Тесленко

ШЛЯХЕТСЬКА НЕРУХОМА ВЛАСНІСТЬ У «НИЖНЬОМУ» ОСТРОЗЬКОМУ ЗАМКУ (ПРИГОРОДКУ) НАПРИКІНЦІ XVI – НА ПОЧАТКУ XVII ст.¹

Острозький замок у наші дні – це кілька мурованих споруд, компактно розташованих на невеликій горі в самому серці міста над Вілією. Усі вони, крім надбрамної дзвіниці початку минулого століття, були зведені на кошти дідичів і покровителів Острога – князів Острозьких. Пожежі і воєнні лихоліття першої половини і середини XVII ст., поступове згасання роду, подальше запустіння і, як наслідок, руйнація основних будівель замку до невпізнання змінили його вигляд. Тож якби котромусь острозькому міщанину чи княжому слугі, що жив у XVI або на початку XVII ст., пощастило на мить перенестися в часі і на власні очі побачити резиденцію свого володаря, навряд чи він одразу впізнав би її за тими рештками, які можна споглядати сьогодні. Звісно, перебудови та реставраційні роботи також суттєво позначилися на теперішньому вигляді Богоявленського собору та, особливо, мурованої житлової вежі-донжона, але найсильніше враження на гостя з минулого мала би справити загальна панорама замкової гори, яка в наші дні більше нагадує пустку. Попри невеликі розміри острозького дитинця, у період, коли замок перебував у руках київського воєводи князя Василя-Костянтина (1574–1608), на цьому клаптику землі буквально не було де яблуку впасти. Територія дитинця була настільки щільно забудована, що деякі господарські споруди довелося вивести за його межі – до т.зв. «пригородку», відгородженого від міста високою стіною («парканом») із кількома баштами і в'їзними брамами, розташованими по його периметру. У документах кінця XVI – початку XVII ст. «пригородок» іноді називається «окольным»² і «нижнім»³ замком, тоді як

---

¹ Вважаю за необхідне подякувати досліднику історії ранньомодерного Острога Тарасу Вихованцю за інформацію, яка суттєво доповнила зібрані мною дані з топографії замку і міста початку XVII ст.

² ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 317 (1585); спр. 84, арк. 249 зв. (1609); ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 97 зв. (1606); *Ковальский Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы. – Днеп-

комплекс споруд на дитинці виступає в актах як «вишній» замок⁴. Отже, в Острозі було два замки, і якщо про один із них завдяки праці багатьох учених та аматорів відомо чимало⁵, то про другий, попри наявність джерел, немає спеціальних наукових досліджень⁶.

Така неувага істориків до однієї з центральних частин ранньомодерного Острога пов'язана, очевидно, з тим, що до початку ХІХ ст., коли з'явилися перші розвідки про минуле міста, «пригородок» утратив вигляд замку і жодної з давніх оборонних споруд, які нагадували б про його особливий статус, тоді вже не існувало. Це й не дивно, адже фортифікаційна лінія нижнього замку свого часу будувалася переважно з дерева – матеріалу дешевого і зручного, але, з огляду на постійні пожежі, вельми ненадійного. Рештки «паркану», який можна було побачити 1708 р.⁷, до кінця ХVІІІ ст. зникли ще й тому, що просто відпала потреба в ньому⁸. Незважаючи на це, завдяки детальним описам Острога 1603, 1620 та 1621 рр. розташування нижнього замку нам усе-таки відоме.

Вище було вже згадано про те, що пригородок був своєрідним продовженням дитинця. Обидва замки відділяв лише глибокий рів і довгий міст «z poręczem wiązanem u gankami po stronach, z baniami okrągłemi, s powietrznikami» (1620)⁹. Окольний замок захищав князівську резиденцію з півночі, час-

ропетровск, 1982. – С. 71 (1603).

³ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 97 зв. (1606), *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в ХVІ – першій половині ХVІІ століття. – Львів, 2003. – С. 132 (1598, 1610).

⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 317 (1585); *Ковальський Н. П.* Источники по социально-экономической истории... – С. 71 (1603).

⁵ *Dr. Antoni J. [Rolle].* Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim // [Rolle] Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne. – Lwów, 1887. – Ser. 6. – S. 57–59; *Годованюк О. М.* Найдавніші оборонні споруди на Замковій Горі в м. Острозі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. – К., 1972. – Вип. 4. – С. 318–322; *Годованюк Е. М.* Замок в Остроге (історико-архитектурное исследование): Дис. ... канд. арх. – К., 1971; *Годованюк О. М.* Вежа мурована в Острозькому замку // Українське мистецтвознавство. – К., 1969. – Вип. 3. – С. 164–172; *Годованюк О.* Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 40–58 та ін.

⁶ Короткі повідомлення про пригородок містяться в працях С. Кардашевича, В. Луцкевича, М. Ковальського, П. Ричкова, Я. та О. Бондарчуків (див.: *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 96–97, 99–100, 102–105 (тут лише прочитовано описи Острога 1603, 1620 і 1621 рр.); *Łuszczkiewicz Wł.* Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce. – Kraków, 1888. – Т. 3. – S. 74; *Ковальський Н. П.* Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – С. 130–132; *Ричков П.* Острог (архітектурно-планувальний розвій міста) // Острозька Академія ХVІ–ХVІІ ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 117, 119; *Бондарчук Я., Бондарчук О.* Пригородок в Острозі // Там само. – С. 138.

⁷ *Osiadłość miasta Ostroga Anno 1708 części jaśnie oświeconej księżny jejmości marszałkowej wielkiej koronnej / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – R. 7. – S. 181–182.*

⁸ Відсутність мурів навколо території колишнього окольного замку помітна на карті Острога кінця ХVІІІ ст. Див.: *Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 33* (прорис карти, що зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі у відділі рукописів, ф. 342, картографічні матеріали, № 370).

⁹ Описи Острожчини другої половини ХVІ – першої половини ХVІІ століття / Упор.

тково зі сходу та заходу, а його природними межами слугували схили невисокого пагорба, який можна побачити в наш час і який, за підрахунками П. Ричкова, має площу 4 га.¹⁰ Цей же автор вважає, що укріплення, розташовані поруч із дитинцем, існували ще до монгольської навали середини XIII ст., але доказів на підкріплення своєї думки не наводить¹¹. Найдавніша згадка про існування нижнього замку в часи князів Острозьких датується серединою-другою половиною XIV ст.¹²

Крім оборони власне дитинця, під час татарських нападів пригородок став останнім притулком для околичних князівських слуг і жителів Острога (у тому випадку, якщо ворогові вдавалося прорвати лінію міських укріплень). Щоправда, беручи до уваги матеріал, з якого зводилася більша частина фортифікацій¹³, серйозної облоги витримати він не міг. Підтверджують це припу-

В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 186.

¹⁰ *Ричков П.* Острог (архітектурно-планувальний розвій міста)... – С. 117: лінія укріплень Пригородка «проходила приблизно по напрямку сучасних вулиць кн. Острозьких і проспекту Незалежності»; *Бондарчук Я., Бондарчук О.* Пригородок в Острозі... – С. 138: «південна межа Пригородка проходила по березі річки Грабарки, а східна і північна – по схилу невисокого пагорба, рельєф якого добре видно і в наш час». Південно-західну межу окольного замку В. Луцкевич (на нашу думку, цілком слушно) проводить по схилах цього ж пагорба в районі садби кн. Яблонівських (див.: *Łuszczkiewicz W.* Ruina Wochojawleńskiej cerkwi... – S. 74, 76.

¹¹ *Ричков П.* Острог (архітектурно-планувальний розвій міста)... – С. 117. Останні археологічні дослідження, проведені в Острозі 2004 р., підтверджують версію П. Ричкова (див.: *Прищепя Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М.* Попередні підсумки археологічних досліджень слов'яно-руських об'єктів в Острозі в 2004 році // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Вип. 2–3. – С. 126.

¹² Відомо, що наприкінці XVI ст. в архіві Луцько-Острозької православної єпископії зберігався привілей князя Любарта Гедиміновича на село Будораж із присілками «у на двог в *zamki Ostrozkim okolnotm*». Цей документ разом з іншими паперами кафедри, переданими владикою Кирилом Терлецьким на збереження пінському міщанину Григорію Крупі, 1596 р. був викрадений козаками Семерія Наливайка. «Віднайдений» невдовзі по тому Любартів привілей (датований 1322 роком) виявився фальсифікатом, в якому, до того ж, окольний замок не згадується. Див.: ЦДІАК України, ф. 2227, оп. 1, спр. 215, арк. 1 зв. (перша згадка Любартового листа); *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 683–697 (текст привілею 1322 р. і коментарі до нього); *Грушевський М. С.* Коли сфабрикована грамота Любарта Луцькій кафедрі? (З поводу статті Д. Щербаківського: *Фундушева* запись князя Любарта луцької церкви Йоанна Богослова 1322 г.) // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1906. – Т. 70. – С. 71–72; *Флоря Б.* Две грамоты князя Любарта (о Луцкой епископской кафедре в первой половине XIV ст.) // Древнейшие города Восточной Европы. 1998 г. – М., 2000. – С. 250–254; *Тесленко І.* Інкorporація підострозьких володінь Луцької єпископії до складу Острозької волості в останній чверті XVI ст. // Релігія і церква в історії Волині: 36. наук. пр. – Кременець, 2007. – С. 46–56.

Наступне за хронологією і перше достовірне свідчення про «пригородок» міститься в записі князя Данила Острозького, його дружини та дітей настоятелям острозької церкви св. Миколая на землю Чепелі (серед. – 2-а полов. XIV ст.). Із запису, вміщеного в Євангелії «на концу в очерклеваню», дізнаємося, що храм знаходився в Острозі «в *парканехъ*», тобто всередині укріплень нижнього замку (див.: *Перлштейн А.* Описание города Острога. – М., 1847. – С. 6; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 192, арк. 136 зв.

¹³ Муром на початку XVII ст. була обведена лише південно-західна частина «пригородку» від брами над греблею до брами, якою виїжджали на Загороддя (див.: *Описи Острожчини...* – С. 185).

щення події 1577–1578 рр., коли ординці під час кількох спустошливих рейдів «место Острог и вс– села [...], ни одного не выймуючи, попалили и знищили»¹⁴. Відомо, що після першої ж навали в лютому-березні 1577 р. замок зазнав таких суттєвих пошкоджень, що князь Василь-Костянтин був змушений його відновлювати («заново будувати»)»¹⁵. Через рік ситуація повторилася, сам київський воєвода, що не встиг своєчасно залишити Острог, потрапив в оточення і з невеликим загоном слуг замкнувся в замку. Перечікувати в ньому він усе-таки не ризикнув, тому пішов на переговори з татарськими ватажками і, врешті, домовився про викуп. «Острозький літописець» описує ці драматичні події одним коротким реченням: «Того же року татаре маснії Острога добували і мало не добули, аж князь Василій поєднал їх і частовал в замку, і вмісті з людьми татаре їли і пили»¹⁶.

Хоч як слабко в деяких випадках тримали облогу нижні замки, все ж вони гарантували додатковий захист, і саме через це оборонні пригородки зводили по всій Волині – від найбільших королівських міст (таких, як Луцьк, Кременець чи Володимир) до невеликих містечок. У володіннях князів Острозьких на початку XVII ст. пригородки згадуються ще в Рівному, Дорогобужі, Звягелі, Любартові, Острополі, Лабуні¹⁷, Красилові¹⁸.

Топографію околиного замку в Острозі можна вивчати за допомогою перерахованих вище описово-статистичних джерел, які дозволяють укласти більш-менш точний перелік об'єктів, що знаходилися в межах «паркану»:

1. *Культові споруди та церковні землі*: православні церкви Успіння Богородиці (Пречистенська)¹⁹, св. Миколая²⁰ та, можливо, св. Бориса і Гліба²¹, а також Успенський костел²². При кожному з храмів існував цвинтар, на якому ховали острозьких міщан і слуг князів Острозьких. Між 1585 та 1591 рр. з ініціативи і на кошти луцько-острозького єпископа Кирила Терлецького в околиному замку на стародавньому церковному пляцу було зведено владичий

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 558 зв.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział na Wawelu, Archiwum Sanguszków (далі скорочення: АРКг, АS), тека XVI а, рps 73, к. 427.

¹⁶ Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 129 (тут лютневий напад татар помилково датований 1577 роком).

¹⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, рps 3669/II, к. 131–131 v., 184, 312, 424–424 v., 456 v., 474 (опрацьовано за мікрофільмом: Biblioteka Narodowa w Warszawie, nr 5049): інвентар 1620 р., укладений напередодні поділу володінь між трьома дочками князя Олександра Костянтиновича, охоплює описи лише частини родових земель дому Острозьких.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 44, арк. 142 (1607 – замковий храм).

¹⁹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 84, арк. 233 зв., 249 зв. (1609 – замковий храм); Бондарчук Я. Церква Успенська // Острозька академія XVI–XVII ст. ... – С. 175.

²⁰ Див. прим. 11 (лист кн. Данила Острозького XIV ст.); Бондарчук Я. Церква Миколаївська... – С. 174.

²¹ Вихосанець Т. Церква Глібобориська // Острозька академія XVI–XVII ст.: Енциклопедичне видання (друге, оновлене, видання енциклопедії зараз готується до друку і має побачити світ 2008 р. Дякую автору за можливість ознайомитися з машинописом статті до її публікації).

²² ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 965 (1584 – замковий храм); Ковалів Ю.-В., о. Костел фарний в Острозі // Острозька академія XVI–XVII ст. ... – С. 74–77.

двір, розташований «уг[л]омъ подле церькви Пречистое Св[я]т[о]е»²³. 1598 р. цю нерухомість за наказом Василя-Костянтина Острозького було відібрано в єпископа, а в джерелах початку XVII ст. жодної звітки про неї вже немає²⁴. 1621 р. неподалік від в'їзду до дитинця згадується «законничий» двірець²⁵.

2. *Школа («Академія») з друкарнею*, що були закладені Василем-Костянтином Острозьким в останній третині XVI ст.²⁶

3. *Князівські житлові та господарські будівлі* – споруди, які мали знаходитися в дитинці, але за браком місця були винесені за межі верхнього замку: столова їзба, стайня з подвір'ям²⁷, дім кухмістра з кухнею і спіжарнею²⁸, ланя, чотири муровані «земні склепи» (погребі)²⁹, великий князівський двір з «верхніми» і «нижніми» приміщеннями³⁰, в'язниця³¹.

4. *«Шляхетські» двори* – садиби придворних слуг князів Острозьких, їхніх же ленників («зем'ян») та заможних острозьких міщан. Про власників цих дворів і самі двори в джерелах збереглося чимало повідомлень, а тому зупинимося на них детальніше.

Насамперед, з'ясуємо **кількість дворів**. Для цього використаємо дані початку XVII ст., оскільки з давнішого часу не збереглося жодного докладного опису Острозького замку. У дільчому акті 1603 р., коли пригородок було поділено між братами Янушем та Олександром Острозькими, їх нараховувалося 28³², а на початку 1620-х років – вже 20 (по 10 у кожній частині)³³. Наведені цифри показують, що, по-перше, двори займали велику, можливо, більшу частину окольного замку і, по-друге, їх кількість суттєво зменшилася (на 30 %) за дуже короткий відрізок часу. Причиною такої різкої зміни була не пожежа чи будь-яка інша природна стихія, а реалізація одного з параграфів щойно згаданої угоди про поділ володінь між братами Острозькими.

Річ у тім, що Острозьку волость і нижній замок розмежували навпіл за географічним принципом³⁴ без урахування інтересів князівських слуг. У результаті кілька осіб, що володіли замковими дворами на частині князя Януша, водночас посідали на ленному праві села на частині князя Олександра, а

²³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 316 зв.; спр. 40, арк. 126–128.

²⁴ Там само, спр. 53, арк. 81.

²⁵ Описи Острожчини... – С. 292.

²⁶ Детальніше про школу і друкарню див.: *Мицько І. З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990.

²⁷ Описи Острожчини... – С. 74 [1603].

²⁸ Там само. – С. 79, 185 [1603, 1620].

²⁹ Там само. – С. 79 [1603].

³⁰ Там само. – С. 74, 292–293 [1603, 1621].

³¹ «Тюрма» згадується на території нижнього замку 1584 р., хоча достеменно не відомо, чи в джерелі йдеться про спеціально облаштовану «стаціонарну» в'язницю, чи в її якості слугувала одна з господарських або житлових будівель (див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 621 зв., 623 зв.)

³² Описи Острожчини... – С. 74, 79.

³³ Там само. – С. 185, 292.

³⁴ Олександр Острозький мав успадкувати західну частину дитинця і «пригородка», а також південно-східну половину Острозької волості, а Януш Острозький – східну частину вишнього і нижнього замків та західну Острожчину.

відтак служити мали молодшому з них. Аби запобігти ситуації, коли один слуга має двох панів, брати Острозькі домовилися про те, що «dwory szlacheckie służebnicze, które się komu w zamku ostrogskim działem dostały, znieść na dział pana swego possessorowie onych dworów będą powinni w rok po zeyściu z świata iego xiążęcey mci starego pana oуca ichmci (co iak naydaley racz Panie Boże oddalić) *sub privatione* tychże domów y dworów»³⁵. Отже, слуги, двір яких опинився на частині «чужого» патрона, повинні були залишити свою садибу (продати або перенести її) за рік по смерті Василя-Костянтина Острозького. Остання умова пояснюється тим, що за згодою обох братів Острог з околицями залишався в пожиттєвому володінні «старого князя», який помер, як відомо, у лютому 1608 р. Таким чином, параграф угоди про знесення дворів теоретично мав бути виконаний до весни 1609 р., але особливої потреби поспішати на той час уже не було. Після смерті в листопаді 1603 р. князя Олександра Костянтиновича Острозького і нетривалого протистояння його вдови Анни Костчанки з батьком та братом небіжчика було досягнуто домовленості про встановлення опіки князя Януша над нащадками Олександра. Відповідно до неї, обидві половини Острозького замку, міста і всіх навколишніх земель, як і раніше, мали залишатися в пожиттєвому триманні старого Острозького, а далі аж до «настання літ» синів Олександра їхня частина мастка переходила до рук опікуна³⁶. Старший з останніх – Адам-Костянтин – став повнолітнім 1615 р. і під кінець того ж року був введений у володіння Острогом³⁷. Урядовий возний, який здійснював цю процедуру, на прохання нового власника засвідчив велике спустошення Острожчини, що стало додатковим стимулом для розв'язання тривалого судового процесу про перебільшення опікуном своїх повноважень і порушення приписів угод 1603–1604 рр. Кожна зі сторін використала на тяганину чимало грошей, аж поки 1619 р. не дійшло до чергової домовленості між краківським каштеляном Янушем Острозьким та його небожем Янушем-Павлом (братом Адама-Костянтина, який 1618 р. помер). З документа дізнаємося про те, що всі власники дворів, які за дільчим актом 1603 р. мали змінити «місце прописки», виконали покладений на них обов'язок³⁸. Усі, окрім одного. Виключенням з правила став потомствений слуга дому Острозьких Григорій Павлович, вислуга якого знаходилася в східній Острожчині Януша-Павла, а двір – в Янушевій частині пригородку. Вирішення цього питання залишалось на розсуд краківського каштеляна: «Dwory służebni w Ostrogu isz podług conditiei działowej zniesione bydz mały y są, a ysz tylko pana Pawłowiczów zostawa, a ten iest sługa starego nieboszczyka

³⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 8, спр. 230, арк. 62–62 зв.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 72, арк. 563 зв. (угоду укладено в Любліні 13 липня 1604 р.)

³⁷ Там само, спр. 103, арк. 172 зв.–174.

³⁸ Залишити свої двори за результатами поділу 1603 р. мали Михайло Болгарин, Н Долотецький, Іван та Миколай Радогоські. Дем'ян Хорівський і Григорій Цурківський посідали вислуги в обох частинах Острозької волості, тож перед ними стояв вибір, кому служити далі.

x[iażęci]a ie[g]o msci, to na lascze x[iażęci]a i. m. pana krakowskiego zostawa»³⁹. Як впливає з пізніших джерельних повідомлень, пан Григорій тримав свій двір аж до смерті в 1621 році, після чого нерухомість успадкували його не-божі (детальніше див. табл. 1 у додатку).

Спробуємо змалювати **колективний портрет власників нерухомості** в острозькому околному замку. Усупереч твердженню Ярослави та Олександра Бондарчуків⁴⁰, більшість замкових садиб належала не заможним міщанам, а князівським слугам, серед яких помітну групу становили зем'яни, що на ленному праві посідали одне-два сільця під Острогом. Перелік садиб у дільчому акті 1603 р. так і називається «Placze w przygodku, na ktorych sąm te dwoyу zięmianskie»⁴¹. Щоправда, кількісно картина виглядала не так однома-нітно. Того самого 1603 р. зем'янам належало 18 забудованих «пляців», двірські та інші слуги князя Василя-Костянтина посідали 8 садиб, ще по одній знаходилося в руках Юрія «церулика» (лікаря) та сусіда і, можливо, клієнта Острозьких Лавріна Пісочинського. До 1620-х років ситуація змінилася в цілому несуттєво: з 20-ти дворів щонайменше 10 належали острозьким зем'янам, 6 – іншим слугам, а імена власників решти чотирьох встановити поки-що не вдалося. Що стосується станового походження цих людей, то й тут не варто повністю довіряти джерелу, яке всіх обивателів пригородку на-зиває шляхтою⁴². Відомо ж бо, що Ян Лятош народився в сім'ї краківського містича, а Юрій «церулик», панове Кокорика, Кречевич і Лисичинський були вихідцями з острозьких міщанських родів. Плебеями, скоріше за все, були й деякі їхні сусіди – Коровицький, Милятицький, ровничий і тюремник.

Як бачимо, більша частина дворів належала острозьким зем'янам, які, проте, у пригородку жили непостійно. Рідко хто з ленників надовго залишав вислужене сільце або дідичний маєток поза межами волості, де він почувався володарем і де на власний кошт зводив аж ніяк не гірший острозького, а то й кращий, двір-резиденцію⁴³. **Для чого тоді зем'янам утримувати нерухо-мість ще й в Острозі?** Причин було кілька. Перша і головна з них цілком очевидна – за міськими і замковими мурами значно легше сховатися від небезпеки. Наведемо ряд прикладів, які підтверджують ці слова і стосуються як Острога, так і Волині загалом. Шляхтянка з Погорини Настасія Хребтовичівна, вдова Бориса Сови-Роського, в укладеному незадовго до смерті тестамен-ті заповіла рідному братові Кіндрату свій двір у Корці, «который маю для приезду своего для забегу в татарщину»⁴⁴. Колишній острозький ленник Пе-

³⁹ Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, rps 2251, k. 332 v.

⁴⁰ Бондарчук Я., Бондарчук О. Пригородок в Острозі... – С. 138.

⁴¹ Описи Острожчини... – С. 79.

⁴² Там само. – С. 74.

⁴³ Цю ситуацію добре ілюструє перелік острожан-католиків 1622 р., де трохи не в кожному з дворів згадується свій «господар», яким виступає острозький міщанин, що на відміну від законного власника-зем'янина, разом із родиною постійно проживає в замку (див.: Akta kościoła farnego ostrogskiego od r. 1622 co ważniejsze wydał Jakób Hoffman // Rocznik Wolyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – С. 194–195.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 240 зв. Тестамент укладений 10 липня 1600 р. в с. Селичів Корецької волості (заставне володіння Настасії Хребтовичівни).

тро Сметанкович-Білчинський, спростовуючи чутки про своє плебейське походження, пригадав і «пляцы в пригородку, на которых дворы землянские для неприятеля побудованы суть». Саме тут, «в пригородку замку Острозского», його батько мав власний будинок «для приезду з ыменья Былчина и для утечки перед татарами»⁴⁵. Потрібно відзначити, що село Білчин лежало південніше Острога, на межі з володіннями князів Заславських. Через специфічне географічне розташування, у разі нападу ординців ці терени першими на Острожчині потрапляли під удар і, в підсумку, зазнавали найбільшого спустошення, а тому тамтешні зем'яни ретельніше ставилися до свого захисту. Цим і пояснюється помітна 1603 р. диспропорція в співвідношенні кількості дворів ленників-вихідців з різних частин волості: з 18 осіб 15 мали вислугу на найнебезпечніших землях Острожчини.

У добре захищених помешканнях не лише рятували своє життя, а й зберігали найцінніше майно. Так, володимирський староста князь Федір Сангушко 1535 р. надав господарському дворянину Томку Коіленському Кунцівський двір у володимирському окольному замку з полями й сіножатями «для убежища от поганьства татарь, для схованя речей его»⁴⁶. Якщо ж власного помешкання в замку шляхтич не мав, можна було домовитися про збереження найважливіших маєткових, боргових та інших паперів, а також найкоштовніших речей у господі приятеля. Так, зокрема, вчинив Мартин Менжинський, що володів неподалік від Острога дідичними маєтками Русивль та Капустин. Певну частину своїх статків він залишив у замковому дворі острозького зем'янина Андрія Куровського. Дізнаємося про це зі слів Мартинової невістки, що через суд домагалася повернення речей, які були «там для небезпеченствъ и тръвог татарских звезены»⁴⁷. Крім усього, мати в Острозі власний двір було ще й досить зручно, адже життєві потреби і ситуації примушували зем'янина кілька раз на рік з'являтися до центру волості (за викликом князя чи острозького замкового суду, заради лікування, купівлі на острозькому ярмарку товарів і т. п.). Не варто забувати і про те, що від самого початку XVII ст. київський воевода – старий, але все ще впливовий магнат – багато місяців поспіль проводив у родовому гнізді, а з жовтня 1606 р. взагалі не залишав його. Постійне перебування перед очима патрона, виконання його спеціальних доручень могло принести неабиякі дивіденди в кар'єрному просуванні, нове земельне надання чи додаткову матеріальну винагороду.

Яким чином набували в пригородку двори і якою була їх ціна? На жаль, для повної відповіді на це питання у нас не вистачає джерел, та все ж певні відомості зібрати вдалося. Аналізуючи всі наявні згадки про двори в окольному замку, приходимо до припущення, що найдовше вони перебували в руках старожитних зем'янських фамілій, вислужені маєтки яких передавалися з рук у руки від батька до сина. У будь-якому разі, приклади Білчинсь-

⁴⁵ Там само, спр. 17, арк. 143 зв.

⁴⁶ Российский государственный архив древних актов, ф. 389, оп. 1, кн. 17, л. 601 об., 602 об. – 603 (опрацьовано за мікрофільмом: ЦДІАК України, КМФ-36, оп. 1, спр. 17).

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 83, арк. 125.

ких, Боровицьких із Малої Боровиці, Гніздицьких, Павловичів і Хорівських показують, що поки представники фамілії тримали під Острогом на ленному праві те чи інше село, вони намагалися зберегти за собою нерухомість у замку, заповідаючи її у спадок своїм нащадкам. Інші власники садиб у пригородку могли набути їх не раніше, ніж ставали слугами чи клієнтами князя (єдиний виняток тут становить, здається, Лаврін Пісочинський).

Набути в замку двір можна було також завдяки наданню князя або придбавши нерухомість за власні гроші. Купівля і продаж мали попередньо схвалюватися дідичем Острога, та, як видно з інвентаря 1620 р., не завжди дотримувалися цього усного закону-традиції⁴⁸. Про ціни на двори за кінець XVI – початок XVII ст. даних практично немає. В єдиній відомій нам згадці в хроніці острозького фарного костелу (про купівлю плебаном Войцехом Вітковським садиби панів Павловичів) фігурує сума в 100 польських золотих, але ця ціна явно не відображає реальної вартості двору, який, за свідченням самого хроніста, «z wielkim budynkiem swym syła smientarza zaiął był» (1621)⁴⁹. Здається, Павловичі погодилися продати свою нерухомість за заниженою ціною, оскільки вона й так за приписами дільчого акту 1603 р. мала бути знесена.

Локалізація дворів у пригородку потребує додаткових досліджень. У нашому розпорядженні лише кілька орієнтирів, які в майбутньому допоможуть реконструювати топографію окольного замку. Відомо, зокрема, що двір зем'янина Андрія Куровського межував із Пречистенською церквою (1609), а садиби Павловичів і Григорія Уїздецького (1621–1622), очевидно, з півночі врізалися в територію католицького цвинтаря (див. у додатку табл. 1).

Таким чином, виявлені матеріали дозволяють стверджувати, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. в острозькому пригородку знаходилося від двох до трьох десятків садиб, що належали князівським слугам, переважно місцевим зем'янам-ленникам. Більшість замкових дворів належала шляхті, вислуга якої лежала на небезпечних південно-східних теренах Острозької волості. Одні утримували в «пригородку» нерухомість заради порядку життя власної родини й задля збереження майна, інші – у силу виконання урядницьких повноважень чи особливої служби, яка вимагала постійного перебування при боці дідича та його намісників. Наведені в додатках відомості про персоналії власників замкових дворів стануть у нагоді при вивченні клієнтарно-патрональних стосунків клану Острозьких і допоможуть точніше реконструювати вигляд Острога на межі XVI й XVII ст.

⁴⁸ Описи Острожчини... – С. 185: характерне зауваження ревізорів про те, що слуги «te dwory przedawaią sobie wiecznością, nie wiedząc za czyliem consensem».

⁴⁹ Kupienie dworu pp. Pawłowiców, który był barzo ucysnął kościół [публікація фрагменту хроніки Острозького фарного костелу] / Відчитав Т. Вихованець // Волянин з Волині: Релігійно-сусп. видання римо-катол. Луцької дієцезії. – Острог, 2005. – Ч. 1 (62). – С. 45. Подібні двори, розташовані в нижньому замку повітового центра Луцька, коштували щонайменше в кілька разів дорожче: двір Івана Чаплича-Шпанівського 1587 р. був оцінений у 400 кіп литовських грошів, Марка Жоравницького – 600 золотих (1595), Олександра й Павла Козинських – 100 кіп (1595), Катерини Лубницької – 800 кіп (1601), Станіслава Мишки-Варківського – 800 злотих (1607). Див.: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 222–223 зв.; спр. 62, арк. 598–599 зв., 814 зв.–816 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк. 293–293 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 79, арк. 564–566 зв.

Додатки

Таблиця 1

Власники дворів у пригородку Острозького замку
(кін. XVI – поч. XVII ст.)

Умовні скорочення:

Поділ 1603	Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С. 74–95.
Інв. 1620	<i>Там само.</i> – С. 185.
Nom. paroch. 1622	Nomina parochianorum ex Visitatione Anni 1622 (у статті: Akta kościoła farnego ostrogskiego od r. 1622 co ważniejsze wydał <i>Jakób Hoffman</i> // <i>Rocznik Wołyński.</i> – Równe, 1934. – Т. 3. – С. 192–214.
Kupienie dworu Pawłowiców	Kupienie dworu pp. Pawłowiców, który był barzo ucysnął kościół (публікація фрагменту хроніки Острозького фарного костелу: Хроніка Острозької парафії / Відчит. Т. <i>Вихованець</i> // Воляння з Волині: Релігійно-суп. видання римо-катол. Луцької дієцезії. – Острог, 2005. – Ч. 1 (62). – С. 45.
Білогір. р-н Хм. обл.	Білогірський район Хмельницької області.
Здолб. р-н Рівн. обл.	Здолбунівський район Рівненської області.
Ізясл. р-н Хм. обл.	Ізяславський район Хмельницької області.
Остр. р-н Рівн. обл.	Острозький район Рівненської області.
Славуг. р-н Хм. обл.	Славутський район Хмельницької області.

Власники дворів	Інформація про власників та їх походження	Дата згадки	Джерело
Білчинський Андрій, Білчинська Василева (невістка Андрія, у 2-му шлюбі Семенова Мировицька) та її діти	Білчинські (<i>Бичлинські, Сметанковичі-Білчинські</i>) – острозьк. зем'ян. рід власного герба; за родовою легендою нащадки смолен. боярина Івана Сметанки. З поч. XVI ст. посідали «до волі» князів Острозьких с. Білчин (нині Більчин Ізяслав. р-ну Хм. обл.) у пд. част. Острозьк. волості, на межі із Заславщиною ⁵⁰ . За свідченням Петра Андрійовича Білчинського, колишнього дубенського старости і одного з найближчих слуг В.-К. Острозького, дім у пригородку належав його батькові, «который и тепер вдова братовая моя п[а]ни Василева Былчинская и братаничи мое не в обычай жадного подданс-	1570-ті, 1609	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 17, арк. 143 зв. (1609: ідеться про 1570-ті рр., коли жив Андрій Білчинський ⁵²); Поділ 1603. – С. 79 ⁵³ , 84 ⁵⁴ , 94

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 17, арк. 130.

	тва, але для приязду [...] свого мают» (1609). Станом на 1609 вдова В. Білчинського (походила з роду Лудвиських) вже кілька літ була дружиною Семена Мировицького – іншого острозьк. зем'янина і посесора с. Білчин. 1621 один з її синів посідав дім в Острозі на Загородді (частина Я. Острозького) ⁵¹ . <u>Двір Білчинського</u> в пригородку згадується в поділі Острога 1603 За цим документом, ділянка опинилася в частині О. Острозького (який за цим актом мав успадкувати пд.-сх. Острожчину із с. Білчин)		
Болгарин (Михайло)	Болгарини – волин. шляхет. рід власн. герба. Господарем двору в пригородку Острога був Михайло, син волин. зем'янина Степана, убитого власними підданими в маєтку Ромейковичі (1546) ⁵⁵ , і Марії Джусянки. З кін. XVI ст. був слугою В.-К. Острозького; від 1596 тримав у сумі 700 польських золотих у заставі с. Шекеринці Острозьк. волості (тепер с. Ізясл. р-ну Хм. обл.) ⁵⁶ . За поділом 1603 Шекеринці перепали О. Острозькому, а <u>двір Болгарина</u> знаходився в тій частині нижнього замку, яку успадкував Я. Острозький	1603	Поділ 1603. – С. 74 ⁵⁷ , 89 ⁵⁸
Боровицький Василь	Боровицькі (із с. Мала Боровиця) – острозьк. зем'ян. рід, коріння якого сягає 1-ї полов. XVI ст. Василь Павлович Боровицький, згаданий 1603 як власник двору в пригородку Острога, із серед. 70-х рр. XVI ст. був слугою В.-К. Острозького, а від 1608 його сина	1603	Поділ 1603. – С. 79, 95

⁵¹ Описи Острожчини... – С. 297.

⁵² Помер після 1575 р., див.: ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 18, арк. 71.

⁵³ Тут помилково: «Delezinskięy».

⁵⁴ Тут помилково: «Belczynskiego».

⁵⁵ *Bonięcki A. Herbarz polski.* – Warszawa, 1900. – Т. 2. – С. 249.

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 10, арк. 487 зв.–488.

⁵⁷ Тут помилково: «Bulhardynow».

⁵⁸ Тут помилково: «Булгардинов».

⁵⁹ Описи Острожчини... – С. 104; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 75, арк. 424 зв.–425.

⁶⁰ *Перлиштейн А.* Описание города Острога. – М., 1847. – С. 6; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 78.

	Януша. Тримав на службі частину с. Мала Боровиця ⁵⁹ (нині одно-ймен. с. Білогір. р-ну Хм. обл.). 1592 острозьк. бирчий, а 1595 острозьк. підстароста ⁶⁰ . За поділом 1603 <u>двір Василя Боровицького</u> знаходився в част. О. Острозького, майбутнього власника с. Мала Боровиця. Після смерті останнього пд. і сх. част. волості опинилися в опіці Я. Острозького.		
Боровицький Ждан, його вдова Настасія з Болбасів-Розтоцьких	Боровицькі (із с. Вел. Боровиця) – давній місцевий зем'ян. рід гербу Лук, представники якого служили володарям Острога ще в XV ст. На поч. 1600 зі смертю острозьк. старости (з 1587) і луцьк. войського (з 1589) Ждана Томиловича ⁶¹ рід вигас «по мечу». Усе майно, у тому числі вислужене с. Вел. Боровиця (тепер Білогір. р-ну Хм. обл.) в пд. част. Острожчини і двір у пригородку, успадкувала вдова Настасія Болбасівна-Розтоцька (в майбутньому дружина луцьк. зем. судді Івана Хрінницького, † 1616 ⁶²). Перша згадка про <u>двір Ждана Боровицького</u> у свідченні возного Григорія Анцутича, який 27 червня 1587 оглянув у садибі острозьк. старости його слуг, пораниених сином попереднього острозьк. старости Шимоном Павловичем. 28 листопада 1596 до двору Ждана Боровицького привели затриманих на території замку посланців єпископа Кирила Терлецького, які прибули до міста з королівськими листами добиватися видачі колишнього слуги свого патрона кн. Флоріана Гедройця і повернення майна владики, пограбованого в Турові козацьк. ватажком Семерієм Нали-	1587–1603	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 593 зв.–594 (1587); спр. 42, арк. 370 зв. (1592); спр. 49, арк. 150 зв., 910 зв. (1596); ф. 21, оп. 1, спр. 35, арк. 217 (1599); ф. 22, оп. 1, спр. 12, арк. 214 зв. (1599); Поділ 1603. – С. 79, 94

⁶¹ Коротку біографію Ж. Боровицького див.: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острого: Львів, 2002. – С. 238–239 (тут помилково зазначено, що він помер на поч. жовтня 1603 р., а насправді залишив цей світ у січні–березні 1600 р., бо вже в квітні того самого року його поховано; див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 497); Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 153–154.

⁶² ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 54, арк. 47 зв.–48.

	<p>вайком. За чутками, які докотилися до самого Терлецького, конфісковані речі були перевезені до Наливайкового брата острозького священника Дем'яна. Боровицький не лише не задовольнив прохання владики, а й наказав схопити обох шляхтичів (Даніеля Олізаровського й Лукаша Грота) і у своєму дворі спочатку погрожував їм, а потім вирішив кинути до міських в'язниць. У червні-липні 1599 у дворі Боровицького збито і пограбовано кутенських підданих Павла Боговити́на і возного, присланого з Кременецьк. земськ. суду до Острога для засвідчення завданих їм шкод. За поділом 1603 двір, який на той час належав уже вдові луцьк. войського, опинився в част. О. Острозького</p>		
Боровицький Юрій	<p>Боровицькі (із с. Мала Боровиця) – див. вище. Юрій Павлович Боровицький – острозьк. зем'янин і рідний брат згаданого вище острозьк. підстарости Василя. За поділом 1603 <u>двір Юрія Боровицького</u> опинився на «Олександровій» част. пригородку.</p>	1603	Поділ 1603. – С. 79, 95 ⁶³
Боровицький N	<p>Боровицькі (із с. Мала Боровиця) – див. вище. Встановити ім'я власника двору складно. Зрозуміло, що ним був представник роду Боровицьких із с. Мала Боровиця, оскільки рід Боровицьких із с. Вел. Боровиця після смерті острозьк. старости Ждана (1600, див. вище) вигас. Відтак, господарем нерухомості в пригородку був один із нащадків Юрія чи Василя Павловичів Боровицьких. Станом на 1620 <u>двір Боровицького</u> в «Олександровій» частині нижн. замку згадується як <u>пустий</u>, а родова вислуга – с. Мала Боровиця – перебувала в цей час у руках Стефана Войнаровського (див. нижче)</p>	1620	Інв. 1620. – С. 185
Бучайський	<p>Бучайські – шляхет. рід, осів під</p>	1603–	Поділ 1603. –

⁶³ У публікації помилка: в кириличній копії дільчого акту 1603 р. згадано не «Яця», а «Юря» Боровицького.

(Вавжинець)	Острогом в ост. чверті XVI ст. В.-К. Острозький наділив частиною с. Білчин (тепер Білчин Ізясл. р-ну Хм. обл.) Петра Бучайського ⁶⁴ , вітчима Лавріна Пісочинського (див. нижче). Невдовзі цю половину села успадкував син Петра Лаврін (Вавжинець) Бучайський – «слуга трьох панів», що починав свою кар'єру ще при «старому» Острозькому, а далі урядовав у маєтках його сина Януша й онука Владислава-Домініка Заславського ⁶⁵ . Саме цей Бучайський і був власником одного з дворів в пригородку. У 1-му шлюбі був одружений з Ганною Куровською, сестрою свого сусіда Андрія (див. нижче). За поділом 1603 <u>двір Бучайського</u> в «нижньому» замку та його вислуга у волості опинилися в част. О. Острозького. Крім двору в 1615–1620 Вавжинцеві належала також нерухомість у місті; дім Бучайського знаходився на Колісницькій вул., у тій част. Острога, що звалася Застав'я ⁶⁶ .	1622	С. 74 ⁶⁷ , 89 ⁶⁸ ; Nom. paroch. 1622. – S. 195
Вільгорський (Олександр)	Вільгорські – волин. шляхет. рід гербу Курдей. Хоч у тексті інвентаря 1620 не згад. ім'я власника двору в пригородку, можна припустити, що ним був Олександр Романович, який 1619 підписав тестамент свого патрона Януша-Павла Острозького ⁶⁹ . <u>Двір Вільгорського</u> лежав у тій част. околиного замку, яку успадкували діти О. Острозького (одним з яких і був Януш-Павло)	1620	Інв. 1620. – С. 185
Войнаровський (Стефан)	Войнаровські – шляхет. рід гербу Стшеме з Краківського воєвод. У	1620	Інв. 1620. – С. 185

⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 27, арк. 105 зв.; ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 70 зв., 793.

⁶⁵ Описи Острожчини... – С. 103; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 161 зв.–162; Добщиценко М. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 77.

⁶⁶ Описи Острожчини... – С. 197.

⁶⁷ Тут помилково: «Waczaiskiego».

⁶⁸ Тут помилково: «Bachanskog[o]».

⁶⁹ Kus J. «Wielkie, ale krótko trwałe oyczyzny nadzieie...» Adam Konstanty i Janusz Paweł książęta Ostrogscy, wojewodzice wołyńscy // Muzeum w Jarosławiu. Zeszyty muzealne. – Jarosław, 1998. – S. 118.

	<p>1-й трет. XVII ст. Я.-П. Острозькому та його сестрі Анні-Алоїзі Ходкевичевій служив аріанин, майбутній київськ. ловчий Стефан Войнаровський. Він же тримав кілька сіл в Острозьк. волості – на службі села Мала і Вел. Боровиця⁷⁰ (тепер Білогір. р-ну Хм. обл.), у заставі села Колимлі, Кривин і Крупець (Славут. р-ну Хм. обл.). <u>Двір Войнаровського</u> знаходиться в тій частині пригородку, яка належала дочкам О. Острозького.</p>		
<p>Воронич Миколай</p>	<p>Вороничі (<i>Вороничі-Боратинські</i>) – волин. шляхет. рід гербу Павенжа; походив від боярина Івашка Воронича, який жив на поч. XVI ст. Власником двору в Острозьк. окольному замку був давній слуга В.-К. Острозького Миколай Олександрович, правнук Івашка. У тестаменті, написаному в січні 1622, він заповів поховати його при Острозьк. костелі або деінде «за законом римської церкви і відповідно до свого худого шляхетського достатку»⁷¹. Помер наприкін. 1622 або на поч. 1623; нащадків не залишив; усе майно переказав київськ. чашн. Філону Стрибилю і рідним братам Федору й Філону Вороничам. За поділом 1603 <u>двір Воронича</u> опинився в част. О. Острозького. Позичаючи 1620 в Миколая Воронича 5 000 польських золотих, Григорій Павлович зобов'язався повернути всю суму за рік у день св. Семена «в домі його милості в Острозькому замку». 1622 його <u>«дім»</u> двічі згадується в переліку помешкань парафіян фарного костелу (з нотаткою про те, що в господі живе конвертит-</p>	<p>1603– 1622</p>	<p>Поділ 1603. – С. 74⁷², 88⁷³; ЦДІ-АК України, ф. 25, оп. 1, спр. 125, арк. 884, 886 зв.; Nom. paroch. 1622. – S. 195, 200</p>

⁷⁰ В укладеному 1619 р. тестаменті Януш-Павло Острозький заповів Войнаровському 5 000 польських золотих і доживоття на селах Боровиця і Вілія (тепер Остр. р-ну Рівн. обл.), див.: *Kis J.* «Wielkie, ale krótko trwałe ouczyszny nadzieie...» – S. 117.

⁷¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 641 зв.

⁷² Тут прізвище пана Миколая написано з малої літери, оскільки упорядник видання В. Атаманенко, очевидно, вважав, що йдеться про замкового слугу – «воротного».

⁷³ Тут помилково: «Воротничог[о]».

	католик Давидець москвитин).		
Гніздицькі (Себастьян та його син? Стефан)	Гніздицькі (<i>Гнездицькі</i>) – зем'ян. рід із Колоденської волості кн. Острозьких. Наприкін. XVI – на поч. XVII ст. Себастьян Гніздицький тримав під Острогом на службі с. Рівки ⁷⁴ (тепер Славут. р-ну Хм. обл.); він же, очевидно, і був власником двору в пригородку. За поділом 1603 <u>двір Гніздицького</u> опинився на част. О. Острозького. У 1610-х роках Стефан Гніздицький (близький родич, можливо, син Себастьяна) продав нерухомість Валентію Косаковському.	1603– 1610-ті	Поділ 1603. – С. 79 ⁷⁵ , 84, 94; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 715 (1623, згод. двір Косаковських, що раніше належав Гніздицьким)
Деревенецький (Богуш або один із його синів – Іван чи Михайло)	Деревенецькі (<i>Промчейки-Деревенецькі, Промчейки-Дядківські</i>) – острозьк. зем'ян. рід власн. гербу, нащадки Грицька Промчейка. Тримали на службі с. Дерев'янче в Острозьк. волості ⁷⁶ (тепер Остр. р-ну Рівн. обл.). Як дідичі частини с. Дядківці Луцьк. повіту Волин. воєвод. (тепер Рівн. р-ну Рівн. обл.) іменувалися також Промчейками-Дядківськими ⁷⁷ . Власником двору був, швидше за все, Богуш Грицькович († між 1603 і 1606) ⁷⁸ або один із його синів – Іван чи Михайло. За поділом 1603 <u>двір Деревенецького</u> опинився в част. Я. Острозького.	1603	Поділ 1603. – С. 74, 88
Долотецький (Ждан або Іван)	Долотецькі (<i>Промчейки-Долотецькі</i>) – острозьк. зем'ян. рід, нащадки Грицька Промчейка. Вислуга Долотецьких – с. Долотче (тепер Долоччя Ізясл. р-ну Хм. обл.) – знаходилася південніше Острога, на правому березі р. Вілії. Власником двору в пригородку був один із братів Грицьковичів Долотецьких – Ждан чи Іван (обоє були	1603	Поділ 1603. – С. 74, 88

⁷⁴ Описи Острожчини... – С. 103.

⁷⁵ Тут помилково: «Hinzdeskiego». В інших копіях дільчого акту 1603 р. прізвище передане правильно. Незважаючи на це, упорядник «Описів Острожчини» в примітці на с. 84 дає помилковий коментар: «має бути „Viezdzieckiego».

⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 1075 зв.

⁷⁷ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 48–50.

⁷⁸ Там само, арк. 128; спр. 16, арк. 29–30 зв.

⁷⁹ Описи Острожчини... – С. 103.

	зем'янами, 1603 тримали по половині родового гнізда) ⁷⁹ . Попри те, що південно-східна Острожчина, в якій лежало с. Долотче, за поділом 1603 мала перейти до рук О. Острозького, <u>двір Долотецького</u> опинився в част. Я. Острозького		
Джевецький (Ян?)	<u>Джевецькі</u> (<i>Древицькі, Древицькі</i>) – шляхет. рід гербу Наленч із Люблін. воєвод. 1618–1619 представник цієї фамілії (Ян?) перебував на службі в братів Адама-Костянтина і Януша-Павла Острозьких, був берездівським урядником ⁸⁰ . Очевидно, саме він і посідав двір у пригородку. В інвентарі 1620 <u>двір Джевецького</u> згадується в тій част. пригородку, яка була успадкована дітьми О. Острозького.	1620	Інв. 1620. – С. 185
Єрлич-Колимський (Матвій)	<u>Єрличі-Колимські</u> (<i>Єрличі-Тиненські</i>) – рівен. зем'ян. рід гербу Лис; за легендою нащадки господар. дворянина Івана Тимофійовича Плещеєва-Юрлова, а насправді потомки Єрлі, боярина кн. Семена Гольшанського (XV ст.) ⁸¹ . На поч. 1580-х В.-К. Острозький надав Олізару Єрличу-Тиненському с. Колимлі Острозьк. волості ⁸² (тепер Колом'є Славут. р-ну Хм. обл.). Олізар – батько відомого хроніста Яна (Йоахіма) – з 90-х років XVI ст. почав іменуватися Єрличем-Колимським ⁸³ . Та власником двору в пригородку був не він, а його рідний брат Матвій, «który starał się w domu książąt ich mści Ostrozskich służyć i nie żenił się» ⁸⁴ . Помер цей Єрлич, перший у родині католик-конвертит («dobry i nabożny starzec z Rusina [katolik]»), 14 вересня	1603–1622	Поділ 1603. – С. 79 ⁸⁶ , 84, 95; Nom. paroch. 1622. – S. 195, 200

⁸⁰ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu, rps 3 669/II, k. 290 (опрацьовано за мікрофільмом: Biblioteka Narodowa w Warszawie, nr 5 049).

⁸¹ Детальніше про походження Єрличів див.: *Тесленко І.* Родинний клан Єрличів... – С. 135–188; *Тесленко І.* Сторінки історії Східної Острожчини (державці села Колом'є у XVI ст.) // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Вип. 2–3. – С. 84–88.

⁸² *Тесленко І.* Родинний клан Єрличів... – С. 153.

⁸³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 52, арк. 727.

⁸⁴ Южнорусские летописи / Под ред. О. И. Левицкого. – К., 1916. – С. 74.

⁸⁵ Там же.

	1622; похований (очевидно, при Острозьк. костелі) у присутності дочок О. Острозького ⁸⁵ . За поділом 1603 <u>двір Єрлича-Колимського</u> в пригородку знаходився в част. О. Острозького. Щоправда, у січні 1622 в переліку нерухомої власності острожан-католиків згадується вже « <i>dom p. Herlicow</i> »		
Заблоцький (Мацей)	Заблоцькі – шляхет. рід з Підкарпаття. Наприкін. XVI – на поч. XVII ст. в оточенні Острозьких бачимо кількох Заблоцьких, найпомітнішими з-поміж яких є Мацей та Ольбрахт. Перший з них служив Я. Острозькому, а другий – нащадкам О. Острозького, притому життя обох було пов'язане з Острогом і навколишніми землями. У переліку острожан-католиків, які 1622 посідали нерухомість в окольному замку, названо «острозького бурграбія пана Заблоцького». З ін. документа дізнаємося, що бурграбієм був Мацей Заблоцький ⁸⁷ , який після смерті свого патрона перейшов на службу до острозьких ординатів кн. Заславських ⁸⁸ . Таким чином, за умовами поділу 1603 <u>дім (!) пана Заблоцького</u> повинен був знаходився в част. нащадків Я. Острозького	1622	Nom. paroch. 1622. – S. 200
Закжевський Станіслав	Закжевські (Закревські) – шляхет. рід із Підкарпаття. Станіслав, власник одного з дворів в окольному замку, 1615–1620, 1625–1630 був острозьк. старостою в част. нащадків О. Острозького ⁸⁹ . Від 1616 тримав на службі села Лисиче, Понора і Корость Острозьк. волості ⁹⁰ (усі в Славут. р-ні Хм. обл., останнє те-	1620–1633	Інв. 1620. – С. 185; Nom. paroch. 1622. – S. 194–195; ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 40, арк. 4 (1633)

⁸⁶ Тут помилково: «Kolenskiego».

⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 643.

⁸⁸ 25 вересня 1622 р. в острозькому костелі була охрещена дочка Мацея Заблоцького Регіна, див.: *Metryki chrztu z Ostroga 1599–1666*, podał x. prałat F. Czyżewski w Łucku // *Miesięcznik Heraldyczny*. – Łwów, 1938. – № 9. – S. 143.

⁸⁹ *Archiwum Główne Akt Dawnych* (далі – AGAD), *Archiwum Potockich z Łańcuta*, rps 1 556, k. 7; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 142, арк. 471 зв. У 1618–1630 рр. в острозькому костелі охрещено чотирьох дітей Станісава Закжевського, див.: *Metryki chrztu z Ostroga...* – S. 143.

⁹⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 122, арк. 363 зв.–364 зв.

	пер називається Хоросток). <u>Двір Станіслава Закжевського</u> знаходився в тій част. пригородку, яку успадкували нащадки О. Острозького. Аналізуючи перепис катол. населення міста 1622 і вміщений у ньому перелік членів родини та слуг Станіслава Закжевського, можна прийти до висновку, що навіть після складання старостин. уряду він продовжував жити саме в замку, а не в одному зі згаданих сіл.		
Кокорика N	Кокорики – острозьк. міщан. рід. 1603 Васько Кокорика посідав в центрі Острога два дома ⁹¹ ; пізніше ця нерухомість перейшла до його вдови і, очевидно, сина Івана (зг. 1620–1621) ⁹² . Не виключено, що Васько був батьком або близьким родичем пана Кокорики «русина», згаданого 1622 серед власників замкових дворів. Можливо також, що останній і не названий на ім'я Кокорика, державця с. Мізочок (тепер Здолб. р-ну Рівн. обл.) в зх. част. Острозьк. волості ⁹³ , – одна й та сама особа. Інші Кокорики, міщани і слуги, проживали на поч. XVII ст. у т. зв. «подільських» маєтках Я. Острозького. Зокрема, 1619 згадується базалійський вїйт Дем'ян Кокорика ⁹⁴ , а 1620–1629 Петро Кокорика тримав на службі с. Цеценівка в Костянтинівській волості ⁹⁵ . У переліку парафіян Острозьк. костелу 1622 занотовано, що в замковому <u>дворі пана Кокорики «русина»</u> (тобто православного) проживала родина католика Яна Копинського із семи осіб	1622	Nom. paroch. 1622. – S. 195
Колимський	<i>Див.: Єрлич-Колимський</i>		
Коровицький N	Встановити власника двору, який 1603 знаходився в част. О. Остро-	1603	Поділ 1603. – С. 79, 94

⁹¹ Описи Острожчини... – С. 75, 79.

⁹² Там само. – С. 189, 296.

⁹³ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 37.

⁹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 454.

⁹⁵ АРК АС, тека XXXVI, грс 38, с. 205; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства... – С. 91.

	зького, не вдалося. Гербівник Бонецького згадує в Підляськ. воевод. рід Коровицьких (Журовицьких) гербу Прус I та Прус III ⁹⁶ , проте жодного представника цієї фамілії серед слуг кн. Острозьких та їхніх сусідів (обивателів Луцьк. і Кремен. повітів) не виявлено		
Косаковський Валентій, його вдова Анна з Жоравських	Косаковські (<i>Коссаковські</i>) – мазовецьк. шляхет. рід гербу Слеповрон. Валентій Косаковський, син Якуба, рідний брат віського чашн. Анджея і старости Миколая, був слугою кн. Януша-Павла Острозького. За даниною свого патрона в сумі 2 000 польських золотих тримав під Острогом села Головлі і Хотичин (останнє зараз у складі с. Головлі Славут. р-ну Хм. обл.), а також маєток Дубровиця в Берездівській волості ⁹⁷ . <u>Двір Валентія Косаковського</u> знаходився в тій част. пригородку, яку успадкували нащадки О. Острозького. 1620 він згадується в інвентарі, укладеному напередодні поділу між дочками князя Софією, Катериною та Анною-Алоїзою. Відомо, що Косаковський придбав двір у Стефана Гніздицького (див. вище) у 1610-х роках і тримав його до смерті († 1621) ⁹⁸ . Далі нерухомість опинилася в доживотному володінні Валентієвої вдови Анни Жоравської, яка господарювала тут ще 1623 ⁹⁹ . 1622 у переліку парафіян Острозьк. фарного костелу згадується <u>двір</u> і « <u>другий дім</u> » (!) пана Валентія Косаковського. У дворі мешкала вдова Валентія зі слугами, а в домі – родина Мартина стельмаха.	1620–1623	Інв. 1620. – С. 185; Nom. paroch. 1622. – S. 194; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 715 (1623)
Краївський (Богдан або Остафій)	Краївські – волин. шляхет. рід гербу Тупа Підкова. З його представників, які жили на поч. XVII ст., служили В.-К. Острозькому і могли посідати двір, –	1603	Поділ 1603. – С. 79, 95

⁹⁶ *Boniecki A.* Herbarz polski. – Warszawa, 1907. – Т. 11. – S. 165–166.

⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 716 зв., 721 зв.

⁹⁸ Akta kościoła farnego ostrogskiego od r. 1622... – S. 194.

⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 133, арк. 715.

	двоюрідні брати Богдан і Остафій Крайські, обидва острозькі зем'яни, тримали на службі по половині с. Країв ¹⁰⁰ (тепер село Остр. р-ну Рівн. обл.). За поділом 1603 <u>двір Крайського</u> опинився в «Олександровій» частині пригородку		
Кречевич Семен	Семен Кречевич (Семенко, Семен Кричевич) – міщан. син з Острога, підскарбій В.-К. Острозького (1602–1608) та його сина Януша (1608–1615) ¹⁰¹ . Пізніше служив дітям О. Острозького ¹⁰² . Станом на 1620 тримав на ленному праві села Нараївка та Улашанівка (сх. част. Острожчини) ¹⁰³ . <u>Двір Семена Кричевича</u> згадується в описі пригородку 1620 в част. нащадків О. Острозького	1620	Інв. 1620. – С. 185
Крисковський Томаш	Крисковські (Кришковські, Кишиковські) – шляхет. рід із Краків. воевод. або Мазовії ¹⁰⁴ . Томаш Крисковський був, очевидно, слугою Я. Острозького, хоча прямих свідчень про патронально-клієнтарні стосунки між ними віднайти не вдалося. 18 серпня 1620 Крисковський поставив свій підпис під листом Григорія Павловича про позику в Миколая Воронича 5 000 польських золотих ¹⁰⁵ . Цю угоду власники замкових дворів уклали в Острозі в присутності ще двох своїх сусідів – Шимона Павловича та Матвія Єрлича, відтак, можна припустити, що 1620 Томаш Крисковський уже володів садибою. <u>Двір Томаша Крисковського</u> , швидше за все, знаходився в тій част. нижн. замку, яка належала Я. Острозькому (принаймні, в	[1620]–1622	Nom. paroch. 1622. – S. 194

¹⁰⁰ Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины... – С. 73.

¹⁰¹ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія... – С. 97; ІР НБУВ, ф. 8, спр. 230, арк. 31, 55 зв.

¹⁰² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 103, арк. 142 зв.–143 зв.

¹⁰³ Описи Острожчини... – С. 258–259.

¹⁰⁴ Гербівник Бонєцького містить відомості про кілька шляхетських родів Кишиковських, у т. ч. з Мазовецького та Краківського воеводств, див.: *Boniecki A. Herbarz polski.* – Warszawa, 1909. – Т. 13. – С. 26–28.

¹⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 125, арк. 884, 886 зв.

	переліку дворів, які 1621 знаходилися на протилежній частині пригородку, нерухомість Криковського не згад.). 1622 господарем двору названий Войцех столяр.		
Кричевський (Миколай)	Кричевські (<i>Кишчевські, Кшечовські, Кречовські</i>) – шляхет. рід власного гербу з Берестейськ. воевод. У джерелах поч. XVII ст. згад. Миколай Кричевський, який служив удові і дітям О. Острозького ¹⁰⁶ . Саме він до 1622 посідав кілька сіл на сх. від Острога – Кургани, Могиляни, Волосківці та Мишківці ¹⁰⁷ (перші три тепер Остр. р-ну Рівн. обл., останнє нині не існує). <u>Двір Кричевського</u> в пригородку знаходився в част. нащадків О. Острозького	1620	Інв. 1620. – С. 185
Куровський (Андрій)	Куровські – шляхет. рід гербу Наленч, походив із Каліського повіту одноймен. воевод. Наприкін. XVI ст. Андрій Куровський тримав від В.-К. Острозького с. Клепачі (зараз Слаут. р-ну Хм. обл.) в Острозьк. волості у 300 польських золотих ¹⁰⁸ . Власником двору в пригородку був його син і спадкоємець Андрій, 28 червня 1609 смертельно поранений неподалік від своєї господи Федором Рогозою ¹⁰⁹ . Уперше <u>двір Куровського</u> згадується в поділі 1603 (в част. О. Острозького). 8 лютого 1609 Мартин Мартинович Менжинський прислав до Острога своїх слуг, які побували в дворі пана Куровського і, відімкнувши комору, забрали з неї речі Мартинового батька, «там для небезпеченств и тръвог татарских звезены». Ці дії оскаржила в Луцьк. грод. суді Мартинова братова Анна Рокошівна (на той час дружина Олександра Вільгорського), яка відстоювала майнові інтереси своєї неповноліт-	1603– 1609	Поділ 1603. – С. 79, 94; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 83, арк. 125, 411 (8. 02. 1609); спр. 84, арк. 249 зв. (28. 06. 1609)

¹⁰⁶ Там само, спр. 106, арк. 285, 383 зв.–384 зв. (1617 р., перша згадка про службу Миколая Кричевського).

¹⁰⁷ Там само, спр. 131, арк. 1078 зв.

¹⁰⁸ Там само, спр. 57, арк. 711 зв.–712.

¹⁰⁹ Там само, спр. 84, арк. 233-234, 249-250 зв.

	ньої дочки Марини, народженої в шлюбі з перши чоловіком Абрамом Менжинським. У червні того самого року двір згадується у зв'язку зі справою про поранення Андрія Куровського. Між іншим тут зафіксовано, що садиба знаходилася під церквою св. Пречистої (Успіня Богородиці).		
Кучковський Павло, його дружина або мати	Кучковські – шляхет. рід гербу Ястжембець, походив із Краків. воєвод. 1592 Ян Кучковський – крупський урядник В.-К. Острозького ¹¹⁰ . Свідчень про приналежність інших представників роду до слуг князів Острозьких не віднайдено. Можливо, до них належав Павло Кучковський, власник двору в пригородку. Двір Кучковських знаходився в «ординатській» част. пригородку і до 1618 належав Яну Риминському (див. нижче). У тестаменті Риминський називає Павла Кучковського «повинним», а не названу на ім'я пані Кучковську (дружину або матір Павла) – тіткою. Саме їй він подарував власний дім в Острозьк. замку. 19 квітня 1621 у дворі Павла Кучковського (!), «на пригородку будучом», возний Матвій Микулич поклав позов за скаргою підданого кн. Криштофа Збарзького Матиса про вбивство в Острозі в грудні 1619 його брата Олексі	1618–1621	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 109, арк. 39 (1618); ф. 21, оп. 1, спр. 66, арк. 306 (1621)
Лисичинський (Костянтин або Данило)	Лисичинські (Лисицькі) – острозьк. зем'ян. рід власного гербу, заснований замковим писарем Василем Григоровичем, державцею с. Лисиче в сх. част. Острожчини ¹¹¹ (зараз одноймен. село Славут. р-ну Хм. обл.). На поч. XVII ст. писареву вислугу посідали його пасерби Костянтин і Данило Романовичі, які також іме-	1603	Поділ 1603. – С. 79, 94

¹¹⁰ Там само, спр. 42, арк. 132.

¹¹¹ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія... – С. 98; *Boniecki A.* Herbarz polski. – Warszawa, 1911. – Т. 14. – С. 354.

¹¹² Описи Острожчини... – С. 103; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 128 зв.; спр. 54, арк. 353 зв.

	<p>нувалися Лисичинськими, або Лисичькими¹¹². Обох братів народила Солоха Павлівна Боровицька, рідна сестра двох згаданих вище власників дворів в пригородку. За поділом 1603 <u>двір Лисичинського</u> опинився в частині О. Острозького, а 1621 в руках не названого на ім'я представника цього ж роду знаходився дім вже за межами замку, на Красній горі («ординатська» част. Острога)¹¹³</p>		
Лятош (Ян)	<p>Лятош (Ян) – син краків. міщанина, доктор медицини Падуан. і Краків. ун-тів. З 1583 виступав проти календарної реформи, через що привернув до себе увагу В.-К. Острозького, який у 90-х рр. XVI ст. запросив його оселитися в Острозі. Лятош жив у місті (можливо, у пригородку) вже 1599; помер між 1603 і 1608¹¹⁴. Під час поділу 1603 <u>двір, «де Лятош мешкає»</u>, опинився в част. О. Острозького</p>	1603	Поділ 1603. – С. 79, 94
Мархоцький Адам	<p>Мархоцькі – малопольськ. шляхет. рід гербу Остоя. Про одного з Мархоцьких – Адама – знаємо, що був слугою синів О. Острозького (згадується з 1618)¹¹⁵, тримав на ленному праві розташовані під Острогом села М'якоти та Велика Боровиця¹¹⁶ (тепер перше Ізясл., друге Білогір. р-ну Хм. обл.). У переліку парафіян Острозьк. костелу, в якому згадується <u>двір Адама Мархоцького</u>, немає інформації про те, де саме він знаходився (судячи з того, кому служив Мархоцький і де саме лежали вислужені ним села, цю нерухомість можна локалізувати на частині нащадків О. Острозького). 1622 господарем</p>	1622	Nom. paroch. 1622. – S. 194

¹¹³ Описи Острожчини... – С. 296.

¹¹⁴ Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія... – С. 100; *Шпігель Р.* Лятош (Лятос) Ян // Острозька Академія XVI–XVII ст. ... – С. 84–85.

¹¹⁵ Про це свідчить лист Анни Костчанки, в якому вона називає Мархоцького слугою своїх синів Адама-Костянтина і Януша-Павла Острозьких (перший з них помер 1618 р.), див.: ЦДІ-АК України. ф. 22, оп. 1, спр. 31, арк. 1–1 зв.

¹¹⁶ Там само; Описи Острожчини... – С. 234, 237.

	двору був Матяш тесля		
Милятицький N	Встановити власника двора, що згадується лише 1603 в част. Я. Острозького, не вдалося. Очевидно, ідеться про невідомого нам слугу В.-К. Острозького	1603	Поділ 1603. – С. 74, 89
Моджевський (Ян або Криштоф)	Моджевські (<i>Моджейовські, Модревські, Модреєвські</i>) – шляхет. рід гербу Остоя з Руськ. воевод. 1585–1595 слугою В.-К. Острозького та його сина Олександра був Ян Моджевський; на поч. XVII-ст. він помер. Власником двору в пригородку і державцею двох сіл на півдні Острозьк. волості – Білчин (тепер Більчин) та Новосілки ¹¹⁷ (тепер Заріччя, обидва села в Ізясл. р-ні Хм. обл.) – був, можливо, Ян або (що більше ймовірно) його син Криштоф. 1620 замковий <u>двір Моджевського</u> і обидві його вислуги знаходилися в част. нащадків О. Острозького	1620	Інв. 1620. – С. 185
Новицький Войцех	Новицькі – шляхет. рід власного гербу з Київ. воевод. Господарем двору був острозьк. староста і зем'янин Войцех Новицький. Як ленник В.-К. Острозького тримав під Острогом батьківську вислугу с. Барань ¹¹⁸ (тепер Улашанівка Слаут. р-ну Хм. обл.). Після смерті патрона пристав на службу до його сина Януша і отримав взамін старої держави, розташованої в частині дітей О. Острозького, с. Цурків на межі з Княгининською волостю ¹¹⁹ (нині Здолб. р-ну Рівн. обл.). <u>Двір Войцеха Новицького</u> , «який перед тим був пана Боровицького» в нижньому острозьк. замку, згадується 1609 в справі про смертельне поранення Андрія Куровського (див. вище). Відомі нам джерела не дають можливості встановити, про кого з трьох згаданих 1603 Боровицьких, що були власниками нерухомості у приго-	1609	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 84, арк. 249 зв. (1609)

¹¹⁷ Описи Острожчини... – С. 247–248.

¹¹⁸ Там само. – С. 103; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 78, арк. 322 зв.

¹¹⁹ Описи Острожчини... – С. 308.

	родку, ідеться в наведеній фразі		
Павловичі (Прокіп, Григорій і Шимон Ми- хайловичі, Олександр, Єжи, Саму- ель, Ананій і Даніель Ши- моновичі)	Павловичі – волин. шляхет. рід гербу Одровонж, коріння якого простежується з 1-ї полов. XVI ст. Першими відомими нам власниками двору в окольному замку були сини луцьк. войськового і острозьк. старости Михайла Павловича († 1585) Прокіп, Григорій і Шимон. 1601–1603, 1605 старший із братів був острозьк. староствою ¹²⁰ , всі троє тримали на службі під Острогом села Скнить, Котівку, Довжок, Клепаче та Капустин ¹²¹ (тепер у Славут. р-ні Хм. обл.; Котівка входить до складу с. Красносілки, а Капустин нині називається Пашуки). Уперше двір Павловичів згадується в лютому 1602, коли брати отримали з рук возного позови до Кремен. зем. суду за скаргою панів Боговитинів про захоплення маєтків небіжчика Миколая Боговитина (зятя Павловичів, жонатого на їхній сестрі Єві). За поділом 1603 нерухомість опинилася в тій частині замку, яку отримав Я. Острозький, а оскільки вислуга Павловичів знаходилася в половині О. Острозького, двір мав бути знесений. Тим не менше, цей припис так і не було виконано. 1608 старший із братів помер ¹²² , відтак надалі двір посідали Григорій і Шимон. З угоди між Янушем та Янушем-Павлом Олександровичем Острозькими дізнаємося, що 1619 зазначена нерухомість знаходилася в руках лише одного Павловича – без сумніву, Григорія ¹²³ , який не залишив нащадків і помер за два роки. У тестаменті заповів	1602– 1622	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 283 (1602); Поділ 1603. – С. 74, 89; Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, gps 2 251, k. 332 v (1619); Kupienie dworu Pawłowiców (1621); Nom. paroch. 1622. – S. 194

¹²⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 547; ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 642 зв.; AGAD, Archiwum Lubomirskich z Malej Wsi, gps 127/1 684, к. 184.

¹²¹ Описи Острожчини... – С. 103, 261, 263–264.

¹²² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 80, арк., 988 зв.–989 зв.; спр. 81, арк. 1 186 зв.–1 190 зв.

¹²³ На початку 1620-х рр. двором у «пригородку» володів Григорій Павлович, оскільки його рідному брату Шимону не було сенсу переказувати двір п'ятьом своїм малолітнім синам.

¹²⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 125, арк. 135–137 зв.

	<p>майно племінникам, дітям братів Прокопа і Шимона¹²⁴. Того ж року рідня поділила спадок, і двір у пригородку дістався п'ятьом синам Шимона Павловича – Олександрю, Єжи, Самуелю, Ананію та Даніелю. Проте нові власники недовго користувалися садибою: того ж року острозьк. плебан, «widząc wielkie ucisnienie od dworów szlacheckich, które ledwie się o mury kościelne nie wspierały, a osobiwie dwór panów Pawłowiców z wielkiem budynkiem swym syła cmentarza zaiął był, tak, iż nie było gdzie iuż catolików chować», через посередництво сусідів Матвія Єрлича та Миколая Воронича і своїх слуг Давида Шуберта й Станіслава Побідзінського домовився про купівлю двору за 100 польських золотих, «które pp. Pawłowiców pięć rodzonych braciey, wszyscy na iedno się zmowiwszy, żaden nie przecząc, wzięli». Цій нотатці з хроніки Острозького костелу дещо суперечить перелік острожан-католиків 1622, де знову згадується (можливо, під старою назвою) «dwor p. Pawłowiców», в якому проживало двоє слуг-«ляхів»</p>		
<p>Пісочинський (Лаврін)</p>	<p>Пісочинські (Пясочинські) – шляхет. рід гербу Лис; нащадки єврея-вихреста Івашка «Старого Закону»¹²⁵, що жив наприкін. XV – на поч. XVI ст. Власником двору в пригородку був його внук королів. писар, а від 1584 брацлав. підкоморій Лаврін Гнівошевич. Прямих свідчень про васально-клієнтарні відносини Пісочинського з Острозькими виявити не вдалося¹²⁶. На-</p>	<p>1594 (?) – 1603</p>	<p>Поділ 1603. – С. 74, 88</p>

¹²⁵ Putaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. – Warszawa, 1991. – Т. 2. – С. 132.

¹²⁶ Опосередковано на давні клієнтарно-патрональні зв'язки Пісочинських з Острозькими вказує ряд фактів. Зокрема, відомо, що привілей на майбутнє родове гніздо фамілії село Пісочне випросив для Івашка «Старого Закону» Костянтин Іванович Острозький, а нащадок вихрещеного єврея Гнівош служив синові гетьмана – князю Іллі. Крім того, сам факт посідання в Острозькому замку, в самому серці імперії київського воеводи, двору може служити вказівкою на прихильне ставлення князя Василя-Костянтина Острозького до Лавріна Пісочинського,

	прошується припущення, що двір в Острозі Лаврін (дідич суміжного з Острожчиною маєтку Кунів ¹²⁷) придбав, аби забезпечити свою родину і майно на випадок раптового нападу татар. 1603 <u>двір Пісочинського</u> опинився в част. Я. Острозького. Не виключено, що цю нерухомість Лаврін посідав ще 1594, коли фіксується згадка про криваву сутичку в острозьк. окольному замку ¹²⁸ , учасниками якої були він та його зведений брат Лаврін Бучайський (<i>див. вище</i>)		
Радоговський	<i>Див.</i> : Радогоський		
Радогоський Іван (Іван Яцькович або його небіж Іван Миколайович)	Радогоські (<i>Сенюти-Радогоські</i>) – волин. шляхет. рід власного гербу; нащадки Сенюти Кобаковича, який жив на поч. XV ст. ¹²⁹ У середині наступного століття клан Сенютичів розрісся, і представники однієї з його гілок за назвою дідичного маєтку Радогощ почали іменуватися Сенютами-Радогоськими. Поруч із родовим гніздом, але у межах Острозької волості, знаходилася ще одна Радогощ, яку дехто із Сенют тримав на службі ¹³⁰ (тепер Вел. і Мала Радогощі в Ізясл. р-ні Хм. обл.). У дільчому акті 1603 власником двору в пригородку названий Іван Радогоський. Найімовірніше, ідеться про острозьк. зем'янина (?) Івана Яцьковича (хоча не виключено, що це його небіж Іван Миколайович). Попри те, що Мала Радогощ, яка лежала на південних околицях волості, за поділом 1603 мала відійти до О. Острозького, <u>двір Івана Ра-</u>	1603	Поділ 1603. – С. 74 ¹³¹ , 89 ¹³²

див.: *ibid.* – С. 132; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka. – Lwów, 1890. – Т. 4. – С. 140–141.

¹²⁷ *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich ... – Т. 2. – С. 133.

¹²⁸ *Ibid.* – С. 140.

¹²⁹ *Собчук В.* Походження волинської шляхетської родини Сенют // Третя наукова геральдична конференція. – Львів, 1993. – С. 78–80.

¹³⁰ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 6, арк. 16, 22 зв.–23; ф. 22, оп. 1, спр. 34, арк. 1–2; спр. 44 а, арк. 221–222; ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 1 079–1 080 зв.; Описи Острожчини... – С. 103, 239–240.

¹³¹ Тут помилково: «Radochowskiego».

¹³² Тут помилково: «Радоховського».

	<u>догоського</u> опинився в тій частині нижн. замку, яка перепала Я. Острозькому		
Радогоський Миколай (Миколай Богданович або діти його дядька Миколая Яцьковича)	Радогоські (Сенюти-Радогоські) – див. вище. За поділом 1603 власником одного з дворів у нижн. замку був Миколай Радогоський. На поч. XVII ст. в роду було дві особи з цим іменем; перший – рідний брат згаданого вище Івана Яцьковича, другий – його небіж, син степанського урядника В.-К. Острозького Богдана Яцьковича. На користь першого те, що Миколай Яцькович і принаймні один із його синів (Дмитро) були острозьк. зем'янами, тримали на службі с. Мала Радогош. З ін. боку, Миколай Яцькович 1602 помер ¹³³ , тому двір належав або його синам, або таки небожу – єдиному Миколаю Радогоському, що жив 1603. У результаті поділу 1603 замковий <u>двір Миколая Радогоського</u> опинився в част. Я. Острозького	1603	Поділ 1603. – С. 74 ¹³⁴ , 89 ¹³⁵
Риминські (Ян і його мати Катажина з Кореневських)	Риминські – мазовецьк. шляхет. рід, представники якого з 70-х рр. XVI ст. перебували в орбіті впливу кн. Острозьких ¹³⁶ . Ідеться про Криштофа і Юрія Миколайовичів, небожів луцьк. єпископа Вікторина Вербицького. Власне, старший із братів – Криштоф Риминський – острозьк. бурграбій (1579–1596), державця розташованого під Острогом с. Білашів (зараз Остр. р-ну Рівн. обл.), і був господарем одного з дворів у пригородку. Бл. 1602 Криштоф помер ¹³⁷ , відтак на час поділу 1603 зазначена нерухомість перебувала в руках його вдови Катажини Кореневської і сина Яна. За поділом 1603 <u>двір Риминського</u> опинився в част. Я. Остро-	1603– 1618	Поділ 1603. – С. 74, 88; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 127, арк. 215 зв. (1603); спр. 109, арк. (1618)

¹³³ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 396–397 зв.

¹³⁴ Тут помилково: «Radochowskiego».

¹³⁵ Тут помилково: «Радогонског[о]».

¹³⁶ Перша згадка про Криштофа Риминського як про слугу князя В.-К. Острозького датується 1579 роком, див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 224 зв.

¹³⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 683–685 зв.; спр. 66, арк. 825 зв.–826 зв.

	зького. 22 березня 1603 в угоді з Матеєм Кошковським про позику 350 польських золотих і заставу в цій сумі частини с. Білашів Ян і Катажина Риминські зобов'язалися повернути всю суму в день св. Михайла того самого року «на певном местцу в дворе нашом, котрый маем в замку Острозскомъ». Ян Риминський помер 1618, не залишивши нащадків. У спорядженому незадовго до смерті переліку майна згад. про передачу двору в дар тітці Кучковській (« <i>raniey Kuczkwoskiey iako ciotce dom w Ostrogu w zamku odpowiadam</i> »)		
Ровничий	<i>Див.: N, «ровничий»</i>		
Стажицький Александр	Стажицькі (Старицькі) – шляхет. рід гербу Остоя з Руськ. воєвод. Александр Стажицький – слуга Януша-Павла Острозького. У заповіті, складеному 6 серпня 1619, князь записав Стажицькому 5 000 золотих і доживоття на двох селах Острозьк. волості – Глинники (тепер Ганнопіль) і Крупець ¹³⁸ (обидва Славут. р-ну Хм. обл.). 1627–1631 А. Стажицький охрестив в Острозьк. костелі своїх чотирьох дітей, причому хресною матір'ю одного із синів була Анна-Алоїза Ходкевич ¹³⁹ . <u>Двір Александра Стажицького</u> в пригородку, де господарюють Ян та Уршуля Зубжицькі, згадано в переліку парафіян Острозьк. костелу 1622	1622	Nom. paroch. 1622. – S. 194
Тюремник	<i>Див.: N, «тюремник»</i>		
Уїздецький (Григорій)	Уїздецькі – острозьк. зем'ян. рід, засн. на поч. XVI ст. боярином К. І. Острозького Вацлавом (Венцлавом). Внук останнього Григорій Гнівошевич († між 1635 і 1642) був власником одного з дворів у пригородку. Принаймні з 80-х рр. XVI ст. є слугою В.-К. Острозького ¹⁴⁰ та острозьк. зем'янином	1596– 1622	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 33, арк. 103 зв. (1596); Поділ 1603. – С. 74, 89; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 78 (1607); Nom. paroch. 1622. – S. 194

¹³⁸ *Kus J.* «Wielkie, ale krótko trwale oyczyzny nadzieie...».... – S. 117.

¹³⁹ *Metryki chrztu z Ostroga 1599–1666...* – S. 141.

¹⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 759 (перша згадка про Григорія Уїздецького як про слугу В.-К. Острозького, 1582).

	<p>(тримав на ленному праві родову вислугу Уїздці¹⁴¹, в наші дні село Здолб. р-ну Рівн. обл.). Це родове гніздо Григорій посідав і за Я. Острозького, і після його смерті (1620), коли зх. част. Острозчини опинилася в руках кн. Заславських¹⁴². Уперше <u>двір Уїздецького</u> згад. наприкін. грудня 1596 в справі про арешт острозьк. старостою Жданом Боровицьким дружини Яна Мошенського Зофії Гричинівни, що прибула до Острога на ярмарок і зупинилася в окольному замку, у господі пана Уїздецького. Тут же її за наказом Боровицького і утримували протягом п'яти днів і лише напередодні Різдва відпустили. За поділом 1603 двір знаходився в «Янушевій» част. окольного замку. 2 лютого 1607 у дворі пана Уїздецького возний у присутності Раїни Домашевської оглянув тіло її вбитого сина Яроша, що служив острозьк. зем'янину Петру Лобосу, від якого, за чутками, і отримав смертельне поранення в січні того самого року. У переліку парафіян Острозького костелу 1622 відзначено, що <u>дім</u> Уїздецького «па сmentarzu zbudowany, gdzie stare mieszkanie popi mieli od cerkwie, gdzie teraz kościół jest».</p>		
<p>Хорівський Дем'ян (і один з його синів – Ян, Юрій чи Андрій)</p>	<p>Хорівські (<i>Промчейки-Хорівські</i>) – острозьк. зем'ян. рід, нащадки Грицька Промчейка. Власником одного з дворів у пригородку був Дем'ян Войнилович-Хорівський, державця сіл Хорів, Зозулинці (тепер Остр. р-ну Рівн. обл., Зозулинці нині перебувають у складі с. Бродів) та Корость¹⁴³ (тепер Хоросток Славут. р-ну Хм. обл.). На поч. 1605 Д. Хорівський помер¹⁴⁴, а майно поділили між собою сини</p>	<p>1603–1620</p>	<p>Поділ 1603. – С. 79, 94; Інв. 1620. – С. 185</p>

¹⁴¹ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 208–209 зв.

¹⁴² Описи Острозчини... – С. 308; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства... – С. 38.

¹⁴³ Описи Острозчини... – С. 179.

¹⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 681–682 зв.

	Ян, Юрій та Андрій. 1620 всі вони ще жили, але джерел про те, хто з братів у цей час посідав батьківський двір, не маємо. За документами 1603 й 1620, <u>двір Хорівських</u> перебував у част., яка 1603 перепала О. Острозькому і була успадкована його дітьми		
Цурківський (Григорій)	Цурківські (<i>Промчейки-Цурківські</i>) – острозьк. зем'ян. рід власного гербу, нащадки Грицька Промчейка. Власником двору в пригородку був Григорій Несміянович Цурківський, який у 2-й полов. XVI – на поч. XVII ст. тримав під Острогом на службі половину с. Цурків ¹⁴⁵ (тепер у Здолб. р-ні Рівн. обл.) і Калетинці ¹⁴⁶ (нині в Ізясл. р-ні Хм. обл.). Уперше <u>двір Цурківського</u> згадується у зв'язку з розглядом справи про напад Григорія Несміяновича на Івана Спасівського – боярина гроднен. старости Олександра Ходкевича. Інцидент стався 1577, із матеріалів слідства впливало, що після побиття й ув'язнення Спасівського в с. Цурків нападник перевіз постраждалого у свій двір в Острозьк. замку. Звідти боярина було переведено до замкової в'язниці, де він просидів 10 тижнів, і лише після цього був відпущений. За поділом 1603 садиба Цурківського опинилася в тій част. замку, яку отримав Я. Острозький.	1577–1603	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 264 (1577); Поділ 1603. – С. 74, 88
Юрій „церулик”	Юрій «церулик» згад. в документах кін. XVI ст. У серпні 1597 в нього лікувалася шляхтянка Ганна Халецька, що була серйозно поранена людьми рідного брата Францишка Халецького під час нападу останнього на двір Миколая Бережецького в с. Почапки, що неподалік від Острога ¹⁴⁷ . 1603 за наданням В.-К. Острозького Юрій три-	1603	Поділ 1603. – С. 74, 89

¹⁴⁵ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 570 зв.

¹⁴⁶ Там само, ф. 22, оп. 1, спр. 11, арк. 170 зв.–172; спр. 12, арк. 151 зв.; Описи Острожчини... – С. 103.

¹⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 628 зв.–635.

	мав (у заставі або в оренді) села Кургани і Могиляни (тепер в Остр. р-ні Рівн. обл.). Під час поділу 1603 двір Юрія «церулика» опинився в част. Я. Острозького		
N, ровничий («rowniczу»)	Встановити власника двору, згаданого 1603 в част. О. Острозького, не вдалося. Можливо, ідеться про слугу, який наглядав за укріпленнями Острога	1603	Поділ 1603. – С. 79, 95
N, «тюремник»	Встановити власника двору, згаданого 1603 в част. О. Острозького, не вдалося, однак відомо, що 1584 в'язниця знаходилася в пригородку неподалік від дитинця ¹⁴⁸	1603	Поділ 1603. – С. 79 ¹⁴⁹ , 84, 95 ¹⁵⁰

Таблиця 2

Зведена таблиця власників дворів у пригородку Острозького замку

№ п/п	Власники	Період посідання	Право посідання
<i>Частина Олександра Острозького та його нащадків</i>			
1	Білчинський Андрій Білчинська N (вдова Василя Білчинського) та її сини	1570-ті 1603–1609	спадок? спадок
2	Боровицький Василь	1603	спадок?
3	Боровицький Ждан Боровицька Настасія (?) Новицький Войцех	1587–1600 1600–1603 1609	спадок? спадок купівля?
4	Боровицький Юрій (?) Боровицький N	1603 1620	спадок? спадок?
5	Бучайський Вавжинець	1603–1622	спадок?
6	Воронич Миколай	1603–1622	купівля?
7	Гніздицький Себастьян Гніздицький Стефан Косаковський Валентій Косаковська Анна	1603 1610-ті 1610-ті –1621 1621–1623	купівля? спадок купівля спадок
8	Єрлич-Колимський Матвій	1603–1622	купівля?
9	Коровицький N	1603	купівля?
10	Краївський N	1603	спадок?
11	Куровський Андрій	1603–1609	спадок?
12	Лисичинський N	1603	спадок?
13	Лятош Ян	1603	надання?

¹⁴⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 623 зв.¹⁴⁹ Тут помилково: «Turennikow».¹⁵⁰ Тут помилково: «туревников».

14	Милятицький N	1603	купівля?
15	Хорівський Дем'ян його сини	1603–1605 1605–1620	спадок? спадок
16	N, «ровничий»	1603	купівля?
17	N, «тюремник»	1603	купівля?
<i>Частина Януша Острозького та його нащадків</i>			
1	Болгарин Михайло	1603	купівля?
2	Деревенецький N	1603	спадок?
3	Долотецький N	1603	спадок?
4	Павловичі Прокіп, Григорій і Шимон Павловичі Олександр, Єжи, Самуель, Ананія та Даніель Шимоновичі острозький плебан	1603–1621 1621 1621 (?)	спадок? спадок купівля
5	Пісочинський Лаврін	1594 (?) –1603	купівля?
6	Радогоський Іван	1603	спадок?
7	Радогоський Миколай	1603	спадок?
8	Риминський Криштоф Риминські Катажина і Ян Кучковські Павло і N	1602 (?)–1603 1603–1618 1618–1621	купівля? спадок спадок
9	Уздецький Григорій	1596–1622	спадок?
10	Цурківський Григорій	1577–1603	спадок?
11	Юрій «церулик»	1603	купівля?

Таблиця 3

Двори, попередні власники яких невідомі

Двір	Власники двору	Дата посідання	Власники частини, в якій знаходився двір
1	Вільгорський Олександр	1620	нащадки О. Острозького
2	Войнаровський Стефан	1620	нащадки О. Острозького
3	Джевецький Ян (?)	1620	нащадки О. Острозького
4	Заблоцький Мацей	1622	нащадки Я. Острозького
5	Закжевський Станіслав	1620–1633	нащадки О. Острозького
6	Кокорика N	1622	нащадки Я. Острозького
7	Кречевич Семен	1620	нащадки О. Острозького
8	Крисковський Томаш	1620–1622	нащадки Я. Острозького
9	Кричевський Миколай	1620	нащадки О. Острозького
10	Мархоцький Адам	1622	нащадки О. Острозького
11	Моджевський N	1620	нащадки О. Острозького
12	Стажицький Александер	1622	нащадки О. Острозького

Микола Близняк

МІСТО ОСТРОГ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.

Наприкінці XVIII ст., після третього поділу Речі Посполитої, за яким ця держава зникла з карти Європи, Острого опинився в Російській імперії і невдовзі став одним із повітових міст Волинської губернії, у ролі якого залишався аж до революції 1917–1920 рр. Здебільшого повітовими центрами визначали міста більш-менш посередині відповідних адміністративно-територіальних одиниць, але крім розташування цих поселень до уваги брали й чинники соціально-економічного характеру¹. Із джерел описово-статистичного характеру, які проливають світло на стан міста на грані XVIII й XIX ст., найважливішими є «Опис Острозького повіту Волинської губернії» 1798 р.² та «Генеральний опис Волинської губернії», складений, імовірно, у перші роки XIX ст.³ Крім цих двох джерел, у статті використано також деякі документи з Державного архіву Рівненської області.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Острого був невеличким повітовим центром Волинської губернії. Поселення мало кілька специфічних особливостей. Тривалий час місто ділилося на частини, власники яких часто мінялися, аж поки 1802 р. його не об'єднав у своїх руках князь Кароль Яблоновський. Магнат заклав тут при своєму палаці парк, сад та оранжерею з рідкісними рослинами⁴. З початку XIX ст. понад три чверті століття тривали судові суперечки між К. Яблоновським та графом Юзефом-Августом Іллінським з приводу меж між передмістям Бельмаж⁵ та вулицею Татарською і містом Ост-

---

¹ Карліна О. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. // Науковий вісник Волинського університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2001. – № 10. – С. 90.

² Фотокопія: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. КМФ-11 (Історія міст і сіл України), оп. 2, од. зб. 13.

³ Оригінал: Російський державний архівно-історичний архів, ф. «Военно-учетный архив»; фотокопія: Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги, спр. 1721, IV («Генеральний опис Волинської губернії» (далі – Генеральний опис).

⁴ Манько М. Дев'ятсотлітній Острого: Історико-краєзнавчий нарис. – Острого, 2000. – С. 18.

⁵ У документах XVIII–XIX ст. Бельмаж фігурує як село, передмістя та вулиця. Тепер це вулиця в південно-західній частині міста.

рогом⁶. Усю першу половину XIX ст. ці частини міста залишалися у власності Ю.-А. Іллінського та його нащадків. Жителі Бельмажу й Татарської вулиці за своїми правами й обов'язками відрізнялися від мешканців власне Острога. Обидва передмістя були відгороджені кам'яними стінами, і за в'їзд у місто передміщанам треба було платити певні кошти. Євреї Бельмажу й Татарської вулиці становили окремий кагал⁷. Увесь час належності міста роду Яблоновських позначений судовими тяганинами, які стосувалися здебільшого землеволодіння⁸.

На кінець XVIII ст. в Острозі було 53 муровані і 713 дерев'яних будинків⁹. Як бачимо, муровані споруди були в цей час у тихому провінційному місті великою рідкістю. Дерев'яна забудова часто ставала здобиччю пожеж. Значної шкоди завдали пожежі 1794, 1809 й 1821 рр.¹⁰

Острозький повіт був найменшим у Волинській губернії. Зокрема за площею, яка становили 220 625 десятин, він поступався аналогічній окрузі з центром в Овручі в чотири рази. Натомість тут була найбільша в губернії густина населення – на одну особу наприкінці XVIII ст. припадало всього лиш 2,68 десятини¹¹.

В Острозі зосереджувалася адміністративна, судова, військова та релігійна влада. Як відзначав свого часу І. Гуржій, з часом подібні адміністративні центри перетворювалися в промислові й торгові центри¹². Промисловість розвивалася тут слабо, значна частина населення займалася сільським господарством. У пошуках засобів до існування міщани брали в оренду земельні ділянки, за які платили чинш, а щоб не потрапити в стан селян, змушені були поєднувати заняття сільським господарством із ремеслом¹³. Станом на 1798 р. в Острозі працювали 76 чоботарів, 47 шевців, 28 пекарів, 14 гончарів, 12 теслярів, 9 шмулярів (займалися виготовленням шнурків), 9 ковалів, 6 художників золотих справ майстрів, 5 олов'яників, 5 столярів, 5 друкарів, 4 сидельники, 2 мідники, 2 гребінники, 2 ткачі, 2 «ружесенних» майстри, слюсар, суконник, палатник і свічник¹⁴. Як бачимо, найпоширенішими були професії

⁶ Див.: Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 22 (Острозький повітовий суд), оп. 4, од. зб. 48 (Справа про рішення Острозького підкоморського суду з описом кордонів м. Острога); од. зб. 69 (Справа про суперечку поміщиків графа Іллінського і князя Яблоновського про кордони між м. Острогом і містечком Межирічем. 1876–1878 рр.) та ін.

⁷ ДАРО, ф. 22, оп. 4, од. зб. 48, арк. 33 зв.–34.

⁸ Там само, од. зб. 49 (Справа про земельну суперечку між власниками м. Острога князями Яблоновськими і Острозькою Параскево-П'ятиницькою церквою. 1826–1859 рр.).

⁹ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.

¹⁰ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia. – Kraków; Warszawa, 1913. – S. 89; Ostrog // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1886. – T. 8. – S. 687.

¹¹ Карліна О. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії... – С. 91.

¹² Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 1959. – № 5. – С. 36.

¹³ Баранович А. И. Правобережная Украина // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956. – С. 594.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.

чоботаря й шевця. Потреби цих ремісників у сировині забезпечувалися місцевим виробництвом. Виготовлення шкіри та виробів із неї займало в місті одне з чільних місць ще з епохи князів Острозьких.

Частина мешканців міста була зайнята у сфері торгівлі, предметами якої, за даними джерел, були шовкові, бавовняні та інші тканини. Євреї займалися здебільшого продажем спиртних напоїв, перевозом, утримували постійні двори¹⁵. Ярмарки наприкінці XVIII ст. збиралися в Острозі п'ять раз на рік: у середу четвертого тижня великого посту, 9 травня, 2 липня, 1 жовтня й 6 листопада. У сусідніх містах і містечках, куди острожани їздили зі своїми товарами, ярмарки тривали теж по одному дню. Найголовнішими товарами були зерно, птиця, велика рогата худоба, коні. Ординарні торги або базари в місті проходили два рази на тиждень – у неділю і в п'ятницю. Тут активну участь брали мешканці найближчих сіл, які продавали в основному зерно та деякі інші продукти сільськогосподарського виробництва¹⁶. Загалом товарообмін між містом і селом, за спостереженнями О. Барановича, падав. Купівельна спроможність селян була надзвичайно низькою. Міські промислові вироби були їм недоступні, потрібні в господарстві речі вони виготовляли силами сім'ї або замовляли в сільських ремісників¹⁷. У результаті програвали і місто, і село. На покупців із вищих верств місцевому реміснику не доводилося розраховувати, оскільки ті купували собі промислові вироби за кордоном і провозили потім їх без мита додому¹⁸. Уряд Речі Посполитої сприяв такому ввозу товарів із Західної Європи, а в перші роки перебування Волині в Російській імперії кардинальних змін тут не відбулося.

Загальна кількість населення Острога на кінець XVIII ст. становила 4 098 мешканців (1 926 чоловіків і 2 172 жінки)¹⁹. Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. в житті міста відбувалися важливі зміни соціально-економічного характеру, зумовлені розкладом кріпосницьких порядків і поширенням ринкових відносин. У цей час спостерігається зміцнення економіки і зростання чисельності населення. За «Описом міста Острога» 1845 р., тут проживало 9 415 мешканців²⁰. Тобто за 48 років населення міста зросло в 2,3 разу. Схожа картина спостерігалася в цей час і в інших повітових центрах України. За підрахунками І. Гуржія, з кінця XVIII до 50-х років XIX ст. чисельність жителів у багатьох містах України зросла в 3–5 і навіть більше разів²¹. Отже, за темпами приросту кількості мешканців Острог можна віднести до середніх містечок Волині.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Баранович А. И. Правобережная Украина... – С. 593.

¹⁸ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Старокопстантинов в XVIII столетии) // Вопросы истории. – 1947. – № 8. – С. 35.

¹⁹ ЦДІАК, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3. Див. також: Карліна О. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії...

²⁰ Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С. 145.

²¹ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.43.

1798 р. в Острозі проживало 26 осіб католицького та 91 особа (65 чоловіків і 26 жінок) православного духовенства²². Значна чисельна перевага православного кліру зумовлена тим, що в перші роки перебування міста в Російській імперії українське населення масово перейшло з унії, примусово насадженої в попередні століття, у православ'я²³. Аналогічна ситуація була тоді на всій Правобережній Україні: як відзначає А. Зінченко, 1795 р. «перейшли у православ'я 2 328 церков без будь-яких заворушень соціального характеру, чого так страшився урядовий Петербург. Цей перехід завершився в 1797 р. утвердженням на Київщині, Педіллі й Волині державного православ'я»²⁴.

З перетворенням міста в один з адміністративних центрів Російської імперії релігійне життя православних тут трохи пожвавилось. 1795 р. на Волині з'явився перший православний єпископ (Варлаам Шишацький), який титулувався житомирським, але кафедру мав в Острозі, а при архієреєві почала діяти духовна консисторія. 14 травня 1796 р. в Острозькому Преображенському монастирі, який зайняв споруди колишнього єзуїтського колегіуму, відкрили Волинську духовну семінарію²⁵. 1821 р. чергова пожежа завдала монастирю великої шкоди, тому 1825 р. церковні інституції перенесли в розташоване в Острозькому повіті містечко Аннополь²⁶.

Частину населення Острога становила шляхта (92 особи чоловічої і 78 осіб жіночої статі)²⁷, але детальнішої інформації про цю верству в нашому розпорядженні немає, можемо лише припустити, що, скоріше за все, у переважній більшості вона була польською.

Провідні позиції в житті міста посідали євреї. Укладачі опису Волинської губернії відзначають, зокрема, що «міщанства численну і діяльну частину становлять тут жиди, які своєю жвавістю присвоїли собі всі майже промисли, торгівлю [...] щотижневі торги і повсюдні ярмарки без їх присутності нічого не означають [...] корчми, винокурні, пивоварні, питейні дома – скрізь жиди»²⁸. Міщани єврейської національності переважали також кількісно (911 чоловіків і 1 245 жінок)²⁹. Єврейські громади займали провідне місце серед населення не тільки в Острозі (тутешній громаді, одній із найдавніших на Волині, належало також одне з провідних місць у духовно-культурному житті), але й у повіті – в Аннополі, Ляхівцях (тепер Білогір'я, районний центр Хмельницької області), Гощі, Куневі, Межирічі, Килікієві³⁰. Серед острозьких євреїв було 10 купців першої і 36 третьої гільдії. За грамотою Катерини II

²² Генеральний опис, арк. 3.

²³ Манько М. Дев'ятсотлітній Острог... – С. 20.

²⁴ Зінченко А. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994. – С. 45.

²⁵ <http://www.orthvoldiocese.lutska.ua/volua/hist>

²⁶ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский, Дубенский. – С. 656.

²⁷ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 4.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – Спб., 1912. – Т. 12. – С. 153.

1785 р. містам купці першої гільдії могли мати фабрики, заводи та морські судна, другої – фабрики й заводи, третьої – стани (промислові заклади ремісничого типу), невеличкі річкові судна, трактири, харчевні, постоялі двори. 1803 р. спалахну конфлікт між К. Яблоновським та євреями Острога на чолі з Борухом Лемелювичем. Князь вирішив позбавити останніх усіх прав і покріпачити. У місті почався переполох, справа дійшла до Волинського суду, потім із чималими труднощами подали на його рішення апеляцію. Урешті-решт на початку 1807 р. сенат виніс остаточний вирок. Учасникам заворушення наказали залишити місто. Організаторам непокори за розпорядженням князя Яблоновського вчинили погром. Фактично євреїв, які були задіяні в непокорі, вигнали з міста³¹.

Варто відзначити, що з євреями Острога пов'язане тутешнє книгодрукування. За спостереженням Я. Ісаєвича, наприкінці XVII та XVIII ст. освітній рівень міщан знизився, унаслідок чого «книжками цікавилось обмежене коло мешканців міст, серед покупців друкованих видань зростає значення монастирів та шляхти»³². У супереч цьому, з 1798 р. в Острозі діяло одне з невеликих видавничих підприємств, яке працювало тут аж до 1851 р.³³

Опис 1798 р. не фіксує в Острозі державних, старостинських та духовних підданих. Серед панських підданих 132 душі чоловічої 138 – жіночої статі. Вільних і циган нараховувалося відповідно 160 і 142 особи³⁴. У перші роки XIX ст. унаслідок зростання впливу православної церкви, склад кріпаків, очевидно, змінився. З 915 ревізьких душ у церковних маєтках Острозького повіту³⁵ певна частина могла припадати, звичайно, і на повітовий центр.

В Острозі, як і в інших містах Волині, найчисленнішою була третя гільдія купців. Купці першої гільдії збували свої товари переважно в Австрії. Для цього у Волинській губернії були створені три державні митниці – у містечках Волочиськ, Радивилів та Устилуг. Предметом іноземних торговельних операцій ставали коні, велика рогата худоба, зерно, «гаряче вино» і шкіра. Причому товари цього асортименту фігурують і в зовнішній, й у внутрішній торгівлі³⁶. Найпривабливішими для острожан були бердичівські ярмарки («ярмонки»)³⁷, зокрема Онуфріївський, який, до речі, мав усеросійське значення. Як відзначав І. Гуржій, ярмарки Волинської губернії мали селянський

³¹ Іващенко О. М., Поліщук Ю. М. Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття. – Житомир, 1998. – С. 16–17.

³² Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 365.

³³ Там само. – С. 295. У літературі побутує думка, що ця друкарня існувала від початку XVII ст., а 1832 р. через публікацію маніфесту польських повстанців її закрили [Андрухов Л. Волинська земля (Ровенщина) з глибини століть до сьогодення (мала хронологічна таблиця). – Ровно, 1991. – С. 25]. Питання потребує пошуків документальних підтверджень та друків. Думка про одночасне існування двох видавничих підприємств виглядає дуже сумнівною, адже на кінець XVIII ст., як відзначено вище, у місті працювало всього лиш п'ять друкарів.

³⁴ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 4.

³⁵ Зінченко А. Церковне землеволодіння... – С. 178.

³⁶ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 4.

³⁷ Там само.

характер і незначний товарообіг³⁸. На зламі XVIII й XIX ст. пожвавлюється торгівля хлібом, зумовлена збільшенням попиту місцевого населення та потребами експорту. У зв'язку з цим створюються пункти торгівлі цим товаром. Найголовнішими з них були Ковель, Ратне, Острог³⁹. Функціонування в місті цього пункту забезпечували кілька скупників, які використовували різницю цін у різні пори року на дрібних місцевих ринках Острозького та сусідніх повітів. Цих скупників слід розуміти як нову соціальну групу, що виступала посередником між виробниками і споживачами. З міста скупники збували хліб сотнями четвертей оптовим торговцям і підрядчикам. Послугами скупників широко користувалися не тільки виробники сільськогосподарської продукції, а й так звані партачі (позацехові ремісники) Острога та інших міст⁴⁰. Щодо національної і конфесійної приналежності торговців варто погодитися із спостереженням О. Барановича, за яким «у XVIII ст. міщан-християн торговців не видно, вони залишили свою професію»⁴¹. Станом на 1803 р. серед купців Острога було 4 християн і 45 євреїв⁴².

На кінець XVIII ст. в Острозі було кілька релігійних осередків. Найголовніший із них – Преображенський монастир, при якому діяла згадана вище семінарія; функціонували також Успенська, Воскресенська, Миколаївська й П'ятницька церкви. Католикам належали монастир кармелітів в ім'я Покрови Богородиці, у двоповерховому чернечому корпусі якого розміщувалися всі повітові установи⁴³, та парафіяльний костел в ім'я Розп'яття Господнього.

Одним із показників економічного стану Острога була наявність у ньому 54 мурованих і 93 дерев'яних крамниць, які знаходилися на ринку в центрі міста⁴⁴. Опис 1798 р. фіксує привілейовану аптеку, сім мурованих і чотири дерев'яні єврейські школи або молитовні будинки. Активно працювали два шкіряні заводи, які повністю забезпечували потреби місцевих ремісників у сировині. Розвивалося винокуріння: функціонувало 39 винокурень, на яких було 55 котлів; острожани виготовляли горілчані напої першої і шостої проб⁴⁵. Винокурна промисловість набула значного поширення ще у XVIII ст., оскільки в умовах низьких цін на хліб горілка давала в 2–3 і навіть в 4 рази більший дохід, ніж хліб⁴⁶. На передмісті Бельмаж знаходилися мурована пивоварня, панський фільварок із комплексом господарських споруд, корчма та дерев'яний заїжджий двір під гонтовим дахом⁴⁷.

³⁸ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи... – С. 236.

³⁹ Там само. – С. 240.

⁴⁰ Виникнення фабричних господарств у першій половині XIX століття
// <http://www.repetitor.ua/essays/essay>.

⁴¹ Баранович А. Упадок города Речи Посполитой... – С. 36.

⁴² Еврейская энциклопедия... – Т. 12. – С. 153.

⁴³ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.

⁴⁴ Там само. Детальніше про це див.: Близняк М. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 8: На пошану проф. В. В. Трофимовича. – С.68–83.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.

⁴⁶ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи... – С. 174.

⁴⁷ ДАРО, ф. 22, оп. 4, од. зб. 48, арк. 32 зв.

У місті було п'ять млинів. Чотири з них знаходилися на річці Вілії, а п'ятий – на її притоці Грабарці⁴⁸. Князь Яблонівський заставляв євреїв купувати борошно лише з його млинів, завіз його до міста з інших населених пунктів суворо заборонявся.

Хоча на фоні інших адміністративних центрів Волині місто Острог займав малопомітне місце, воно забезпечувало функції економічного, політичного, релігійного, культурного та освітнього центру повіту.

---

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. КМФ-11, оп. 2, од. зб. 13, арк. 3.

Богдан Колосок

ПЕРЕМИЛЬ НА ВОЛИНІ¹

Село Перемиль, розташоване за 4 кілометри від містечка Берестечка і за 40 кілометрів від районного центру Горохова, на межі Волинської області з Рівненською, центр однойменної сільради, у минулому було одним із найзначніших міст Волині. Та незважаючи на колишню політичну, економічну й культурну значущість та наявність пам'яток культурної спадщини, поселення не ввійшло до Списку історичних місць України, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 26 липня 2001 р. Укладачі документа або забули про це поселення, або залишили внесення його на майбутнє. Нині лише археологи, історики та пам'яткоохоронці намагаються дослідити і зберегти його культурну спадщину.

Природні фактори, просторово-візуальні властивості природної підоснови

За геоморфологічним районуванням Перемиль знаходиться в межах фізико-географічної області під назвою Волинська ерозійна височина в Горохівському пагорбо-грядовому лесовому районі, який відзначається найбільшими в області абсолютними висотами (до 150–200 м) та густою і глибокою ерозійною розчленованістю. У районі висока лісистість (до 20 % території)².

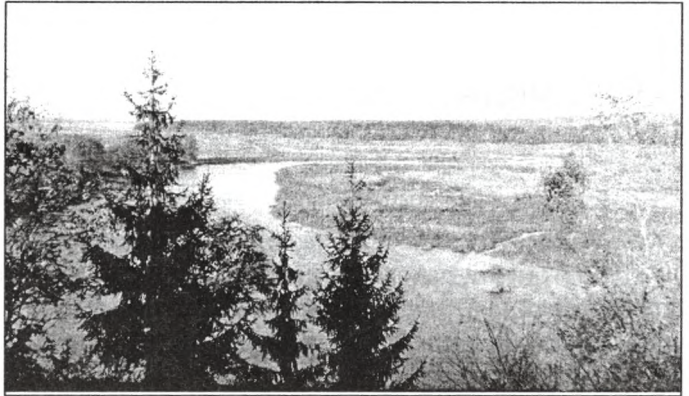
Поселення розташоване на високому лівому березі Стиру, долина якого має тут терасові схили висотою до 50 м, а заплава із затоплюваними луками сягає в ширину до 1,5 км. Ріка робить тут поворот із широтного напрямку (зі сходу) на меридіональний (північний) таким чином, що долина орієнтується

---

¹ В основі публікації – науково-дослідна робота під назвою «Опорний історико-архітектурний план і зони охорони пам'яток історії і культури с. Перемиль Горохівського району Волинської області», виконана в 1987–1988 рр. [Опорный историко-архитектурный план и зоны охраны памятников истории и культуры с. Перемиль Гороховского района Волинской области: Отчет о НИР (заключительный) КиевВНИИТАГ Госкомархитектуры СССР / Научн. рук. работы канд. архитектуры *Б. В. Колосок*], із доповненнями, які стали можливими завдяки новим археологічним дослідженням та публікаціям.

² Природа Волинської області. – Львів, 1975. – С. 42.

на село. Візуальний коридор до розташованого на сході села Вербень має довжину 8 км, а в північному напрямку до села Товпижин – 6 км, до села Боремель – 9 км. По колишній північній межі Перемиля із заходу на схід тече невеличка притока Стиру, яка позначається зараз на планах села як «канава», а нами називається Притока. Впадає вона в Стир приблизно на 130 м північніше давнього городища.

*Рис. 1. Перемиль.
Вид із городища на
заплаву річки Стир.
Фото Б. Колоска*

Сучасний пагорб городища в плані має форму неправильного чотирикутника з округлими вершинами. Його схили надзвичайно круті, а з боку Стиру, де річка впритул наближена до північно-східного кута пагорба, майже прямо-висні. Уверх по течії Стир відходить від східної сторони пагорба, прямої і найдовшої, утворюючи трикутну площадку з крутими зовнішніми схилами, обмежену з півдня ровом. З північної і західної сторін пагорба знаходиться витягнута вздовж нього площадка, яка також має круті зовнішні схили. Рів, який починається від Стиру з низькими відмітками (зараз по його дну проходить ґрунтова дорога), поступово нарощуючи відмітки, огинає з півдня і заходу комплекс із пагорба та двох площадок. Пагорб є природною домінантою, візуальним акцентом місцевості; розташований він так, що на нього зорієнтовані відтинки русла Стиру вверх і вниз по течії. Отже, пагорб знаходиться на їх перетині, завдяки чому добре проглядається із великих віддалей.

На південь від городища знаходиться ще один пагорб із такими самими верхніми відмітками, на якому розташована церква святої Покрови. З північного відтинку Стиру він перекривається городищем, а зі східного проглядається майже так, як і городище. Проте його пологі схили менше акцентують увагу, ніж круті схили городища.

Історична довідка

Точних даних про час заснування Перемиля немає. Перша літописна згадка про поселення датується 1097 роком. Як відомо, Русь вступала тоді в смугу князівських усобиць. 1097 р. відбувся Любецький з'їзд, за рішенням

якого Волинь перепала Давидові Ігоровичу, а сусіднє з нею Прикарпаття – Ростиславичам, з умовою, що князь Давид відступить їм і частину Волині. Та Давид Ігорович переконав київського князя Святополка в тому, начебто теребовельський князь Василько Ростиславич готує проти нього разом із Володимиром Мономахом змову. Святополк запросив Василька в Київ, а тут його схопили, відвезли до Звенигорода й осліпили. Підступний вчинок об'єднав Мономаха з іншими князями, котрі зібрали військо й рушили на столицю. Святополк переклав провину на Давида Ігоровича³, і той змушений був пообіцяти ув'язненому у Володимирі Васильку одне з міст – Всеволож, Шеполь або Перемиль⁴.

Деякі дослідники висловлювали думку, що через схожість назв міст Перемиль і Перемишль переписувачі літописів іноді плутали їх і допускали в тексті помилки⁵. До таких висновків їх спонукали контексти описів взаємного розташування міст і перебігу історичних подій. Першим на ймовірність цієї плутанини звернув увагу К. Шайноха⁶. К. Дубецький присвятив цій проблемі окрему статтю, в якій навів приклади помилок переписувачів як на користь Перемиля, так і Перемишля та інших міст⁷. Перш за все, цьому автору здався сумнівним запис Длугошем подій, датованих 985 р., де відзначено: «Здобув таким чином князь Русі, Володимир, городи польські, а саме Перемишль, Червен та інші, а здобуті зайняв і, залишивши сильну залогоу, взяв їх і віддав під своє і русинів панування»⁸. У літописі запис про цю подію, де вона датована 981 р., звучить так: «[...] иде Владимир к ляхам и зая грады их – Перемишль, Червен и ины грады, иже суть и до сего дня под Русью»⁹. Це повідомлення не викликає довіри в найвизначніших дослідників, та оскільки іншого немає, ним користуються, але тлумачать по-різному¹⁰.

О. Андріяшев звернув увагу на те, що вказані в літописі міста не належали тоді полякам, а перебували в залежності (можливо, тільки номінальній) від Великої Моравії. За грамотою імператора Оттона II і папи Бенедикта VI 973 р. пражському єпископу, очолювана останнім дієцезія на сході доходила до річок Буг і Стир¹¹. А. Насонов уписує в ці межі територію червенських міст. «Немає сумніву, – відзначає він, – що червенська територія охоплювала течію

³ *Голочко П. П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С. 96–97.

⁴ Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2: Ипатьевская летопись (далі – ПСРЛ. – Т. 2). – С. 239.

⁵ Існує думка, що помилку вніс переписувач хроніки Яна з Чарнкова, який поміняв слово Перемиль на Перемишль. Див.: *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (далі – SG). – Warszawa, 1886. – Т. 7. – С. 958.

⁶ *Szajnocha K.* Jadwiga i Jagiełło. – Lwów, 1861. – Т. 3. – С. 376.

⁷ *Dubiecki K. M.* Gdzie jest Peremył? // *Tygodnik illustrowany.* – Warszawa, 1873. – С. 55.

⁸ *Długossii Joannis.* Annales sen Cronikae inditi Regni Poloniae. Libri I et II. – Varsoviae, 1964. – Ks. 2. – P. 268–269.

⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 69.

¹⁰ *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С. 63.

¹¹ *Андріяшев А. М.* Очерки Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887. – С. 84.

р. Стир, але не доходила до Горині»¹². Якщо з указаної території червенських міст вилучити, як пропонує Я. Ісаєвич, Белзьку і Бузьку землі¹³, безсумнівним є те, що Перемиль мав перебувати в цей час під впливом високо розвиненої будівельної і архітектурної культури Великої Моравії. Мотивуючи тим, що Володимир, а згодом Ярослав за один похід не могли завоювати велику територію, О. Андріяшев визначав територією червенських міст лише пізнішими князівствами Холмсько-Червенським і Белзьким із Бузькою землею, не включаючи до неї Перемишля. Він наголошував також, що «до XIV ст. червенські міста нерозривно зв'язані з Волинням», а пізніше відомості про них зникають і трохи прояснюються лише в другій половині XIV ст.¹⁴

Провівши порівняльний аналіз запису 981 р. зі структурою всього літопису, С. Кучинский дійшов висновку, що спочатку текст містив назву Перемиль¹⁵. На користь цієї версії висловився і Скуйпек. «Якщо прийняти, що в першій редакції запису був зазначений не Перемишль над Сяном, а Перемиль над Стиром, – пише він, – то шлях походу Володимира стає простим, а будова запису – логічною і зрозумілою»¹⁶. Такої самої думки дотримується також А. Вендзький, який відзначає: «Ця гіпотеза підтверджується географічними аргументами, оскільки найкоротша дорога з Києва до Червена проходить через Перемиль»¹⁷. Скуйпек схилився до думки, що Червен і Перемиль були головними містами, які охороняли усю територію, зайняту 981 р. Володимиром¹⁸ і що через них проходив торговий шлях на Київ¹⁹. Натомість Я. Ісаєвич підміну в літописі Перемиля на Перемишль вважає домислом²⁰. Аналогічної думки дотримувався й І. Крип'якевич, який назвав неправдоподібним те, що «у первісному варіанті було вказано Перемиль»²¹.

1196 р. Роман Мстиславович почав боротьбу за об'єднання Володимирської і Галицької земель. З Полонного він закликає грабувати землі, що належали Давидові Ростиславовичу й Ростиславові Рюриковичу. У відповідь його тесть київський князь Рюрик Ростиславович у союзі з галицьким князем Володимиром Ярославовичем «пожеже волость Романову около Перемиля»²².

Загибель Романа Мстиславовича 1205 р. привела до розпаду створеного

¹² Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 133.

¹³ Ісаєвич Я. Д. Територія і населення «Червенських градів» (X–XIII ст.) // Історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 71–83.

¹⁴ Андріяшев А. М. Очерки Вольнской земли... – С. 83–84.

¹⁵ Kuczyński S. O powstaniu wzmianki z r. 981 w «Powieści z lat doczesnych» // Sprawozdanie Wrocławskiego Towarzystwa Nauk. – Wrocław, 1955. – Nr. 8. – Dod. 6.

¹⁶ Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem w rejonie Wołynia i grodów Czerwieńskich. – Warszawa, 1962. – S. 59.

¹⁷ Wędzki A. Peremyl // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław, 1970. – Т. 4, cz. 1. – S. 59.

¹⁸ Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem... – S. 100.

¹⁹ Ibid. – S. 140.

²⁰ Ісаєвич Я. Д. До питання про західний кордон Київської Русі // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 95.

²¹ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство... – С. 64.

²² ПСРЛ. – Т. 2. – С. 698.

ним політичного об'єднання. Почалася боротьба за спадщину, в яку 1210 р. втрутився краківський князь Лешко, що розпоряджався в цей час землями Волині. Він допоміг утвердитися у Володимирі белзькому князю Олександрові, а частку останнього, яка включала Перемиль, отримав Василько Романович²³. Але 1211 р. Белз був повернутий Олександрові і Васильку довелося піти в Кам'янець. Тим часом у Перемиль приїхала з Угорщини Романова вдова Ганна зі старшим сином Данилом. Заручившись підтримкою Лешка, вона домоглася того, що «Данило й Василько приймає Тихомиль і Перемиль і князівство в ньому»²⁴. З цих міст сини Романа почали об'єднання Волині й боротьбу за Володимир.

1223 р. Данило Романович спробував захопити Белзьку землю, але Мстислав Удатний, який продовжував традиційну політику галицьких князів, що не бажали посилення Волині, змусив повернути її Олександрові. Поразка на Калці підірвала військову силу волинських князів і привела до активізації діяльності Мстислава Удатного. 1224 р. він виступив проти Романовичів у союзі з белзьким князем Олександром та половецьким ханом Котяном. Данило Романович протиставив у відповідь союз із Краковом і виграв битву під Белзом. Волость Олександра знову піддалася спустошенню. 1225 р. мир відновився. Спираючись на союз із Лешком, Данило Романович зустрівся в Перемилі зі Мстиславом Удатним і домігся миру з ним («Мстислав прия зятя своего любовно и почив его великими дарами, с братиєю виделся в Перемиле»²⁵). Та вже наступного року в цей район вторгаються війська угорського короля, які захоплюють кілька міст і спалюють їх²⁶. 1227 р. «Данило и Василько пустиша Ярослава [колишнього луцького князя – Б. К.] и даста ему Перемиль, а потом Межибож»²⁷ у нагороду за допомогу, зроблену його сестрою Гремиславною Інгварівною у боротьбі за великокнязівську корону. 1230 р., після смерті Мстислава Удатного, починається війна за Галич між угорським королем і волинським князем Данилом Романовичем. Ареною боротьби на першому етапі знову виступають землі, що тяжіють до Червена й Белза.

Для розуміння значення Перемиля в політичній боротьбі Х–ХІІІ ст. важливо знати, що він знаходився на шляху з Волині в Київ. Головний шлях пролягав із Володимира на Луцьк, Пересипницю, Дорогобуж, Корець, Возвягель, тобто межею Полісся й Волино-Подільської височини, а інший – південніше – на Перемиль, Кременець, Шумськ, Ізяслав, Полонне. Від цього шляху йшли відгалуження на південь²⁸. У зв'язку з розташуванням Перемиля на важливому торговому шляху варто згадати міркування М. Брайчевського про чільне місце «буржуазних», за його термінологією, елементів у соціальній структурі давньоруського міста. Їх вирішальна роль зафіксована вже пер-

²³ Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 243.

²⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 730.

²⁵ Там же. – С. 740.

²⁶ Гайдай І. С., Іванченко І. П. Перемиль // Історія міст і сіл: Волинська область. – К., 1970. – С. 192.

²⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 825.

²⁸ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство... – С. 45–46.

шими договорами Русі з греками (860 і 874 років), в яких Київ, Чернігів, Переяслав представлені не князівською адміністрацією, а купецтвом, що уособлювало юридичний статус міжнародно-правових відносин²⁹. Саме ремісничо-купецький прошарок населення виступав за розширення торгових шляхів, ліквідацію митних перешкод і сприяв об'єднанню Волині³⁰. Отже, до характеристики Перемиля як адміністративного та оборонного центру, імовірно, слід додати його роль як ремісничо-торгового центру.

1241 р. Волинь розорили орди хана Батия. У пошуках союзників проти нового ворога Данило Романович почав переговори з Римською курією, та не одержавши реальної підтримки, перервав їх. У відповідь папа Олександр IV закликав до хрестового походу на Русь. Перемиль знову опиняється в центрі воєнних дій. 1255 р. поблизу міста відбувся бій між Данилом Романовичем та угорським королем Андрієм³¹. Спадкоємці Батия неодноразово змушували волинських князів до участі в походах орди на Литву і Польщу. Коли 1286 р. хан Телебуга ішов на Польщу, луцький князь Мстислав Данилович зустрів його з подарунками на р. Горинь, а володимирський князь Володимир Василькович – біля Перемиля на р. Липі («прошел мимо Кременец ко Перемилю, ту и срете его Владимир с питием и с дары»³²). Подібні походи лягали важким тягарем на території, по яких проходила орда.

Перемиль Х–XIII ст. належав до поселень із чітко вираженим військовим характером. Разом із тим, за літописом, він був також адміністративним центром волості³³. Того часу це було поселення міського типу з населенням від 300 до 1 000 мешканців³⁴. На кінець XIII ст. червенські міста, а серед них і Перемиль, занепадають. Це було зумовлено зміною внутріполітичної ситуації, де посилення доцентрових сил привело до ліквідації дрібних князівських уділів, та політикою монголів, спрямованою на ліквідацію міст-фортець.

У 40-х рр. XIV ст. Польща почала наступ на галицько-волинські землі, намагаючись у такий спосіб компенсувати втрату Сілезії і Помор'я. Любарт Гедимінович, який після припинення династії Романовичів став на чолі Волинської землі, був змушений зайнятися зміцненням своїх кордонів. Перемиль перетворився в один із найбільших оборонних пунктів. 1366 р. польський король Казимир III завдав литовсько-руським військам поразки. У договорі, за яким частина Волині відходила до Польщі, Перемиль виділений поряд із Кременцем, Белзом та Олеськом як одне з найважливіших міст³⁵. Під час безладдя, яке виникла 1370 р. у зв'язку зі смертю Казимира III, Любарт повернув

²⁹ *Брайчевский М. Ю.* Место буржуазных элементов в социальной структуре древнерусского города XII–XIII вв. // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева. – К., 1984. – С. 22–24.

³⁰ *Головко А. В.* Социальная функция городского населения в эпоху феодальной раздробленности (на примере южнорусских городов) // Древнерусский город... – С. 29–31.

³¹ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 825.

³² Там же. – С. 892.

³³ *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство... – С. 23; Археология СССР. Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С. 48.

³⁴ *Куза А. В.* Малые города Древней Руси. – М., 1989. – С. 57–58.

³⁵ *Dubiecki K. M.* Gdzie jest Peremył... – S. 55.

утрачені міста. 1377 р. новий польський король Людовік Анжуйський у результаті тривалої і запеклої боротьби знову відібрав у Любарта Холмську й Белзьку землі і посадив у містах угорські гарнізони. 1382 р., скориставшись безкоролів'ям, що наступило після смерті Людовіка, Любарт викупив в угорських воевод Кременець, Олесько, Лопатин і Перемиль³⁶.

8 листопада 1420 р. Перемиль отримав від Вітовта магдебурзьке право, яке 1509 р. підтвердив великий князь литовський Сигізмунд I. За привілеєм Вітовта у місті встановлювалося самоврядування. Війтові Перемиля надавалося «і в великих і в малих судових справах повне право карати й засуджувати». І хоча в кримінальному суді головував воевода, що був представником великокнязівської влади, остаточне рішення він приймав разом із війтом³⁷. Перемиль стає центром одного з повітів, на які була поділена Волинь з метою посилення централізованої влади. На кінець XV ст. Перемиль належав до одного з 35-ти міських поселень України. В XV – 60-х рр. XVI ст. раз на рік тут проходив ярмарок, так само, як у Звягелі, Костянтиніві, Межиричах, Торговиці, Полонному. Значна роль у розвитку господарства Перемиля належала рибному промислу. Деякі зі ставків збереглися тут до наших днів³⁸. У Луцьку, Володимирі, Ковелі й Кременці були митні комори, а в Перемилі, Берестечку, Горохові, Дубно – т. зв. прикомірки³⁹.

Коли в останній чверті XV ст. на Волині почалася масова роздача землі, Перемиль потрапив спочатку в залежність від князя Ф. Четвертенського, а 1511 р. був наданий князям Федору й Іванові Вишневецьким «з торгом і ярмарками й правом магдебурзьким і із землями церковними»⁴⁰. Від Вишневецьких поселення перейшло до Сангушків-Коширських. Під час ревізії Луцького замку 1545 р. луцький староста князь Коширський пред'явив ревізорам разом зі своїм сином привілеї на Горохів та Перемиль⁴¹.

Розвиток шляхетського землеволодіння, яке з часом переросло межі окремих земель, привів до ліквідації деяких адміністративно-територіальних центрів, у тому числі й Перемиля, а інтенсивне зростання сусіднього Берестечка

³⁶ Андріяшев А. М. Очерки Вольнской земли... – С. 223.

³⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1911. – Ч. 8, т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – С. 3–6. П. М. Сас датує надання Перемилю Магдебурзьке права кінцем XV ст. (Сас П. М. Феодальніе города Украины в конце XV–60-х гг. XVI в. – К., 1989. – С. 175), а С. В. Терський – 1430 роком (Терський С. В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля // Вісник Національного університету «Львівська політехніка» «Держава та армія». – Львів, 2007. – № 584. – С. 16).

³⁸ Сас П. М. Феодальніе города Украины... – С. 11, 117, 132, 215.

³⁹ Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 65–66, 69, 74, 343.

⁴⁰ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собр. и изд. под ред. В. Антоновича и К. Козловского. – К., 1868. – С. 46–48. 1545 р. ревізор Луцького замку зазначав, що замок Перемиль із належними до нього селами князям Вишневецьким випросив князь Костянтин Острозький (Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 184).

⁴¹ Литовська Метрика. Книга 561... – С. 130.

підірвало економічну роль міста. Агресивна політика Кримського ханства змусила звернути увагу на оборону південно-західних кордонів Великого князівства Литовського. У Перемильському замку укріпили вали та вежі, а також провели низку інших заходів, які зміцнили його обороноздатність⁴². Р. Афтаназі припускав, що тутешній «оборонний замочок мусив бути знищений татарами ще 1545 року»⁴³, проте в документах 1545–1547 рр. не вдалося знайти свідчень про руйнування Перемиля степовиками.

Після аграрної реформи 1557 р., відомої як Волочна поміра, маєток Перемиль перетворився у фільваркове господарство. «У 1566 році Перемиль згадується як маєток князя Льва Сангушки-Кошерського, – відзначає один із дослідників історії Волині. – В 1583 р. князь Лев Сангушко-Кошерський платив з Перемиля від 18 ланів, 1 диму, 19 городників, 9 город., 3 ремісників, 4 вальних коліс, 3 перекупників, 1 боярина»⁴⁴. У листі 1569 р. про передачу маєтку Перемиль в оренду Ю. Абрамовичу князь Лев Сангушко-Кошерський указує, що містечко надається в оренду «з міщанами, боярами, лугами й усім ґрунтом»⁴⁵. За листом про оренду містечка Перемиль 1601 р., виданим Аврамові Турейському й Гицу Торчинському, останнім дозволялося «підданих і бояр судити й рядити, винних карати горлом, якщо який заслужив»⁴⁶. 1619 р. в Перемилі налічувалося 48 будинків⁴⁷. Практика ведення фільваркового господарства через орендарів значно погіршувала становище міщан і селянства, тому викликала масові протести й зумовлювала участь у селянсько-козацькому русі. З інструкції послам Волині на сейм, 1651 р. довідуємося, що під час битви під Берестечком Перемиль був «знищений»⁴⁸. Кілька раз містечко переходило від одного власника до іншого: від Сангушків до Лещинських, потім до Скужинських, а в другій половині XVIII ст. – до Петрушевських⁴⁹.

1795 р. в результаті третього поділу Речі Посполитої Перемиль опинився разом із західною частиною Волині в Російській імперії. 1835 р. поселення належало пані Петрушевській⁵⁰. За 10-ю ревізією, проведеною 1858 р., тут було 50 тяглих і 3 піші двори, в яких проживало 179 ревізських душ. За

⁴² Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при киевском военном, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 74.

⁴³ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Cz. 2: Ziemie ruskie Korony. – Wyd. 2, przejr. i uzup. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994. – Т. 5: Województwo wołyńskie. – S. 363–365.

⁴⁴ Цинкаловський О. М. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1986. – Т. 2. – С. 220.

⁴⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 8, т. 4. – С. 245.

⁴⁶ Там же. – К., 1867. – Ч. 4: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – Т. 1. – С. 285.

⁴⁷ Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930. – С. 407.

⁴⁸ Архив ЮЗР. – Ч. 6: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795). – Т. 1. – К., 1876. – С. 285.

⁴⁹ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej... – Cz. 2, t. 5. – S. 364.

⁵⁰ Полищук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 12.

установою грамотою, складеною 25 лютого 1861 р., селяни отримали свої присадибні ділянки, сінокоси та орну землю, за що протягом 49 років повинні були виплатити 13,6 тис. руб.⁵¹ 1866 р. перемильці викупили свої наділи в поміщика штабс-капітана Петрушевського⁵². 1890 р. маєток належав Ігнатію Станіславовичу Петрушевському⁵³. 1907 р. останній мав 600 десятин землі⁵⁴. 1911 р. поміщику Петрушевському належала 1 441 десятина землі⁵⁵. 1880 р. перемильці збудували дерев'яну церкву в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці з дзвіницею; 1883 р. в селі відкрилася церковнопарафіяльна школа⁵⁶; поштове відділення, лікарський і торговельний пункти знаходилися в Берестечку. Незважаючи на те, що Перемиль знаходився за 10 верст від кордону з Австро-Угорщиною і тут стояв російський військовий гарнізон, на кінець XIX ст. поселення остаточно втратило своє військове значення. Сучасники відзначали, що воно перебуває в запустінні і тільки «вікові традиції, що існують серед населення, свідчать про його колишню велич»⁵⁷.

Перша світова війна започаткувала в житті села цілу смугу лихоліть, які глибоко позначилися на його господарстві та культурній спадщині. 1915 р. Перемиль захопили австро-угорські війська. У червні наступного року, під час прориву фронту російськими військами під командуванням генерала О. Брусилова, поселення зазнало руйнування. Далі були німецько-австрійська інтервенція 1918 р., вторгнення 1919 р. поляків, прихід улітку 1920 р. більшовицьких військ, після відступу яких у вересні вернулися поляки. За Ризьким договором 1921 р. Волинь відійшла до Польщі⁵⁸. На початку 1930-х рр. Перемиль займав площу 428,3 га; у тому числі 280,8 га належало 26 військовим осадникам⁵⁹. Перед 1937 р. панський маєток перейшов від Станіслава Петрушевського до його родича барона Густава Гротхуса (1876–1944), який зразу ж продав його Врочинським⁶⁰.

19 вересня 1939 р. Перемиль зайняла Червона Армія, але нова влада виявилася тут недовговічною: 23 червня 1941 р. село окупували німецькі війська. У червні 1943 р. вояки УПА спалили панський фільварок⁶¹. Після вигнання німців (3 квітня 1944 р.) тривалий час поселення залишалося в прифронтовій смузі.

1948 р. в Перемилі нараховувалося 248 селянських дворів. Майже всі вони невдовзі опинилися в колгоспі. У післявоєнний час у Перемилі зведено

⁵¹ Гайдай І. С., Іванченко І. П. Перемиль... – С. 194.

⁵² Державний архів Волинської області, ф. 115, оп. 1, спр. 633.

⁵³ Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 12.

⁵⁴ Памятная книжка Волинской губернии на 1908 год. – Житомир, 1907. – Отд. 4. – С. 18.

⁵⁵ Цинкаловський О. М. Стара Волинь і Волинське Полісся... – Т. 2. – С. 220.

⁵⁶ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – С. 1061, 1063.

⁵⁷ Dubiński K. M. Gdzie jest Peremył... – S. 55.

⁵⁸ Гайдай І. С., Іванченко І. П. Перемиль... – С. 194.

⁵⁹ Bonkowicz-Sittauer J. Osadnictwo wojskowe // Rocznik Wołyński. – Т. 3. – Równe, 1934. – S. 540.

⁶⁰ Астафазя Р. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej... – Cz. 2, t. 5. – S. 364–365.

⁶¹ Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 17.

низку двоповерхових будинків, які надали забудові нового масштабу, зокрема адміністративний будинок, будинок культури із залом на 350 місць (1969), восьмирічна школа (1950, 1984), кафе (1973, 1977), лікарська амбулаторія (1995). 1960 р. на Панській горі, на якій раніше був палац поміщика, заклали парк площею 2,5 га⁶². У селі є кілька пам'ятників, зокрема російським воїнам, які загинули тут 1916 р. під час прориву фронту, односельчанам, які не повернулися з Великої Вітчизняної війни (1969), воякам УПА, полеглим 3 травня 1944 р. в сутичці з військами НКВС (1995 р. виготовив місцевий житель М. Мартинюк)⁶³.

На основі викладеного в історії Перемиля можна виділити такі етапи:

1) до 981 р. – імовірно, Перемиль є одним з адміністративних і військових центрів племінного союзу, пов'язаного з Червенськими городами;

2) 981 р. – кін. XI ст. – поселення входить у централізовану Руську державу, в якій зберігає адміністративно-військові функції і стає центром ремесла й торгівлі;

3) кін. XI – серед. XIV ст. – Перемиль є центром удільного князівства. Знаходячись на межі Галицького й Волинського князівств, у безпосередній близькості від угорських і польських земель, поселення є ареною міжусобних і міждержавних конфліктів, але після створення об'єднаної Галицько-Волинської держави (1199) втрачає своє оборонне значення;

4) серед. XIV – поч. XV ст. – Перемиль входить у Велике князівство Литовське і як один із найкраще укріплених оборонних пунктів Волині постійно перебуває в зоні боротьби Польщі, Угорщини і Литви за українські землі;

5) XV ст. – у зв'язку з посиленням централізованої влади литовських князів і розвитком товарно-грошових відносин та завдяки Магдебурзькому праву місто продовжує інтенсивно розвиватися і стає центром повіту, зберігаючи при тому оборонне значення в боротьбі проти татар.

6) кін. XV ст. – 1861 р. – в умовах розвитку великого землеволодіння і ліквідації адміністративно-територіальних функцій та інтенсивного зростання сусіднього Берестечка поселення занепадає як торгово-ремісничий центр і перетворюється в фільваркове господарство;

7) 1861–1914 рр. – поживлення в економічному житті села, зумовлене скасуванням кріпацтва;

8) 1914–1944 рр. – руйнації в результаті двох світових воєн і революції;

9) 1944–1991 рр. – післявоєнний радянський період господарювання й нового будівництва.

Культурна спадщина

Об'єктами культурної спадщини можуть бути визначне місце, споруда, комплекс споруд, їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також

⁶² Гайдай І. С., Іванченко І. П. Перемиль... – С. 195, 197.

⁶³ Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 14, 17, 23, 25.

території, водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти, які зберегли свою автентичність і цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового погляду. Якщо об'єкт культурної спадщини внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, то він набуває статусу пам'ятки культурної спадщини. У селі Перемиль є визначні місця, споруди, природно-антропогенні об'єкти, що є цінними згідно із законами України «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини».

Перемильське городище – одна з п'яти пам'яток цього типу у Волинській області, які ще в радянський час віднесли до пам'яток археології республіканського значення. 1965 р. йому присвоїли охоронний номер 12 і дали назву «Городище XI–XIII ст. під назвою «Замчище»⁶⁴. Пам'ятка археології «Городище «Замчище» з датою X–XIII ст. від 04. 08. 1969 р. знаходилася на обліку Волинського облвиконкому під № 360-р і перебувала під наглядом виконкому Перемильської сільської ради.

1975 р. співробітники Волинського краєзнавчого музею склали «Облікову картку об'єкта культурної спадщини» та «Паспорт об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини» на «Городище «Замчище» з датою пам'ятки XI–XIII ст. і охоронним номером 53. Ці документи містять порівняно детальний опис городища: «Городище неправильної чотирикутної форми, довжиною до 150 м, шириною до 75 м. Схили городища круті. Висота схилу від Стиру до 10 м. Від берегового плато городище відділене ровом дугоподібної форми завглибшки до 1 м. Майданчик городища рівний, засаджений деревами. Культурний шар городища потужністю від 1,5 до 2,2 м, насичений керамічним матеріалом. Під час розкопок знайдені, в основному, фрагменти кружальної кераміки, характерної для XI–XIII ст., денця посуду з клеймом, уламки скляних різнокольорових браслетів, залишки печей, невелика кількість залізних речей, уламки цегли». Під час обстеження пам'ятки 17 серпня 2006 р. зафіксовано факт руйнації пам'ятки. Внаслідок ерозії ґрунтів оголився південний схил городища заввишки 1,5–4 м, завширшки 40 м, процес руйнування прискорюється через вибірку глини в цій частині городища місцевим населенням.

У списку пам'яток археології Волинської області національного значення, затвердженому 2001 р., вже є 16 городищ, серед яких і городище села Перемиль. У цьому списку ми не знаходимо ні охоронних номерів, ні власних назв пам'яток. Датування городища визначається словами «Київська Русь»⁶⁵. На нашу думку, збіднення в цьому списку відомостей про пам'ятки веде до деградації знань про культурну спадщину суспільства в цілому. Як тут не згадати, що у зв'язку з посадкою 1960 р. молоддю села на городищі парку за-

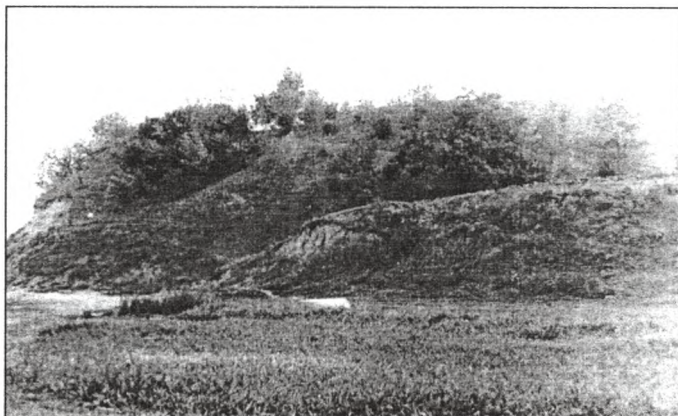
⁶⁴ Про затвердження списку пам'ятників мистецтва, історії та археології Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР від 21 липня 1965 р. № 711 (ЗП УРСР 1965 р. – № 7. – С. 100).

⁶⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 року № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».

провадили нову зовсім аморфну назву урочища – Паркова гора⁶⁶. Цим нововведенням відірвали молодь від тисячолітньої спадщини рідного поселення.

З 1969 р. на обліку Волинського облвиконкому під наглядом виконкому Перемиської сільської ради знаходиться «пам'ятник землякам» – воїнам-односельчанам, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни (скульптор П. Фліт). Чекають обліку інші об'єкти культурної спадщини села.

Рис. 2. Перемиль.
Схили городища. Фото
з Паспорта пам'ятки

Серед об'єктів культурної спадщини Переміля згадуються городище, замок або замочок, міст, вали, рів, житлова забудова, гребля, ставки, кургани, палац, костюл, дві церкви, православний монастир, каплиця, могила з похованням 500 дівчат, меморіальні пам'ятки.

Найбільше зацікавлення викликало городище. О. Андріяшев, А. Вендзький, М. Кучинко, Г. Поліщук і Л. Чучман назвали його овальним, В. Антонович та О. Ратич – округлим, О. Цинкаловський – круглим, П. Раппопорт – таким, що повторює форму мису розміром 75x150 м, С. Терехов – неправильної чотирикутної форми. За О. Андріяшевим, воно мало розмір 210 сажнів в окружності, В. Антоновичем, Г. Поліщуком і Л. Чучманом – 215 сажнів, О. Ратичем – 450 м, О. Цинкаловським – 430 м. За О. Андріяшевим пагорб городища піднімався над оточенням на 10 сажнів, за П. Раппопортом – більше 10 м, за С. Тереховим – до 10 м від річки Стир, за М. Кучинком – до 15 м, за Г. Поліщуком і Л. Чучманом – 20 м із крутизною схилу 40–50°, а за П. Раппопортом – 40–45°. А. Вендзький визнав площею городища, захищеною укріпленнями, 1 га, П. Раппопорт – 1,1 га. Приблизно таку ж площу має городище за С. Тереховим⁶⁷. При класифікації поселень Перемиль відносили

⁶⁶ Гайдай І. С., Іванченко І. П. Перемиль... – С. 197.

⁶⁷ Андріяшев А. М. Очерки Волинской земли... – С. 68; Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии. – М., 1900. – С. 49; Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., 1957. – С. 12; Wędzki A. Peremysh... – S. 59; Цинкаловський О. М. Стара Волинь і Волинське Полісся... – Т. 2. – С. 220; Архів Інституту археології НАН України (далі – Архів ІА НАНУ), інв. № 1994/118; Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 12; Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV ст. // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1986. – С. 36; С. О. Терехов є

до групи з захищеною площею від 1 до 2,5 га⁶⁸. В «Історії міст і сіл» читаємо: «В 1960 р. на колишній Панській горі, де раніше перебував палац поміщика, був закладений парк площею 2,5 га⁶⁹. Дивним чином парк став у 2,5 рази більший, ніж площа городища, на якому він розташований. Схоже, що у звітах про створення парку, а в той час така кампанія проводилася по всій Україні, завищили організаційні досягнення керівництва.

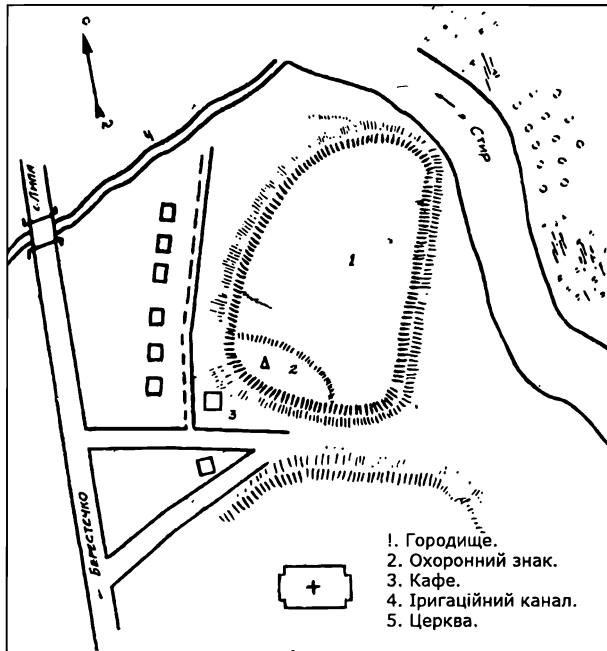

Рис. 3. Ситуаційна схема розташування городища до Паспорта об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини на «Городище «Замчище» 1975 р. Склад П. Мартинюк

За даними Волинського краєзнавчого музею, 1940 р. городище досліджували шляхом археологічних розвідок Анатолій Дублянський та Зигмунт Леський⁷⁰. 1960 р. розпочату ними роботу продовжив П. Раппопорт, 1963–1964 – О. Ратич, 1985 р. – В. Терський, 1994–1995 рр. – М. Кучинко.

О. Ратич опублікував за результатами досліджень ситуаційну схему «План стародавнього Перемиля» із вказівкою на місце власних археологічних розкопів, де показано також схили рельєфу і горизонталі площин. З північно-західного і південно-східного боків бачимо тут площадки, обрамлені стрімкими схилами. Схоже на те, що на цих площадках розміщувалися нижні оборонні рубежі міста, що виконували роль окольного замку⁷¹. Наявність цих двох площадок свідчить про значні земляні роботи по облаштуванню схилів та вирівнюванню території для спорудження оборонних, цивільних і культу-

автором Облікової картки об'єкта культурної спадщини та Паспорта об'єкта культурної спадщини «Городище «Замчище».

⁶⁸ Археология СССР. Древняя Русь. Город, замок, село... – С. 47.

⁶⁹ Гайдай І. С., Іванченко І. П. Перемиль... – С. 197.

⁷⁰ Письмових звітів про їх результати поки що не знайдено.

⁷¹ Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки...

вих споруд. Імовірно, що бічні площадки пристосовувалися під будівництво вже після освоєння верхньої. З нижніх найбільше захищеною була східна, повернута до Стиру. На третьому етапі територіального росту міста, мабуть, стали укріплювати західну площадку. Її форма обумовлена руслом Стиру з півночі, дорогою на греблю через Притоку із заходу, дорогою на пагорб із півдня.

Схема городища, опублікована П. Раппопортом, відрізняється від схеми О. Ратича. На ній зображений лише пагорб городища, без бічних площадок, і два в'їзди на нього – один у північно-західній вершині чотирикутника, як у О. Ратича, а інший – через північну (коротку) сторону чотирикутника⁷².

В. Терський 1985 р. здійснив розкоп у південно-східному куті верхньої площадки городища, де виявив напівземлянкове житло виробничого характеру XII–XIII ст. Південна частина споруди була завалена цеглою-пальчаткою з «пізньофеодальної будови»⁷³. М. Кучинко протягом 1994–1995 рр. дослідив відповідно 160 і 116 м² культурного шару в південно-східній частині верхньої площадки городища. Було обстежено 3 житла, 3 господарські споруди, 4 господарські ями і 3 печі. Одна господарська споруда віднесена до XVI–XVII ст., а решта датовані XI–XII ст. Серед знахідок двосічний меч, наконечники стріл, різноманітні бронзові речі, вироби зі скла⁷⁴. Знахідки О. Ратича на площі 275 м² зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею. Багатий асортимент колекції перемильських знахідок залізоплавильного, ковальського, ювелірного, гончарного, косторізного, деревообробного ремесла описаний Г. Поліщуком і Л. Чучманом⁷⁵ та С. Терським⁷⁶.

С. Терський розширює межі давнього Перемиля за річку Притоку на 400 м північніше городища за рахунок урочища Задуб'я і навіть на 2 км за рахунок села Гумнище, називаючи їх північними посадами⁷⁷ (В. Терський 1985 р. досліджував в урочищі Задуб'я кам'яні плити з давньоруських поховань, виявлені під час оранки⁷⁸). Характеризуючи предмет дослідження своєї «першої спроби подати одну з важливих сторін життя» Перемиля – військово-стратегічний комплекс княжого центру доби середньовіччя, – С. Терський вказує його складові. Це два процеси (організаційно-тактична «діяльність» воевод і «формування» фортифікаційної мережі) та оцінка військової техніки – «стан» озброєності⁷⁹.

Важливим елементом городища і системи оборони міста Перемиля, що за останнє століття майже знищений, є вали. Наприкінці XIX ст. про «замкові

⁷² Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... – С. 37.

⁷³ Архів ІА НАНУ, інв. № 1985/169. – С. 20–23. В. Терський проведени ним роботи датував у звіті про них періодом з 8 червня по 10 серпня 1986 р., а підписав звіт 27 травня 1986 р.

⁷⁴ Архів ІА НАНУ, інв. № 1994/118, 1995/106.

⁷⁵ Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 7.

⁷⁶ Терський С. В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля... – С. 13–26.

⁷⁷ Там само. – С. 16, 23.

⁷⁸ Архів ІА НАНУ, інв. № 1985/169. – С. 20, 22.

⁷⁹ Терський С. В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля... – С. 13.

вали» писали як про «добре збережені»⁸⁰. 1929 р. вони були просто «збережені» і залишалися єдиним залишком колишніх укріплень граду⁸¹. П. Раппопорт на підставі оглянутих ним залишків валів зробив висновок про могутні в минулому вали з напільної сторони⁸². Ці ж залишки валів у 1994–1995 рр. оглядав М. Кучинко⁸³. Вали в западині у формі чотирикутника, згадувані Г. Поліщуком і Л. Чучманом⁸⁴, навряд чи можна віднести до замкових.

Подібною є доля іншого важливого оборонного елементу – ровів. П. Раппопорт (1960 р.) та А. Вендзький (1970 р.), імовірно, ще мали підстави писати про широкий і глибокий рів⁸⁵. У паспорті пам'ятки, складеному 1975 р., зафіксовано рів дугоподібної форми глибиною лише 1 м.

Рис. 4. Перемиль.
Рів під городищем.
Фото Б. Колоска

Значну інформацію про деякі елементи укріплень Перемиля та природні особливості давнього ядра міста отримуємо з двох малюнків Наполеона Орди 1874 р.⁸⁶ Предметом зацікавлення художника, як відзначено в анотаціях до виконаних ним акварелей, був палац Петрушевських, та оскільки ця споруда знаходилася на городищі, художник зобразив його також. Палац показаний на плоскому плато високого пагорба з крутими схилами. Пагорб омивається річкою Стиром. Від суші він відділений ровом, через який перекинута одноарковий мурований міст. Частина рову за часів Наполеона Орди використовувалася як дорога. Територію плато пагорба оточувала огорожа, залишки якої видно навколо його підніжжя. Під'їзд із мостом додатково охоронявся огорожею по схилу пагорба. Міст мав ухил від плато пагорба в бік села. У верхній частині мосту знаходилася сторожка або навіть ворітна вежа. У нижній частині мосту, при в'їзді, стояв будинок, який у подібних ситуаціях викорис-

⁸⁰ SG. – Т. 7. – S. 958.

⁸¹ Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 301.

⁸² Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель... – С. 36.

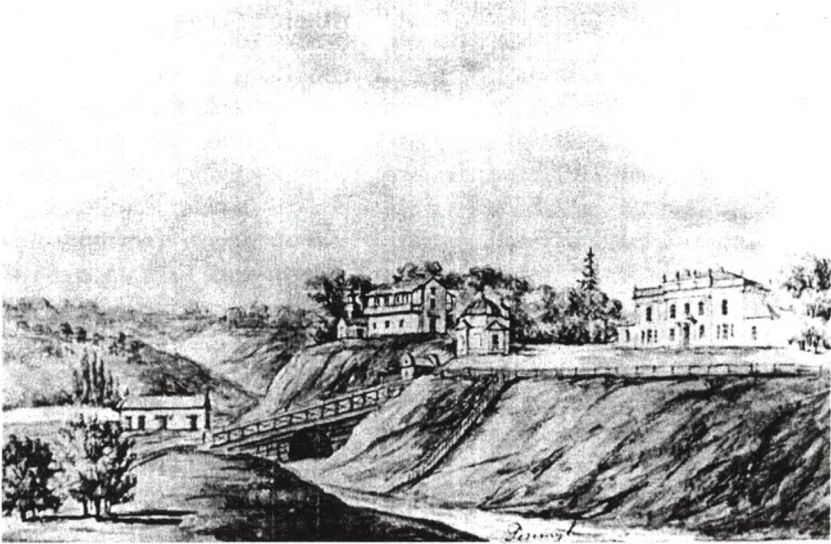
⁸³ Архів ІА НАНУ, інв. № 1994/118.

⁸⁴ Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 7.

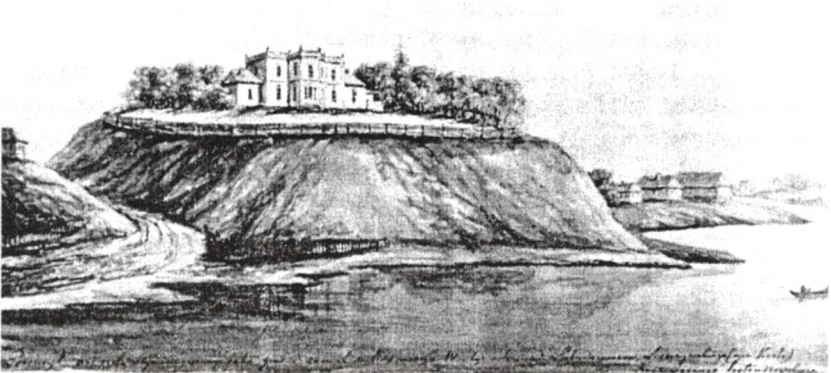
⁸⁵ Wędzki A. Peremyl... – S. 59.

⁸⁶ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej... – Cz. 2, t. 5. – S. 364.

товувався для розміщення варті. Схоже, що два кільця паркану, огорожа на схилі, сторожки або й надбрамна вежа – це давні традиційні засоби охорони забудови на плато. Можна лише домислити, що в давніші часи, коли поселенню загрожувала велика небезпека, міст був підйомним, паркани могутніші, над брамою обов'язково знаходилася вежа. Вежі могли бути і на інших вразливих ділянках оборонної системи міста. Валів, на які вказують деякі автори, на малюнках Наполеона Орди не знаходимо. Можливо, вони заважали художнику зобразити палац, і він проігнорував їх.

*Рис. 5. Перемиль. Палац Петрушевських. Вид від під'їзду.
Малюнок Наполеона Орди*

*Рис. 6. Перемиль. Палац Петрушевських. Вид від річки Стир.
Малюнок Наполеона Орди*

О. Цинкаловський убачав у малюнках Наполеона Орди інший зміст, ніж в анотаціях до них – «Старий замок у Перемилі над Стиром»⁸⁷. Насправді на акварелях немає ніяких слідів давнього замку, бачимо лише природну підоснову, що має зручні оборонні властивості для розташування замку. Вона обумовлювала розташування техногенних елементів (у тому числі оборонних) як у давні часи, так і в пізніші.

Пагорб городища має круті схили, із материком він був з'єднаний лише вузьким перешийком. Прекрасні візуальні зв'язки з навколишньою місцевістю, близькість до ріки, неприступність забезпечили вибір цього підвищення для розміщення на ньому укріпленого поселення. Те, що протягом століть за урочищем зберігаються назви «Замок» та «Замчище», вказує на справжню суть колишньої споруди, що існувала тут, та роль міста як резиденції володаря краю.

В. Антонович звернув свого часу увагу на п'ять сусідніх курганів⁸⁸, які О. Андріяшев називав сторожовими⁸⁹. Звичайно, були й інші елементи системи оборони міста, які не зафіксовані літописами та дослідниками. Крім курганів, О. Андріяшев згадував про перемильський міст⁹⁰. Поки що невідомо, де він знаходився, хоча існує думка, що через Стир. До такого висновку дійшли Г. Поліщук і Л. Чучман⁹¹. Тої самої думки дотримується С. Терський, який вважає, що до мосту в Перемилі йшов шлях аж із Кременця, а на міст попадали через південний посад Перемиля від неіснуючої тепер церкви. З півдня цей міст мав прикриватися монастирем Іоанна Кущника, розташованим за 2 км від городища⁹². Указані вище автори користувалися виданням Іпатського літопису в перекладі Л. Махновця, у примітках до якого однозначно вказано, що це «міст біля города через Стир»⁹³. Проте в перекладача не було підстав пов'язувати міст зі Стиром. Довкола Перемиля були й інші річки та перешкоди, через які необхідно було перекидати мости: рови, болотисті ділянки тощо. Уграм, які прийшли 1233 р. до Перемиля з Галича і після невдачі, яка спіткала їх тут, повернулися до Галича, не було потреби двічі перетинати Стир. «Билися вони через міст із Володимиром і Данилом», – писав літописець⁹⁴. Не подолавши міст, вони залишили пороки – важкі металеві пристрої для руйнування оборонних стін. Подібний випадок невдалого штурму мосту і застосування пороків детально описаний у літописі під 1257 роком. Тоді Куремса намагався подолати міст через один із рукавів Стиру на греблі, що вела до Луцького замку⁹⁵. Згаданим у літописі мостом 1233 р. міг бути міст через

⁸⁷ Цинкаловський О. М. Стара Волинь і Волинське Полісся... – Т. 2. – С. 220.

⁸⁸ Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. – М., 1900. – С. 72.

⁸⁹ Андріяшев А. М. Очерки Волынской земли... – С. 58.

⁹⁰ Там же – С. 513.

⁹¹ Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 8.

⁹² Терський С. В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля... – С. 13–26.

⁹³ Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. – К., 1990. – С. 562.

⁹⁴ Там само. – С. 390.

⁹⁵ Колосок Б. В. Луцькі Верхній та Окольний замки // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 221.

р. Притоку на паралельній Стиру греблі через болотисту заплаву, віддалений від городища на 130 м.

Обслуговувати давнє місто могла гавань, розташована на 1 км вище по течії Стиру (місцеві жителі називають це урочище Гавицею).

Малюнки Наполеона Орди дають цінну інформацію про садибу Петрушевських. Домінантою в ній був палац. Збудований на вершині пагорба, він добре сприймався з великих просторів долини Стиру, зокрема від навколишніх сіл. Двоповерховий об'єм споруди був витягнутий уздовж річки. Композиції повздовжніх фасадів мали по п'ять осей. З боку Стиру середня триосьова частина мала трибічний ризаліт на зразок апсид у храмах. Ризаліт головного фасаду утворювався засобами декору – пілястрами, що виділяли середню триосьову частину будинку. Головний вхід підкреслювався колонками, на які спирався півкруглий чи лучковий фронтон. Пілястри на кутах будинку були менш рельєфні і грали підпорядковану роль. Стіни завершувалися аттиком із балясин, на кутах якого і над ризалітами стояли вази чи скульптури. Схоже, що над головним входом на аттику розміщувався родовий герб. У торцях двоповерхової брили знаходились одноповерхові однокімнатні прибудови. Вони мали відносно високі трисхилі дахи. Чотирихилий дах головної брили палацу ледь проглядався за аттиком. 1914 р. палац був знищений австро-угорськими військами⁹⁶.

Перед палацом, на в'їзді на плато пагорба, стояла ротондова капличка. З чотирьох боків її прикрашали двоколонні портики з трикутними фронтонами. Господарча частина садиби знаходилася в північній частині садибної ділянки. На малюнку Наполеона Орди добре видно за капличкою двоповерховий будинок із галереями на другому поверсі вздовж будинку, а за ним – одноповерховий хлів. По обидва торцеві боки палацу розташовувався парк. Серед дерев помітна одна ялина. Будинки, розташовані по сусідству з панською садибою, стояли торцями до вулиці.

Після війни місцеві жителі діставали з фундаментів зруйнованих на городищі споруд «велику цеглу з клеймами»⁹⁷. Велика цегла з повздовжніми слідами від пальців на її постільному боці з'явилася на Волині в XIV ст. 1985 р. завал із такої цегли заважав В. Терському дослідити вхід до давньоруського житла.

Крім мурованої каплиці на городищі, у Перемилі відомі церкви Параскеви і Покрови Божої Матері⁹⁸. Нині існує лише Покровська церква, яка знаходиться на сусідньому з городищем підвищенні. Місцеві жителі вказують на попереднє її розташування поруч із кладовищем, що в східній частині села по вулиці Набережній та біля другого ставу по вулиці Ставковій. Будівництво нинішньої церкви датується 1882 р. У праці «Девятисотлетие православия на

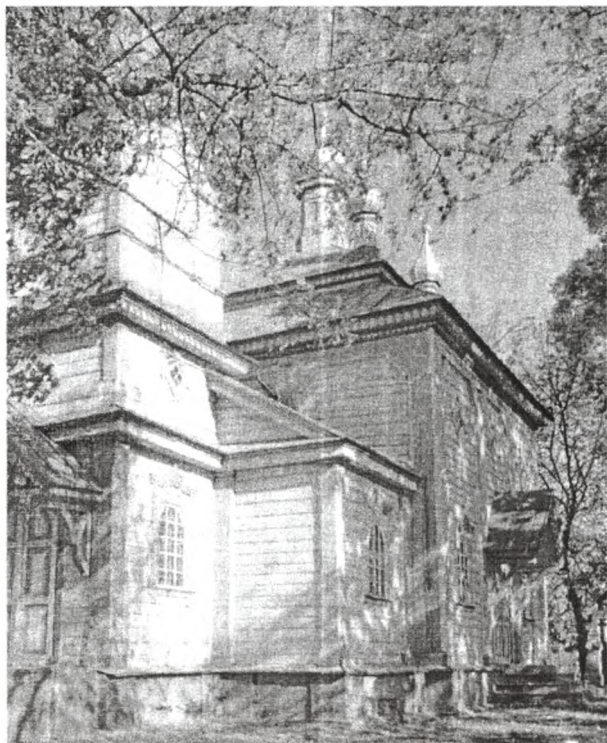
⁹⁶ *Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej... – Cz. 2, t. 5. – S. 364.*

⁹⁷ Інформація старости церкви 1988 р.

⁹⁸ С. Терський вважає, що дерев'яна церква Різдва Богородиці, збудована 1785 р. в розташованому за 2 км від городища селі Гумнище, знаходилася в межах Перемиля (див.: *Терський С. В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля... – С. 16*).

Волини» знаходимо іншу дату (1800 рік), яка, можливо, стосується однієї з попередніх церков⁹⁹. 1934 р. церква мала 114 га землі, у тому числі 106 га ріллі¹⁰⁰. За даними В. Рожка, 1972 р. з політико-ідеологічних міркувань церкву «знято з обліку, закрито»¹⁰¹, та Г. Поліщук і Л. Чучман заперечують це¹⁰².

Покровська церква збудована за схемою, традиційною для волинських церков епохи Російської імперії. Вона є тризрубною з високою дзвіницею над західним входом. Центральна нава має п'ятиглаве завершення. У формах її деталей відчувається вплив псевдоруського стилю. На це вказують закомари дзвіниці, центральний восьмимерик завершення нави, шестикутна форма віконних прорізів тощо. У великих бічних площинах нави відчуються пошуки нових стилів, що привели до модерну та конструктивізму.

*Рис. 7. Перемиль.
Церква Святої Покрови.
Загальний вигляд.
Фото Б. Колоска*

Формування планувальної та об'ємно-просторової структури

Про розвиток планування Перемиля можна судити, виходячи лише з природної ситуації, місця розташування древнього ядра міста, сусідніх селищ і нинішнього стану планування. Сучасне село має розміри в плані зі сходу на

⁹⁹ Девятисотлетие православия на Волини. – Житомир, 1892. – С. 154–155.

¹⁰⁰ Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 41.

¹⁰¹ Рожко В. Є. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк, 2000. – С. 570.

¹⁰² Поліщук Г., Чучман Л. Село над Стиром... – С. 41.

захід 3 540 м, з півночі на південь 1 400 м. Судячи з плану 1915 р., корінна частина поселення витягнута в напрямку схід-захід уздовж долини Притоки. Нові відроги села одержали північний напрямок уздовж Стиру і паралельної йому дороги, що зв'язує прибережні села, а також східний напрямок – уздовж долини Стиру, завдяки повороту ріки. У першому випадку на новизну відрогу вказує також характер нової забудови (дитячий садок, будинок культури, склади), у другому – розташований у першій половині відрогу цвинтар. За характером забудови ця частина поселення давніша, ніж північний відріг. До найдавніших належать, імовірно, вулиця, яка йде від цвинтаря, та дві промислові вулиці, орієнтовані на в'їзд у городище.

Очевидно, що найдавніші культові споруди – доміанти міста Перемиля – перебували на території городища. У зв'язку з переходом останнього в приватне володіння парафіяльна церква мала бути перенесена за його межі. Обране по сусідству з городищем місце цілком відповідає композиційним умовам для такої споруди. Ділянка є природним продовженням мису, використаного під городище, домінує над місцевістю, добре проглядаючись з обох берегів долини Стиру (від сіл Вербень, Гумнище, Шибенна, Товпижин, Боремель). Церква, як і городище, проглядається також із просторів долини Притоки (від села Смолява) та з південно-східного напрямку лівобережної частини надзаплавної тераси. Таким чином, Покровська церква села Перемиль грає найважливішу композиційну роль у самому селі та його околицях.

У зв'язку з викладеним вище не можна погодитися з висновком роботи КиївНДІТІАМ «Виявлення й класифікація будинків і споруджень Волинської області по історико-архітектурній і містобудівній цінності. Горохівський район», де відзначено, що церква «відіграє другорядну роль у його [села Перемиль – Б. К.] просторовій і планувальній структурі, тому що значно віддалена від центру»¹⁰³. Оцінюючи місце розташування архітектурної пам'ятки, автор упустив головне – задум її розташування й те, як вона працює на навколишній простір. Цим аналіз був звужений до взаємозв'язку церкви із сучасним центром села, що вийшов на нові крайні північні території.

Долина Стиру є головною композиційною віссю простору, орієнтуючи його на місце розташування села. Особливо наочно це проявляється східним її відрізком. У бокових відрогих поселення композиційна вісь формується долиною Притоки. Її вісь на більшому своєму відтинку спрямована на пагорб із городищем у заплаві Стиру. Цей пагорб є основним композиційним акцентом місцевості. Саме він замикає північну й східну осі долини Стиру. З нього добре видно село Вербень, а в гарну погоду – села Товпижин і Шибенне. Можливий візуальний зв'язок між доміантами сіл Липа і Боремель.

Для сучасного села й прилеглих до нього територій, особливо уздовж долин, пагорб городища і Покровська церква є не тільки цінними пам'ятками історії і культури, але й найважливішими композиційними елементами.

¹⁰³ Виявление и классификация зданий и сооружений Волинской области по историко-архитектурной и градостроительной ценности. Гороховский район / КиевНИИТИ, хоздоговор 1-85, инв. № 1486.

Опорний історико-архітектурний план. Зони охорони пам'яток культурної спадщини

За діючими нині положеннями з метою охорони нерухомих пам'яток історії та культури встановлюються зони охорони¹⁰⁴. Зона охорони пам'ятки є складовою частиною охоронного зонування як містобудівного засобу збереження культурної спадщини. Крім зон охорони пам'яток, до охоронного зонування належать території пам'яток. Систему зон охорони як окремо взятих пам'яток, так і містобудівних комплексів становлять охоронна зона пам'ятки, зона регулювання забудови, зона охоронюваного ландшафту.

На опорному історико-архітектурному плані (суміщеному із зонами охорони пам'яток) показано рельєф місцевості, сучасні межі села, межі села станом на 1915 р., забудова русел Стиру й Притоки, просторово-візуальний аналіз місцевості, умови сприйняття пам'яток, межі зон охорони. Пам'ятки, що підлягають обліку, затемнені. Промежеве планування з орієнтацією на в'їзд у городище виділене потовщенням. Заплава долини Притоки позначена крапками, що в цілому виражають характер вигинів її просторово-візуальної осі. Візуальні зв'язки між сусідніми поселеннями показані широкими стрілками із вказівкою відстаней візуальних зв'язків. Стрілки меншого розміру вказують на найважливіші візуальні зв'язки між пам'ятками та найближчими територіями. Конкретні площадки із секторами огляду, сприятливими для сприйняття пам'яток, позначені спареними стрілками. Відзначено випадки осьового сприйняття пам'яток. Чорними зубцями показано фронти сприятливого огляду городища й церкви. Колами зазначені характерні віддалі від пам'яток, на яких змінюється сприйняття елементів об'єктів.

Охоронна зона – територія безпосередньо навколо пам'ятки, призначена для забезпечення збереження пам'ятки та найближчого до неї середовища, доцільного його використання й доброго зорового сприйняття. В охоронній зоні й на території пам'ятки зберігається історично цінна система планування, резервуються можливості відновлення втрачених елементів і параметрів, зберігаються відповідне середовище і ландшафт, забезпечується якнайповніше виявлення якостей пам'ятки та добрих умов її огляду. Тут повинні бути забезпечені гідрогеологічна обстановка, чистота повітряного басейну й водойм, захист від динамічних впливів і пожежна безпека. У межі охоронної зони повинні включатися ділянки історично й художньо цінної забудови, ландшафту, відкритих просторів, пов'язаних із пам'яткою.

Відповідно до наявних вимог у межі охоронної зони в Перемилі включено такі складові: саме городище з найсприятливішими для його огляду територіями між городищем і руслом Притоки; території між городищем, руслом р. Стир і забудовою села з південного сходу від городища; території, що безпосередньо примикають до городища із півдня; території, що оточують По-

¹⁰⁴ Інструкція о порядке учета, регистрации, содержания и реставрации памятников архитектуры, состоящих под государственной охраной. – М., 1949.

кровську церкву на віддалі, близькій до двох її розмірів, яка забезпечує оптимальне сприйняття церкви під кутом зору 30° . Межею охоронної зони з півночі й північного сходу є береги русел річок Притока й Стир; зі сходу – умовна лінія між руслом Стиру і широтною вулицею, віддаленою від основи пагорба городища на 300 м, що є продовженням меридіональної вулиці; з півдня – широтна частина зазначеної вулиці й лінія, що продовжує її в західному напрямку, що на відстані 50 м від церкви повертає на південь на 60 м, потім на захід на 120 м; із заходу – межа садибних ділянок до тилу забудови вулиці, де границя повертає на схід до початку вулиці, що веде від городища до церкви; тут границя проходить паралельно городищу до тилів забудови вулиці, яка йде вздовж Притоки; по тилах забудови границя доходить до дороги Берестечко-Липа, що є крайньою західною межею охоронної зони.

Зона регулювання забудови – територія навколо охоронної зони пам'ятки, необхідна для збереження або відновлення характеру історичного планування, просторової структури, своєрідності архітектурного вигляду населеного пункту, для закріплення значення пам'ятки в забудові або ландшафті, для забезпечення архітектурної єдності нових будівель з історично сформованим середовищем. У зоні регулювання забудови зберігається система історичного планування, його збережені фрагменти й цінні елементи ландшафту, закріплюється або відновлюється містоформуюче значення пам'яток в архітектурно-просторовій організації населеного пункту, забезпечуються сприятливі умови їх зорового сприйняття, усуваються дисгармонуючі об'єкти, що порушують сприйняття пам'яток, цілісність композиції охоронюваних архітектурних комплексів або ландшафту. Нове будівництво в зоні регулювання забудови регламентується за функціональним призначенням, прийомами забудови з регламентацією висоти, довжини й масштабності будинків, за характером озеленення, прийомами благоустрою й інших показників, які впливають із конкретної ситуації. У зоні регулювання забудови необхідно передбачати площадки, сприятливі для огляду культурної спадщини. Нові будинки не повинні закривати пам'ятку із зручних для огляду сторін. Не можна допускати розміщення в оточенні пам'ятки нових будинків, які можуть створити тло, несприятливе для її сприйняття. У зоні регулювання забудови не допускається будівництво транспортних магістралей і розв'язок, естакад, мостів та інших інженерних споруд, що порушують історичний вигляд населеного пункту.

Виходячи із сучасних вимог, у зону регулювання забудови Перемиля включено території південніше охоронної зони, обмежені із заходу дорогою Берестечко-Липа, з півдня – вулицею, зі сходу – вулицею в створі межі охоронної зони.

Зона охоронюваного ландшафту встановлюється на території, яка не ввійшла до складу охоронних зон і зон регулювання забудови, для збереження елементів природного ландшафту, що визначили місце розташування пануючих у композиції споруд і впливають на цілісність історичного вигляду населеного пункту або пам'ятки. Заходи по охороні ландшафту спрямову-

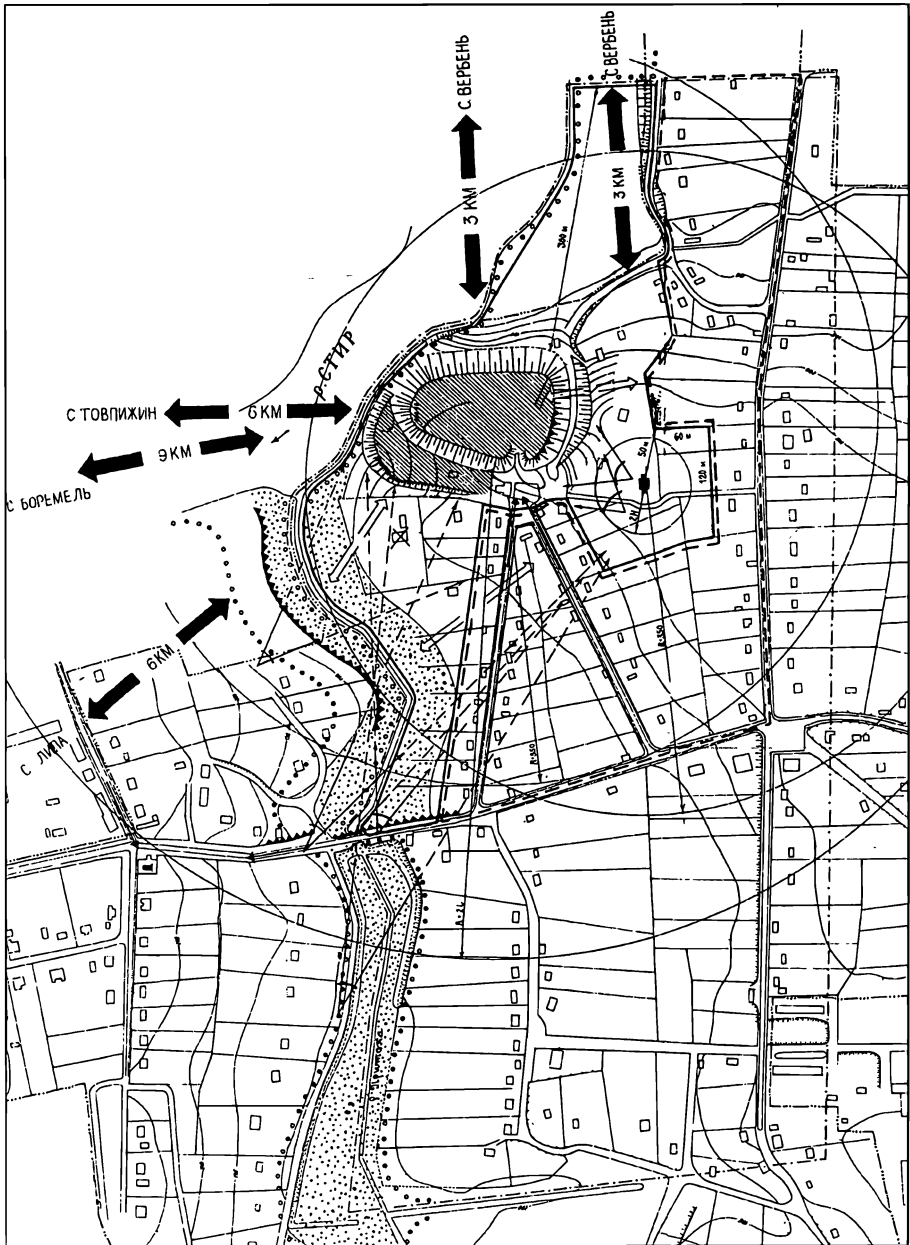

Рис. 8. Фрагмент Опорного історико-архітектурного плану села Перемиль.
Розробив Б. Колосок

ються на збереження історично цінного рельєфу, водойм; відновлення історичного вигляду ландшафту й зв'язків із навколишнім природним оточенням; усунення будинків, споруд, які спотворюють ландшафт; збереження й відновлення рослинності; встановлення зон природного відновлення лісу; захист

лугових, берегових та інших територій від зсувів і розмивів; зміцнення схилів ярів, озеленення їх; проведення необхідних природоохоронних заходів тощо.

Господарська діяльність у зоні охоронюваного ландшафту допускається за умови, що вона не спотворює ландшафт, не вимагає зведення нових капітальних будівель. Відповідно до умов режиму на певних ділянках зони охоронюваного ландшафту можливі косовиця, випас худоби. Межі зон охорони ландшафту встановлюються залежно від топографічних умов, природних рубежів, характеру композиційного взаємозв'язку охоронюваних пам'яток із природними особливостями місця розташування, а також від ступеня урбанізації території, що оточує охоронювані об'єкти. Зони охорони ландшафту повинні включати території, у межах яких мають бути збережене або відтворене характерне природне середовище (рельєф, водні системи, ліси, поля і т. д.), зв'язане з історичною архітектурно-планувальною композицією.

Виходячи з вимог, пропонованих до зони охоронюваного ландшафту, у нашому випадку в неї повинні бути включені значні простори долини Стиру, що забезпечують сприйняття городища й Покровской церкви від села Вербень і з боку сіл Товпижин і Шибенна. Для села в цілому й для візуальної охорони його пам'яток важлива також охорона заплави Притоки, яка забезпечує сприйняття пам'яток усередині села.

У зв'язку з тим, що частина заплави Притоки ввійшла в охоронну зону, у зону охоронюваного ландшафту включена лівобережна частина заплави й частково схили долини між Стиром і дорогою Берестечко-Липа, а з іншого боку дороги – вся заплава відповідно до кресленника.

Зона археологічного культурного шару визначає території з археологічними пам'ятками. На ділянках культурного шару будівельні й земляні роботи, посадка дерев і кущів повинні здійснюватися: 1) в зоні охорони пам'яток – з дозволу державних органів охорони пам'яток і при участі археологів; 2) в інших випадках – за умови обов'язкового негайного оповіщення органів охорони пам'яток і археологів про знахідки, що стосуються історії і культури. Якщо є потреба, відповідно до перспективного плану планування й забудови населеного пункту до початку будівельних робіт на ділянках культурного шару проводяться археологічні дослідження, при цьому враховуються складність і тривалість досліджень, які залежать від потужності (глибини) культурного шару і його археологічної цінності. Археологічні дослідження на території пам'яток історії, містобудування й архітектури, монументального мистецтва та на територіях їхніх зон охорони, включаючи ділянки культурного шару, допускається при наявності в дослідників поряд із відкритим листом спеціального дозволу відповідного державного органу охорони пам'яток на такі дослідження. Після завершення досліджень ділянки культурного шару, залишені на місці фрагменти споруд підлягають охороні як нерухомі пам'ятки культурної спадщини. При відсутності таких пам'яток ділянка за рішенням державних органів охорони пам'яток вилучається зі складу територій охоронюваного культурного шару. У результаті археологічних досліджень повинні бути встановлені місця розташування втрачених пам'яток,

що дозволить, крім дослідження їхніх залишків, відзначити ці місця пам'ятними знаками або обрисами планів будинків, а також іншими способами. У нашому випадку в зону археологічного культурного шару варто включити верхню й нижню тераси городища, а також плато між городищем і церквою.

* * *

Перемиль – одне з поселень Волині, які спочатку належали до найбільше розвинутих міст цього регіону, потім затрималися в розвитку і згодом утратили свою колишню економічну і політичну могутність та більшість матеріальної культури. Тисячолітня культурна спадщина Перемиля, крім значних історичних подій, переказів, документів, містить нерухомі об'єкти і пам'ятки, які потребують обліку, дослідження та охорони. У результаті вивчення розрізнених літературних відомостей про Перемиль складено коротку історичну довідку, яка відображає нинішній рівень історичних досліджень поселення, визначено основні етапи його розвитку, проаналізовано містоформуючі природні чинники, зокрема просторово-візуальні властивості рельєфу, що впливають на формування поселення та його візуальне сприйняття, узагальнено відомості про культурну спадщину Перемиля, розроблено опорний історико-архітектурний план та зони охорони пам'яток культурної спадщини. У ретроспективному аспекті розглянуто планування й забудову, показано роль пам'яток у структурі села та навколишніх територій.

Наталія Пушкар

АВТОБІОГРАФІЧНІ ЗАПИСКИ ІГУМЕНА ПОЧАЇВСЬКОЇ ЛАВРИ АНТОНІЯ

У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається рукопис автобіографічних записок ігумена Почаївської лаври Антонія обсягом 148 аркушів, на сторінках якого автор розповідає про своє життя протягом двох десятиліть – від середини 50-х до середини 70-х рр. XIX ст.¹ Це саморобний зшиток розміром 23х36,5 см (зовнішні обміри), який складається з двох різних за розмірами зошитів (перший – арк. 1–48 – 21х30 см; другий – арк. 49–138 – 22,5х36 см). Зшиток починається і завершується чистим аркушем. Текст написаний на білому папері без водяних знаків, який від часу став жовтуватим; поля шириною 6–7 см; чорнило чорне; нумерація сторінок пізнішого часу олівцем. Обкладинки виготовлені з картону і зовні обклеєні «мармуровим» папером сірого кольору, а зсередини – білим; корінець зроблено з доморобного полотна, каптал відсутній. На верхній кришці оправи прямокутна наклейка з білого паперу з написом «Автобіографіческія записки игумена Почаевскія лавры Антонія 1859–1874–1876 гг.». У рукописі чимало авторських закреслень і поправок; окремі фрази (в основному цитати зі Святого письма) виділені підкреслюванням.

Записки складаються з двох частин, одна з яких має заголовок «Описание моего путешествия и служения, начиная с 1859 года по 1^е августа 1874 г.», а друга – «Кампания на учебной эскадре в 1876 году». Перша частина охоплює вісім зошитів авторського рахунку з різною кількістю аркушів: 1–2-й – по 24, 3–5-й – по 12, 6-й – 10, 7-й – 14, 8-й – 12, причому аркуші 115–120 чисті; друга частина (арк. 121–138) викладена в трьох зошитах авторського рахунку по 6 аркушів у кожному.

У рукописі є шість провенієнцій, із допомогою яких простежується його шлях до фондів Волинського краєзнавчого музею: 1) «Библиотека Братства имени князей Острожских. Отдел 1. По каталогу № 57» – прямокутний

---

¹ Волинський краєзнавчий музей, фонди, інв. № КДФ-34 (КДФ – група зберігання «Книги, документи, фото).

штамп на чистому аркуші, що передує тексту; на арк. 2, 49, 105, 131 той самий штамп без посилання на номер (1908–1909); 2) «Biblioteka Wolyńskiego T-wa Przejściół Nauk. Rkp. 167» – прямокутна наліпка у лівому верхньому кутку верхньої кришки оправи (1935); 3) «Автобіогр[афическія] зап[иски] игумена Почаев[скія] Лавры Антонія» – напис олівцем від руки на чистому полі арк. 61 (до 1939); 4) «Бібліотека Вол. Обл. Музея. № 50» – овальний штамп на паперовій наклейці із заголовком на верхній кришці оправи та на арк. 64 (1939–1940); 5) «Инв. № (Истор.) 2086. В Кн. Арх. матер. № 31» – напис від руки фіолетовим чорнилом унизу внутрішньої частини верхньої кришки оправи (1949); 6) «Волинський краєзнавчий музей. КДФ. Инв. № 34. КВ № 15462» – прямокутний штамп внизу внутрішньої частини верхньої кришки оправи, на арк. 17 і на чистому арк. після тексту (1976).

Отже, перше фіксоване місце зберігання рукопису – бібліотека Братства імені князів Острозьких, культурно-просвітницької організації, яка виникла в Острозі на початку ХХ ст. 13 лютого 1908 р. відзначалося 300-річчя від дня смерті князя Василя-Костянтина Острозького, під час якого й оголосили про її створення, а офіційно вона була затверджена імператором 29 квітня 1909 р.² Очевидно, на цей час і припадає початок формування архіву та бібліотеки братства. Вагому роль у формуванні книгозбірні відіграв Михайло Костянтинович Струмінський. Будучи ще студентом Московської духовної академії, він надавав кваліфіковану допомогу в підборі книг, у листах до священника Михайла Тучемського, ініціатора створення братства, робив огляд нової історичної літератури, радив купувати видання археографічних комісій, а також рекомендував «собирать побольше всяких рукописей, хотя бы и последней четверти 19 века»³. Рукопис ігумена Антонія могли передати правлячий архієрей Волинської єпархії волинський і житомирський архієпископ і священно-архімандрит Почаївської лаври Антоній (Храповицький) або архімандрит Почаївської лаври Віталій (Максименко), які брали участь у вказаних вище урочистостях. На користь цього припущення свідчить інвентарний номер, з якого можна зрозуміти, що зшиток потрапив у бібліотеку в числі перших надходжень. 1935 р. частина архіву та колекції Братства імені князів Острозьких перейшла до новоствореного Товариства прихильників наук у Луцьку. Далі частина бібліотечних фондів цієї установи, яка з приходом восени 1939 р. радянської влади припинила існування, опинилася в бібліотеці Волинського обласного музею. 1949 р. рукопис передали з бібліотеки музею у фонди.

Із записок ігумена Антонія довідуємося, що автор народився близько 1829 р. у Вологодській губернії, навчався в духовному училищі й духовній семінарії у Вологді, після завершення освіти постригся в ченці й 1855 р. поселився в Спасо-Суморинському монастирі під містом Тотьма, де затримався на кілька літ, а далі, начитавшись праць монаха Сергія (в миру Семен Веснін), відомого свого часу церковного письменника-публіциста, що писав під

² Бірюліна О. Архів братства імені князів Острозьких // Волинський музей. Історія і сучасність: Наук. збірник. – Луцьк, 1999. – С. 32–35.

³ Там само.

псевдонімом Святогорець, відправився в мандрівку на Афон, на яку пішло майже два роки життя (1859–1861). Повернувшись на батьківщину, деякий час він прожив у відомій Оптиній пустині (1860–1861), далі три роки провчителював у духовному училищі в Тифлісі (1861–1864), звідти виїхав у столицю Персії місто Тегеран, де понад сім літ був священником при російській дипломатичній місії (1864–1872). Після виходу у відставку Антоній здійснив ще одну паломницьку мандрівку (1872–1873), під час якої знову побував на Афоні, деякий час жив в Афінах, відвідав Палестину, ще раз повернувся на кілька місяців на Афон і восени 1873 р. виїхав, нарешті, у Росію. Про наступні три з половиною роки, проведені вже на батьківщині, нам невідомо нічого, а наприкінці весни 1876 р. автор знову постає перед читачем, на цей раз уже ченцем Олександро-Невської лаври в Петербурзі, який за дорученням церковних властей невдовзі стає флотським священником і бере участь у короткотривалому навчальному плаванні курсантів столичного морського училища на Балтійському морі.

Указом синоду № 10 113, виданим 1 квітня 1877 р. «дано знать волинському єпархиальному начальству», що новим главою Загорівського третьокласного Різдва-Богородичного монастиря призначено ієромонаха Олександро-Невської лаври Антонія «с возведением его в сан игумена»⁴. У грудні наступного року під нагляд настоятеля Загорівського монастиря ігумена Антонія направили дяка села Овлочим Володимирського повіту Шеметила, покараного за ухиляння від богослужінь та виконання треб⁵; на початку 1882 р. ігумен Антоній фігурує як один із братчиків свято-Миколаївського братства Кременецького Богоявленського монастиря, на потреби якого жертвує п'ять рублів⁶; 22 червня 1884 р. настоятель Загорівського монастиря ігумен Антоній підписує разом із настоятелями деяких інших чернечих осередків акт про пожертвування всіма монастирями Волинської єпархії по 25 рублів на користь Товариства поліпшення народної праці. За указом синоду № 3 296, виданим 20 листопада 1887 р., Загорівський монастир очолив ієромонах Аверкій⁷, а його попередника, якому збігав уже шостий десяток літ, імовірно, перевели в Почаївську лавру, де він, мабуть, і дожив до кінця своїх днів. 11 червня 1896 р. в черговому числі «Волинских єпархиальных ведомостей» опубліковано звіт Волинського відділу Палестинського товариства за час від 1 березня 1895 до 1 березня 1896 р., і тут серед дійсних членів цієї інституції під № 18 значиться «игумен Антоний» із приміткою «ныне умерший»⁸. Імовірно, за цим іменем стоїть автор записок.

Доля зводила Антонія з багатьма відомими людьми. Він зустрічався із знаменитими оптинськими старцями Макарієм та Амвросієм, російським

⁴ Волинские єпархиальные ведомости. – 1877. – Ч. офиц. – С. 291.

⁵ Там же. – 1879. – Ч. офиц. – С. 68.

⁶ Там же. – 1882. – Ч. офиц. – С. 85.

⁷ Там же. – 1887. – Ч. офиц. – С. 1042.

⁸ Отчет о деятельности Волинского отдела императорского православного Палестинского общества за время с 1 марта 1895 года по 1 марта 1896 года // Там же. – 1896. – С. 320.

духовним письменником і богословом єпископом Ігнатієм Брянчаніновим, оригінальними російськими мислителями консервативного спрямування Миколою Данилевським та Костянтином Леонтєвим.

Перша частина записок, яка має авторський заголовок «Описание моего путешествия и служения, начиная с 1859 года по 1-е августа 1874 г.», насправді охоплює дещо інший відрізок життя Антонія – з його приходу 1855 р. в монастир і до посадки 9 листопада 1873 р. на турецький корабель на шляху з Афону на батьківщину. Цей текст поділений на 11 різних за розмірами глав, кожна з яких має окремий заголовок: 1) Чего мне стоило выйти из своего монастыря?; 2) Хлопоты по увольнению за границу; 3) Путешествие от Вологды до Москвы; 4) От Москвы до границы; 5) От Одессы до Афона; 6) Семь месяцев в Афоне; 7) Возвращение с Афона; пребывание в Оптиной пустыни; 8) Путешествие на Кавказ; пребывание в Тифлисе; 9) Назначение в Тегеран и отправка; 10) Семилетнее пребывание при Миссии в Тегеране; 11) Двухлетнее путешествие по Востоку. Остання глава обривається словами «Здесь я», далі йдуть десять чистих сторінок, які передують другій частині. Очевидно, автор мав намір заповнити їх оповіддю про події зі свого життя від осені 1873 р. до часу, указанного в заголовку, тобто до 1 серпня 1874 р.

Заклучна частина, значно менша за розмірами, охоплює життя автора протягом усього лиш якихось півтора місяця в хронологічних межах від 10 квітня до 7 липня 1876 р., але найбільше тут ідеться про плавання на Балтійському морі з 30 травня до 7 липня того самого року. У разі завершення Антонієм записок цей текст став би, мабуть, однією з глав його спогадів.

Описані нами частини рукопису автобіографічних записок ігумена Антонія, скоріше за все, становлять два фрагменти цілісного тексту, з якихось причин не доведеного автором до кінця. Із цих міркувань ми поширюємо назву «Описание моего путешествия и служения» на обидві частини і вводимо під нею текст у науковий обіг.

Автобіографічні записки ігумена Антонія становлять інтерес не тільки для дослідників релігійного життя Росії другої половини XIX ст. в різних його проявах, а й для історії Почаївської лаври, оскільки проливають неабияке світло на світобачення її братії. Поки-що це перше джерело такого характеру з історії цього чернечого осередку.

Антоний, игумен Почаевской лавры

ОПИСАНИЕ МОЕГО ПУТЕШЕСТВИЯ И СЛУЖЕНИЯ, начиная с 1859 года по 1-е августа 1874 г.

Глава 1-я. Чего мне стоило выйти из своего монастыря?

При поступлении моем в Тотемский монастырь¹ в 1855 году, зажглась у меня любовь к иноческой жизни, воспламенилась великая ревность о спасении; мало мне казалось тех подвигов, которые я проходил, душа жаждала чего-то большего и лучшего. Начал я читать аскетические книги и пришел к тому заключению, что иночество, проходимое мною, ничтожно, едва заметно в сравнении с тем светлым ликом древнего инока, который начертан в творениях и жизнеописаниях святых отцев. Грустно и совестно становилось за себя и свое монашество. Чем больше читаю аскетов-подвижников, тем жалче кажется мне собственная жизнь моя. В то время только что вышли в свет письма Святогорца о св. горе Афонской² и произвели фурор во всем читающем мире. Как олень на источники водные, с такою или ещё большею жаждою бросился я на эти письма, читал и перечитывал их несколько раз, каждое слово впивал в себя как нектар, как небесную росу, как отголосок небесный, как весточку из потерянного рая³. И как же увлекательно пишет о. Серафим, как светло смотрит на весь мир Божий и в особенности на этот заветный сполох – жребий Божией Матери, на малом пространстве объединивший в одну иноческую семью все православные племена и народы! Предмет воистину достойный такого поэтического таланта, каким обладал о. Сергей! Что может быть выше для поэзии, как загробная жизнь, как приуготовление себя к блаженной вечности, как вернейший путь к ней – иноческая жизнь? Пусть мне не говорят, что он был больше прозаик, а не поэт, нет, – и самая проза его

---

¹ Монастир у Вологодській губернії в м. Тотьма.

² 1856 р. з'явилось 3-є видання книжки «Листи до друзів про св. гору Афонську» монаха Сергія (С. Весніна), який писав під псевдонімом Святогорець.

³ Тут і далі вживання автором виразу «втрачений рай», імовірно, свідчить про його обізнаність із творчістю англійського поета Джона Мільтона (1608–1674), автора поем «Утрачений рай» (1667) і «Повернутий рай» (1671).

дышит поэзией, возбуждает возвышенные чувства, переносит в мир иной, заставляет призадуматься над собою. Что много говорить об этом, все читавшие на первых порах испытали на себе обаятельную силу писем Святогорца, и знают это по опыту. Не правда ли, что читая письма Святогорца, так и порываешься на Афон? Там-то и есть потерянный рай, там-то истинные иноки, далеко оставившие за собою мир, не помышляющие ни о чем земном, только телом принадлежащие земле, а всеми помыслами души давно витающие в небе. Это какие-то полуангелы, на которых с нетерпением хотелось бы взглянуть, и пожить с ними, и поучиться у них уму-разуму, а если можно, и вековал бы с ними и кости свои сложил бы у них в их райской пустыне, ибо они и о загробной участи своих братий заботятся как никто. Так симпатичен, так увлекателен тип афонского инока по письмам Святогорца; мир давно потерял для него свое обаяние, перестал манить его к себе, нет ему никакого дела до мира, а миру до него; страсти если и есть ещё, то они едва дышат и скоро совсем не будут иметь места в сердце инока. Винить ли за эту идеализацию Святогорца? Нет, как поэт, как человек простого, доброго сердца, которому всё представляется в розовом свете, он иначе и не мог взглянуть на афонское иночество как со светлой стороны. Но вот и в его изящной картине является тень: это штатные монастыри на Афоне; не все же хорошее говорить об Афоне; надобно же чем-нибудь и оттенить панораму, а то, пожалуй, не поверят. Такова уж человеческая природа, сколько ни идеализируй её, а она скажется и своею дурною стороною. Но и самая тень как легка у Святогорца: вся вина штатных иноков состоит в том, что они пьют, едят получше, чем в киновиях⁴, иногда и мясо кушают, в церковь не всегда ходят, а больше совершают правило у себя дома, всласть испивают вино, хотя и в меру, иные из них такие полненькие, что называется, кровь с молоком. Ну что ж? Тут ещё нет большой беды; ешь вола, да будь христианин; а послушание можно иметь не к одним только людям, а и к своей совести, а и к заповедям Божиим; кто поступает во всем по совести, тот имеет послушание. Говорю это не для того, чтобы выхвалять штатную жизнь, а что и самая тень, выброшенная на светлый лик афонского инока, очень бледна и не может собою оттолкнуть порывающихся на Афон для спасения; да кроме того сколько есть там киновий, в которых жизнь идет совсем на других началах, гораздо ближе к цели. Эту обаятельную силу писем Святогорца испытал и я на себе; благодаря им я не удержался в своем монастыре, не жить не быть – сердце просится на Афон; неотвязная дума глубоко запала на душу; никаким рассудком, никакими резонами, ни самую молитвою от неё не отвяжешься. Там-то в св. Горе, в жребии Царицы Небесной и сохранилось во всей силе древнее подвижничество, там-то есть на что посмотреть и есть чему поучиться, туда души моей порывы; а окружающая меня среда ничего подобного не представляет, жизнь монашеская идет как-то вяло, всё делается нехотя, с небрежением, лишь бы только отбыть свою обязанность, моление долгое и частое, но в нем недос-

⁴ Монастир, де все спільне – праця, трапеза, одяг.

тает души и сердца, не заметно ни малейшего благоговения, не видно и должного внимания. Большая часть братии нашего монастыря пришла туда не по призванию, а так только, чтобы жить где-нибудь, день да ночь, так сутки и прочь, а там недалеко и до могилы; а что будет за могилою, это их мало тревожило. Охладела и моя собственная ревность, длившаяся год или полтора; и я стал всё делать по привычке, по заведённому порядку, без малейшего участия сердца; а с охлаждением первоначальной ревности начали усиливаться страсти, расsvирепели пуще прежнего, когда я был ещё в мире. Каким я жалким представлялся сам себе в это время, и выразить не могу. Вот, думаю, жалости достойный человек, – это я то и есть; от одного берега отстал, а к другому не пристал, – из мира вышел, а монахом не сделался; и тени нет монашества. А истинное-то монашество вон где, на Афоне. Пойду же я к настоятелю и буду проситься у него в этот край заветный, в этот потерянный рай. Куда тебе, – мой настоятель и слов не принимает, и слышать не хочет о моей отлучке куда бы то ни было; не воображал, что я иду к нему с такою просьбою, только что подарок мне приготовил, хотел меня задобрить; при первых же словах моих как швырнет подарок на пол; то была чашка с чаем, чай, конечно, просыпался, а чашка пролетела по всему коридору, но не разбилась, уцелела. Дряхлый и унылый с поникшею главою вышел я от настоятеля, но делать было нечего; затаил я свою думушку, схоронил от всех людей и целый год крепился, – не искушение ли меня постигло, не пройдет ли оно со временем, думаю себе. Но нет, не проходит; настоятель, правда, крылья мне отесал, но не истребил самого желания побывать на Афоне, оно осталось во всей силе, только притаилось до поры до времени. Через год опять та же история, тот же отказ от настоятеля, только не так рельефно и не в такой резкой форме и не в таком решительном тоне, как в первый раз. Постой, думаю, есть некоторая надежда, но не буду настоять, а потерплю и ещё с годик времени, авось мы расстанемся с ним по глаголу с миром, а не по ссоре. Так и случилось. В третий раз не стал уже и пререкать, ну, говорит, силой не могу держать, подавай прошение. Слава Богу, давно желанный час пришел, то-то был для меня праздник, сердце прыгает от радости, весь я обновился, повеселел, ожил, переродился; одна мысль, что я скоро буду на Афоне, как уж много говорила сердцу!! А до тех пор едва влачил я, в течение двух лет, монашеское иго, всё мне в своем монастыре кажется немило, ко всему отпала охота, ни за что приняться не хочется; хожу я туда-сюда скучный и унылый, ко всему равнодушный, и на уме у меня и на сердце и во сне мне грезится Афон. Настоятель совершенно переменялся в отношении ко мне, вместо того, чтобы утешить и успокоить, он выказывает только холодность ко мне, равнодушие и полнейшее безучастие, смотрит на меня как на чужого; нет уж прежней ласки, нет и прежних подарков, которые по временам выпадали на мою долю. Заметив перемену в обращении настоятеля, и братия охладели ко мне, для всех я стал как будто не свой; при такой обстановке, при таких немилых взглядах, при этом молчаливом давлении тяжко мне было прожить эти два года в Тотемском монастыре. Но тем с большею радостью стал я собираться в дальний

путь; а сборы какие у монаха, решительно ничего не взял я с собою кроме одежды, и та вся была на мне, а денег едва-едва сколотил рублей тридцать, и то от своих трудов праведных, с год времени делал кипарисные крестики. С такими-то скудными средствами, но с окрыляющею надеждою на Бога и пламенною любовию к предмету моего путешествия я и отправился из Тотьмы, а настоятель хоть бы копейку дал мне на дорогу, даже худо и простился со мною. Но всё мне нипочём, лишь бы увидеть вожделенный Афон. Там-то я увижу истинных монахов, забуду все горести житейские, насладюсь духовно, там-то начну новую жизнь, пойду прямой и незаблудной стезей к отечеству небесному.

И мысль понесётся во свет не вечерний,
 Во глубь погружусь я Афонских лесов,
 Слезой покаянья омоюсь от скверны,
 И весь я в желанье сольюсь и любовь
 Бесценного края, где розы без терний,
 Где жизнь без разлуки, без смут и тревог,
 Где вечно и сладко как рай ликованье,
 Где в славе и светлости царствует Бог!

Глава 2-я.хлопоты по увольнению за границу

В восторженном состоянии ехал я вплоть до Вологды, в чаянии скоро увидеть святой Афон. Вызывали меня в Вологду в феврале 1859 г. прямо для получения пашпорта, но дело вдруг приняло невыгодный для меня оборот; как только от преосвященного Христофора сдано было в консисторию, так сразу там и умерили мои восторги. Погодите, говорят, ваше преподобие, скоро от нас не уедете. Преосвященный не может вас уволить без Святейшего Синода, пойдет об вас туда представление, а вы месяца три-четыре побудьте у нас в Вологде, а то ведь вас уж, может, и не видать больше. Так оно действительно и было тогда, преосвященным ещё не было дано право увольнять за границу. Делать нечего, покорясь своей судьбе, должен был проглотить эту горькую пилюлю. Дело ходило в Святейший Синод ровно четыре месяца, но любовь к Афону от времени не охладела, напротив, по мере задержки ещё больше воспламенялась. В Тотемскую обитель возвращаться уже не было никакой охоты, как снова возвратиться в нелюбимое место [к] нелюбимому человеку, под это молчаливое давление, под эти косые взгляды, ясно выражающие, только что не говорящие: «Ты, брат, нам более не нужен, убирайся от нас поскорее». В разных местах стал я коротать это невыносимо долго для меня тянувшееся время. То на родину побываю, за 60 вёрст от Вологды, то к сестре в Ракулёво, в 10 верстах от города, то в Духове монастыре поживу с месяц, то у брата двоюродного погощу в Вологде, то к отцу Никону схожу в семинарию, добрый и умный был человек, – царство ему небесное, то к Ивану Адриановичу Морошкину в духовное училище, и тот тоже принимал во мне участие, Бог да воздаст ему за любовь его, то, наконец, в Лопатов мона-

стырь съезжу к отцу Иларию, и с ним мы отправимся на рыбную ловлю на Сухону⁵; конечно, ловцы мы плохие, и рыба никак не дается нам в руки, бежит от нас без оглядки, да зато время проведем приятно. Хотя мы дружны с о. Иларием, еще в Тотемском монастыре с ним сблизились, вместе начало полагали; но он совсем других взглядов человек, чем я, ему бы всё дома сидеть и сидеть, дело бы какое делать, а мне бы на Божий мир взглянуть, подивиться бы красотам природы, людей бы посмотреть, себя бы показать; одним словом, о. Иларий человек практический, положительный, который не скоро увлечется чем-нибудь, а я человек увлекающийся, всему прекрасному сочувствующий, поэтический, живущий больше сердцем, а не умом. Этот-то холодный практик и не одобрил моих планов, и вовсе уж не сочувствовал моей заморской экспедиции. «Да что вы, говорит, стремитесь на Афон, разве в России нет спасения? Видал я, говорит, афонских монахов, ничего особенного нет, такие же, как и мы, грешные, ничем не лучше. А вот, не угодно ли, я покажу вам письмо одного знакомого мне иеромонаха Тверской губернии, с которым имею переписку, и подивитесь словам благодати, исходящим из уст его. Это, батюшко, муж слова и дела, таких, думаю, и на Афоне-то поискать; а дальше своего монастыря никуда не бывал».

Письмо действительно изобличало человека духовной жизни, который много потрудился над собою и много преуспел, очищая свое сердце и приготавливая его в жилище благодати. Возражать мне было нечего, и мне досадно было на этого мраморного человека, что он разбил в пух и прах мои заветные мечты, которые лелею в своем сердце как некую святыню. Впрочем, даром что по-видимому холодный, а в сущности добрый человек отец Иларий дал мне адрес некоторых благотворительных особ в Москве, ему знакомых, к которым бы мог я обратиться за пособием на дальнюю дорогу. О. игумен Никон тоже снабдил меня рекомендательными письмами в Нежин к литератору Ивану Григорьевичу Кулжинскому и в Киев к своей сестре купчихе. Между тем дождался и желанного увольнения от Синода в первых числах июня; через неделю получил от губернатора и пашпорт до границы; не теряя ни минуты, выслушал напутственный молебен, простился с родными и знакомыми и с посохом в руке, с котомкою за плечами, с надеждою на Бога отправился в путь один-одинёшенек, вечером, — не хотел дожидаться и следующего дня; а навстречу мне нависла мрачная и грозная туча, покрыла половину небосклона, угрожая проливным дождём, громом и молнией. Это было 11-го июня 1859 года.

Глава 3-я. Путешествие от Вологды до Москвы

Время было жаркое. Я поставил себе за правило ночью путешествовать, а днем отдыхать. Первую ночь ничего себе, шел бодро, надежда скоро увидеть предмет моих пламенных желаний окрыляла меня, а под утро натура взяла

⁵ Ріка у Вологодській області, ліва притока Північної Двіни.

своё, стал сон клонить; отдохнуть бы усталому путнику под чьим-нибудь кровом; попросился я в одной помещицкой усадьбе, но в такую позднюю пору все смотрят нехорошо на прохожего, думают: Бог его знает, что за человек, может, бродяга какой. Нет, любезный, скажут, нету места, проходи далее, и пойдёшь с таким же чувством, как нищий, получивший отказ под окном. Делать нечего, расположился я под открытым небом и всласть отдохнул; Бог послал мне укрепляющий сон, встал я совершенно свежий, устатка как не бывало, и я продолжал путь свой, радуясь. На другую ночь опять та же история, крепко захотелось отдохнуть где-нибудь на ложе, а не на траве зеленой, омоченной от росы небесной. Прохожу мимо одного села, была полночь, прошусь у священника, достучался, святой отец выглядывает в окно, вступает со мною в разговор, расспрашивает, а сам и в уме не держит пустить меня на ночлег. Начинаю горячиться, избочиваю его немилосердие, привожу из Евангелия тексты о милосердии, одним словом, на несколько минут становлюсь его проповедником, а он моим благочестивым слушателем. Слушать слушает мой благоприятель, а пускать не пускает. Нет, говорит, жена моя и дети мои спят, и я не знаю, где вас приютить. Если вы так немилосерды, пастырь и отец, что не хотите успокоить усталого путника и притом своего собрата и сослужителя, то что подумать о ваших пасомых, у них уж верно нечего и проситься; пословица говорит: каков поп, таков и приход, еще свет иже в вас тьма есть, то тьма колыми паче⁶. Обидны показались ему эти слова, проповедь моя осталась гласом вопиющего в пустыне, затворил он окно, а вместе с ним и двери своего милосердия ко мне, грешному. Разогорчённый и раздосадованный таким приёмом, пошёл я искать себе приюта где-нибудь на завалинке или в сеновале, и с тех пор полно уж по ночам путешествовать. Прихожу в Ярославль, останавливаюсь в доме одного странноприимного купца, помнится, Пистухова; таких благотворителей у нас на святой Руси много; в каждом городе непременно найдется один или два, а то и больше; и есть где убогому человеку и остановиться, и отдохнуть, и пожить, и хорошей пищей подкрепиться, и дорожную пыль и грязь с себя омыть. Гляжу не наглядясь, что это за прекрасный город Ярославль, куда в сравнении с нашею Вологдою, далеко оставил за собой, и на каком живописном месте красуется! с одной стороны расположился на возвышенном прибрежьи Волги, а с другой на набережной Котросли. Обе эти реки как будто сговорились сжать его в тесные пределы и свести клином при своем слиянии. Но ни та, ни другая служить препятствием ему не могут, а и за Котросль и за Волгу широко раскинул он свои предместья; через одну перекинул он мост, а за дру[гу]ю есть у него паромы. А эта знаменитая Волга, как она величественна, как спокойно и без шума, нехвастливо и вместе величаво катит в Каспий свои воды! Но не смотрите на её видимое спокойствие, быстрина в ней необыкновенная; это я испытал сам на себе и едва не поплатился жизнью за свою привязанность к Волге. Думаю себе, как не искупаться в такой реке, ведь в мире немного та-

⁶ Тут і далі всі підкреслення авторські.

ких рек, как наша Волга; надеясь на свою удаль и уменье, отплыл от берега довольно далеко; смотрю, меня уж отбросило на большое расстояние; назад плыть нет никакой возможности и к берегу с трудом подвигаюсь; от берега тянет вглубь вниз по матушке по Волге. О Волга родная, реке говорю, я из любви к тебе плещусь в твоих струях, а ты аматёра⁷ своего хочешь поглотить в своих водах и препроводить его в Хвалынское⁸ на съедение белугам, нет, не бывать тому, за любовь так не платят; кончилось тем, что вышел я на берег за полверсты от своей одежды, и в виду Ярославля в адамовом костюме должен был пробежать это пространство на удивление прекрасному полу.

От Ярославля до Москвы ничего замечательного не случилось, разве только то, что по прибытии в Троицкую лавру мне весьма хотелось получить благословение митрополита Филарета⁹ и хоть некоторое пособие на дорогу, но не удостоился ни того, ни другого; доложили обо мне, и последовал такой ответ: «Владыка посылает вам заочное благословение и желает счастливого пути». Вслед за этим, смотрю, разодетая дама, как пава, собой величава, бросаая на всех презрительно-гордые взгляды, без доклада и смело идет ко владыке, я же, монах убогий, не без стыда и с оскорблённым самолюбием должен был выйти из преддверий владыки; что греха таить? немного и соблазнился таким лицепрятием; однако похитил же благословение владыки, когда он шел в академию на экзамен. Прихожу в аудиторию со своими земляками вологжанами, сажусь на ряду со студентами, думаю, вот уж премудрости-то наслушаюсь; но ничего особенного, всё так же, как и в семинариях; студент отвечает заученную лекцию; маститый владыка тихим едва слышным голосом делает возражения, иной бойко отвечает, другой задумывается, заминается над простым вопросом, так бы, кажется, вышел за него да и ответил, наставник его выручает, но робко, нерешительно; говорит больше всё сам владыка, видно, что его авторитет внушает всем почтение и полагает на уста перст молчания.

Глава 4-я. От Москвы до границы

Мало-помалу добрался я и до Москвы белокаменной. Кому как, а мне более всех городов на свете нравится Москва, с её сороком сороков церквей и их золотыми куполами, с её знаменитым Кремлём, Оружейною палатою и теремами русских царей, с её Иваном Великим и разбитым гигантом колоколом, с её Сухаревою башнею и пресненскими прудами, и Царь-пушкою в Кремле.

Широко и далеко она раскинулась, ибо широка и русская натура, которая её устроивала, широка и земля, которой она служит представительницей; взойдите на самую высь Москвы, на колокольню Ивана Великого, и оттуда

⁷ Аматор, любитель.

⁸ Давньоруська назва Каспійського моря.

⁹ Російський церковний діяч, із 1826 р. московський митрополит (у миру – Дроздов Василь Михайлович, 1782–1867).

не досмотритесь конца Москвы во многие стороны; теряются её окраины там где-то за горизонтом, в дали туманной. С этой же точки зрения вы увидите, как и набожна и богомольна Москва, ибо на первом плане вам представится не сама она, а её бесчисленные храмы с их позлащёнными куполами; куда ни обратите взоры, не найдёте и с версту расстояния, где бы не красовалась и не высилась церковь. Храмы Божии любит возвышать и украшать, а сама не любит выситься своими зданиями, мало в ней найдёте огромных построек; и здесь опять сказалась русская натура, и она также скромна и умеренна, не любит величаться и заноситься. И не напрасно столько храмов Божиих в Москве, нет, москвичи любят посещать свои храмы; зайдите в простой день в какой угодно приходской храм и вы найдёте там много молящихся; кроме церквей, сколько часовен в Москве богомольной с чудотворными иконами, и все они полны народом с утра до вечера; и в этом отношении Москва служит достойной представительницей благочестивого русского народа. Сколько вы и теперь найдёте в ней мещан, торговцев и купцов и деловых людей, который не примется за дело, пока не отслушает ранней литургии; тогда только с Божиим благословением идет он на дело своё и на делание до вечера. Да, истый москвич – истый тип русского человека; недаром турки вообще русского, откуда бы он ни был – из Сибири или из Камчатки, с Кавказа или с берегов Ледовитого моря, называют москов. И не пустое благочестие у москвича, нет, сколько он набожен, столько же и благотворителен; сколько приезжает в Москву за подаванием со всех концов России, отказу нет никому, никто не уйдёт с пустыми руками. Вот и я, монах убогий, испытал на самом себе щедроты Москвы; необходимость заставила меня обратиться с просьбой к доброхотам московским. При всей стыдливости и застенчивости моего характера я успел в 10 дней собрать рублей семьдесят. Здесь я должен сознаться, что просить и унижаться для меня было истинною пыткой; сколько тут страдало чувство своего достоинства и мое самолюбие, и сказать не могу. Если откажут, бывало, света Божьего не взвидишь, до ушей покраснеешь, весь день чувствуешь себя не в своей тарелке, и на людей стыдно посмотреть. По рекомендации о. Илария зашёл я к купцу Аксёнову в Замоскворечье, Пятницкой части. Добрый человек этот купец, Дмитрий Константинович, если не изменяет память: и богомолен он, и к церкви Божией усерден, и благотворителен, и сан духовный почитает; нищие ежедневно толпятся у него на дворе, и всех их обделяет; по жизни истинный монах и даже лучше инога монаха, а по доброте не сравнится с ним никакому монаху; один вид его внушает к себе почтение, в присутствии его нет места никакому неприличному слову, ни поступку. У этого-то доброго человека я и остановился и пробыл у него дней десять и считаю себя счастливым, что с ним познакомился; тут я забыл и трудности своего путешествия, и бедность своего состояния; приятно побыть в таком семействе, освежаешься душою, глядя на людей хороших, и сам делаешься лучше, умнее, человечнее. Поместил меня Дмитрий Константинович в верхнем этаже, и с кем бы вы думали? С афонским иноком о. Дорофеем. Это для меня было истинною находкою. Куда давно стремилось моё сердце,

что всего дороже было для меня на свете, о чём так много я мечтал и думал, оттуда Бог послал мне видеть инока, и какого инока! Достойного представителя на весь мир православный тогда уже прославившегося Афона. О. Дорофей – человек с редкими качествами, всё хорошее в нём совместились: и молод он, и красив, и умён, и обходителен, и добр, и даром слова обладает, и напишет лучше иного учёного, даром, что в высших заведениях не обучался. На первых же порах мы с ним подружились, и весело мне было с ним в обществе; только редко он дома бывал, у него был большой круг знакомства в Москве, и я частенько отлучался по делам, зато уж как сойдёмся вместе, так уйдём в сад, да и наговориться не можем об Афоне; я считал себя в сравнении с ним человеком ничтожным, а на него смотрел как на существо высшее обыкновенного смертного. Вот они, иноки-то афонские, думал я, не то, что мы, грешные; и говорят-то они, так любо послушать, и посмотреть-то на них, так сердце радуется. Не напрасный же труд я поднимаю, не напрасно стремлюсь туда душой и сердцем, пора уж мне расстаться с Москвой. Собрал я в Москве рублей семьдесят, а вместе со своими набралось у меня рублей со сто, и больше уж невмочь мне было продолжать это дело, – сильно страдала моя амбиция. О. Дорофей написал мне рекомендательное письмо в Одессу купцу Усачёву, комиссионеру Андреевского скита¹⁰ на Афоне, простился с добрым семейством купца Аксёнова и 10-го июля 1859 г., в самый день своего Ангела¹¹, вышел из Москвы, опять в виде странника, с посошком в руке, а деньги из предосторожности послал по почте в Одессу, с собой взял только малую часть, чтобы не ограбили. И опять началось моё обычное странствование, и опять то подойду, то подъеду, если представится оказия; любуюсь разнообразными видами, которые то и дело встречаются: то необозримые поля тебе представляются с волнующимися нивами, то обширные луга, подёрнутые зеленым бархатом, то зайдешь в рощу или перелесок и там внимаешь пению пернатых, то раздастся заливная песня работающих в поле, то представится целая группа сельских молодцев и девиц в праздничном наряде, одни точат каламбуры, говорят разные прибаутки, а другим это приятно, только посмеиваются, или все вместе станут в хоровод да грянут песню удалую; то подойдешь к речке или к озерку какому, покупаешься, поплещешься в свежей водичке, и устаток как рукой снимет, пойдешь как ни в чем не бывало; то раскинется тебе ландшафт верст на сто в окружности и с селами, и с церквами, и с полями и лугами, и с рощами и садами, и с речками и озёрами, и с дачами и заводами; и теряется этот ландшафт в синеве небес только потому, что орган зрения дальше не хватает, а то вмиг еще несколько таких ландшафтов представлялось бы.

В видах экономии на ночлег я всегда останавливался у духовных, где случится, и непременно у священника. Он и примет-то тебя по-братски, и угостит-то тебя чем Бог послал, и поговорить-то с ним приятно, человек он раз-

¹⁰ Скит св. Андрія на східному схилі Афону.

¹¹ 10 липня за юліанським календарем православна церква відзначає день пам'яті преподобного Антонія Печерського.

витый, образованный, и супруга-то у него такая добрая да тороватая, и детки-то у него прилично одеты, и в доме-то так чисто и опрятно, небогато, да прилично; хозяйка, особенно если молодая да красивая, непременно что-нибудь особенное приготовит для гостя. И прогостишь у такого священника целые сутки, и уйдешь от него со свежими силами. Но вот я и в Нежине, вручаю Ивану Григорьевичу Кулжинскому¹² рекомендательное письмо от о. Никона, принимает как гостя, гошу у него трое суток; человек он учёный, литератор, о чём угодно будет говорить с вами, только слушай, и говорит как книга; человек он набожный, глубоко религиозный, и жена его и дети все такие. Истинное счастье одинокому путнику встречать на пути таких людей; без пользы для ума и сердца не уйдёшь от них. О чём у нас и что бывало разговору, и как беседа шла у нас, о том я по сию не вспомню пору¹³, лет тому минуло уж пятнадцать. Помню только, что здесь я в первый раз познакомился с «Домашней беседой» Виктора Ипатьевича¹⁴, ей был только второй год существования, только еще руку набивала; пробежал несколько номеров, ратует из всех сил против гласности. Весьма довольный новым знакомством ушёл я от Ивана Григорьевича в надежде ещё увидиться с ним в Одессе, так как ему нужно было отправиться туда по делам. В Киевской лавре я нашёл много своих земляков-вологжан, и даже одного товарища по семинарии, о. Пиора, у которого и остановился, и все они люди почётные, с именем, со значением в лавре, занимают хорошие должности; прогостил я у них целых две недели до храмового праздника Успеньева дня¹⁵ и с умилением слушал за всенощной дивное надгробное пение в честь Божией Матери. Удивлялся я в лавре и могучим басам певцов и резким и звонким альтам канонархов¹⁶; что за густота, что за сила в голосе; грянет басом, стекла задрожат, альтом прозвенит – слышнее всего хору. Это принадлежность только Малороссии, у нас в Великой России, например, в Троицкой лавре нет таких голосов. Принимали и угощали меня земляки как друга, как брата; побывали мы и в Китаеве¹⁷, и в Голосееве¹⁸, и на пасеках лаврских; все фрукты уже поспели и соты наполнились нектаром; всласть я лакомился и фруктами южными и медом киевским. Местоположение Китая и Голосеева ненаглядное; растительность уже не хвойная, а листовая, южная, фруктовое изобилие; есть и пруды, и рыбы вдоволь; который-то из них, не помню – Китай или Голосеево со всех сторон окаймлен высокою горою, поросшею густым непроницаемым листовым

¹² Мова йде про письменника, літературознавця, етнографа, освітнього діяча Івана Григорівича Кулжинського (1803–1884), вихідця з сім'ї священника, який наприкінці життя жив у Ніжині.

¹³ Неточна цитата з байки І. Крилова «Пустельник і ведмідь» (1807).

¹⁴ Щотижнева газета, яка видавалася в Петербурзі з 1858 до 1877 р. журналістом і письменником Віктором Іпатійовичем Аскоченським (1820–1879).

¹⁵ Свято Успіня Пресвятої Богородиці, яке православна церква відзначає 15 серпня за юліанським календарем.

¹⁶ Зачинатель богослужбового співу у монастирі.

¹⁷ Китайська чоловіча пустинь біля Києва, яка належала до Києво-Печерської лаври.

¹⁸ Голосіївська чоловіча пустинь біля Києва, яка належала до Києво-Печерської лаври, літня резиденція митрополита.

лесом из дубов, и клёнов, и ясеней; уединённый скиток укрылся бы, кажется, от мира высокою горою, ну и пусть себе спасается и нечего его тревожить, так нет, мир и тут не оставляет его в покое, частенько к нему заглядывает; место-то, видите, больно хорошо и старцы-то там живут такие почтенные.

Перед отъездом сходил я к Андрею Николаевичу Муравьёву как ктитору Андреевского скита на Афоне, и он был так добр, что дал мне туда рекомендательное письмо; это сделано было мною на случай, если бы я пожелал поступить в этот скит, а мысль об этом у меня была уже после знакомства с отцом Дорофеем. Но что же я не сказал ни слова о самом Киеве? Хорош, пригож патриарх русских городов наш родимый Киев; на горе стоит, на всей красоте; на самом конце высокого-превысокого довольно отлогого берега красуется Печерская лавра с её небеси подобным собором Успения, с её массивною необыкновенной вышины златоглавою колокольнею, а внизу как кристалл блестит быстрый и широкий, извилистый Днепр; а чрез него смело и искусною рукою на целую версту, если не более, воздвигнут мост гигантский, не столько утверждающийся на своих гранитных колоннах, сколько висячий на массивных цепях железных¹⁹. Там, за Днепром, на левой стороне его, за песчаною степью виднеется сосновый бор дремучий, жилище ведьм баснословных, которому во все стороны и конца не видно. А вот и купель земли Русской, знаменитый Крещатик; это лучшая и богатейшая часть города, на обширнейшей площади отлогого берега, который из высокого и крутого вдруг сделался низким и отлогим в этом месте. Здесь-то, на этом Крещатике, стояли несчётные толпы русского народа со своими жёнами и детьми и отрождались в струях днепровских для жизни новой благодатной, соприсчислялись к гражданству небесному; зрелище беспримерно великое для земли, восхитительное для неба!!! Поблизости от этого места на высоком берегу Днепра близ лавры красуется собор Андрея Первозванного, на том месте, где этот апостол водрузил крест, и показывают могилы Аскольда и Дира, первых русских князей христиан, после неудачного похода на Константинополь в виду очевидной помощи Божией этому городу принявших христианство. Внутри города находится обширная крепость, гроза поляков, вмещающая в своей окружности и лавру Печерскую. Крепость эта в случае войны с неприятелем не может выдержать натиска, но для внутренних мятежников, поляков, имеет огромное значение, держит их в порядке; весьма красноречиво говорит им своими зияющими жерлами и амбразурами. Есть в Киеве и сад тенистый на скате горы внутри города с его ветвистыми широколиственными деревьями, с его прекрасными цветниками и аллеями. В жаркую пору это истинное наслаждение для граждан; что за свежесть, что за прохлада, что за аромат в этом саду, и уйти из него не хочется. Несмотря на свой духовный сан, и я много раз ходил освежаться в этот сад от удушающих жаров первой половины августа; а в Днепре ни одного раза не искупался: больно он мне казался быстр и глубок. Как ни хорошо мне было гостить в Киевской лавре, а

¹⁹ Мова йде про ланцюговий міст через Дніпро довжиною 776 м, збудований 1853 р. за проектом англійського інженера Ч. де Віньоля.

Афон мне казался прекраснее всего на свете. Если есть ещё на нашей грешной земле какие-либо остатки физической и нравственной красоты утраченного нами рая, так это именно на Афоне, думал я. Спешу же туда, странник одинокий, там найдёшь успокоение мятущейся совести своей, удовлетворишь своей жажде к подвижничеству, разлюбишь и забудешь всё мирское, будешь жить только для неба, предвкушать начатки вечного блаженства. Мои лаврские друзья достаточно снабдили меня на дорогу, чтобы дать отдых усталым ногам и плечам, и уже не с посохом в руке отправиться из Киева, а четверкою в тарантасе. Приезжаем в Одессу. Вид моря по первому разу произвел на меня необыкновенное впечатление, я был в пафосе, в восторге при виде внезапно открывшейся дивной картины творения беспредельно великого в делах своих Художника-Бога. Как только мы доехали до самого берега,— стой, ящик, ни шагу далее, надобно искупаться в Эвксинском Понте²⁰, хоть он вовсе не знал такого названия Чёрному морю, да мне-то какое дело, предо мною этот самый Понт развернулся во всю свою ширь безграничную. Поспешно разделся я и ну плескаться в его расхोдившихся волнах недалеко от берега, попробовал отплыть подальше — и там мелко, ещё на несколько сажений — та же самая глубина. Вмиг познакомились мы с Чёрным морем, совсем овладел я его песчаную отмелью, на полверсты, а может и более уходящую в море; целых полчаса плескался и резвился я как школьник в невиданной мною стихии в горько-солёной воде волн эвксинских. Всякое удовольствие сопровождается хоть малою скорбью; поэтическая любовь к национальной Волге едва мне не стоила жизни, а энтузиазм мой к Эвксинскому Понту заложил мне уши, от неумеренного купанья оглох я совсем; и ещё бы я долго плескался, да кучер стал торопить меня; выходи, говорит, а не то ведь уеду, и ты останешься один с Чёрным морем, но оно не понесёт тебя на хребте своём, а останешься как рак на мели. Как ни велик был энтузиазм мой к Чёрному морю, а кучер подействовал на меня своей неотразимой логикой: «выходи, говорит, а не то ведь уеду, и ты останешься как рак на мели». Приезжаю в Одессу совершенно глухой, пали хоть из Царь-пушки кремлёвской, ничего не услышу; к тому же и сильно продрог я. Зашел я в один трактир, чтобы обогреться чаем от черноморской передраги; по счастью там есть и музыка, на органах кто-то играет. Как только горячий напиток прогнал мою дрожь, и слух мой начал внимать мелодическим звукам органов; пьеса как раз пришлась мне по вкусу; игралось что-то такое грустное, задушевное, хватающее за сердце, выражающее скорбь о небесной отчизне. Под влиянием чая я обогрелся, под действием меланхолической музыки прошла моя глухота. Это было четыре года спустя после Крымской войны; свежо ещё было воспоминанье о нападении английской эскадры на Одессу, много ещё осталось знаков от английских ядер; бомб без числа было пущено в город; но или они не достигали цели, или самый ничтожный вред причиняли; одна небольшая батарея Щёголева больше вреда причиняла английской эскадре, чем вся она вместе Одессе. Эта

²⁰ Давньогрецька назва Чорного моря.

бомбардировка выдвинула на первый план Щёголева, прославила Одессу, а английскую эскадру покрыла бесславию; неудача с её стороны была полная. При этом деле один английский пароход попал на мель близ Фонтанки; у него потребовали сдачи, но капитан никак не хотел сдаваться и ядром оторвало у него обе ноги; при этой страшной боли мужество его оставило, и он кричал дурным матом до самой смерти, пока принесли его на носилках в Одессу; там он вскоре и умер и его положили на городском кладбище и теперь показывают его могилу. В Одессе прогостил я дней десять у купца Усачёва, благодаря рекомендательному письму отца Дорофея, и опять много раз видался с Иваном Григорьевичем Кулжинским, который как раз к этому времени прибыл в Одессу. Приятно поговорить с этим человеком, непременно что-нибудь дельное скажет, и выйдешь от него с новым запасом познаний. Но вот, наконец, он проводил меня и на пароход, я уже на «Юноне». Стою на палубе и впиваюсь прощальными тоскующими взглядами в грань родной земли, в приморскую Одессу и в берега Тавриды²¹. Тут я узнал всю силу любви к Отчизне. Так-то грустно стало на сердце, заплакал бы, кажется, если бы был один; увижу ли ещё тебя, родное Отечество, или уже навсегда ты скроешься от очей моих, дай насмотреться в последний раз на твою южную окраину. Будь счастлив, процветай и благоденствуй, край любезный, а меня призывает к себе другое отечество, не земное, а небесное.

Глава 5-я. От Одессы до Афона

В 4 часа вечера, в субботу, 12 сентября, при звоне вечернем снялась «Юнона» и быстро начала уходить из виду родной земли. Вот я уже и в открытом море; едва виднеются берега Тавриды; наконец и Одесса скрылась в сумраке вечернем.

Прости, отчизна, край любезный! Куда ни посмотри, только море да небо; синева моря сливается на горизонте с синевой небес. Мысль благоговет перед всемогуществом Творца, беспредельного в самых своих творениях. Море как нельзя более служит выражением могущества и величия Бога; могущества, когда оно разъярится, воздымает пенящиеся волны, как холмы, и хлещет ими с потрясающею силою, бушует и стонет с оглушающим ревом; величия, когда оно спокойно и кругом представляет необозримую даль; эта даль только по слабости зрения сливается с лазурью небес, но тут ей не предел, нет, она сменится ещё тысячью таких горизонтов. Не комфортабельно было моё путешествие, деньжонок было немного, поместился я в третьем классе на палубе; но если бы меня и приглашали в каюту, не пошёл бы, так занимало меня ненаглядное море. Смотрю не насмотрюсь, как волнуется море, как пренебрегает волнами «Юнона», не уклоняется ни надесно²², ни налево, идет по прямому пути куда сама знает; как играют на море дельфины, как сердито работают колёса «Юноны», как волны под ними превращаются в пе-

²¹ Старовинна назва Кримського півострова.

²² Направо (церковнослов'янсьм).

ну и брызжут высоко жемчужными брызгами. Но вот наступила и ночь южная, звёздная; ни облачка в атмосфере, мириады светил на небе горьмя горят бриллиантами; море с его тихою зыбью и звёздное небо, прыгающее переливным блеском, с его безмолвным величием слились в одну панораму и ярко изобразили собой красоту мироздания. Невольно вдохновляешься подобным зрелищем, и хоть бы вовсе ты черств был душою, делаешься на минуту поэтом, возбуждаются в душе возвышенные чувства о величии Бога, о красоте его творений, о великом значении человека в ряду Божьих созданий. Все пассажиры кто где улеглись на палубе и спят спокойно, а мне одному не спится, брожу я по палубе и любуюсь и видом небес, и видом моря, или стою у борта и по целым часам не отрываю глаз от этого зрелища. Мысль благоговеет перед Творцем в его творениях, сон бежит от очей. Так прошла первая ночь на море, так и вторая. Но вот на рассвете второго дня мы уже подъезжаем к Босфору, как вдруг поднялся сильный ураган и начал бурлить и пенить море и бросать наш пароход с боку на бок, мачта делает сильные размахи, паруса сильно накрывают судно на бок, нужно скорее убрать паруса, иначе мы пропали. Поднимается тревога, капитан отдаёт приказания, свист бури заглушает его голос, матросы бегают туда и сюда по палубе; в одно мгновение они уже на реях, живо сняли паруса, свили и связали их; из стороны в сторону почти полукругом размахивает матросов на реях, а они – ничего себе – делают своё дело без всякого шума, хладнокровно, в величайшем порядке, ни один из них не оступился и не упал в море. И подивился я ловкости и проворству и неустрашимости нашего матроса. Впрочем, и матросы эти были не какие-нибудь, а черноморские, выдержавшие крымскую кампанию, громившие, быть может, турок при Синопе²³. Все пассажиры переполошились, на всех лицах виден панический страх, а более всех струсил это, кажется, я; для меня это был первый опыт на море, и я с минуты на минуту ждал: вот мачта с грохотом рухнет в море, а она уже изрядно трещала, или лопнет колесо, или судно опрокинется набок. Не надеясь спастись от разъярённой стихии, в ожидании близкой кончины я стоял на коленях у пушки, крепко за неё держался и усердно молился Богу, призывая на помощь и скоропослушливого угодника Божия Николая Чудотворца. И не напрасна была молитва моя и моих спутников; не прошло и четверти часа, как вдруг на море сделалась великая тишина, ветер совершенно стих, осталась одна только зыбь после бури, и мы благополучно вступили в Босфор. Этот пролив немного пошире Волги, длиною верст тридцать, самый прекраснейший из проливов, когда либо виденных мною, сто́ит кисти наилучшего художника в мире. Взад и вперёд снуют по нему пароходы и каики²⁴ турецкие, того и смотри на какой-нибудь натолкнёшься и пустишь его ко дну, или сам себе расплюснешь нос у судна, что и бывает нередко.

По ту и другую сторону Босфора то и дело встречаются дачи, особенно на стороне европейской, одна другой живописнее, то на самом верху высокого

²³ Місто на півночі Туреччини. 1853 р. російський адмірал Нахімов розгромив у Синопській бухті турецьку ескадру.

²⁴ Турецьке вузьке і довге легке весло (рідко вітрильне) судно.

берега, то в полугоре на спуске к проливу, то у самого пролива. Эти дачи принадлежат большею частию турецким пашам и министрам, а есть не одна и самого султана, они всех живописнее и по местности, на которой красуются, и по роскошным садам, в которых утопают, и по красоте зданий. После султанских дач изящнее всех так называемая Буюкдэрэ; там дворец нашего посла на самом берегу пролива и около него несколько красивых домов для русского посольства. До самого верха горы по отлогому берегу от посольского дворца тянутся сады, тенистые рощи, виноградники, цветники, павильоны, фруктовые деревья. С вершины горы, венчающей возвышенный отлогий берег, виднеется с одной стороны Чёрное море и на нём множество судов пред устьем Босфора, с другой – лучшая часть Босфора с многочисленными дачами, а за ней – Константинополь, а ещё далее – Мраморное море с Принцевыми островами. Таков вид с верхней точки русской посольской дачи на Босфоре. В двух верстах от Буюкдэрэ стоят других две столь же прекрасные дачи, но ещё с более роскошными садами, с более очаровательною местностью. Одна принадлежит английскому послу, другая – французскому. Напротив Буюкдэрэ, на азиатской стороне пролива плоская возвышенность, венчающая берег, называется Хункяр-Скелеси. Она достопамятна тем, что там стоял лагерем наш отряд тысяч в двадцать, под предводительством генерала Муравьёва и навел ужас на египетского пашу, который взбунтовался против султана и уже подвигался к Константинополю чрез Анатолию. Султан в виду крайней опасности обратился за помощью к императору Николаю I, и помощь была подана; Константинополь без бою, одним присутствием русских войск был спасён от погрома египетского пашы²⁵. Азиатская сторона Босфора не так богата дачами и не так живописна; но и там по побережью пролива и далеко в сторону, насколько глаз хватает, не степь, не пустыня, не голая местность, как большею частию в Азии, но густая роскошная флора из дубов, клёнов, ясеней, ореховых, фиговых, масличных деревьев, арий, бананов, каштанов. А виды один другого живописнее, один другого ненагляднее. То дача мелькнёт с очаровательным садом, то долина во всей красе разовьётся, то представится роща со стройными кипарисами, то сменяется вид горами, опять-таки поросшими лесом густым, а не голыми, то глубокий овраг, заросший лесом промеж гор вам встречается, а в овраге том шумит и бурлит быстрый поток и падает в пролив каскадом, разбиваясь в серебристые брызги. Эти прекрасные виды встречаются вам на каждом шагу и сменяются один другим до самого Константинополя. Что за райская местность! глядишь, не наглядись; то на одной стороне посмотрю я, то перейду на другую; жадно впиваюсь глазами во все подробности видов. Подъезжаем к Константинополю; дачи всё чаще и чаще встречаются по обеим сторонам пролива, наконец, сливаются в целые предместия, а вот и султанские дворцы на европейской стороне, вот и самый Константинополь. На азиатской стороне вид-

²⁵ Мається на увазі т. зв. египетська криза 1831–1833 р., зумовлена боротьбою египетсько-го паші Мухаммеда Алі проти турецького султана за незалежність своєї країни та розширення її меж, під час якої весною 1833 р. на допомогу султанові на Босфор прибув російський десант.

неется Скутари, на европейской – Галата; от Галаты направо от Босфора врезывается в европейский материк знаменитый Золотой Рог, уставленный целым лесом мачт, различных форм судов всех возможных флагов. А мелким турецким пароходам и каикам и числа нет, сколько их снуёт по заливу то с грузом, то с пассажирами, то с тем и другим вместе. Одним словом, жизнь и деятельность на Золотом Роге кипит как в котле с утра до вечера. На правой стороне Золотого Рога – европейская, самая лучшая часть Константинополя – Пера; там дворец нашего посольства, – огромное красивое здание на самом видном, прекрасном месте, откуда весь Константинополь как на ладони, и дворцы всех послов; там и наше консульство и Агентство пароходства и торговли. В этой части города живут только греки и европейцы; турок почти совсем нет. Турецкая часть города, называемая Стамбул, находится на противоположной стороне Золотого Рога, на большом полуострове, омываемом с северной стороны Золотым Рогом, с восточной Босфором, а с южной – Мраморным морем. В конце полуострова на самом что ни на есть живописнейшем месте виднеются крыши, минареты и куполы султанского дворца и придворной мечети; всё это утопает в огромных кипарисовых рощах, обхватывающих со всех сторон дворец и мечеть. С одной стороны от дворца виднеется Мраморное море с Принцевыми островами, с другой Босфор, а за Босфором Скутари, а за ним турецкие кладбища с неизменными кипарисовыми рощами, с третьей Галата и Пера и Топхана, мысом врезывающиеся в Золотой Рог и Босфор. Не в дальнем расстоянии от дворца стамбульского уныло стоит развенчанная София²⁶, дивный храм, построенный дивным художником при Юстиниане, колоссальных размеров, поражающий своею грандиозностью, смелыми сводами и огромными куполами всякого знатока архитектуры. Давным-давно святая София превращена в мечеть и обезображена снаружи разными турецкими пристройками. Вместо святых икон и живописи на стенах повешены какие-то огромные таблицы с выписками из Алкорана. Стенная живопись везде изглажена, остался только один тусклый лик на восточной стене в алтаре – не помню – Господа Вседержителя или Божией Матери; на месте византийских императоров моленная для султана, где он каждую пятницу совершает свой намаз, на месте патриарха высокая кафедра для муфтия, читающего вслух правоверным; на месте колокольни и громогласного звона тощие минареты, а на них алалыкают муэдзины, созывая правоверных на молитву; вместо ангелоподобного пения, которым так восхитились наши послы при Владимире, раздаётся едва слышно монотонное чтение мульты. Годы и столетия тоскливо ждёт осиротелая София, когда кончится её плен и позор, и возвратится ей прежнее благолепие, когда на ней вместо оттоманского полумесяца засияет крест позлащённый!!! Далее от святой Софии по направлению к Фанари высятся другие две мечети, бывшие храмы святой Ирины и святых Апостолов; величиной они не много уступают Софии, наружность их прекрасна, но внутри я не был и не могу сказать ничего. За

²⁶ Храм Софії, перетворений турками після захоплення Константинополя в мечеть.

Стамбулом западная часть Константинополя на том же берегу Золотого Рога называется Фанари. Здесь помещается патриархия, а недалеко от неё храм Влахернский. Мы были в этом храме и слушали молебен Царицы Небесной; храм обыкновенный, ничем особенно не отличается, ни обширностию, ни убранством, но храм исторический по чудному явлению в нём Божией Матери святому Андрею Юродивому²⁷. В этой части города живёт особенный тип греков, называемых фанариотами; они отличаются жадностию к деньгам и продажностию, шаткостию религиозных убеждений и властолюбием. По всем министерствам в турецкой службе много фанариотов, с турками они живут в ладу, не прочь бы и от военной службы, если бы турки позволили, а до христианских подданных Турецкой империи, до славян, они очень недобры, поступают с ними деспотически, как поступали римляне с покорёнными ими народами. Несмотря на то, что сами находятся под турецким игмом, всё ещё считают себя господствующею нациею и готовы притеснять и обирать славян как липочку. Эти последние были выведены из терпения, вступились за свои права, начали требовать церковной самостоятельности и положили предел алчности фанариотов и ускользнули от них навсегда. В трёх верстах от Фанари на западе за чертою города находится Живоносный Источник Божией Матери, называемый Балаклия; побывали мы и там: храм опять небольшой и мало украшенный по причине жадности турок, но в нём и теперь струится этот Живоносный Источник и плавают золотые рыбки. На источник спускаются по лестнице в западной части храма, берут и пьют из него целительную воду и по вере получают просимое. Беспрестанно приходят и уходят богомольцы, и с утра до вечера служат молебны в этом храме.

Пробыть в Константинополе нам пришлось целую неделю. От нечего делать ходили мы по городу и рассматривали его в подробностях; если так смотреть на него, то ничего нет очаровательного: улицы тесные, кривые, грязные, душные; дома большею частью деревянные, построенные не прочно, на скорую руку, наприлеп; так как места очень дороги в Царьграде, то дома достигают необыкновенной вышины в два и три и даже четыре этажа; смотря на такой дом, опасаясь за него, как бы он не рухнул. Есть и каменные дома, но только по-видимому, а в существе дела те же деревянные, только обмазанные и оштукатуренные снаружи, построенные из тонкого леса; зимой в них страшный холод; если случится холодная зима, то бедняки много терпят от холоду и даже замерзают. Настоящих каменных домов в европейском вкусе много только в европейской части города – в Пере. Там и дома всех посланников, и агентства и консульства, и гостинные дворы, и лучшие гостиницы, и учебные заведения, и аптеки, и типографии. Все капиталисты там живут; всё, что есть богатого и образованного в Константинополе, сосредоточено в Пере, около Перы стоит на якорях целый лес мачт всякого рода судов, и парусных, и пароходных. Одна Пера перетянет своим богатст-

²⁷ За церковним переказом, Андрій Юродивий, візантійський святий X ст., побачив у Влахернському храмі в Константинополі, де зберігалася риза Діви Марії, саму Божу Матір, яка, помолвившись, зняла із себе омофор (покривало) й прикрила ним присутніх.

вом и умом все остальные пять частей города: и Стамбул, и Скутари, и Галату, и Толхану, и Фанари. Но если смотреть на Константинополь в общей сложности, с Босфора или Золотого Рога, с каланчи или с крыши посольского дворца, то вид очаровательный, бесподобный, восхитительный; в мире нет ничего подобного, так живописен вид Константинополя.

Этот знаменитый Босфор, отдавший одну лучшую половину его Европе, а другую уступивший Азии, этот Золотой Рог, врезавшийся в европейскую сторону и разделивший её на два огромных мыса: один, пообширнее, для европейцев, другой, потеснее, для турок, это Мраморное море с Принцевыми островами, принимающее в себя Босфор и омывающее Константинополь с южной стороны; эти возвышенные холмы, на которых он расположен, эта тесная, до чрезвычайности разнообразная постройка, эти высящиеся смелой архитектуры дома, уступами спускающиеся к морю, эти бесчисленные высокие минареты с их заунывными муэдзинами, эти султанские дворцы на берегу Босфора, это множество садов и кипарисовых рощ, эта кипучая жизнь и деятельность и на суше, и на море, эта необыкновенная пестрота костюмов и физиономий европейских и азиатских, это, так сказать, столкновение и связь Европы и Азии составляют дивную панораму, приводят в пафос, в восхищение и обворожительно действуют на глаз; чувство красоты вполне удовлетворено, ничего не остаётся желать лучшего. Другого такого города и другого такого ландшафта нет в мире. Раз сижу я в консульстве и слышу сильную пушечную пальбу по направлению к Золотому Рогу; прибегаю на пристань и вижу целую эскадру, передовая яхта под султанским флагом. Спрашиваю, что такое? Это, говорят, султан в такую-то мечеть отправляется на молитву и ему салютуют с берега тридцать одним выстрелом, потому что сегодня пятница, праздник турецкий²⁸.

Против самого консульства через одну улицу дом какого-то купца греческого, окно приходится против окна. Смотрю, две хорошенькие гречанки, его дочери, одна замужняя, другая девица, часто подходят к окну и посматривают на нас в окошко. Не просто так пристально смотрят гречанки, должно быть, любовь зажглась на сердце, интересно им видеть русских людей, о которых так много они наслышаны, да ещё молоды да красивы. Но кто этот счастливец, который успел заинтересовать собой гречанок? Спутники мои были большею частию из простого сословия или из приказчиков, народ далеко не любезный и не сентиментальный. Оказалось, что это я затронул сердце одной из них, а другая, замужняя, перестала показываться в окне. Так и есть, это я, как только приду откуда-нибудь в квартиру, гречанка сейчас же покажется в окне, устремляет на меня влюблённые взоры, усядется под окном, возьмёт пялечка и шьёт в тамбур²⁹, но дело не клеится, валится из рук, сердце бьётся сильнее обыкновенного, глазки устремлены не в ту сторону, нет-нет да и взглянет на меня украдкой. Я отвечал гречанке полною взаим-

²⁸ Шаріат рекомендує мусульманам кожної п'ятниці відвідувати мечеть.

²⁹ Спосіб вишивання, коли кожна наступна петля нитки протягується гачком або голкою крізь попередню.

ностию и был влюблён не менее, чем она, по полчаса простаивал у окна и ловил её нежные взгляды. Как ни прекрасен Константинополь и как ни любезна гречанка, а надобно было оставить и тот, и другую; не без сожаления расставался я с грешным миром, в котором несмотря на то так много прекрасного. Нечего греха таить; на этот раз не Лоту я уподобился, а жене его³⁰, озираясь вспять; не я мир, а мир меня оставлял. Сейчас же по выходе из Царьграда вступили мы в Мраморное море, и долго с палубы любовался я на Константинополь, пока он не скрылся из виду; с которой стороны ни взгляните на него, со всех сторон очарователен. Два моря соединяет он своим проливом: Мраморное и Чёрное, две части света связует: Европу и Азию, один пролив и один залив в нём сливаются: Босфор и Золотой Рог. Что может быть прекраснее, где ещё найти такую местность. Недаром так ревниво все и смотрят на град Константина, того и дрожат, как бы кому не достался и не дал своему обладателю решительного перевеса над всеми! Скоро мы проехали Мраморное море, оно невелико, не больше нашего Азовского моря, только несравненно глубже. Вот и Дарданеллы, древний Геллеспонт, длиною вёрст на восемьдесят, шириною версты три-четыре. По обеим сторонам его зияют своими жерлами береговые батареи, чтобы наводить страх на суда иностранные, чтобы никакое военное судно не смело проходить чрез Дарданеллы без спросу. Но при нынешнем состоянии военного искусства и эти грозные орудия утратили свою силу: против них придумали панцирные суда³¹, которым ядра мало могут причинить вреда, так что целый флот, потеряв одно или два судна, может пройти через эту тучу ядер. Живописные виды на Геллеспонте встречаются только изредка, любителю видов здесь нечем восхищаться, не то, что на Босфоре. Местность большею частью степная, безлесная, почва, должно быть, неудобная, населённости мало, только два небольших городка встречаются, да сёл десятка два по обеим сторонам пролива. Вступаем в Архипелаг. Первое, что поражает на Архипелаге, это множество островов и колер морской воды как есть небесного цвета, а не темно-синий как на Чёрном море. В правой стороне виднеется три острова: Самофраки, Имбро и Тассо, с левой – Лемнос, славящийся своим вином. На самой дальней точке горизонта, на юго-западе, вёрст на двести расстояния, в густом тумане чуть заметным очертанием рисуется и самый Афон со своим заоблачным пиком. Вид святого, к небу парящего Афона, всех поклонников привёл в восхищение, взоры всех обращены туда с благоговением, слышатся умилённые вздохи, а я с тех пор и глаз не сводил со святого места, более и более принимавшего ясное очертание по мере нашего приближения. Вот ясно обозначился заоблачный пик Афона, вот и лавра святого Афанасия³² и приморский

³⁰ Мається на увазі біблійський переказ про те, як дружина Лота, небожа Авраама, помилуваного Богом разом із сім'єю при зруйнуванні міста Содом, порушила заборону озиратися на палаюче місто й перетворилася на соляний стовп.

³¹ Броненосці.

³² Монастир св. Афанасія, що називається лаврою.

Ивер³³. На самой оконечности полуострова по скатам высочайших утесов рисуются скиты Кавсокаливский³⁴ и святой Анны³⁵; там и сям видно множество отшельнических келий; иные из них витают в облаках, на самой выси прибрежных утёсов, иные приютились на самом обрыве утёса, как гнездо ласточки, иные в ущельи, другие чуть выглядывают из лесу своими черепичными крышами, а вот и Каруля³⁶ притаилась на маленькой площадке недалеко от моря, при подошве высочайшего отвесного утёса с северной стороны, а с юга прикрыта выдавшеюся от моря скалою. Пароход должен был остановиться близ Русика³⁷, подъехали мы к нему с юго-западной стороны, перед нами мелькнули монастыри: св. Павла при подошве самого пика Афонского, Дионисиат на прибрежной скале близ моря, Симо-Пётр в двух верстах от моря в полугоре на самой что ни на есть обрывистой и крутой скале, с трёх сторон отвесно идущей в пропасть, только с одной стороны она искусственно связана с материком каменною стеною; места только и есть, что для монастыря, больше нет ни вершка; монастырь начал свои основания в обрез, в одну линию с обрывом утёса; случись сильное землетрясение, он может рухнуть вместе и со скалою на дно пропасти. Наконец-то, благодарение Богу! исполнилось моё пламенное желание, мы высадились на берег Афона; радушно нас приняли афонские иноки, встретили с колокольным звоном, разместили кого куда по фондарикам – насколько могли судить о ком по наружности.

Глава 6-я. Семь месяцев в Афоне

Это было в 1859 году как раз пред Покровом Божией Матери, главным храмовым праздником русского братства; было всенощное бдение в полном смысле этого слова. Умилительно было для меня и чтение неспешное, и пение протяжное, проникнутое благоговейным чувством, и самая продолжительность афонской службы; тогда я был свеж, молод, здоров, что называется во всей поре, мне только что минуло тридцать лет³⁸; все труды и подвиги были мне по силам. С особенною любовию и бодростию выстоял я всё бдение с начала до конца, нимало не развлекаясь вниманием; к концу бдения и самый устаток прошёл, вместо того чтобы изнемочь, я обновился, сердце заиграло тихою райскою радостью, чем-то неземным повеяло на душу, – я блаженствовал в те минуты и жалел, что к концу приходит всенощное бдение; ещё бы стоял несколько часов, горя молитвенным духом. Особенно умирительно было пение отпустительного тропаря на вечерни «Ныне отпускаеши раба твоего, Владыко...». Тогда было много певцов, и голоса были все здоро-

³³ Иверський монастир, заснований братами Іоанном і Євфимієм Багратідами.

³⁴ Печера святого Нифонта Кавсокалівського на півдні Афону.

³⁵ Скит на захід від лаври св. Афанасія.

³⁶ Скит на стрімкій скелі Афону висотою понад 300 метрів.

³⁷ Руський монастир св. Пантелеймона, в якому в середині XIX ст. домінували греки, а пізніше стали переважати вихідці з Російської імперії.

³⁸ Отже, автор народився 1829 р.

вые, сильные, звучные; оба лика на сходке образовали целое полукружие во всю ширину храма от правого клироса до левого и начали эту исходную песнь Симеона Богоприимца тихо, стройно, благоговейно, видимо трогаясь каждым её словом, каждым звуком вдохновенным. Напев этой песни растворён радостопечалием; в устах Симеона Богоприимца, как мужа праведного, эта предсмертная песнь выражала только радость о том, что своими очами он увидел Утеху Израилеву, свет, воссиявший над языками, и удручённый летами, по глаголу Божию с миром переходит на вечный покой.

Но православный христианин, поставляя себя на месте Симеона Богоприимца на переходе от временной жизни к вечности и воображая, что бы он тогда чувствовал, исполняется и грусти, и радости; радости о том, что земное поприще кончено, пред ним открывается блаженная вечность, печали о том, что много преогорчал Господа своими грехами, угождал Ему не так, как бы хотел, а многого сделать не мог, иного не успел, третье опустил по нерадению. Теперь при конце жизни и хотел бы всецело послужить Господу, да нет уж времени, и силы оставляют. Но и эти чувства не могут ослабить надежды христианина на своего Искупителя, и немощь свою и греховность он повергает в пучину Его милосердия, скудость добрых дел восполняет Его заслугами и всё-таки с упованием переходит в жизнь нестареющуюся. Таковы и мотивы вдохновенной песни: в устах афонских певцов они звучат победно, торжественно, потому что вся жизнь их с утра до вечера, от стражи утренней до ночи посвящена на служение Господу, и им ли страшиться смерти? Но вот эти громогласные клики смолкают, понижаются всё более и более, доходят до самой низкой ноты, делаются едва слышными, выражают собою грусть, сожаление, раскаяние, умиляют, растепливают душу, но и самую грусть растворяют надеждою, упованием и опять звучат с новою силою, вызывают в душе радостное чувство в честь и славу Открывшего всем народам путь ко спасению.

От начала бдения до этой песни часов пять пройдёт, не менее; но как только начнут эту дивную песнь, как вдруг ободришься, обновись, никакого устатка не чувствуешь, и после того стоишь службу со свежими силами. Ещё большею торжественностью отличается хвалитное пение во дни великих праздников. Первый хвалитный псалом поётся обоими ликами попеременно по стихам торжественно-игривым стремительным напевом высоким однообразным тоном, выдержанным до конца; напев второго псалма ещё поднимается выше, но с прибавлением новых игривых мотивов, ещё живее выражающих духовную радость. Оба эти псалма живо напоминают собою победную песнь израильтян по переходе через Чермное море³⁹, петую также на два тьмочисленных хора, и производят сильное впечатление на душу, а вместе с тем подкрепляют и физические силы. Эти же самые хвалитные напевы мне случилось слышать и в Оптиной пустыни; вероятно, они принесены туда выходцами из Афона. Но напев «ныне отпускаеши» бесподобный, такого напева

³⁹ Давньоруська назва Червоного моря.

я нигде не слышал – ни в Москве, ни в Петербурге, ни в одном из городов, виденных мною. Видно, что он вылился именно на Афоне под влиянием чувств благоговейных, в минуты умиления. Итак, с первого же начала я полюбил афонские бдения и именно в нашем русском храме среди нашего русского братства; куда бы ни отлучился из Русика, всегда старался попасть туда на бдение, грустно становилось, если воскресное или праздничное бдение проведу где-нибудь не в Русике. Простоишь там, бывало, с должным вниманием и каждый раз непременно и устаток к концу пройдёт и сердце заиграет духовною радостью, никогда без пользы не уйдёшь с молитвенного подвига, и взор твой, и лицо твоё просветлеет, так и видно, что ты сейчас был в присутствии Царя Небесного, беседовал с Ним, славословил Его вместе с ангелами; и на людей всех смотришь как на братьев, делаешься любовнее, общительнее, готов бы всех обнять любовью.

Суток трое нас угощали в Русике особою трапезою на фондарике, далеко повкуснее, чем братская, а потом мы стали думать и о путешествии по горе, повидать её монастыри прибрежные, скиты от моря возвышенные, кельи по всем сторонам, и вверху и внизу разбросанные. Дали нам проводника, и мы большой партией отправились из Русика по юго-западной стороне, по направлению к оконечности Афона, к его заоблачной выси. Шествуем все весёлыми ногами и усталости никакой не чуем, и как меня всё восхищает в Афоне!! Несмотря на октябрь, погода была совершенно летняя, море и залив спокойны, вдаль виднеется множество островов; там далеко за Афоном на пути в Салоник⁴⁰ дымит пароход, в заливе, за совершенным безветрием, стоят неподвижно парусные суда и каики, ярко отражается на солнце зеркальная поверхность моря; в воздухе не холохнёт; по кустам порхают птички и весело щебечут. Путь наш лежит в полугоре по побережью, с горы на гору, по глубоким оврагам, чрез ручьи и потоки. Куда ни посмотришь – всё прекрасно в Афоне: и хребет его, поросший огромным дремучим лесом из дубов, вязов, платанов и арий, каштанов, сосны и северной ели, и склоны его к морю с обеих сторон, покрытые алеющею [чрзб.] и лаврами, и самые эти горы, и ущелия, и овраги и пропасти, не голые, не пустынные, как везде на юге, нет, а поросшие густою непроницаемою растительностью, и эти журчащие ручейки и шумящие потоки, стремительно падающие с высоты и образующие водопады, и эти плещущие волны, с шумом и ревом разбивающиеся у подножия Афона о его скалы вековые, и это множество келий, разбросанных повсюду, где только струит ключ живой воды, с их виноградниками, киперами и орешником, эти скиты живописные по скатам гор, со множеством келий, лепящихся одна над другою, с их крошечными садиками, этот огромный гигант самый Афон, распростёршийся на оконечности полуострова в виде лежащего льва с поднятою головою, как бы назирающий и господствующий над ним со своей заоблачной высоты, эти облака, венчающие темя Афона и постоянно около него увивающиеся, эти бесконечные виды вдаль на Македо-

⁴⁰ Місто і порт у Греції на березі Егейського моря.

нию и Архипелаг, эти группы островов, вдали виднеющиеся, эти многолюдные обитатели вскрай моря с их высокими стенами, и бойницами, и сторожевыми пирсами, эта ничем не возмущаемая тишина и безмолвие, которое царит по всему Афону и только изредка прерывается стуком тони или била церковного, эта скромность и сосредоточенность встречающихся афонских иноков, озабоченных единственно своим спасением, – всё это, взятое вместе, составляет украшение и славу Афона и производит глубокое впечатление на посетителя из северных далёких стран; самая почва Афона кажется какою-то особенною, не земною, райскою, так бы, кажется, и расцеловал её. А эти цветочки афонские, как они милы, как благоухают!!! А эти девственные леса в непроходимых пустынях, что от создания мира не касалась рука человеческая, – как они манят к себе пустыннолюбца!! Так бы ушёл в них и устроил бы там пустыньку и ухоронил бы себя от людей навсегда!!!

Посетивши все монастыри и скиты на юго-западной стороне полуострова, мы приблизились к самой подошве Афона; у всех поклонников было непрерывное желание побывать на самый верх Афона и оттуда полюбоваться на весь полуостров и его окрестности. Остановились мы на ночлег у греческих келиотов, которые дают у себя приют поклонникам и водят их на вершину горы; приняли дружелюбно и угостили по-святогорски. Подкрепившись силами, на другой день утром при благоприятной погоде начали мы подниматься на самое темя гиганта в виде лежащего льва, задней стороной налегшего на конец полуострова, с его поднятою головой в 2000 сажен над уровнем моря. Дорога сначала трудная, каменистая, обрывистая; приближаясь к полугоре, к церкви Богоматери, местность совершенно изменяет характер, делается северною, в воздухе становится холодно, встречаются луговины, сосновые рощи, попадаются охотники с ружьями за дикими козами и кабанами. Был месяц октябрь, нельзя было ручаться за постоянство погоды. И действительно, из ведра вдруг сделалось полнейшее ненастье, вся гора покрылась густым непроницаемым туманом, кругом заходили облака; в ущельях загудел ветер, стал накрапывать дождь, мы шествовали посреди облаков, они неслись нам навстречу и обдавали нас сырým холодом. Но русские отступать не любят, и мы назад не попятнулись, а кое-как добрались до полугоры, до церкви Богоматери. Там прочитали акафист Божией Матери и немного отдохнули. Между тем дождь так ливмя и льёт, ветер так и воет по ущельям, температура по мере подъёма всё становится свежее. Велик надобно было иметь запас мужества, чтобы закончить путешествие, взобраться на самый верх Афона; стали мы держать совет, и большинство из нас решило не рисковать жизнью и здоровьем, а по добру по здорову воротиться назад. А были и горячие головы, которые никак не хотели на полпути остановиться, а во что бы то ни стало решились дойти до самой цели. Такому смелому предприятию первый и подал пример я, и так как никто не смел напуститьсь, то я пошёл один, надеясь на помощь Божию и на свою удачу; за мной ещё выискались два-три смельчака, и мы направились втроем сначала по дороге, а потом я оставил их далеко назад, сбился с пути и карабкался, куда глаза гля-

дят, прямо по скалам и утёсам во что уж ни попало. Посмотришь вверх, так и завлекает, тут и есть вершина, рукой подать, а на самом деле она ещё далеко-далеко. Это туман нас так обманывает, завлекает, духу придаёт. На вершину первый взошёл я, вскоре показались и мои спутники, Богу нашему слава! Зашли мы в маленькую церковь Преображения, прочитали акафист Спасителю, и рады до бесконечности, что преодолели невероятные трудности, вышли победителями из этой борьбы со стихиями и достигли своей цели. Теперь с этой заоблачной выси насмотреться бы на Афон и на отдалённые и обширнейшие виды кругом: и на Македонию с её полуостровами и заливами, и на Архипелаг с его группами островов, и классическую Элладу, и Малую Азию с Дарданеллами; но, к несчастью нашему, погода не прояснялась, всё было в облаках и в тумане, и не можем мы с вами, читатель, поделиться своими надземными впечатлениями. А панорама должна быть дивная, величественная, вдохновительная, восторгающая душу! Разве кой-где расступятся облака и покажут частицу моря, а на ней качается парусное судно, или монастырь в просвете облаков какой покажется в виде белой точки, или и вся гора мелькнёт на минуту и потом опять подёрнется облачной пеленой. Наша умеренная и благоразумная партия вместе и с провожатым осталась в полугоре, у церкви Богоматерней, и ждёт, чем кончится наша экспедиция, воротимся ли мы целы и невредимы. Но, слава Богу, всё обошлось благополучно, только под конец путешествия новое приключение: вместо того, чтобы идти партией, разбрелись все в разные стороны, по разным дорогам по два, и по три, и по одному. Келью без проводника отыскать было трудно: она притаилась в лощине, кругом в лесу, а нас застигла глухая тёмная ночь. Кто до кельи не дошёл и остановился в раздумьи, кто её перешёл и оставил назади, а кто не в ту сторону хватил и не знает, что делать. Келиоты, видя, что пилигримы так долго не возвращаются, начали сильно беспокоиться, бросились с фонарями во все стороны и ну гикать по лесу, что силы есть; заблудшие тоже закричали благим матом и начали собираться на крик и путеводные огоньки келиотов. Приключение было полное; никогда, думаю, эта безмолвная пустыня не оглашалась таким диким рёвом. Это нам приключилось за неподчинение вожаку; возвращаемся в келью, а он, ничего себе, благодушествует, угощается лозным⁴¹ с двумя или тремя верными ему туристами, думает сам себе: некуда деваться, придут, пусть поучатся за своё непослушание. Посетивши все монастыри, мы опять возвратились в Русик. После Русика более всех мне понравились Зограф⁴² и Дионисиат: в храмах такое благолепие, богослужение идёт так чинно, благоговейно, иноки такие постные, со светлыми лицами, настоятель пользуется от всех такою любовью, уважением и доверием. Но как ни хороши эти обитатели, а пустынная жизнь больше всего мне нравится, таково уж настроение моей души. Пустынным непрестанное Божественное желание бывает, мира сущим суетного кроме; и мне бы где-нибудь водвориться в пустыньке, и думать бы только о Боге да о своей душе. В Русике,

⁴¹ Так автор называет виноградное вино.

⁴² Монастырь на Афоне, основанный выходцами из Болгарии.

слов нет, хорошо: и чин и порядок есть; да поклонников уж бывает очень много, и недостаёт афонского безмолвия, чем и дорог Афон, да переписка слишком обширна, а мне непременно дали бы это послушание; да пища скудна и недостаточна, а труды непосильные. Нет, не по мне Русик. Мне бы куда-нибудь в пустыньку, под руководство какому-нибудь старцу, подвижнику, опытному в духовной жизни. А если нет, то и одному помолиться бы в каком-нибудь прекрасном уголке Афона, откуда виднелись бы и острова, и море, и эти горы с их живописными удолиями, и этот утешный лесок, так манящий к себе пустыннолюбца. Там разлюбил бы я мир, воздыхал бы об отчизне небесной, проливал бы покаянные слёзы о своих грехах, о своей неготовности к небу, молился бы о всех милых и любезных сердцу моему. Тогда подвизался в скиту малой Анны знаменитый старец Иларион из грузин. Пошёл я к этому старцу-подвижнику открыть заветную тайну, попросить у него совета. Не одобрил старец мою задушевную мысль, а посоветовал сначала поступить в общежитие, приуготовиться на подвиг. «А если начнешь с пустыни, – прибавил он, – непременно уедешь в Россию. И я ведь не сразу сделался пустынником, а прожил сначала в Дионисиате лет десять, потом на келью под старцем, а по смерти его, стяжавши некоторый опыт духовный, решился на подвиг пустынный». Предсказание старца исполнилось буквально. Хотел я последовать его совету и попросился в одну греческую киновию, которая мне особенно нравилась, но за незнанием языка не был принят. «Поди на Карею⁴³, научись по-гречески и тогда приходи, примем с любовью». Легко сказать «научись по-гречески», да ведь для этого требуется, во-первых, время, а во-вторых – деньги, которых у меня не было. Совет старца нашёл я неудобноисполнимым. К Русику сердце не лежит по причине молвы житейской; в греческий монастырь не принимают; пошёл я опять бродить по оконечности Афона, по кельям, пустыням и пещерам: не найду ли какого прекрасного местечка, которое бы удовлетворяло моему пустыннолюбию. Обогнув всю оконечность Афона с её скитами, кельями и калибами, налюбовавшись вдоволь ненаглядными видами заоблачных высей, не обрёл однако ж искомого. Всего более мне понравилась недалеко от лавры келья Григория Паламы⁴⁴. Она виднеется, как белая лебёдка на вершине высочайшего утёса одного из отрогов Афонского шпица. Высоко парит над окрестностию эта красивая келейка с крошечным садиком. Весь залив Контессо с островами Имбро, Самофраки и Лемнос оттуда как на ладони; вдаль горизонт теряется с одной стороны в беспредельности Архипелага, с другой окаймляется материком Македонии. Внизу расстилается вся северовосточная сторона полуострова с лаврою, Ивером и Ставроникитой⁴⁵ с лесистыми горами и оврагами, спускающимися к морю, с бесчисленными белыми точками около взморья, – это калибы и кельи пустынников. Как высокопарный орёл свил себе гнездо

⁴³ Центральна частина Афону, в якій розташовані двадцять монастирів.

⁴⁴ Візантійський церковний діяч XIII ст., автор богословських праць, учення якого 1351 р. було проголошене у Візантії офіційною доктриною православної церкви.

⁴⁵ Один з афонських монастирів.

святой отшельник на недосыгаемой высоте, чтобы воспитывать птенцов своих – небесные помыслы. Далеко он оставил за собой всё земное, яснозорко видит все козни врага, мысль прилеплена к Богу, а сердце сроднилось с этою мыслью, как со своим дыханием. Здесь совлекался ветхого человека святой подвижник, раскрывал в себе Царствие Божие. Но этому светильнику не суждено было ограничиться своим собственным светением, а быть поставленным на высоте архиерейства, чтобы светить всем. Всякий раз, как проходил я мимо этого места, подолгу засматривался на выпрєнную келейку святого подвижника, которая в этот раз не имела в себе насельника и как раз приходилась по вкусу мне; такой-то пустыньки я и искал; она мне казалась преддверием рая. Как бы желал я водвориться там и от прекрасной кругом панорамы переноситься мыслью к Творцу и красотам неописанным рая!!! Сидел и думал бы там великую думу о памяти смертной, о скоротечности жизни земной, о миллионах веков нескончаемых по ту сторону гроба, как одинокая птица на кровле или пустыннолюбная горлица тосковал бы об отчизне небесной, струей лились бы горючие о своих грехах и за мир, во зле лежащий!!!! Но неимение денег и незнание языка охладили моё рвение к пустынножительству, взяли юного инока, возносящегося на небо, и бросили на землю. Без денег не приобретёшь себе такого местечка, а без языка ничего не поделаешь с греками. Волей-неволей я должен был оставить свою заветную мысль до поры до времени. По дороге зашёл было к русскому подвижнику Павлу хромому, подвизающемуся в Ставроникитской пустыни; принял гостеприимно, как подобает стяжавшему любовь иноку, а келейки, которая была у него лишняя, всё-таки не дал как не дал, опасаясь за последствия преждевременных подвигов. Видя мою любовь к пустынножительству, духовник русского братства о. Иероним принял во мне участие и указал мне на одного келиота Феофана близ Ильинского скита⁴⁶, который подвизался один и очень желал принять к себе какого-нибудь брата по духу. Я рад был этому случаю, чтобы испытать свою способность к пустынножизни, хотя в существе дела совсем не того желал, а полнейшего безмолвия наподобие древних пустынножителей, чтобы вполне отвлечься от людей и от всякой суеты житейской и сосредоточиться исключительно в самом себе, чтобы раскрыть в себе благодать, полученную при крещении, и быстрее идти по степеням духовной жизни и достигать плодов св. Духа.

Итак, начали мы подвизаться с о. Феофаном в его пустыньке на правах равного с равным. Одно только преимущество он имел передо мною как хозяин и распорядитель по хозяйству, а я как странник и пришлец находился у него в некотором подчинении. Заставит, например, меня изготовить пищу, я изготовлю, пошлёт куда, я схожу, воды велит принести из потока, я принесу, прочитает что скажет, я прочитаю. Келья у нас была не то чтобы из хороших, а порядочная; была при ней и церковь, и садик виноградный и фруктовые деревья; правда, местность кругом довольно скучная, степная, растительности

---

⁴⁶ Один з афонських монастирів, заснований уродженцем Полтави монахом Паїсієм Величковським (1721–1794).

мало, а если и есть, то очень тощая, погорелая. Зато весь Афон с его заоблачным пиком во всём своём величии так отчётливо виден, как будто до него не 45 вёрст, а только четыре. Одно только мне не нравилось: келейка у меня была уж слишком тесна и темна; одно маленькое окошечко на север. Сижу по ночам у окошечка, и сердце и взор почему-то стремятся в эту сторону. И Полярная звезда, и Орион, и все купы звёзд, как они ясно прыгут в эту сторону, по направлению к моему отечеству!! По целым часам просиживаю у окошечка и повторяю про себя стих из какого-то романа: „Вы, звёзды севера, горите, изгнаннику светите”, а самого так и тянет на родину. Отец Феофан был мне рад, неудовольствий у нас никаких не было, он даже старался угождать мне, чтобы удержать при себе навсегда; причин, значит, к разлуке не было никаких. Но он по своей неразвитости ужасно апатично поёт и читает в церкви, так что на скуку наводит, хандру причиняет. Откуда нужно бы ждать духовного утешения в скорбях пустынного жития, а тут-то его и нет от неспособности чтеца и певца, и выходишь из храма Божия не утешенным, а огорчённым. С этим не мог я помириться, а вскоре приключившаяся мне болезнь ускорила развязку. Вдруг у меня, должно быть, от воды, напитанной мрамором, сделалось воспаление во рту, так что я не мог ни есть, ни пить, ни глотать, ни говорить; заболел не на шутку, слёг в постель. Начал помышлять уже о смерти, попросил духовника; напутствовал меня отец духовный, отслужил у нас литургию и приобщил. Произошёл кризис, сделалось лучше. К довершению моего выздоровления мой друг и приятель из Ильинского скита, узнавши о моей болезни, пришёл навестить меня и принёс с собой отличного красного вина. Я начал полоскать им во рту и внутрь принимать его понемногу и окончательно поправился. Но оставаться долее у о. Феофана уже не пожелал, а стал думать об отъезде в Россию на том основании, что жизнь пустынная мне не далась, а монастырей у нас много и в отечестве, не хуже афонских. Сборы были невелики, взял я свой калабалык⁴⁷, который состоял и всего из одного чемодана, нанял носильщиков и направился в Русик. О. Феофан не без сожаления расстался со мною; оставаться на келье один он не мог, а желающих поступить к нему не было. И стал он чуждаться своей кельи, не мила она стала ему; уйдёт, бывало, на несколько дней и бродит туда и сюда без мысли и без цели, чтобы как-нибудь время коротать. Кончилось тем, что он продал свою келью за бесценок, а сам уехал в Россию. Такой-то печальной развязкой кончилось наше пустынножительство; видно, ни тот, ни другой мы не призваны к этой жизни. Наступал великий пост; мысль о возвращении на родину у меня уже созрела, но мне очень хотелось видеть афонскую Пасху, которую так бесподобно воспел в своих стихах Святогорец, и вот остался я на целый пост в Русике, чтобы с окончанием светлых дней Пасхи немедленно сесть на пароход. Великий пост в Русике мне не показался особенно тяжёлым, и пища была довольно хорошая, лучше, чем в обыкновенное время. Вот дождались наконец и самого праздника.

---

⁴⁷ Тут – багаж.

Весь собор монастырский был уставлен лавровыми деревьями, а пол устлан такими же листьями; то же самое было и на русской половине, в Покровской церкви; освещение в церквах ослепительно яркое; мириады свеч и светильников распространяли по храму целые волны света, которые прыгли, как прыгут звёзды от сотрясения воздуха. Пред иконостасом стояли огромные букеты прелестнейших ароматных цветов афонских. По всему храму разносилось благоухание. Иноки все были в мантиях, с бледными, просветлёнными постом лицами; облачение священнослужителей блестело золотом и серебром. Кругом собора поставлены были орудия, стояло множество арнаутов⁴⁸ с ружьями. Началась пасхальная утренняя, двинулась процессия кругом собора с иконами, крестами и хоругвями, свечами и кадилами, тысячи иноков с возжжёнными свечами, с радостными лицами открывали и замыкали крестный ход. Вся площадь монастырская была переполнена иноками. Свет от возжжённых свечей разливался высоко над монастырём и производил дивный эффект. Загудели церковные колокола, грянули пушечные выстрелы, раздались ружейные залпы. Всё ликовало и славilo воскресшего Христа. Греческие и русские иноки разделились на два лика, один предназначал, другой вторил вдохновенные неподражаемые песни Дамаскина⁴⁹; два племени, разделённые языком, но в одну душу и одно сердце слитые православием, в купе в едином храме возносили хвалы Богу, пели то по-гречески, то по-славянски.

Движимые братолюбием греческие иеромонахи возгласы говорили по-славянски, а русские по-гречески, а иеродиаконы греческие целые ектении⁵⁰ говорили по-русски, а русские отвечали им такою же любовью. Русские и греческие иноки перемешались между собою и составили одно братство. Здесь-то во всей силе, красоте и величии олицетворилась заповедь Христа Спасителя о любви и единстве между Его учениками. Как бы люди уподобились ангелам, как бы просветились их сердца и лица, если бы они помнили эту заповедь, что они братья во Христе, дети одного Отца Небесного!!

За литургией не было читано Евангелие на разных языках по причине немощности братии от предшествовавших бдений; это торжество предоставлено было пасхальной вечерни. Алтарь кругом наполнился служащими иеромонахами под председательством маститого настоятеля, а от престола до самых западных врат стоял ряд аналоев для иеродиаконов. Евангелие читано было, по крайней мере, на двадцати языках, если не более. На каждом стихе Евангелия происходил перезвон и пальба из ружей. Меня попросили прочитывать по-французски; так как в этом языке я был сущий невежда, читал слово по слову, а произносил весьма дурно, то самое лучшее не братья бы за это дело. Но монашеское послушание таково, что оно не пасует ни перед какими трудностями, а берётся и за невозможное; так поступил и я: взялся за дело,

⁴⁸ Турецька назва жителів Албанії, якою користувалися також і в Росії.

⁴⁹ Візантійський богослов, філософ і поет VI–VII ст., автор численних церковних пісень.

⁵⁰ Протяжне моління, що містить різні прохання, кожне з яких завершується співом «Господи, помилуй», «Подай, Господи» або «Тобі, Господи».

которого решительно не знал. По окончании вечерни так мне было весело; самолюбие мне нашёптывало, что и я нечто значу в ряду полиглотов-священнослужителей, оказал немаловажную услугу пасхальному торжеству, прочитал Евангелие на таком языке, на котором никто другой не мог бы прочесть. Но скоро выведен был из самообольщения. В то время генерал Севастьянов делал фотографические снимки с икон и местностей Афона; в его свите был один художник француз. Когда мы после вечерни отгостили у настоятеля, этот неуместный француз спрашивает у о. Макария: «А кто это у вас читал Евангелие по-французски?» – «Один из поклонников такой-то учёный муж». – «Ну, признаюсь, этот учёный муж так драл мне уши, что меня коробило от его чтения. Ни одного слова как есть не произнёс правильно. Нет уж, Вы, пожалуйста, избавьте наш деликатный язык от таких чтецов. Поверите ли, я чуть было не вышел из церкви от этого чтения».

Этот комплимент о. Макарием передан был по принадлежности, и каково же мне было проглотить эту пилюлю! А ещё говорят, что французы народ любезный, а вот какую любезность преподнёс мне один из этих галлов! Что бы там ни говорил француз, а я всё-таки взял одну, хоть и фальшивую нотку в этом вселенском концерте. Какая великая идея выражается в этом многоязычии!! Тут слышатся все языки, на которых говорит и славит Бога наше святое православие, этим изображается эта всемирность церкви православной, как бы олицетворение слов Псалмопевца⁵¹: во всю землю изыде вещание их и в концы вселенныя глаголы их.

Итак, я исполнил своё давнишнее задушевное желание: посмотрелся вдоль на Афон, исходил его вдоль и поперек несколько раз, налюбовался его райскими видами, дождался наконец и самой Пасхи афонской; испил, значит, чашу духовных удовольствий до дна.

Это продолжалось целых семь месяцев, начиная с 1 октября 1859 по 4 мая 1860 года. Долее оставаться было уже незачем, да и совестно было злоупотреблять гостеприимством афонских отцев, даром чужие труды съедать. Но самому-то заветному своему желанию, с давних лет затаенному в сердце, – любви к безмолвию – я и не мог удовлетворить на Афоне по недостатку средств. Но зачем скитаться на чужбине, подвергаться всяким лишениям, когда я у себя дома, в своей, породившей меня к духовной жизни, святой обители могу сделаться пустынноником? Есть у меня приписная пустынька на реке Сухоне, Дедов остров. Есть там и церковь маленькая, и небольшой домик каменный с двумя кельями. Не лучше ли вернуться мне в родной монастырь и просить настоятеля, чтобы он позволил поселиться мне в этой пустыньке и подвизаться, сколько душе угодно. Природа, правда, там уже не афонская, а северная, суровая, угрюмая, на островке маленькая еловая роща, а с обеих сторон по берегам только и видно, что лес и лес дремучий, та же ель и сосна в огромных размерах представляют сплошную мрачную непроглядную массу на необозримое пространство. Такая панорама, конечно, всего менее спо-

⁵¹ Матсья на увазі преподобний Роман Псалмоспівець, творець канонів, який жив у V ст.

собна вдохновить талант, а скорее навеять грусть на сердце, когда расшумится эта дубравушка или засвищет буря в сыром бору. Зато там не будет этой подавляющей заботы о насущном хлебе, какая неизбежна в Афоне. Есть там скотный двор, молока, масла и яиц изобилие; провизия готова, а одежду можно получать из монастыря. Можно, значит, быть спокойным и не терять главного из виду: очищения от страстей и стяжания плодов духовных.

Глава 7-я. Возвращение с Афона. Пребывание в Оптиной пустыни

Так рассуждал я, новичок в духовной жизни, и эта мысль влекла меня обратно на родину. На обратном пути я не встречал уже такого приёма у своих знакомых, как в первый раз, даже совестно было и заходить к ним. Это было в 1860 году. В эту эпоху, благодаря письмам Святогорца, Афонская гора славилась, как никакое место в мире; интерес к Афону возбуждён был в русской публике до высшей степени. Всякий хотел побывать и повидать эту дивную гору; сотни и тысячи из всех классов общества с лихорадочным нетерпением стремились туда, как некогда по гласу Петра Пустынника десятки и сотни тысяч европейцев стремились в Палестину, чтобы облобызать святую землю и освободить Гроб Господень. Большая часть оставляли своё отечество с решительным намерением сложить свои кости на Афоне; многие даже покидали свои семейства, жён и детей. Так Святогорец умел воспламенить религиозный энтузиазм русского православного народа, тронуть самую чувствительную струну его сердца. Я не менее других был наэкзальтирован его письмами; всё принимал за чистую монету; шёл на Афон с тем, чтобы остаться навсегда. Вдруг, не пробывши там и года, возвращаюсь восвояси. Стыд и срам показаться в люди, явиться на глаза своим знакомым. Это означает непостоянство характера, слабость воли, шаткость мыслей и правил, изменчивость, вероломство, ренегатство, – всё что хотите, только никак не доблесть духа. На меня могли смотреть и действительно смотрели как на мечтателя, фантазёра, духовно несостоятельного подвижника, как на беглеца, убожавшегося премудрости и возвратившего вспять, как на воина, улизнувшего с поля битвы. С такой перспективой ввиду лучше совсем не заходить к своим знакомым, а втихомолку, с котомочкой за плечами, с посошком в руках пробираться по просёлкам и день за днём измерять тысячевёрстные дистанции своего благословенного отечества. Так я и сделал. Почти никуда не заходил, кроме Киевской лавры; а держал путь обратно в Спасо-Суморин⁵² монастырь. В то время славилась Оптина пустынь, – своими старцами, откровением помыслов, строго иноческою жизнью, изданием душеполезных книг. И прежде я много был наслышан об этой пустыни, а теперь был благоприятный случай зайти туда и, если можно, остаться там на несколько времени, чтобы восторгнуть духовные клады в пищу голодной и бедной души своей. Благо, загранич-

⁵² Чоловічий монастир у Тотемському повіті Вологодської губернії.

ному пашпорту минул только один год, в моём распоряжении остаётся ещё целых два года. Попросился погостить; старцы с любовью приняли. Особенным даром рассуждения славился тогда старец Макарий⁵³. И, действительно, ему не было покоя от приходящих, толпа за толпой валила к нему в привратную келейку в знаменитом скиту Оптинском; не говоря уже о простом народе, много знатных особ приезжало за советами; и никто не уходил с пустыми руками, необлегченным, неутешенным. Мало того, старец во все концы писал множество писем, метких, обдуманых, как раз идущих к делу; и все свои советы и наставления любил цитировать изречениями святых отцев-подвижников. Не от своего имени говорил и учил, а всё почерпал из опытом изведанной глубокой духовной мудрости христианских аскетов. Начитанность святых отцев, память, умение приложить к делу у него были необыкновенные, огромные. Смотришь, бывало, и удивляешься, как у этого человека на всё достаёт времени. В монастырь ли пойдёт из скита, его непременно сопровождает толпа и осаждает своими вопросами, в гостиницу ли явится – обступят со всех сторон, домой ли вернётся – и там нет покоя. Давно уже ждут свои или посторонние иноки, кто с какою немощию, кого что тревожит, кого какие обуревают помыслы. Дело делом, а келейное правило само собой, тоже не терпит опущения. Наступит ночь, тут бы, кажется, и успокоиться старцу, так нет же, сидит и строчит или диктует письма далеко за полночь. Попробовал было и я поступить в ученики к отцу Макарию, но пришёл к нему в самый недосужий час, он писал какое-то серьёзное письмо к одной важной особе и, видимо, был очень озабочен. Принял меня довольно сухо, поговорил что-то второпях скороговоркой, так что я и понять не мог; указал мне на о. Амвросия, чтобы я к нему относился во всех обстоятельствах и немощах духовных, в заключение дал мне книгу Аввы Дорофея⁵⁴, как весьма подходящую к моему духовному устроению. Тем и кончилась наша беседа; больше мне ни разу не удалось побеседовать с отцом Макарием, да и с трудом я мог понимать его беседу, говорил очень бегло и невнятно. Признаться сказать, после первой нашей беседы я потерял веру в святость старца и стал смотреть на него как на обыкновенного человека, которому некогда собраться с мыслями и заглянуть внутрь себя, всё внимание которого обращено на других, а не на себя. Какое тут может быть сердечное делание, какая умная молитва? Составив себе преувеличенное понятие о здешних старцах и не найдя в них того, чего ожидал, я стал руководствоваться более отеческими писаниями, чем устными наставлениями: неопустительно ходил в церковь и трапезу, хранил внешние чувства, чтобы не засматриваться на пол прекрасный, читал назидательные книги, а по делам совести продолжал относиться к отцу Амвросию. По-видимому, жизнь иноческая шла своим чередом: мирно, безмятежно, ис-

⁵³ Масться на увазі старець Макарій Оптинський (у миру Михайло Миколайович Іванов, 1788–1860), від 1834 р. настоятель скиту Оптиної пустині, який прославився аскетичним життям та своїми духовними повчаннями. 1862 р. опублікована його книга «Зібрання листів».

⁵⁴ Масться на увазі збірник повчань преподобного Авви Дорофія, палестинського монаха VII ст., автора подвижницьких творів († бл. 620).

правно; только и знаешь, что церковь, да келью, да трапезу, да ещё разве сходить погулять по лугам, по рощам, по садам, по берегу реки. Такой прогулки, как в Оптиной пустыни, поискать и не найти. Монастырь расположен на возвышенном берегу реки Жиздры. С западной стороны его омывает река, а с восточной окаймляет сосновый бор дремучий, которому и конца не видно, на десятки и сотни вёрст простирается в обе стороны. Но это не то чтобы густой непроходимый лес, нет, громадные сосны так расположены, и почва так суха, что без всякой дороги можно идти куда угодно, хоть и за десять вёрст. По другую сторону реки расстилается обширнейший пойменный луг версты на три или на четыре; а за этой равниной местность вдруг значительно возвышается, а на горе красуется город Козельск с его многочисленными церквами. Хотите – вы гуляете по берегу реки или по бархатному лугу, а нет – так можете углубиться в лес куда вам угодно и подышать ароматом смолы сосновой. Если и это не нравится, не ходя никуда, можете отлично нагуляться и дома. Там есть отличнейшие сады, а в садах фрукты всякого рода: рассыпчатые яблоки, сливы, вишни, малина, смородина, крыжовник; цветники роскошны, дорожки, беседки, павильоны. Ходите по целым часам в любом прекраснейшем саду и освежайтесь этим благодатным воздухом, сколько душе угодно; услаждайте взор и сердце этими красотами природы, оживляйте однообразие и монотонность монастырской жизни ежедневными моциями и сменю ландшафтов один другого прекраснее; чего ещё вам, искателю потерянного рая на земле? Одного недостаёт: сердце чёрство, жестко, немилостиво, чуждо плодов благих. Жизнь в Оптиной пустыни стала казаться мне одностороннею, кроме молитвы, думалось мне, нет в ней места для добрых дел, нет средств приобрести любовь к ближнему, милосердие, сострадательность; одним словом, нечем творить милостыни. А как важно для будущей жизни иметь милостивое сердце, видно из притчи о десяти девах⁵⁵, от имени или неимения этого сердечного елея зависит спасение или погибель человека. Итак, оптинская жизнь, несмотря на свою внешнюю исправность и откровенные помыслы, не удовлетворяла меня, желалось чего-то лучшего, жизни более полезной, плодотворной для ближнего, а эта казалась мне какою-то жалкою, бессердечною. Стал я помышлять о более широкой деятельности, где бы я больше мог принести пользы ближнему. Всего бы лучше сделаться миссионером. В Закавказском крае тогда уже существовало Общество восстановления православия на Кавказе⁵⁶ и приносило добрые плоды; с жадностью читал я в «Христианском чтении»⁵⁷ миссионерские известия из этого Общества, а сердце так и рвалось в этот благодатный край на труды апостольские. В то время проезжал из Тифлиса⁵⁸ в Соловецкий монастырь на богомолье бывший

⁵⁵ Див.: Євангеліє від Матвія, глава XXV, вірші 1–13.

⁵⁶ Мається на увазі місіонерська організація, заснована в середині XIX ст. екзархом Грузії Ісидором (1844–1855) під назвою «Общество восстановления христианства на Кавказе».

⁵⁷ Щомісячне церковне видання, яке виходило в Петербурзі з 1821 р.

⁵⁸ Російська назва Тбілісі, яка вживалася до 1936 р.

келейник митрополита Исидора⁵⁹ и много хорошего порассказал мне о Грузии и ещё более воспламенил моё желание поступить в Закавказское миссионерское общество. Это как раз подходило бы под мои идеалы: удовлетворяло бы и моей страсти к красотам природы и сердечному влечению к плодотворной деятельности на пользу ближних. Отцу Амвросию не были безызвестны тайные помыслы и желания сердца моего. К этому времени проезжал из Костромы в Тифлис на ректорство архимандрит Викторин; захавши на свою родину в Калугу, проездом в Тифлис он пожаловал к нам в Оптиную пустынь, чтобы побеседовать с нашими старцами, к которым питал особенное уважение. Мой старец и передай мои мысли ему в уши, что вот, мол, есть у нас такой-то и такой странник, не живётся мирно в обители, мечтает сделаться миссионером на Кавказе и поступить в тамошнее Общество. Ректор, зная, что в Грузии нужны русские способные люди, ухватился за этот случай, пригласил меня к себе на гостиницу, поговорил со мной немного, вероятно, открыл во мне что-нибудь доброе, и тут же дал мне слово по приезде в Тифлис написать письмо пригласительное в полной уверенности, что там найдётся для меня подходящее место. После этого месяца три или четыре жил я спокойно в Оптиной пустыни. Прежние помыслы о миссионерстве, о краях далёких меня совершенно оставили; не получая долго вестей из Тифлиса, я перестал было и думать о Грузии и располагал уже совсем остаться в Оптиной пустыни, как на другой или третий день Пасхи получаю письмо от о. Викторина – приглашает в Тифлис, обещает какое-то место, но не говорит, какое; о проездных деньгах ни слова. Задал мне задачу о. Викторин, не знаю, как решить её. С одной стороны, чрезвычайно лестно посмотреть такой заветный край, как Грузия, самая таинственность приглашения завлекает. Кто знает, быть может, он готовит мне какое-нибудь хорошее место при миссионерском Обществе, или хочет сделать настоятелем обители в какой-нибудь райской местности. С другой – патрон мой не шлёт никаких средств на дорогу, попадай, как хочешь за такую даль. Завести переписку о деньгах – много пройдёт времени, а той порой и место может быть занято. Думал, думал, вопрошал, вопрошал старца об этом, и порешили тем, чтобы немедленно мне отправляться в Тифлис. Было у меня рублей тридцать деньжонок; с этим убогим запасом, с посохом в руке, с котомкой за плечами, с надеждой в сердце я отправился в путь далёкий не менее как за полторы тысячи вёрст опять искать потерянного рая. Это было в первых числах июня 1861 года, когда железных дорог по этому направлению у нас ещё не существовало.

Оптина пустынь в бытность мою понесла великую потерю. Украшение и слава Оптиной пустыни отец Макарий в августе 1861 года тяжело заболел каменною болезнью. Надобно полагать, болезнь приключилась ему от долгих бесед с посетителями и задержания урины. Болезнь о. Макария вскоре приняла острый характер и не поддавалась никакому лечению. Приглашены бы-

---

⁵⁹ Митрополит Исидор (у миру – Яків Сергійович Нікольський, 1799–1892), з 1844 р. екзарх Грузії, 1855 р. переведений на кафедру київського, а 1860 р. – новгородського і Санкт-Петербурзького митрополита.

ли лучшие доктора из Петербурга, всё напрасно. Наконец должны были сделать мучительную и опасную в старческом возрасте операцию. Доведённый до последнего изнеможения задержанием урины, старец не выдержал истязания и вскоре после того отдал Богу свою непорочную душу, приуговившись наперёд исповедию и частым приобщением святых таин. Как только заболел отец Макарий, весть об этом тотчас же разнеслась по всей окрестности, множество из всех сословий приходило и приезжало в пустынь наведываться о его здоровьи. А весть об его кончине с быстротою молнии облетела всю Калужскую губернию и далеко за пределы её. Экипаж за экипажем, толпа за толпой стали стекаться в обитель, чтобы отдать последний долг так много любимому всеми отцу и благодетелю. Все до одной гостиницы были битком набиты народом. Восемь дней тело оставалось непогребённым и всё время и днём и ночью не переставали служить панихиды; многие проливали слёзы. А в самый день погребения весь монастырь буквально был запружен народом, теснота и давка были страшные. При выносе тела от скита до монастыря, на расстоянии четверти версты, процессия продолжалась не менее часа; не было возможности шагу ступить вперёд; все наперерыв стремились прикоснуться по крайней мере к гробу или к покрову праведного мужа. При отпевании усопшего многие из женщин, особенно монашки Белевского монастыря⁶⁰, которым он весьма много благодетельствовал при жизни, навзрыд рыдали. А после погребения сорокоусты и панихиды по любимом старце продолжались непрерывно. Над могилою его, близ алтаря Введенской церкви, устроена красивая часовенка, и в ней теплится неугасимая лампада.

Блаженной памяти отец Макарий скончался около семидесяти лет. По отзывам врачей, делавших операцию, он был непорочный девственник и настолько имел задатков доброго здоровья, что ещё легко мог бы прожить лет двадцать, а то и больше. Нет сомнения, что он пребывает теперь во свете лица Божия, во стране живых; за свои неусыпные труды во славу Божию и непорочную жизнь обильно упивается от потока сладостей райских.

Глава 8-я. Путешествие на Кавказ; пребывание в Тифлисе

Попрощавшись с Оптиной пустыней, со своими друзьями и приятелями, я в виде убогого странника держал путь на Воронеж, чтобы помолиться угоднику Божию и узнать, благоугодно ли моё предприятие Господу Богу. После усердной молитвы у меня отпало желание идти на Кавказ; сходил я к преосвященному Иосифу⁶¹ взять благословение, и он окончательно охладил моё рвение к великим предприятиям пускаться в неизвестную даль. Не спросивши, кто я такой, он вдруг начинает так свою рацею: не сидится вам, монахам, на одном месте, вместо того, чтобы безвыходно пребывать в своём монастыре и ожидать милости Божией, вы скитаетесь из стороны в сторону без

⁶⁰ Жіночий монастир у місті Більов у Тульській області.

⁶¹ Єпископ, а пізніше архієпископ Іосиф (Богословський), який з 1853 до 1864 р. очолював Воронежську і Задонську єпархію.

мысли и без цели, а кончаете свои странствования полнейшим духовным бесплодием и неспособностью к монастырской усидчивой жизни. Перехожение с места на место обращается в навык, и чего уж доброго ожидать от такого скитальца?

От такого любезного приёма меня покорило, и я скорее давай Бог ноги от его преосвященства. Совершенно упал, было, духом наш искатель приключений и хотел, было, воротиться обратно в Оптину пустынь. Но зашёл к одному архимандриту в монастыре Воронежском, который тоже бывал далеко и видал виды. Человек он очень гостеприимный, ласковый и обходительный; живо рассеял мою хандру, навеянную на меня строгою аскетическою моралью, которую прочитал мне преосвященный.

– Что вы унываете, отче, продолжайте с Богом ваш путь, куда вас призывают. Кто знает, что вас ожидает впереди; вы ещё молоды, здоровы, вам нужно, что называется, поискать себя; и будьте уверены, куда бы вы ни пошли, везде будете патриархом, ведите только трезвенную жизнь.

Эти слова польстили моему самолюбию и поощрили продолжать начатый путь. В Новочеркасске прихожу к преосвященному Иоанну⁶², о котором много был слышан. Этот святитель принял меня совсем иначе. Расспросил меня, кто я такой, и куда и зачем; старец он такой святолепный, тон его речей такой сладостный, симпатичный, видно, что стяжал любовь христианскую. Не аристократа видишь пред собой, а отца, и говоришь с ним так смело. Дал мне десять рублей на дорогу, благословил меня и сказал: «Идите с Богом, там будете полезны». Утешенный и ободрённый от тяжких трудов путешествия, окрылённый радостью ушёл я от этого святого старца. От старого Новочеркасска дорога на Ставрополь идёт по понизовой стороне Дона. С одной стороны расстилается обширнейшая, покрытая тростником необозримая равнина, с другой – возвышенный гористый берег с роскошною южною растительностью: дубом, клёном и ясенем. То гора вам представится, сплошь покрытая лесом, то овраг, поросший кустарником, а на дне его змейкой ручей струится, то расстелется испещрённая цветами, обрамлённая орешником поляна луговая. А внизу спокойно, плавно протекает величавый Дон. Бело-снежные чайки, опасаясь за своих птенцов, то и дело снуют над вашими головами, реют по всем направлениям, чтобы отвлечь внимание похитителя, и своим пронзительным криком оживляют картину. Особенно прекрасна на Дону станица Аксай – и сама по себе и по своему местоположению при слиянии рек Аксая и Дона. Здесь стоит множество купеческих судов; станица производит обширную торговлю; народ тут всё торговый, промышленный, богатый; дома один другого лучше; местность самая живописная на возвышенном мыску между реками Доном и Аксаем; панорама кругом, особенно вниз по Дону, стоит кисти художника. В Ставрополе я имел счастье быть у преосвященного Игнатия Брянчанинова⁶³. Этот благообразный муж, тонкий

⁶² Архієпископ Іоанн (Добронравов), який з 1847 до 1867 р. очолював Донську і Новочеркаську єпархію.

⁶³ Російський церковний діяч (у миру Дмитро Олександрович Брянчанинов, 1807–1867),

умом, добрый сердцем, сановитый дородством, произвёл на меня самое отрадное впечатление; как вологжанин происхождением много расспрашивал меня о Вологде. Я заметил, что он занимается умною молитвою и настолько преуспел в ней, что и в разговоре она не перестаёт у него действовать. У его келейника о. Иустина увидел я новые томы аскетических творений преосвященного, приготовленные к печати и переписанные самым красивым почерком. С жадностию напал я на эти творения и читал их, сколько время позволило, и в то же время дал себе слово выписать их, как только выйдут из печати. Как ни интересно было пробежать новые произведения святителя-подвижника, но совестно было долго оставаться в монастыре архиерейском, и я через трое или четверо суток, совершенно обновившись силами, с дорожной сумкой и посошком направился далее. Преосвященный увидел меня в окно и говорит: «Отец Антоний, вы уже уходите? Зайдите ко мне. Нате вам на дорожку», – и подаёт мне двадцать рублей. Не чуя ног под собою, вышел я из Ставрополя, убажывая этого редкого по уму и сердцу святителя. Эти двадцать рублей пригодились мне как нельзя более. Теперь я мог продолжать путь свой уже не в виде убогого странника, а как важный турист – тройкой, на колеснице, с колокольчиком. Догоняют меня двое офицеров, едущих во Владикав[каз]; офицеры народ добрый, с двух слов посадили меня с собою, и мы втроём мчались во весь галоп по бесконечным равнинам, тянущимся до самого Владикавказа. Куда ни посмотришь, всё степь и степь необозримая. Зато дорога, как полотно, скачи хоть во весь опор, беды не случится. Так мы и делали. Пыль столбом поднимается от наших лихих коней и лихих седоков. Один из наших пассажиров, поручик Цицинский, отличался и ростом, и силою, и пылкостью характера, и особенно удалью; кавказец, закалённый в боях с горами, он горел нетерпением сразиться с неприятелем. Руки, видимо, чесались у него; за неимением неприятеля он переносил свою удаль на встречающихся на станциях офицеров и на станционных смотрителей. На каждой станции первым долгом пропустит чарочку, шумит, кричит, ко всему придирается, побрякивает своею огромною саблею. Не всякий, конечно, уступал ему, попадались и такие, которые тоже пороли горячку, готовы были сделать отпор; сцена выходила трагическая. Тут мне нужно было употребить всю силу красноречия, чтобы умерить воинственный пыл двух расходившихся кавказских воинов. Слова мои не оставались без действия, слава Богу, обошлось без приключений; тихо и скромно мы прибыли во Владикавказ. В то время Кавказ ещё не был завоёван⁶⁴, на левом фланге кипела сеча, Чечня была в восстании, Шамиль⁶⁵ с большими полчищами держался ещё в Ведени и в Гунибе. В самом Владикавказе было небезопасно. Случалось, что че-

---

спочатку архімандрит Сергіївської пустині біля Петербурга, пізніше костромський, далі кавказький єпископ, автор численних аскетичних творів, опублікованих у 1861–1867 рр. у Петербурзі в 4 т. («Повне зібрання творів»).

⁶⁴ Війна за Кавказ, у результаті якої Росія завоювала Чечню, Гірський Дагестан і Північно-Західний Кавказ, закінчилася 1867 р.

⁶⁵ Імам Дагестану й Чечні (1834–1859), керівник визвольної боротьби кавказьких горців проти царських колонізаторів.

ченцы спускались с соседних гор, производили грабежи и убийства в городе и опять как вихрь уносились в горы; а между Владикавказом и Ставрополем рыскали по степи и нападали на проезжающих, так что по этой дороге запрещено было ездить по ночам. Во Владикавказе без оружия никто не выходил из дома; по ночам ходили сильные патрули, кругом расставляли стрелковые цепи. Владикавказ лежит у самого хребта Кавказского, на берегах Терека, воспетого поэтами и знаменитого по славным битвам русских с кабардинцами. Много потоков крови человеческой унёс в Каспийское море этот бешеный Терек. И шумит, и бурлит, и пенится, и ярится по наклонной отлогости, по камням, по скалам, по утёсам, по рытвинам, по чём попало, только брызги летят да рёв раздаётся далеко в ущелиях гор. От Владикавказа начинается Военно-Грузинская дорога чрез весь Кавказский хребет, дня два езды, вёрст шестьдесят или восемьдесят, хорошенько не помню. Горцы пошаливали иногда и на этой дороге, в Тифлис отправлялись обыкновенно или с оказией или с конвоем, а так просто было опасно; по ночам никоим образом не велено было ездить, да и не давали лошадей на станциях.

Во Владикавказе я познакомился с одним офицером, который ехал в Тифлис для свидания со своими родственниками. Мы отправились с ним вдвоём в крытом тарантасе тройкой, без всякого конвоя. Как немец, офицер не отличался особенною храбростию, притом он был женатый, всё дорогое сердцу его оставалось во Владикавказе; естественно ему было трепетать за свою жизнь. И вот озирается мой сопутник во все стороны, того и смотрит, как бы не появились из-за кустов черкесы, не гикнули бы на нас откуда-нибудь из ущелья; встретится небольшой спуск – непременно велит тормозить. На этот раз я оказался храбрее офицера; мне даже хотелось, чтобы вышла какая-нибудь историйка; показалась бы небольшая партия горцев, с гиком бросилась бы на нас, – офицер мой прикорнул бы в тарантасе; горцы увидали бы, что тут сидит духовная особа, у которой взять нечего, погарцевали бы около нас и опять скрылись бы в горы. Известно, что горцы духовных особ уважают, к какой бы религии они ни принадлежали; следовательно, я имел причины быть неустрашимым, собственно, за себя мне нечего было бояться. Но ничего подобного не случилось. Едем мы по добру по здорову; люблюсь я на Кавказские горы – как они постепенно возвышаются, всё делаются громаднее, наперерыв одна перед другой тянутся в облака, и не голые какие-нибудь, безжизненные, а сплошь покрытые лиственным лесом. Там направо вдаль виднеется исполин-гора Эльборус со своею белоснежною вершиною. Далеко под собою она оставила весь хребет Кавказский и высится над ним целою половиною своей гигантской контуры. То в одно, то в другое отверстие выглядываю я, с жадностию впиваюсь в дивные ландшафты, боюсь, чтобы не пропустить ни одного вида. А моему практическому путнику, как видно, не до видов; одно у него на уме: как бы не попасться в плен горцам или где-нибудь под гору не поплатиться своими боками. Вот мы на самом перевале хребта Кавказского. Это так называемая Гут-гора. Вершина её покрыта огромными массами снега; в полугоре тянется зигзагами шоссе. В половине

лета тают на вершине лавины снегу и со страшным шумом обрушиваются на дорогу, и горе тем путешественникам, которые попадут под катастрофу, они живо будут погребены под этими сугробами снега. Незадолго пред нашим проездом случился обвал; целая рота работала над сугробами; несчастий никаких не случилось; шоссе уже было расчищено. Оно как есть высечено в скале. Если посмотреть вниз с дороги, сердце обмирает от страху. Перед вами зияет глубокая-преглубокая пропасть, по крайней мере, сажен тридцать в отвесе, а на дне этой обширной пропасти, как оазис в пустыне или остров на море, виднеется зеленеющий холм, а на холме утонувший в садах аул осетин или мирных горцев со своими плоскокрышиными саклями. В первый раз встреченная мною диковина свойственная только горам Кавказским! Подольше бы мы посмотрели на эту картину, да эта страшная Гут-гора своими обвалами могла раздавить нас как мух. Подъезжаем к ревущему и клокочущему Те-реку, неподалёку от берега пробивается ключ и маленьким фонтаном струит холодную воду. Это не простая вода – минеральная, вкусом похожая на шампанское. Если налить её в стакан – шипит и пенится, как вино шипучее. Всякий проезжающий непременно заедет испить этой воды живительной; пить можно сколько угодно, отлично действует на желудок; только пить её нужно опростеть, пока не улетучился газ, иначе принимает вкус тухлых яиц. За Гут-горою начинается уже перелом хребта Кавказского; горы мало-помалу становятся ниже, но растительность час от часу гуще, роскошнее, принимает чисто южный характер, вид один другого привлекательнее; начинается бывшее царство Грузинское. На станциях встречаются всё больше грузинские физиономии с длинными тонкими носами и чёрными как смоль глазами; раздаётся пискливый национальный инструмент зурна и при ней неизбежные кимвалы или бубны; один пищит и дерёт уши, другой басит напропалую. Это грузины собрались в кучку и потешаются у себя на завалинке в час вечерней прохлады или после скудного обеда, изрядно выпивши кахетинского. От времени до времени встречаются грозные укрепления с гарнизонами по одной и по две роты. Это наш доблестный солдатик засел тут и караулит смиренных и запуганных грузин от воинственных сынов Кавказа. Вот и знаменитый Казбек, второй по Эльборусе, по громадности нет ему равного на всём хребте Кавказском; на вершине белеется снег; пониже вершины в полугоре носятся облака; при подошве густые туманы. Но острый конус Эльборуса будет немного повыше Казбека, это царь-гора Кавказа. При подошве Казбека того же имени станция; тут мы ночевали; приехали часов в девять вечера и ничего не нашли ни поесть, ни выпить, а спать полегли на голых досках; с таким комфортом, на тощий желудок, при множестве блох я глаз не смыкал во всю ночь; зато вид был хорош на Казбек. До Тифлиса оставалось не более двух станций; местность понижалась с часу на час; Кавказский хребет кончался, а с ним конец и роскошной растительности и грандиозным видам Кавказа. Открываются голые степные равнины Иверии, конец поэтическим восторгам, начинается тяжёлая проза жизни, по мере приближения к Тифлису какие-то неприятные предчувствия щемили сердце. Последняя станция от Мцхета,

древней столицы грузинской, до Тифлиса шла по самому берегу стремительной каменистой Куры. Самый Тифлис расположен по берегам этой реки. С одной стороны он прижался к подножию крутой возвышенной плоскости, господствующей над городом, а с другой лепится по скалистому берегу реки и с востока замыкается пустынными холмами. С севера по ту сторону Куры красуется немецкая колония с обширными фруктовыми садами и красивыми домиками. А с юга на высокой крутой скале над самою Курою высится цитадель со своими грозными амбразурами и обстреливает весь город. Вдали по этому направлению стелет[ся] обширная бесконечная степь и теряется за горизонтом. Вообще местность около Тифлиса не представляет ничего отрадного для глаза: во все стороны голо, безжизненно, пустынно. Проезжая Тифлисом, поражаешься смесью европеизма с азиатчиной. Главная широкая улица с северной стороны до половины города, кончая семинарским корпусом, чисто европейская, тут живёт вся что ни на есть аристократия тифлисская. Тут и великокняжеский дворец с Гунибскою площадью и великолепным садом, и гимназия, и театр, и губернаторский дом, а в самой середине города на самом видном месте выше всех зданий – огромный семинарский корпус. Эта часть города более всех объевропеилась; но в переулках много ещё уцелело грузинских саклей с их первобытными крышами. А другой, южной, половины Тифлиса, – не знаю, как теперь, а в моё время очень мало коснулась европейская цивилизация; та же низкая постройка с окнами внутрь, те же плоские крыши, те же узкие кривые улицы, те же вонючие базары, как и во всех азиатских городах. Невесёлое впечатление произвёл на меня Тифлис, но разочарование было ещё впереди. Приезжаю в семинарию, являюсь к о. ректору; вместо миссионерства или настоятельства он предлагает мне учительскую должность в низшем отделении духовного училища с содержанием во сто семьдесят пять рублей. Напиши он прямо об этой карьере, я ни за что бы не согласился и не тронулся бы из Оптиной пустыни. А теперь делать нечего – волей-неволей надобно было остаться; назад ворочаться не с чем, да и с какими глазами я бы явился назад, околесив столько тысяч [вёрст] взад да вперёд? Не чувствовал я в себе ни малейшего педагогического призвания; не мило мне всё казалось в Тифлисе, и сам благодетель мой, который вызвал меня сюда. Грустно мне было браться за дело, к которому был неподготовлен; решено уже было хотя бы то Христовым именем воротиться назад. Но о. ректор, видя, как мне по сердцу моё новое назначение и какую штуку сыграл он со мной, утешил меня в моей горести, обходился со мной очень ласково и выхлопотал должность комнатного надзирателя со ста рублями жалованья и казённую пищу. Как будто отлегло от сердца. Итак, стал я жить да поживать в Тифлисе, возиться с грузинскими мальчишками, и языку их учить и предметы преподавать; и их нужно было учить и самому в то же время учиться. Возни было немало: не скоро, бывало, им что-нибудь вобьёшь в голову, хотя бы то и в самых простых выражениях, потому что они только ещё начинали понимать по-русски. Так продолжалось три года; не мог я помириться со своею судьбою, не по душе мне было поприще педагога. Много

труда потрачено, а успехи самые ничтожные; выходишь, бывало, из себя, горячку порешь. Придёшь домой разогорчённый, раздосадованный, недовольный и собой, и своими питомцами. Чтобы рассеять грусть, навеваемую такой неприглядной прозой жизни, пойдёшь с приятелем куда-нибудь в сад, или в немецкую колонию, или в Мцхет, или в Марткоби. Местность кругом Тифлиса самая скучная, но сады роскошные; виноград и фрукты всякого рода рдеют на солнце и манят к себе нескромную руку. Сядем, бывало, где-нибудь в тени под смоковницей или ореховым деревом; кахетинское льётся бокал за бокалом, обходит весь кружок по нескольку раз, пьётся за здоровье всех собутыльников, а потом кого уж ни попало. Лозное всем языки развязало; кто и двух-трёх слов не умел связать толково, вдруг делается Демосфеном, ораторствует как лорд в парламенте; давно уже длится оживлённая беседа, наконец, когда уже кахетинское окончательно вступило в свои права, сменяется пением кто во что горазд. День проведён, значит, восторженно, в области поэзии, как будто в другом каком неведомом мире, хандра отлегла от сердца, человек обновился и опять с новыми силами берётся за дело. А то так, от скуки просто пойдёшь бродить по городу, и каких тут физиономий не насмотришься: и русских, и грузин, и немцев, и французов, и персиан, и горцев с их папахами и белыми черкесками и сафьянами чевяками, и линейных и донских казаков, лихо гарцующих на их степных бегунах, и армейцев всякого чина и оружия, и грузинок, и армянок с их ослепительной белизны чадрами, с чёрными как смоль глазами и немножко длинными профилями. Так день за днём коротал я жизнь свою в Грузии; кое-как услаждал незавидную долю элементарного учителя, вовсе не имея намерения продолжать педагогическое поприще. Несмотря на такую апатию к делу, успехи на поверку выходили всегда удовлетворительные, так что не раз получал благодарность и награды от начальства. Промаявшись два года в Тифлисе, мне захотелось прогуляться по Кахетии, которая считается прекраснейшею страной во всей Грузии. Отправились мы вдвоём с одним иеродиаконем, келейником экзарха, и вёрст двадцать шли пешком до экзархинского монастыря Марткоби. Местность не представляла ничего особенного; дорога шла всё в гору, и мы, усталые и обессиленные, добрались до монастыря и были вполне утешены. В Тифлисе в летние месяцы жара непомерная; теряется всякая энергия, ни за что не хочется приняться, мечешься как угорелый из угла в угол, даже книга валится из рук. Только и отрады, что сходишь куда-нибудь в сад освежиться или погрузишься в Куре на несколько мгновений. Вся тифлисская знать, все состоятельные разъезжаются летом по дачам: кто в Каджоры, кто на Белый Ключ, кто на царские колодцы; остаются в городе одни служащие, да торговые, да бедные люди. Утекли и мы с о. Сергием от жаров тифлиских. Марткоби стоит значительно выше Тифлиса. И местность, и температура, и виды вдруг совершенно изменяются, начинается благословенная Кахетия. До сих пор всё было голо, безжизненно, теперь вдруг представляются вам целые группы и ряды гор самых разнообразных очертаний, сплошь покрытых самою богатою растительностью. По местам горы пересекаются долинами, лугами, полями,

роскошно возделанными. Монастырь расположен на высокой крутой скале, с трёх сторон обрывисто спускающейся в пропасть, а на дне пропасти бурлит стремительный поток, только шум его водопада доносится до слуха, а самого потока не видно, так глубоко ушёл он в пропасть. Как будто переносишься в другой мир, в другое царство, нет уж той удушливой жары тифлисской, дышется легко и свободно, дует прохладный ветерок. С изменением температуры возвратилась и энергия; явилась страсть к писательству, аккуратно ведутся путевые заметки; оживилась фантазия, из увальня вдруг делаешься писакой. Но один этот ландшафт не мог удовлетворить моей любознательности. Сильно манила меня к себе другая местность в пяти верстах на северо-восток от Марткоби. Вид начинается глубоким оврагом, за ним бархатные поляны, а за полянами по косогору колышутся поля с пшеницей и кукурузой, за ними сады с виноградом, арбузами и дынями; в полугоре грузинское селение; за селением прекраснейший лесок с луговинами для пастбищ. Версты три проехавши леском, начинается подъём на высокую гору, которая царит над всею окрестностью. От подошвы горы до половины могучие дубы, вязы и клёны; подъём на гору вьётся улиткою; по мере подъёма панорама расширяется всё более и более. Вот виден и Казбек, выделяющийся из гор Кавказских своею заоблачною вершиною, и самый хребет Кавказский, теряющийся в пространстве, и его отроги, уходящие в Кахетию, и всё это сплошь покрыто лесом. Там, на юго-востоке на высочайшей скале лепится Марткоби, а на юге открываются пустынные окрестности Тифлиса. В полугоре уже начинается берёза, а ещё выше встречаются хвойные деревья: лиственница, ель, пихта и сосна. Вершина горы состоит из обширной площади, покрытой рощами, лугами и котловинами. Здесь по причине солнцепёка снова является лиственная флора. На лужайках вершины и по скатам горы пасутся многочисленные стада; пастухи наигрывают в свои свирели. Что за край благодатный, что за растительность, что за виды во все стороны!!! Так и тянет вглубь Кахетии. Время было каникулярное; нанял я двух лошадей, и отправились мы вдвоём с проводником из Марткоби в Кахетию. Это был первый опыт верховой езды, лошадёнка попала такая шустрая, горячая; сначала было так робко, едем мы всё шажком по узкой тропинке чрез густые чащи, только ветви хлещут в лицо. Но вот между горных хребтов показалась лощина; по ней извиается широкая, но мелководная Арагва с ровными песчаными берегами. Раз десять мы переезжали Арагву, то одним берегом подъедем, то другим; местность то сузится между горами, то раздвинется на целые вёрсты; горы то сгруппируются между собой, то расступятся; то густым непроницаемым лесом они покрыты, то ореховым кустарником с прогалинами и прелестными лужками. То принимают они грозный величавый характер, касаются облаков, то вдруг делаются отлогими, склоняются к долинам, с нежною чарующею флорою, с рощицами и лужайками на вершинах. Под влиянием этих впечатлений я уже сделался порядочным наездником, опережал своего проводника, отважно галопируя по песчаным берегам Арагвы. Под вечер мы не без сожаления расстались с этой живописной рекой и пустились вправо густым ровным лесом

по торной дороге. Солнце склонялось к западу, а нам оставалось ещё вёрст десять до военной станицы Гамборы. Тут уж я окончательно выучился ездить верхом, овладел ретивым конём и начал махать во весь опор, чтобы не опоздать на ночлег. Приехали в станицу и остановились – где бы вы думали? У поляков. Это было в 63 году, в самый разгар польского бунта⁶⁶; кружок польских офицеров сидел за картами. Ложные известия о мнимых успехах польского оружия вскружили головы полякам, мечтали они о своей дорогой ойчизне, а на русских смотрели свысока, презрительно. Я сразу понял этот недружелюбный высокомерный тон, что не в ту среду попал, но это был единственный постоялый двор, деваться было некуда. Зато хозяйка этого дома, хорошенькая-прехорошенькая полька произвела на меня приятное впечатление – была очень любезна ко мне, внимательна, и тем загладила ошибку своих надменных соотчичей. На другой день было воскресенье. Отслушал я литургию в станичной домово́й церкви, тут же и квартира священника. Военные священники всегда уж народ отборной, и о. Емельян, что называется душа человек, сейчас же зазвал меня к себе, познакомил со своим семейством, пригласил к себе обедать и наговориться со мной не может. С таким человеком долго ли сблизиться? И вот он стал меня приглашать погостить у них недели две. Такое приглашение было очень лестно. Не говоря уже о достоинствах о. Емельяна, жена у него из дворянок, красивая, ловкая, обходительная дама, а четырнадцатилетняя дочь Лиза так просто красавица; и все дети у о. Емельяна, а их будет до пяти или до шести, хорошо не помню, такие милые, благовоспитанные. Познакомиться с таким господином, побыть в кругу такого семейства – да это сущая находка! Невольно становишься лучше, умнее, живее, развязнее. Однако и Кахетия тоже имеет свои красоты, а я ещё так мало видел её, нужно, по крайней мере, в Шуалетинском монастыре побывать, взглянуть на Телав, Алазанской долиной проехать, посмотреть Алавердский собор⁶⁷ и тем закончить экспедицию. А о. Емельян не уйдёт, на обратном пути к нему можно заехать и прогостить до конца каникул. Так мы и условились.

На другой день, простившись с о. Емельяном и его дорогим семейством, мы направились далее вглубь Кахетии. Но я уже не восхищался как прежде красотами природы, хотя они не переставали видоизменяться на каждом шагу. Нет, меня уже более занимали одушевлённые красоты; в продолжение одних суток я успел уже влюбиться в Лизу, так много в ней было прекрасного; сердце моё не совсем было свободно, изрядный уголок заняла в нём Лиза. Но под влиянием разнообразных впечатлений, сменяющихся на каждом шагу, я скоро забыл о ней в полной надежде скоро вернуться к этой жемчужине сердца и хорошенько всмотреться в этот перл. От Гамбор до монастыря Шуалетинского один день езды; за весь этот день один казус обратил на себя моё внимание и насмешил до упаду. Жар был палящий, в горах паслось стадо

⁶⁶ Матсья на увазі повстання поляків 1863–1864 рр. проти Російської імперії.

⁶⁷ Грузинське місто в Алазанській долині, центр Кахетії, поблизу якого знаходиться Алавердський кафедральний собор, визначна пам'ятка грузинської архітектури XI ст.

буйволов; им посчастливилось найти грязную-прегрязную лужу; всех их было штук десять; грязная яма пригодилась им как нельзя больше; в ней достаточно было и места и глубины, чтобы погрузиться им по самые хребты. Они так и сделали; не много думая, спустились в яму, составили кружок, окунулись по самые морды, хвостами приятели вместе, хвосты у всех подняты дугой и выглядывают так умильно из грязи, и прохлаждаются, и наслаждаются, и попыхивают, и покрываются. Видно, что очень недурно себя чувствуют догадливые могучие увальни; нашли себе местечко, чтобы сгонить лишний жар. Не утерпел я, описал эту сцену и послал с дороги письмо о. Емельяну, и они все посмеялись от души.

Приезжаем в Шуалетинский монастырь; сам по себе он не представляет ничего замечательного, живёт там человек пять братии, чтобы где-нибудь жить, но местность восхитительная. Монастырь расположен в полугоре на обширной площадке. С юго-западной стороны окружён амфитеатром высокого горного хребта; с этой стороны местность лесистая, дубравы векового могучего лиственного леса шумят и высятся над монастырём. Вся площадь за стеною монастыря состоит из огородов, насажено там овощей всякого рода; у каждого из братии свой участок, который составляет главный источник его продовольствия; сам он его возделывает и ухаживает за ним как за своим родным детищем. С запада по ровной местности идёт большая дорога на Тифлис; с севера открывается обширная долина Алазанская; среди долины змейкой струится и блестит под лучами солнца как серебро знаменитая Алазань. За Алазанью в отдалении виднеется массивный собор Алавердский, а ещё дальше тянутся лесистые отроги гор Кавказских, населённые мирными тушинами⁶⁸ и воинственными лезгинами⁶⁹. На восток невядалеке от монастыря на краю долины и по скату горы лепится Телав, бывшая столица Кахетии, со своими обширными садами, из-за которых мало его и видно. С лицевой стороны монастыря, обращённой к северу, крутой обрыв, а на дне обрыва маленький садик. Виноград здесь не может расти, так как монастырь стоит высоко над уровнем долины и открыт для северных ветров. Здесь нашёл я одного русского иеродиакона из экзаршеского дома, который сослан был сюда за какую-то провинность, да одного надзирателя Тифлисской гимназии, прибывшего с семейством на летние месяцы. С ними втроём мы отправились в Телав. Надзиратель женат был здесь, значит, и место готово, где остановиться. В Телаве рассматривать было нечего; ничего достопримечательного, кроме разве роскошных садов да отличного вина кахетинского, которым Телав может похвастать; здесь настоящий источник, родина, так сказать, этого нектара. Но мы приехали в такое время года, когда старое вино всё уже продано или выпито, а новое ещё на корню; недостаток в вине был ощутительный как в монастыре, так и в городе, а вместе с ним и Телав потерял для нас всякую цену. Это уездный городишко Тифлисской губернии, вот и всё; постройка невзрачная, из-за садов его почти не видно. В середине города выда-

⁶⁸ Один із кавказьких народів, який належить до картвельської групи і населяє Тушетію.

⁶⁹ Один із народів Дагестану.

ётся один только порядочный каменный дом, бывший царский дворец, но и тот самой незатейливой архитектуры. Здесь жил последний царь Кахетии, помнится, Ираклий⁷⁰. Это был настоящий Милон Кротониат⁷¹, как гласит народное предание. За один раз он съедал – сколько бы вы думали? – целого барана и по десяти фунтов плову, целый лоток, наполненный стогом. Зато и по силе, и по росту не было ему равного во всей Кахетии, это был какой-то гигант допотопный, чудо-богатырь. Из Телава мы направились чрез долину Алазанскую взглянуть на собор Алавердский; а вот и самая Алазань, знаменитая в летописях войны Кавказской. Сколько набегов и опустошений видела эта долина от горских народов, обитателей соседних гор! Какие кровавые сечи происходили у русских с лезгинами на берегах этой реки, сколько раз кровью обагрялась невинная Алазань под булатом и секирами разъярённых противник[ов], долина стонала от топота рычущих всадников, а гром орудий и треск ружейных залпов далеко разносились перекатным эхом по горам и ущелиям!!!

В Алавердский собор мы приехали ночью. Там живёт один старичок священник для отправления богослужения и при нём один клирик – вот и все обитатели этого замечательного места. Будь это у нас в России, там непременно устроился бы монастырь с многочисленным братством, а самый собор блестел бы золотом и серебром и драгоценными камнями, толпы богомольцев стекались бы к нему со всех сторон. А здесь этот великолепный памятник зодчества двенадцатого века стоит одиноко в пустыне, преданный забвению и запустению. Редко-редко кто из путешественников заедет сюда полюбоваться на этот дивный антик давно минувших времён. Много веков пронеслось над ним, а он стоит, цел и невредим, всеокрушающее время почти не коснулось его, щадит на память будущим родам и поколениям. В прежние времена здесь было большое селение, а собор был кафедральный, к нему принадлежала целая епархия из обширных и богатых селений долины Алазанской. Основан он одним из двенадцати Сирских Отцев, прибывших в Грузию во времена крестовых походов, вероятно, от погромов крестоносцев и турок, наводняемых тогда Сирию и Палестину, а всего вернее для поддержания и распространения упавшего христианства в этом крае. Десять из них сделали епископами и основали епархии, а двое устроили знаменитые обители и были рассадниками иночества в Грузии. Всех их церковь Грузинская за их святую жизнь и апостольские подвиги причислила к лику святых. Алавердская епархия процветала недолго. На долину часто спускались целыми ватагами голодные и хищные как волки, и неустрашимые как львы обитатели соседних гор – лезгины, пшавцы⁷² и гевсурсы⁷³; грабили и опустошали всё, что

⁷⁰ Матсья на увазі Іраклій II (1720–1798), з 1744 р. цар Кахетії, а з 1762 р. – Картлі-Кахетинського царства, який 1783 р. уклав Георгіївський трактат про перехід Грузії під протекторат Росії.

⁷¹ Милон із Кротона, знаменитий античний атлет, про надзвичайну силу якого було складено багато легенд.

⁷² Етнографічна група грузинів.

⁷³ Народ у Грузії, корінні жителі Хевсуретії, історичної області, розташованої на схилах

им попадалось, целые стада уводили в горы. В эти-то варварские времена разорено горцами цветущее многолюдное селение вокруг собора Алавердского, метрополия этой епархии, от него остались одни только развалины. В этих-то развалинах и приютился старичок священник со своим клириком; к нему прямо мы и приехали. Но он не поместил нас у себя, а отвёл нам экзаршеские покои, просторные и хорошо меблированные для приезда экзарха к 6-му августа⁷⁴, в который он ежегодно служит здесь литургию. Старичок нисколько не потяготился, что мы так поздно приехали; отец Маркиан был с ним знаком и он рад был нам как дорогим гостям. Сейчас же приготовил нам сытный ужин, и вино нашлось у него кахетинское, и всякая штука. Проговорили и просидели мы за полночь; старец, видимо, рад был в своём пустынном одиночестве провести время с добрыми людьми. Авраимова добродетель выражалась во всех его поступках: хорошему гостю он рад был как посланнику неба. Ему было уже около семидесяти лет, но он был ещё очень бодр и энергичен. Росту небольшого, на одну ногу хром, волосы белые, как волна, на голове лысина, лицо как у Николая Чудотворца, в речах и походе быстр, как юноша. Во всём околотке пользуется любовью и уважением; жалованье получает маленькое, но недостатка ни в чём не имеет, всё приносят ему в изобилии из окрестных селений. Зато и он ничего не жалеет, рад поделиться последним. Поездка наша вполне уже была вознаграждена знакомством с этим редким человеком, но мы ещё не видели, каким сокровищем он владеет. На другой день повёл нас отец Симеон в собор Алавердский и показал нам все его редкости, крепко-накрепко запертые в ризнице: огромные Евангелия в серебряных окладах, митры, кресты, сосуды, облачения архиерейские. Всё это почтенная древность, вклады благочестивых царей грузинских и наших российских. Величиною храм не меньше Софийской мечети, так же громадно высок и просторен внутри и такую же круглую форму имеет снаружи. Столь же гениально и смело и таких же размеров, как и в Софии, устроен в нём купол, и на куполе также пять огромнейших глав. При входе вас прежде всего поражает необыкновенная высь и ширь здания, от величия храма мысль переносится к великому Богу, которому он служит святилищем. Колонн ни одной, одни арки поддерживают колоссальный купол, как будто витающий в воздухе. Иконостас вполне соответствует величию храма, такой же колоссальный, и живопись в нём художественная, ярусов в нём до двенадцати, если не больше. Но кроме иконостаса в храме не представляется никаких других украшений, из опасения, быть может, от похищений. Мне не довольно было одной внутренности храма, нужно было залезть под самый купол и посмотреть на окрестности. Долго вела нас винтообразная лестница, пока не поровнялась с крышей; вышины уже было тридцать пять сажен. Здесь спутники мои остановились и не соглашались идти далее, а мне хотелось добраться до самой главы, венчающей купол, и из её окон посмотреть кругом на Кахетию; и пошёл я кружиться по мрачным переходам над сводами, инде

Головного Кавказького хребта.

⁷⁴ 6 серпня за юліанським календарем церква відзначає свято Преображення Господнього.

приходилось сгибаться в три погибели. Но *labor improbus omnia vincit*⁷⁵, и я достиг желанной цели, забрался на самую верхнюю точку дивно великого здания. Что это за край благодатный открывается пред вашими взорами! На восток вёрст на двадцать пролегает долина с вьющеюся по ней Алазанью. С той и другой стороны тянутся лесистые горные хребты, при подошвах гор расположены грузинские селения, тонущие в роскошнейших садах. И Телав, и Шуалетинский монастырь занимают в этом ландшафте видное место; но главный вид опять-таки на вечно зеленеющие горы Кавказа с выдающимся из ряда их колоссальным Казбеком. Мысль парит к Творцу вселенной, с языка срывается невольно: дивны дела твои, Господи, всё премудростию сотворил еси. Насмотревшись таких видов, достигнув самого центра Кахетии, я не захотел уже ехать далее, да и в сердце был поворот к о. Емельяну в Гамборы. От великого до смешного один шаг. На протинах так угостил нас о. Симеон, что спутник наш о. Маркиан дорогой начал выделывать штуки. То припомнится ему из Мамаева побоища Пересвет, несущийся на татарского великана, – хватит он в сторону и мчится во весь опор, только волосы треплются и ряска раздувается; то камилавка слетит с него; осадит он коня на всём скаку, бросится за камилавкой. Но вот, наконец, и конь, и всадник ушлились, при-смирели; у одного улетучились спиртуозные газы, другому изменяют физические силы. Но ещё не конец комедии. Чтобы позабавить публику, о. Маркиан сел на своего коня задом наперёд и держится за хвост, камилавка еле-еле держится на голове, покривилась набок; физиономия кислая, задумчивая, которая обыкновенно бывает у отрезвляющихся гуляк, которые много-много чего-то хорошего сейчас только лишились. И без того мы хохотали до упаду, а тут я просто умирал со смеху. На обратном пути опять я заезжал в Шуалетинский монастырь, и вот что сообщили мне отцы этого монастыря в дополнение к моим заметкам. Один богатый армянин долго был болен, страдал расслаблением членов. Во сне ему было извещение, чтобы съездил в Шуалетинский монастырь и отслужил там молебен великомученику Георгию и принял православие. Когда он это исполнил, в скором времени получил совершенное выздоровление. В благодарность Господу Богу за такую милость он возымел особенную любовь и усердие к монастырю и пожелал оказать ему какое-нибудь важное благодеяние, за которое бы вечно стали поминать его отцы. Монастырь очень нуждался в воде, не менее двух вёрст нужно было ходить за ней, подниматься на гору. Чтобы помочь этому горю, армянин на свой счёт взялся устроить водопровод с высоты горного хребта до самого монастыря не менее двух вёрст расстояния. Множество рабочих трудилось над этим важным предприятием, половина канавы была уже готова. Всё устройство водопровода, конечно, будет стоить десятки тысяч, но этот добрый человек ничего не жалел, лишь бы исполнить своё обещание. Такое усердие вложил Бог в его сердце; монастырь и помыслить никогда не мог о таком великом деле, а вдруг оно устроилось само собой, без всякого с его стороны

⁷⁵ Наполеглива праця все перемагає (латин., цитата з першої пісні «Георгік» Вергілія).

участия. Всё, значит, в руках Божиих, слава Богу за всё!! Но пора уж давно в Гамборы под крылышко к о. Емельяну. Приезжаю; мой новый приятель рад до бесконечности. Скучно ему в этой глуши, не с кем промолвить слова; офицеров много, да всё как-то ему не ровня. Человек он развитый, много читал, много видал и много знает, говорит, как книга, любо слушать. Долго служил полковым на Кавказе, был и под Карсом, видал всякие виды, дела геройские, молодецкие, где храбрость наших войск достигала своего апогея. Жена его тоже преприятная и прелюбезная дама, из дворянского сословия, ещё не утратившая своей красоты; а мать её, почтенная старушка, только и думает о божественном, предобрая и пренабожная женщина. Вся её любовь обращена к Богу да к своим внучатам, чтобы и они были добрые, благовоспитанные. Но перлом создания мне показалась старшая дочь их Лиза; она воспитывается в заведении св. Нины, идёт в числе первых учениц, отметки по всем предметам отличные; уроки у них записываются со слов наставников. Читал я её записки; написано красивым почерком, ясно, умно, толково. Глазки у ней – так прелесть что за глазки, взглянет – так точно рублём подарит; черты лица округленные, миловидные, нежные; грудь полная, белая, дышит здоровьем и негою; голос серебристый, чистый, звонкий, мелодичный; посмотреть на неё – так засмотришься, запоёт – заслушаешься. Понятно, что тут не могло обойтись без романа. Я был ещё молод, а известно, как легко увлекается молодость. И я действительно увлёкся. Завязка романа была уже сделана; и я был неравнодушен к Лизе, и в ней замечалась ко мне симпатия. О. Емельян тоже был весельчак, охотник петь, голос басистый. Выйдем, бывало, под вечерок на крылечко, грянем песню удалую, о. Емельян баса, я тенора, Лиза альты, с особенным одушевлением распевается какой-нибудь романс или народная песня, которые так богаты хватающими за сердце мотивами; Лиза заливается соловьём; резонанс удивительный, эхо раздаётся по всей станице и производит дивный эффект; замирает там где-то далеко на вершинах гор. Гамборы расположены в прекраснейшей долине, с двух сторон сжатой горами; с южной стороны вид особенно прекрасен; над станицею высится отлогий горный хребет, поросший самым непроницаемым лесом из дубов, орешника и всякой южной растительности. Хребет венчает огромнейшая, высочайшая скала, на которую можно забраться по узкой тропинке, пролегающей сквозь густые дубравы. Не без труда и не без риска при невероятных усилиях я достиг таки вершины скалы, чтобы показать свой героизм и ещё более обратить на себя внимание Лизы. Долго я стоял в живописной позе на самом краю скалы и махал оттуда своим посохом, чтобы Лиза могла разглядеть меня, а она всё время на крылечке стояла; в нежной груди билось пылкое сердце, глаз не спускала моя голубка, как бы я не разбился вдребезги. После этого похождения она показалась мне ещё прекраснее. С каждым днём наши симпатии росли и росли. Несколько раз приглашали меня в гости в станицу, и я каждый раз отнекивался и ни у кого не бывал, тяжело было и на один час оставить возлюбленную, и ей никуда не хотелось в гости, и если к нам приходили, не рада была гостям. Пойду ли на час прогуляться, чтобы

развлечься немного и умерить пыл любовный, тотчас заскучает моя голубка, надует свои прелестные губки, куда делась вся прежняя живость и резвость, ждёт не дожждётся, когда я вернусь назад. Пойдём ли в лесок за грибами, ягодами или орешками, не одни, конечно, а с о. Емельяном и ещё с кем-нибудь, непременно перекликаемся, держимся как можно ближе друг от друга, предлагаем взаимные услуги, и я её не теряю из вида и она меня; тяжело, вишь, нам и на одну минуту расстаться. Но скучная материя собирать грибы или ягоды, выйдем где-нибудь на лужок (опять таки не одни, а с кем-нибудь из детей), разляжемся в интимный кружок и так сладко-сладко беседуем между собой, а сердца так и горят взаимною любовью. О. Емельян между тем серьёзно занимается делом, не обращает на нас никакого внимания. Одному уж на четвёртый десяток, а другая ещё дитя, ей пятнадцатый год, годится ему в дочери; какие тут могут быть подозрения в любовной интриге, какая завязка романа? Одному пора уже быть рассудительным, не увлекаться порывами юности, а другая и понятия ещё не имеет, что такое любовь и как сладко питать в себе это небесное чувство и быть в то же время любимым. Так рассуждал наш о. Емельян и смотрел на нас в простоте своего доброго сердца, а на его глазах разыгрывался целый роман в полном смысле этого слова; открывался целый родник неведомых чувств, безмолвных, но тем более сильных, двух существ, слившихся в одно сердце. Тут были и глазки, электрический язык двух любящих сердец, и невольные вздохи, понятные обоим, – всё, как водится в романах. Придём, бывало, из лесу, сядем вдвоём на крылечке, Лиза принесёт молоток и начнёт разбивать орешки. Это ваш орешек, а это мой, – скажет своим очаровательным акцентом, а у самой глазки так и горят, в сердце так и теплится огонёк, в голосе так и звучит любовная нотка. Мне непременно выберет хороший орех, а себе похуже. Как она прелестна была в эти минуты, какой магнетизм влёк нас друг к другу с неудержимою силой, как мне хотелось расцеловать её!!! Но любовь очень робка, более всего на свете боится, как бы не испортить всего дела одним неуместным поступком; этот цветок очень нежный, чтобы прикоснуться ему, коснись его – и всё пропало, сейчас же увянет, потеряет всю свою прелесть. Нет, лучше не касаться. Разве не бывает между влюблёнными, что один нескромный поцелуй – и любви как не бывало?! Так всё дело и ограничилось одними сердечными ощущениями, так я и не впился ни разу в нежные, розовые, пухленькие губки Лизы, как пчела в медовый сот, не втянул в себя слаще мёда и сота аромата девственных грудей. А какой прекрасный случай был к тому. Лизе, видимо, тоже хотелось поцеловать меня; с этою целию она и придумала эту штуку – колотье орехов. Что день, то более разгоралась наша любовь, и я решился во что бы то ни стало возобладать этим милым созданием, только честным благородным образом; а для этого составил себе план отчаянный, решительный. Ни более ни менее как хотел снять с себя сан, жениться на Лизе, когда ей исполнится совершеннолетие, и поступить на гражданскую службу, если удастся, а если нет, то жить заодно с о. Емельяном в его благословенном семействе, развить в себе чувство любви христианской, веселее смотреть на мир

Божий, от избытка любви к Лизе уделять всем и каждому, заняться воспитанием детей о. Емельяна, а чтобы не быть ему в тягость, заняться литературой, пописывать в журналы, зарабатывать порядочный куш. О. Емельян, как вполне светский человек, всей душой преданный своему семейству и в нём одном почерпающий все утехи жизни, не раз намекал мне о снятии сана с целью как можно скорее жениться, пока ещё не ушли цветущие годы. Этими намёками он утвердил меня окончательно в моём плане и поощрил на отчаянный шаг – искать руки Лизы. Мы давно уже были с ним на приятельской ноге, и я пришёл к той мысли: уж не хочет ли он соединить нас с Лизой навеки, что говорит мне такие вещи. Но, увы! как я горько ошибся, какая скверная развязка романа! У о. Емельяна и на уме совсем не было, чтобы Лиза когда-нибудь могла быть моею партией. А я, несчастный, продолжал этому верить, идеал своего счастья считал почти что своим. Долго таил в себе эту мысль, наконец, перед самым отъездом решился высказаться и потерпел полнейшее фиаско. Не буду распространяться об этом, грустная сцена. О. Емельян был обижен, а я сконфужен донельзя, хоть провалиться сквозь землю. Нелегко было и Лизе, но мне уж было не до неё, а до себя, как бы убраться подобру-поздорову. О. Емельян был до последней минуты со мною любезен, дал мне приличный экипаж и пару лошадей до Тифлиса, а после такой развязки он мог лишить меня этой чести, и скандал произошёл бы пикантный на все Гамборы: герой романа пошёл бы пешечком с узелком под мышкой от своего проектированного тестя. Но, слава Богу, этого не случилось; всё обошлось тихо и смирно, без шума. О. Емельян не утерпел, вышел таки на крылечко проститься, но простился сухо, прежней приязни как не бывало, как будто что оборвалось у нас внутри, с высоты упали в какую-то глубокую яму. Всю дорогу от Гамбор до Тифлиса я ужасно скверно себя чувствовал; виды природы уж совсем меня не занимали. Всё немило, всё постыло, не глядел бы я на свет; и стыд, и убийственное горе, и разлука с Лизой, быть может, навсегда попеременно терзали мою душу; совсем упал я духом, как будто всё было потеряно для меня на этом свете. Стыдно мне было встречаться с людьми, не мог я смотреть на них. Во всю жизнь я не испытывал таких горьких минут, как в этот раз. И что это за мрачное состояние! Его можно сравнить разве с тем, как если бы кто на море по своей вине потерпел кораблекрушение, или бы ходил на войну и потерпел страшное поражение и со стыдом удирали восвояси, или кто бы из прекрасных палат вдруг заключён был в мрачную темницу, или с высоты земного счастья низведён моментально в самую низкую долю. Точно такие же минуты переживал и герой нашего времени⁷⁶, который зажил было жизнью сердца, дал ему полную волю, урвал у строгой фортуны несколько светлых мгновений, наслаждался самою нечаянною девическою любовью, не переходящею, конечно, за пределы сердечных ощущений. Как же опасно давать волю сердцу, как далеко оно может увлечь нас, как мало в жизни светлых мгновений и как жестоко приходится за них

---

⁷⁶ У структуру речення введена назва роману М. Ю. Лермонтова «Герой нашого часу».

расплачиваться! Вкушая вкусих мало меда, и се аз умираю⁷⁷. Нет, видно, земное счастье не мой удел. Положим, что Лиза будет жить со мною в одном городе, но когда я её увижу, какой доступ возможен в заведение св. Нины? Да и после такой развязки не отпало ли у неё сердце, не изменила ли она чувств своих ко мне? Все эти вопросы оставались неразрешимыми, и я потерял всякую надежду на свидание с Лизой. О. Емельян прямо заявил мне, что до двадцатилетнего возраста они не будут и думать о её замужестве, а ей было только четырнадцать. Стало быть, кончен наш роман. Оставим Лизу в покое, пусть она отлично кончит заведение, разовьётся как бутон пахучей розы во всей красе, и осчастливит своей рукой более меня счастливого избранника; а мы постараемся из ума и сердца изгладить навсегда этот милый, прелестный образ; видно, не нам владеть таким сокровищем. Довольно и того, что она подарила нас многими дорогими минутами жизни. Легко так рассуждать, да не легко совладать с сердцем. Долго я не мог забыть Лизы, шли недели и месяцы, а этот кумир всё ещё не изглаживался из сердца, всё мне виделась красна девица, всё мерещилась ненаглядная. Долго мне чудился её голосок очаровательный, её мотивы задушевные, как, бывало, зальётся соловьём и распевает: За Дунаем за рекой, или: Скоро будет полночь, тишина в избе. В утешение своей горести и на память о Лизе я часто у себя дома пел эту последнюю песню. Она описана мною со слов самой Лизы, особенно по сердцу мне приходилась и с особенным чувством звучала в устах милой Лизы. О. ректор, вероятно, заметил, что я не просто съездил в Кахетию, а с зазнобою в сердце, о чём-то горюю, мечтаю и сохну. Должно быть, влюбился мой парень, подумал мой мудрый начальник, надобно дать ему дело, пусть отвлечет свою мысль от кумира. Чтобы утешить бедного горемыку, сделал мне маленькое поощрение, представил меня к набедреннику, а потом указал на меня экзарху как на способного катихизатора. С нового 1864 года поручено мне было говорить катехизические поучения в кафедральном Сионском соборе попеременно с другим священником. Я просто-напросто избрал себе евангельские заповеди и начал писать на них беседы. На этом поприще я приобрёл себе некоторую известность, начальство составило о мне репутацию, человек стал, что называется, на счету. Сначала трудным и непосильным казалось мне это дело, а стал я призывать Бога на помощь, так всё и пошло как по маслу. Голова работала сильно, мысль отвлеклась от кумира, теперь был у неё другой идеал, любовь к Богу на первый план выступала, вытесняла собой любовь к миру и его красотам. Религиозное настроение преобладало, но в когда-то любящем сердце оставался изрядный уголок и для Лизы; но так как глаз её не видел, а мысль и воображение не тем были заняты, то скоро и из сердца изгладился милый образ, потерял своё обаяние. Едва успел я снискать себе репутацию, как и повышение уже готово.

---

⁷⁷ Вислів із 1-ї Книги царств, використаний М. Ю. Лермонтовим як епіграф до поеми «Мцирі».

Глава 9-я. Назначение в Тегеран и отправка

В 1864 году в Персию назначен был посланником Николай Карлович Гирс⁷⁸, бывший генеральным консулом в Букареште. Сам он лютеранин, но жена его, урождённая княгиня Кантакузен, и все дети православные. По приезде в Тегеран у них родился сын и оставался некрещёным. До тех пор у нас не было постоянного священника при миссии в Тегеране, а приезжали по временам иеромонахи из Тифлиса для исправления треб, и это стоило правительству больших денег. Николай Карлович, очень нуждаясь в священнике как для преподавания Закона Божия детям и для крещения своего сына, стал ходатайствовать через обер-прокурора об учреждении постоянного причта при миссии, мотивируя свою просьбу тем, что постоянный причт несколько не дороже обойдётся повременных командировок из Тифлиса в Тегеран. Просьба была уважена, тем более что за Николаем Карловичем была родная племянница Государственному Карловичу⁷⁹. Святейший Синод предписал экзарху Грузии: не найдётся ли в его епархии способного и достойного иеромонаха. Экзарх Грузии по рекомендации о. ректора указал на меня, и дело было решено. Карьера открывалась завидная: заграничная служба не то, что внутри империи – ценится гораздо выше, триста червонцев содержания, стол у посланника, квартира, отопление и освещение готовые, и сидеть не сложа руки, а заниматься серьёзным делом. Чего желать лучше такому маленькому человеку, как я? И действительно, многие не без зависти смотрели на моё назначение; а я совершенно хладнокровно относился к этому делу. Зная свою слабость, предвидел, что тут могут [быть] и увлечения, и искушения, и среда, окружающая меня, будет мне не по духу, не сойду с нею, останусь в изолированном положении. С большею охотою и любовью я ушёл бы на Афон, чтобы удалиться от суеты мирской и беспрепятственно предаться богомыслию, а то меня тянут в самый омут мирской, вляяться всяким ветрам страстей. Да видно, я ещё не был способен к жизни созерцательной, от меня требовалась жизнь деятельная, чтобы пройти всю житейскую школу, все жизненные опыты, подвергнуться многим искусам, потерпеть тысячу поражений, узнать себя вдоль и поперёк, смирить свою гордыню и тогда только браться за подвиги умозрения. Не пререкаю воле Божией, буду ждать с упованием того часа, когда Господь возведёт меня от рова страстей и от брения спины, и поставит на камени ноzi мои, и вложит во уста мои песнь нову, пение Богу нашему. А до тех пор что делать? поскитаемся и по морю житейскому, поучимся милосердию, навыкнем милостыне, приучим руку к подаянию. Целых пять месяцев длилось моё дело, но я ждал его решения без всякого нетерпения, мне решительно было всё равно: в мою или не в мою пользу оно кончится. В первых числах октября всё уже было готово к отъезду. Выдали мне двести пятьдесят червонцев на путевые издержки и первоначальное обзаведение, приискали мне двух псаломщиков, купили мы свой тарантас, и я на-

⁷⁸ Російський дипломат Микола Карлович Гірс (1820–1895).

⁷⁹ Так у рукописі.

всегда распрощался с Тифлисом, сели втроём и поехали. Это было 3-го октября 64 года. Дорогой я заметил, что один из моих подчинённых, старший псаломщик Кузьменко наделает мне впоследствии немало огорчений, в чём и не ошибся. Они вызваны были из разных мест, один из Нахичевани, другой из Шемахи на скорую руку; поведение их скрывалось во мраке неизвестности, один даже с дурною отметкою. Брать их или не брать с собою вполне от меня зависело. Но я мало обращал внимания на отметки, имел веру в человеческую добродетель, полагал, что благим примером и словом можно и дурного человека исправить. Да и выбирать было не из чего, других русских псаломщиков не имелось в виду во всём Закавказском крае, а грузин брать не хотелось: дурно поют и читают по-русски. По приезде в Тифлис мои псалмы с месяц времени вели себя отлично, хмельного в рот не брали, и пели и читали постоянно в крестовой церкви на глазах у экзарха и его ввели в заблуждение. Мне оставалось только радоваться, что Бог благословил меня такими людьми. Но радость моя была непродолжительна. При самом отъезде Кузьменко показал себя, кто он такой. Целый час заставил ждать себя на дороге, явился в повозку пьянейший и наговорил мне дерзостей. Человек он был сильный, здоровый, видный собою, мастер великий петь, голос басистый, гармонистый, октаву берёт хорошо. А таковые обыкновенно не отличаются смиренством и уж непременно придерживаются чарочки, не жди от них ни почтения, ни субординации. Таков, к сожалению, и был мой Кузьменко. Если он сравнит меня с собой по внешности, так что же я пред ним? Червяк, не более, букашка. И рост, и дородство, и сила, и голос, и красота – все преимущества на его стороне.

Доехали мы до Эривани⁸⁰; в пьяном виде надебоширил там что-то Кузьменко, его сочли за беглого и посадили в полицию. Я протестовал против этого и написал запрос в полицию, – на каком основании так поступили? Сейчас же освободили Кузьменко. Экзарх в то время находился в Эривани; он возвращался из Ордубата⁸¹, куда ездил освящать новоустроенную церковь, и первый из экзархов посетил этот край, до него никто из них не бывал здесь. Все граждане рады были до бесконечности такому гостю; надобно было видеть энтузиазм, с которым его встречали и провожали. Его Высокопреосвященство нарочно пробыл здесь несколько дней, чтобы в воскресенье отслужить литургию и сказать назидательное слово народу. Офицеры крепостного гарнизона превзошли всех своим усердием, сделали между собой подписку, задали великолепный обед экзарху, вся эриванская аристократия была приглашена, в том числе и я удостоился служить и обедать с Его Высокопреосвященством.

Накануне этого дня я должен был несколько отравить благостное расположение архипастыря, рассказав ему о поступке Кузьменко и о том, как поступила с ним полиция. Дело поведено было так, что виновною оказалась более полиция, чем Кузьменко, – зачем его арестовала. Кончилось тем, что

⁸⁰ Офіційна назва Єревана з 1828 до 1936 р.

⁸¹ Місто в Азербайджані.

здешний полицмейстер уже поздно вечером приехал к экзарху с извинением, что это было недоразумение со стороны полицейских агентов, и тут же он задал им выговор, а Кузьменко я защитил на свою голову, как окажется впоследствии.

Едем далее; местность не представляет ничего замечательного, голая, пустынная, безлесная, редко-редко где встретится перелесок. Но вот вправо от дороги между Эриванью и Нахичеванью высится гора, которая имеет всемирное значение, – это библейский Арарат, на котором остановился ковчег Ноев. А вот и Гокча или Севастийское озеро, в котором прияли мученический венец 40 севастийских мучеников во времена Диоклетиана⁸². Оно почти круглое, в диаметре вёрст семь, не более; берега с трёх сторон отлогие, а с южной стороны высокие, крутые, лесистые. Недалеко от берега маленький островок, а на островке Армянский монастырь, вероятно, в память 40 мучеников⁸³. В озере в большом количестве ловится форель, и нигде она не достигает такой величины, как здесь, – до трёх четвертей и более, даже в аршин. Дорога идёт по самому берегу; на наше счастье рыбаки только что заметили тоню; весь улов мы у них живьём купили и взяли с собой. На ночлег сварили себе уху и досыта наелись этой белой, нежной и вкусной форели, а остальную высушили в печи и питались ей до самого Тегерана. Так без особых приключений добрались мы до границы на Араксе⁸⁴, вёрст пятьсот от Тифлиса. Здесь декорация изменяется, экипажная езда прекращается, начинается верховая вплоть до самого Тегерана. Вся кавалькада из восьми лошадей: три под нами, две вьючных и три под конвоем. Один чапар нам дан был из Тифлиса до самого Тегерана, и по два конвойных давались на каждой станции. Не привыкать стать мне ездить верхом, этому искусству как нельзя лучше я научился в Кахетии. Отпустим вьючных вперёд и скачем во весь галоп, в три дня сгоряча проскакали вёрст триста от Аракса до Тавриза. Зато здесь у консула Ступина отдыхали суток трое; версты за три от города встретил нас секретарь консульства Банщикова; помещение отвели в самом консульстве; Ступин был со мною очень любезен, особен[но] жена его, умная, образованная дама, большая говорунья. Оба они, равно как и дети их, мне очень понравились. Но с персианами Ступин не любил церемониться; он задавал им такого страха, что они его трепетали. При мне он давал официальный обед здешним дипломатам и видно было, с каким подобоострастием они относятся к консулу. Перед самым нашим отъездом консульские кавасы⁸⁵ из персиян провинились в чём-то пред Ступиным, он выбежал на них с кием и порол такую горячку, что они ошалели и не знали, что делать. Тут только я узнал, что это за огнеды-

⁸² Озеро Севан у Вірменії на висоті 1903 м глибиною до 86 метрів, з яким церковний переказ пов'язує сорок мучеників, що постраждали за свою віру під час переслідування християн римським імператором Діоклетіаном (284–305), який у 298–299 рр. відвоював Вірменію у персів.

⁸³ Севанський монастир, присвячений пам'яті 40-ка мучеників, архітектурний комплекс IV ст.

⁸⁴ Ріка на Кавказі, на кордоні Вірменії з Туреччиною та Іраном.

⁸⁵ Мусульманська почесна варта, наділена нижчою поліцейською владою.

шущий вулкан наш консул в Тавризе и за что его так бояться персиане. Поневоле забоишься, когда мне со стороны даже боязно было смотреть, как он их распекал. От Тавриза одну станцию нас провожал драгоман⁸⁶ консульства Ивановский. Мне дали горячую-прегорячую лошадь, которая страшным образом заносит. Едва мы успели выехать из города, как она закусил удила и понесла меня со всех ног, как вихрь летучий. Я жду, что вот-вот пройдёт мания, уgomонится мой конь ретивый, перестанет пороть горячку; ничего не бывало, целый фарсах⁸⁷ несёт и только более разгорячается. В стороне недалеко от дороги была высокая земляная ограда, которыми обыкновенно обносятся все здешние сады; я хватил в сторону и держу на ограду прямо в надежде, что побережёт себя мой буцефал и не бросится со всех ног на стену. А у него только искры из глаз мечутся, что ему и ограда; ударился мордой об стену и тут только пришёл в себя, стал как вкопанный. Догоняет меня Ивановский и рад до бесконечности, что я цел и невредим, а буцефал стоит, понуря голову, как будто раскаивается в своём поступке. Но тут драгоман пришёл в азарт, начал распекать каваса, зачем мне дали такую лошадь, и ну его чистить по морде; а Ступин, узнавши об этом, просто-напросто выпорол на конюшне каваса. После этого урока по кавалерии мне уже не страшны были никакие персидские буцефалы, какую бы горячку они не пороли. На любого садишься смело и храбро, дашь ему погорячиться с полфарсаха, много фарсах, вот уж и уgomонился и тебя уж начинает бояться. Так домчались мы до Казвина. О Казвине стоит сказать несколько слов. Нигде нет таких обширнейших садов и ниоткуда не вывозится столько винограду и всякого рода фруктов, как из Казвина. По крайней мере, половина города под садами, и за город во все стороны версты на три тянутся всё те же сады виноградные. Климат здесь самый благорастворенный, народ здоровый, сильный, цветущий; постройка, разумеется, невзрачная: мазанки из глины или нежжёного кирпича с плоскими крышами, с окнами внутрь, как во всех азиатских городах. Но в этих саклях, как видно, не дурно живётся здешнему люду; вряд ли из персиан вы встретите красивее казвинцев. Город расположен на обширной равнине, с трёх сторон окружён горами, а с четвёртой на юг открывается долина шириною вёрст десять, а длиною сто восемьдесят вёрст, почти до самого Тегерана. По долине там и сям протекают ручьи и потоки или искусственные каналы и орошают обильно поля и дают богатую жатву. Селения встречаются редко, зато они обширны, многолюдны. В Тегеране давно уже ждут нас, из Казвина мы послали телеграмму, за один фарсах от Тегерана выехали к нам навстречу из миссии двое чиновников – младший драгоман и женделян⁸⁸. Наконец мы в Тегеране, 3-го ноября 64 года, ровно через месяц после выезда из Тифлиса, тысячу вёрст проскакавши верхом и пятьсот в экипаже. Город расположен также в долине, составляющей продолжение или зигзаг той бесконечной равнины, которую уже мы проскакали. С трёх сторон

⁸⁶ Перекладач при європейських дипломатичних представництвах у країнах Сходу.

⁸⁷ Іранська шляхова міра (6,7 км).

⁸⁸ Чиновник (секретар) посольства.

в отдалении виднеются горы, голые, мрачные, опалённые; на юг расстилается опять та же долина и ещё тянется вёрст на пятьдесят до самого Хамадана⁸⁹. Местность кругом Тегерана степная, бесплодная, ни травы, ни кустика, всё пожжено палящим солнцем Ирана. Растут только волчцы и терния; в переходах по безлюдным степям караванов верблюды могут питаться волчцами, а терния собирают в снопы и употребляют вместо топлива. Тегеран имеет форму квадрата, собой не обширен, не больше какого-нибудь нашего губернского города и на вид некрасив, не видно ни одного огромного здания, кроме дворцовой башни, летней прохлады персидского шаха, которая возвышается над всем городом. Общий колорит Тегерана неприятный для глаз, пепельно-серый от постройки, слепленной из глины или нежжёного кирпича. Кругом обнесён стеной столь же прочной кладки, как и дома; стена претендует на название крепости, а её в иных местах пробьёт ружейная пуля. Со всех четырёх сторон имеется по одним воротам; на пепельно-сером фоне ворота ярко бросаются в глаза своим изяществом. Построены в виде арки с высоким коническим куполом из изразцового кирпича, по сторонам минареты, изукрашены барельефами, узорами и разными изображениями в персидском вкусе. Тегеран не богат садами, не то, что Казвин, и климат не такой благоприятный, как там. Летом жара непомерная от низменности места. Помещение для миссии близ шахского дворца, в том самом доме, где убит был наш известный Грибоедов⁹⁰, бывший посланником при персидском дворе в 1829 году.

Глава 10-я. Семилетнее пребывание при миссии в Тегеране

Приняли меня в миссии как давно желанного гостя. У посланника был сын по одному году ещё не крещённый. Первым моим делом было окрестить маленького язычника; на память об этом событии мне подарен был прекрасный ковёр, шитый цветными шерстями, из букетов и роз, грациозными ручками двух дочерей посланника, который хранится у меня и доселе. Через месяц после приезда, когда я совсем обзавёлся, по привычке и кругом осмотрелся, мне дали серьёзное дело: читать закон Божий двум старшим девочкам и двум мальчикам попеременно.

И сам посланник, и всё его семейство мне чрезвычайно нравились, — такие простые, незаносливые, в обращении ласковые, приветливые; в церковь придут, стоят так благоговейно; дома у себя и утром и вечером молятся неопустительно, а посланник так по два часа простаивает на молитве у себя в кабинете, как мне говорили его приближённые. Зато Бог и благословил это семейство: семеро у них детей и все один другого лучше, и все вскормлены грудью самой матери, а не какой-нибудь кормилицы. Французскому языку и элементарным наукам обучал их швейцарец Гильём, а музыке — немец Гейзе. Артист был этот Гейзе в полном смысле этого слова. На званом обеде с таким пафо-

⁸⁹ Місто на заході Ірану.

⁹⁰ Російський дипломат і письменник Олександр Грибоедов (1795–1829), посол у Персії, убитий 1829 р. місцевими фанатами.

сом начнёт, бывало, наигрывать, что все заслушаются; голос у него серебристый, гибкий, симпатичный, и играет и вместе аккомпанирует, прелесть что такое. Особенно мне нравилась одна его пьеса, которая уж больно мне приходилась по сердцу; и теперь ещё помню её мотивы. Как бы я ни был уныл и скучен, но если Гейзе заиграет эту пьесу, как что отвалит от сердца, я вдруг делаюсь весел. Знал он страсть мою к этим мотивам и уж непременно сыграть их для меня нарочно. Другой учитель, Гильём, ни слова не знал по-русски, и я не могу сказать об нём ни слова, только, кажется, он был атеист, как я мог догадываться из его разговоров с детьми, которые они мне передавали, и на меня он смотрел не совсем дружелюбно, да Бог с ним, я не имел с ним никакого дела. С другими чиновниками я также близко не сходилась. Все они люди равнодушные к вере; для них хоть будь хоть не будь священник – всё равно; очень легко обойдутся и без попа и без церкви, а, пожалуй, и без религии, так уж они воспитаны. Впрочем, для прилики в церковь иногда ходили из уважения к семейству посланника. Все они люди с большим гонором, много о себе думают, на нашего брата смотрят свысока; за счастье должны почитать, если скажут с тобой два-три слова, да и то скажут с презрением, насмешливо, мимоходом. Насколько они были любезны, и предупредительны, и услужливы в отношении к семейству посланника, настолько же горды в отношении ко мне. Не ищи между ними друга и приятеля, с кем бы душу отвести. И я волей-неволей жил особняком, не заводил с ними никакого знакомства. Во избежание скуки и бездействия я начал заниматься по-французски. К изучению французского языка я вынужден был самыми обстоятельствами. За столом у посланника всё более говорили по-французски, а на званных обедах так и ни одного слова не услышишь по-русски. Может быть, говорят что-нибудь интересное, или на мой счёт прохаживаются, а я только ем да хлопаю ушами. Пренеловкое положение. Дети посланника так же и с учителями и с чиновниками и между собой всё более по-французски; чужой язык сделался для них как бы родным, а свой чужестранным. Мало того, что французский язык взял решительный перевес над нашим в салонных разговорах, он вломился в нашу дипломатию. Все дипломатические депеши из наших посольств и миссий пишутся непременно по-французски. Чтобы выйти из неловкого положения, я сам налёг на него со всей энергией, занимался по пяти и по шести часов в день. В короткое время я мог уже читать и писать; в книгах понимал много, а в разговоре только отчасти, самую малость. Это оттого, что я начал изучать его теоретически, а не практически, не с живого разговора, а с грамматики. За эту методику взялся я поневоле, потому что не мог найти в Тегеране мало-мальски порядочного учителя. Кто из порядочных людей поедет в такую глушь? Итак, целый год я провозился с этим милым языком, теоретически сделал успехи огромные, а говорить всё-таки не мог и из разговора понимал только немного. Будь у меня порядочный учитель, я теперь знал бы его в совершенстве. Но хоть кой-что стал понимать, так и это много значит: при мне уже нельзя стало прохаживаться на мой счёт. Чиновники миссии настолько были невежливы и нелюбезны ко мне, что вместо того,

чтобы хоть словом или сочувствием помочь мне в этом нелёгком деле, они только мешали: если я ошибусь в произношении, они, вместо того, чтобы поправить, сейчас же поднимут на смех. Я смотрел на них с презрением, как на школяров, и опасался говорить при них. К этому присоединилась другая, более важная неприятность. Псаломщики мои подружились с конвойными казаками, начали кутить вместе с ними и заодно выказывать свою удачу. Раз поехали кавалькадой кататься и отваляли нагайкой среди площади какого-то хана, который им не дал дороги; скандал вышел большой. Я стал употреблять строгие меры, зашевелился гонор Кузьменки. Раз напился он пьяный, и кричит, и шумит, и ругается на чём свет стоит, и ломится ко мне в двери. Терпеть долее такого молодца было невозможно, и через три дня его не стало. Миссия дала ему на дорогу и отправила с конвоем обратно в Тифлис. Я остался с одним псаломщиком Яковлевским. Этот был совершенный контраст с Кузьменко: маленького роста, собой невзрачный, смиренный, послушный, почтительный, по службе расторопный, проворный. Одним словом, человек как нельзя более для меня подходящий, если бы только по временам не выпивал лишнюю и не являлся к службе в таком виде. И это всё бы сходило с рук ему, так заболел мой бедняга какою-то странною золотушною болезнью, которая распространялась у него и в руках, и в ногах, и по всему телу, и не давала ему ни ходить, ни сидеть, ни лежать, ни стоять, так что жалостно было смотреть на него. Эти припадки повторялись каждую весну, должно быть, от неосторожного употребления спиртных напитков в таком жарком климате. Наконец он сам стал просить об увольнении, и я не без сожаления должен был расстаться с Яковлевским.

Проскакавши тысячу вёрст верхом, я приехал в Тегеран совершенно здоровым и даже пополнял немного; сделался искусным наездником и получил страсть к верховой езде. В Тегеране был самый удобный случай удовлетворить этой страсти. Все чиновники миссии имеют своих лошадей и разъезжают так важно то по делам службы, то на прогулку. Завёл и я себе двух лихих коней: одного арабской породы за 30 червонцев, масть золотистая с отливом, шея дугой, ступь не простая, с приплюской, посмотреть – загляденье, картина, – галопом несётся как вихорь. Другая простой породы сивая лошадь, двадцать червонцев, но чрезвычайно конь крепкий, сильный, выносливый; как зарядит мелкой рысцой, так и бежит целый фарсах и делать ничего не нужно, и так плавно бежит, хоть бы тряхнул. Добрый был конь, весьма я любил его; а с арабским шутить было нельзя: разгорячится, зафыркает, глаза так и искрятся, и пошёл писать. Если галоп не берёт, прыжки начнёт делать в сторону, или станет как вкопанный, или заплашет, как под жандармом, чтобы сшибить всадника. Вызнал я его ретивый характер, стал ему делать разы за проказы, и сделался мой конь как шёлковый.

Итак, я нескучно проводил время при миссии: было и общество хорошее, было и дело, были и удовольствия. Но я ещё не видел самого шаха. Всё ждал, что посланник представит меня Его Величеству, убежищу мира, но он почему-то счёл это не нужным, а я и рад был, что избавился от этой чести.

Предстать пред лице коронованной особы, хотя бы то и персидского шаха, вовсе не безделица: требуется присутствие духа и особенный такт, умение держать себя и сказать слово кстати, обдуманно, рассчитанно весом и мерою, и не проронить ни одного лишнего слова. Положение весьма щекотливое, стоишь как на иголках, того и боишься, как бы не проговориться. А теперь я избавлен от всей этой натянутости, требуемой придворным этикетом, и Богу нашему слава! Шах персидский страстный охотник и отличный стрелок, охота одно из любимейших его занятий. Возьмёт с собой до тысячи человек свиты и несколько штук из любимейших жён и отправляется в горы делать облаву на кабанов, диких коз и оленей, случается попасть и на тигра. Первый выстрел всегда принадлежит шаху и навверняк попадает в цель, редко когда Его Величество промахнётся. Если зверей много, то из окрестных деревень собирают всех поселян поголовно, и они оцепляют известную местность вёрст на пять и более. Если охота удастся, то шах бывает особенно весел и возвращается с охоты с триумфом, как победитель. При особенно счастливой охоте в знак своего благоволения пришлёт и нашему посланнику часть своей добычи – дикую козу или оленя, подстреленного его собственной рукою. В одну из таких экспедиций шаха мы воспользовались его отсутствием и пошли осматривать дворец. И самый Тегеран и дворец построены нынешней Каджорской династией⁹¹, вступившей на престол не более восьмидесяти лет тому назад. Препжней столицей была Испагань; с воцарением Каджоров по династическим причинам они сделали своей резиденцией Тегеран, как ближайший к месту их родового племени и, значит, более опирающийся на сочувствие народа. Шахский дворец обнесён стеною, имеет вид крепости, находится в самом центре города, не менее трёх вёрст имеет в окружности. Прежде всего вы входите в сад, великолепные чинары необыкновенной вышины, стройности и красоты шелестят своими серебристыми листьями, по каменным логам струятся быстрые потоки, в бассейнах плещутся золотистые и всяких цветов китайские рыбки; цветники из пахучих роз разливают благоухание, на вершинах чинаров заливаются трелями соловьи. Самые дворцовые здания ничем особенно не отличаются, не поражают ни своим величием, ни красотою; дворец построен не в виде одного огромного здания, как повсеместно в Европе, а в виде нескольких отдельных корпусов, сгруппированных без всякой симметрии и сведённых под одну крышу. Прежде всего государственный казначей показал нам богатства персидского двора, остаток препней беспримерной роскоши Дариев Истаспов и Ксерксов: множество драгоценных камней всякого рода, – из них мне памятен один большой алмаз, который составляет всесветную редкость и стоит будто бы миллионы, – шашки персидских царей, униженные бриллиантами и самыми дорогими камнями, огромный меч Али⁹², зятя Магометова, почитаемого персиянами за святого и за прямого преемника их пророка, разные золотые и серебряные вещи и множество ан-

⁹¹ Перська династія, яка правила з 1796 до 1925 р.

⁹² Мова йде про четвертого халіфа Арабського халіфату (656–661), двоюрідного брата і зятя Мухаммеда.

тиков, которых я теперь и не упомяну. Затем осмотрели мы тронную залу; она необширна, мебели никакой, только пол устлан дорогими коврами да по стенам низенькие турецкие диваны; вместо дверей во всех царских покоях тяжёлые занавесы. Зато царский трон отличается особенным изяществом; весь из слоновой кости с золотой отделкою, украшен самою замысловатою резьбою и витиеватыми узорами. Рядом с тронною залою – оружейная палата. Там луки, колчаны со стрелами, дротики, копья, щиты, шишаки, латы, кольчуги, секиры, палаши, тесаки, пищали, фузеи, ружья разных эпох, начиная с самых длинных первобытного устройства. Из других, показанных нам апартаментов мне памятна одна зеркальная комната; и стены и потолок в ней сплошь унизаны зеркалами в виде мозаики; куда бы вы ни посмотрели, ваша личность со всех сторон представляется вам в тысячах экземпляров.

Любимым местом нашей прогулки в Тегеране был шахский сад Низамие. По временам сам шах приезжает туда на короткое время, пробудет день или два и отправляется куда-нибудь в загородную дачу, а этих дач у него очень много; на одной наскучит – переедет на другую, и так далее, пока не перебывает на всех. В этих поездках шаха сопровождают не менее тысячи человек войска и все любимейшие жёны его гарема, сарбазы⁹³ разбивают себе палатки и располагаются лагерем около дачи. В Низамие есть прекрасный домик для приезда шаха; стены кругом расписаны портретами в рост искусною кистью персидских художников. На первом плане портрет шаха в самой грозной позе; по сторонам портреты первых министров, начиная с воцарения Каджорской династии, в их высоких тюрбанах и длиннополых парчёвых халатах, затем портреты посланников французских, английских, российских. Сад защищён от палящих лучей Ирана густою тенью высоковерхих кужлявых красивых чинаров, каштанов, платанов, весь усажен фруктовыми деревьями, на каждом шагу по аллеям красуются клумбы роз и всяких цветов, посредине огромный бассейн; каждую пятницу сюда собираются персиане, скрестивши под себя ноги, усядутся кругом бассейна и наслаждаются своим любимым кейфом⁹⁴, потягивают кальян из своих трёхсаженных чубуков и так приятельски ведут беседу между собой. А мы целой миссией заберёмся в павильон, чтобы отзавтракать здесь на просторе, и повар, и провизия, и напитки давно уже прибыли и готовы к нашим услугам, в ожидании сытного завтрака нагуляемся в саду вдоволь, усядемся за стол по-азиатски в полулежачем положении и угощаемся сколько душе угодно; в каких бы то ни было персидских покоях, кроме полов, устланных коврами, не полагается никакой мебели – ни стола, ни стула, в иных домах встречаются только низенькие диванчики около стен, и то редко. После завтрака кто благодушествует, тот поёт, кто взял с собой инструмент, тот играет, а кто просто отпускает шутки, прохаживается на счёт других. На другой раз для разнообразия отправимся целой кавалькадой в какой-нибудь загородный сад, не менее прекрасный, Рустем-абад или Каджоры, в ближайшую от Тегерана шахскую дачу. Эти прогулки по са-

⁹³ Рядові регулярних військ у Персії.

⁹⁴ Задоволення, насолода від чого-небудь, безтурботний, приемний відпочинок (араб.).

дам бывали или весной, или осенью; а летом в Тегеране жара непомерная, и мы ежегодно в последних числах апреля переезжали на дачу в Зергенде и оставались там до октября. Дача наша в десяти верстах от Тегерана, стоит гораздо выше его, при подошве гор, и воздух значительно прохладнее. Там выстроен большой дом для семейства посланника, для приёма дипломатического корпуса и общего собрания миссии, кругом разведён сад, умеряющий невыносимый зной лета; в саду там и сям виднеются белые домики для чинов миссии, смотря по их рангу; перед каждым домиком устроен бассейн, где желающие могут купаться и стряхивать с себя апатию, неизбежную при невыносимой жаре. К вечеру редко кто остаётся дома, все, кто пешком, кто верхом рассыпаются в разные стороны сделать моцион пред обедом. Посланник обыкновенно ездит гулять в коляске с семейством по шоссе к стороне Тегерана, с казачьим конвоем, а чиновники или сопровождают его колесницу, или направляются в соседнее с дачей большое селение Гуляген, поглощённое садами и растянувшееся версты на три при подошве Шимранских гор, или обогнут кругом соседний кряж гор в окружности вёрст пять, или просто ударятся в галоп по степям и равнинам, куда уж ни попало. Любил и я это удовольствие, редкий день что не выезжал на своём аргамаке, а потом мне наскучила эта забава, да и дорого было содержать конюха и двух лошадей. За чиновниками мне трудно было тянуться: не говоря уже о том, что мой оклад триста червонцев далеко не равнялся с их окладами, они сверх того в летние месяцы целых полгода получали добавочное содержание, так называемые лагерные деньги, по 1 червонцу в день, а мне лагерных не давали, да и похлопотать об этом в министерстве не соглашались. Волей-неволей я должен был продать своих любимых лошадок, а на прогулку стал ходить пешечком: оно и полезнее, и дешевле. Первое лето по приезде в Тегеран от непривычной жары я целый месяц страдал бессонницей; целую ночь проворочаешься с боку на бок и ни на волос не можешь уснуть. Исхудал и изнемог я чрезвычайно; посланник видит, что я чем-то страдаю, и по своей доброте предложил мне прогуляться в горы, чтобы рассеяться немного и изменить образ жизни для прекращения бессонницы. Это средство подействовало как нельзя лучше. Дали мне одного гуляма⁹⁵, взял я с собой псаломщика и конюха, и вчетвером мы отправились в одно селение, высоко стоящее в лощине горного хребта Шимранского. Местность довольно красивая; вся лощина поросла мелким леском, чрез неё со скалы на скалу скачет быстрый ручей. По склону широкого дефила у самого перевала через горный хребет живописно раскинута персидская деревня Овча; температура заметно свежее, чем там, внизу, в знойных степях. Для приезжающих есть довольно приличный конак. Пробыли мы там суток двое и бессонницы у меня как не бывало. Сделали перевал на ту сторону Шимранских гор; там те же голые горы и горы без конца, идущие до самой прикаспийской провинции Мазендерана, изредка пересекаемые столь же бесплодными долинами и ущелиями. В одной из таких долин повстреча-

---

⁹⁵ Вояк.

лась нам опять деревня персидская; у самого селения протекает быстрая довольно глубокая речка, вероятно, есть в ней и рыба. Понравилась нам местность, разбили мы походные палатки на берегу речки и расположились лагерь. Я занялся купанием и прогулкой, а мои искусные рыболовы псаломщик и конюх наловили много форели; и ухи и рыбы у нас было вволю. Пошёл я побродить по селению и посмотреть, как живут персиане. Лачужки у них бедные, неопрятные, жалкие; не людям бы жить в них, а животным, примерно, свиньям, да и те бы, пожалуй, обиделись; наши малороссийские мазанки роскошь в сравнении с этими саклями. Каковы жилища, таковы и жители. Поселяне вообще народ грязный, все какие-то оборванцы, в лохмотьях, на вид изнурённые, испитые, малосильные, должно быть, от дурной пищи и непомерных трудов. Они владеют землёй исполу, земля принадлежит не им, а помещикам, разным ханам, мирзам и султанам. Работает поселянин сломя голову, а зарабатывает мало: половину надобно отдать помещику. Есть много селений, принадлежащих собственно шаху, по дороге встречали мы и такие; они сравнительно лучше и народ в них как будто зажиточнее. Цель нашей поездки было селение Шагристан, лежащее как раз против нашей дачи по ту сторону хребта Шимранского; по прямой линии не более пяти вёрст расстояния. Через горный перевал мы в два часа могли бы попасть туда, но нам хотелось повояжировать, и мы сделали лишних восемьдесят вёрст, огибая горный хребет. Шагристан стоит в котловине, с трёх сторон окружён высокими горами, с западной стороны расширенное дефиле⁹⁶, поросшее кустарником, тянется версты на две. С левой стороны между скалами страшно шумит бурливая река Сифидрут⁹⁷, с бешенством прорывается на долину, расширяет своё русло и уносит в своём течении всё что ни попало; целые деревья с корнями вырывает, по местам образует широкие заливы и, несмотря на её быстрину, в ней множество рыбы, нежной и вкусной форели, особенно в этих заливах. Форель эта далеко не так крупна, как в Гокченском озере, но на вкус мне показалось приятнее той. Расположились мы бивуаком в прибережном кустарнике, мои рыболовы сейчас же на промысел и живо на уху натаскали, а я от нечего делать стал плескаться в заливах. Это было 6-го августа, но жара ещё такая была, что пот с нас лил градом и рубашки были мокры. Пробывши день целый на Сифидруте, с богатым запасом форели опять в Шагристан мы вернулись и наняли себе квартиру с маленьким садиком в доме одного поселянина; целую половину своей сакли уступил нам на целую неделю. Это ничто иное, как исключение из общего правила, редкость, которой мы не ожидали. Мусульманский фанатизм хотя, видимо, слабеет с каждым годом как в Турции, так и в Персии, потому что самая вера в пророка заметно слабеет, но всё ещё он довольно силен, чтобы уступить половину дома гяуру, как они нас называют, и жить с ним под одною крышей. В Турции европейцы уже могут свободно входить в мечети и рассматривать сколько угодно, а в Персии это пока ещё немислимо, ни один европеец не может безнаказанно проникнуть в

⁹⁶ Прохід між якимись перепонами (франц.).

⁹⁷ Річка Кизилузен у нижній течії.

мечеть. Целую неделю прогостили мы в Шагристане и каждый день рыбы было у нас вволю; то мои подчинённые удочкой наловят, то принесут нам за деньги персиане. В одном только был недостаток – с ухой не было ничего спиртуозного. У персиан этим не разживёшься, не выдělывают и не имеют они ни вина, ни водки, им строго запрещено законом; а у нас вышло то и другое. К счастью, мой нукер⁹⁸ был человек догадливый, сберёг одну бутылку водки, и я довольствовался ею всю неделю. Каждый день я делал прогулки, лазил по крутизнам, рассматривал виды и ничего не нашёл живописного, после Кахетии мало меня интересовали здешние виды с их голою опалённой местностью. Раз прохожу я по селению и слышу шумный говор детских голосов, смотрю, на крытой галерее сидит на корточках толпа персидских мальчиков человек тридцать или сорок. Все уткнули нос в книгу и громко нараспев иные читком читают, иные складывают, – кто во что гаразд. А учитель с длинной-предлинной хворостиной, чтобы можно было достать всех и каждого, сидит в углу и командует над мальчуганами; остро ухо держит; кто ошибётся, того прихлопнет хворостиною и поправит, мальчуган встрепенётся и опять уткнёт нос в книгу. Это персидская школа, медресе; а этот учитель есть вместе и мулла, а эта крытая галерея служит и сельскою школою и мечетью, где по пятницам совершается их богослужение. Обратно в Зергенде мы вернулись кратчайшим путём, перевалив через Шимранские горы. На самой вершине мы видели глетчеры, или вечные ледники, которые никогда не тают. Можете себе представить, как это высоко должно быть над уровнем моря. Тогда как внизу жара непомерная, пот градом льёт, здесь, на высоте хребта Шимранского температура холодная, ветер пронзительный, продрогли мы в летних одеждах. Благодаря этим глетчерам в Тегеране целое лето не выводится лёд и продаётся ни по чём. Весной навьючивают его на мулов и вывозят целыми караванами, складывают в огромные подземелья и торгуют им как товаром. Все тяжести в Персии перевозятся на мулах или на верблюдах, а не гужом; экипажной езды не существует, ибо не существует колёсных дорог, а только караванные, большею частию узкие, гористые, каменистые. В каретах можно ездить только в самом Тегеране от шахского дворца до заставы, – улица довольно красивая и широкая, обстроенная домами европейской архитектуры, – да кругом города около рва крепостного. От заставы к Шимранским горам до нашей дачи вёрст десять проложено шоссе, да такое же шоссе проведено в Шабдулвазин, большое селение в 7 верстах от Тегерана. Это селение славится гробницею Фатимы, дочери Магомета⁹⁹, находящеюся в здешней мечети. Множество богомольцев из Тегерана, особенно женщин, ездит на поклонение этой гробнице. В мое время ходили дилижансы, а теперь, говорят, устроена железная дорога. Вот и вся недолга – экипажная езда в Персии. Кареты имеются только при дворе для шахского гарема, а сам шах никогда не ездит в карете, а только верхом. Захочется шахским жёнам проветриться, соскучится им вечно сидеть взаперти, с разрешения шаха подадут

⁹⁸ Воїн з особистої охорони, слуга.

⁹⁹ Дружина халіфа Алі, культ якої поширений серед шиїтів.

им карет десять, а то и более, усядутся они по несколько штук в своих синих саванах и кисейных покрывалах и целым поездом разгуливают по городу и его окрестностям. И сзади, и спереди, и по сторонам их сопровождают эвнухи, самые что ни есть сорвиголовы, на своих столь же борзых аргамаках. В этот раз не попадайся им никто, кто бы ты ни был, а ворота скорее в сторону и улелётывай что есть духу, а то наскочат на тебя эти чёрные как уголь эфиопы и начнут огревать нагайками. Кто бы ни попался, все сторонятся и дают им дорогу, на что уж посланники европейские, и те в этом случае должны умалить свой гонор и посторониться или своротить на другую дорогу. Имел я несчастье при переезде с дачи в Тегеран попасть на этот поезд, и теперь мне памятен этот случай. Лошадей своих я только что продал, казённой мне не дали на конюшне. Пешком идти было стыдно, нанял я себе ослика и смиренным образом воссел на отца невежества. Это бы не беда, ездить на ослах здесь не почитается за стыд; все персианки иначе и не ездят, как на этих глупеньких животных или на мулах, а многие и из мужчин не брезгают отцами невежества и преотлично на них улелётывают не хуже всякой лошади, выходит только немного смешно: седок большой, а конь маленький, ноги почти что касаются земли. Так вот что скверно: осёл попался мне с норовом, упрямый-преупрямый, хоть что хочешь – ни за что не прибавит ступи и не побежит, а я был первоучка, не знал сноровки, как подействовать на отца невежества. Дал я ослу полную волю, как он хочет, ни шатко ни валко подъезжаю к самому Тегерану, как на беду, мчится навстречу поезд с шахским гаремом, я скорее в сторону, осёл не повинуется, я его зонтиком – и ухом не ведёт. Кое-как удалось мне двинуть его через канаву, дальше не идёт, да и только. Поезд уже поравнялся со мною, стрикулисты¹⁰⁰ эвнухи в один голос кричат, чтобы взял я подальше, ошалел мой осёл и ни с места; налетел один сорванец и топчется надо мной, и воюет, и кричит, и грозит нагайкой. Потеряй я присутствие духа, вероятно, мне досталось бы от этого негодяя; но я собрал всё своё мужество, зонтик у меня был с железною палкой. Стал я в оборонительную позицию и погрозил ему зонтиком и тем осадил своего противника мурина¹⁰¹. Сробеть не сробел я, но стыдно мне было жён шахских, поезд приостановился, и все они открыли свои вуали и смотрят, как мы воюем. Сколько мог я заметить из беглого взгляда, из них есть много красавиц, с нежными милотвидными глазками, а есть и пожилые, совсем уж отцветшие, ничем не интересные. Стрикулист пришпорил коня и умчался, тем и кончилась сцена, осёл выстоял на своём, поле битвы осталось за мной. Но ещё не конец приключениям; подъезжаю к посольству, в узкой улице встречается другой такой же гаремный поезд. Разъехаться было негде; так меня прижали к стене, что зонтик мой застрял в колесе и сломался. Тут я струхнул немного; но видят, что русский священник, и никто ничего мне не сделал. В этом же году в январе месяце удалось мне видеть придворное празднество. Шах выдавал свою дочь за сына одного министра. В самый день свадьбы весь дипломатический кор-

¹⁰⁰ Дрібний чиновник у країнах Сходу.

¹⁰¹ Негр, чорношкірий.

пус был приглашён во дворец. На дворцовой площади стоял целый полк сарбазов, тамаша¹⁰² происходила ночью, у всех сарбазов вместо штыков в дула воткнуты были зажженные свечи; горело множество факелов; на заднем плане торчала целая батарея орудий, оркестры военной музыки с европейскими инструкторами наигрывали разные марши. Для пущей важности под невесту подведён был огромной величины слон; изукрашен он был яркою попоною, унизанною золотом и дорогими камнями; а поверх его для брачного кортежа устроена была большая круглая ложа, обитая малиновым бархатом. Слон, видимо, озадачен был небывалою сценою, не мог понять, что бы такое значило, и переминался с ноги на ногу. Я того и ждал, что вот-вот он заколыхается, ударится по двору и начнёт топтать мелюзгу, которая наполняла площадь. Но, слава Богу, ничего подобного не случилось. При всей своей громадности и силе слон смирен и умён как никакое животное. Долго музыка наигрывала свои марши, часа два прошло в ожидании невесты, она не показывалась. Наконец в самую полночь подан был сигнал; невеста показалась, убранная в шелка и жемчуга, с лицом закрытым; её сопровождали несколько ханым¹⁰³, вероятно, первейшие жёны шаха. Сейчас же грянули орудия и палили без умолка; оркестры заглушали гром орудий; жених уже сидел в ложе; отец жениха подхватил невесту и живо посадил её на слона; когда все уселись, эта громадная ходячая масса двинулась, неся на раменах своих, кроме жениха и невесты, целый свадебный кортеж. Дом жениха от дворца был недалеко, нужно было проехать несколько улиц, мерно и чинно выступал слон по улицам Тегерана, и народ, и войско с зажжёнными свечами и факелами сопровождали процессию, музыка не умолкала, взамен дворцовой батареи на городской площади загремели орудия, когда поезд поравнялся с нею. И перед домом жениха долго ещё толпился народ, разливалось яркое освещение и играла музыка, но я туда уже не ездил, довольно было и того, что было видно и слышано. Слона, игравшего такую важную роль в этой тамаше, не один раз приводили к нам в миссию, и мы имели случай всмотреться в него поближе. Его показывали как редкость и заставляли выделять разные штуки. Хоботом своим он может действовать со страшною силою, и он же служит ему вместо рук. Какую угодно вещь он может поднять с земли своим хоботом. Принесут ему целый батман¹⁰⁴ печёного хлеба, обовьёт его концом хобота, поднесёт ко рту и в один миг проглотит; бросят яблок или апельсин – не топясь подхватит, и в рот. Хобот у слона до такой степени эластичен, что он может взять им самонаименьшую вещь, хотя бы даже иголку. Внутри он цилиндрический; чтобы напиться слону, прежде он вбирает воду в свой хобот, который имеет большую растяжимость и может вместить целую массу воды; потом сгибает его кольцом, подносит ко рту и льёт туда, как в сороковую бочку, лишь булькотня стоит в горле. Хобот свой он может закидывать на спину; им снимает и поднимает своего возницу как пёрышко. У нас на дворе

¹⁰² Народне видовище.

¹⁰³ Заміжня жінка.

¹⁰⁴ Вагова одиниця в країнах Середнього Сходу.

стояло несколько дюжих чинаров; согласились мы пожертвовать одним из них, чтобы испытать силу слона. По знаку возницы подошёл он к дереву, попробовал его своим хоботом, может ли рассчитывать на успех, чтобы не посрамиться пред публикой. Вероятно, пришёл к благоприятному заключению, отступил назад шагов двадцать, потом скорым маршем пошёл к дереву и торнул его своей махиной, дерево так и покачнулось, ещё толчок – совсем наклонилось и с корнями и с огромной глыбой земли; наконец, совсем рухнуло на землю. Слон был в ударе, видимо, доволен был своим атлетическим подвигом. Все эти события происходили в бытность в Тегеране семейства посланника между 65 и 66-ым годами. Весной 65 года скончалась у них малолетняя дочь Елена. Тяжела была для них эта потеря, не залюбили они Тегерана и стали думать об отъезде в Петербург. Кончилось тем, что в первых числах апреля 66-го года они выехали из Тегерана, семейство совсем, а посланник взял себе полугодичный отпуск. Миссия наша опустела, лишившись этой милой, любезной семьи, которая всем доставляла столько радости одним своим лицезрением. Нет уж той жизни, той энергии, которая прежде всех воодушевляла. У меня дела стало меньше, а скуки больше; отпала у меня охота и к французскому языку, теперь он утратил для меня свою цену, не было цели для его изучения; гости у нас бывали редко, говорить было не с кем. У членов миссии дела было довольно. У нас в то время производилась постройка огромного здания для миссии. Прежнее помещение близ шахского дворца нанималось от персидского правительства за большие деньги, во многих отношениях было неудобно, а ежегодный ремонт стоил очень дорого. По всем этим причинам Николай Карлович стал хлопотать о постройке нового дома для миссии. Министерство ассигновало на этот предмет до шестидесяти тысяч, а шах пожаловал самое лучшее место в городе. Работа продолжалась целых два года; воздвигнуто громадное здание, небывалое не только в Тегеране, но и во всей Персии, затмившее собою и самый шахский дворец, так что англичанам стало завидно, и они купили себе место и начали строиться.

С удалением семейства посланника от нечего делать я стал заниматься с казаками. Вместо донских казаков для конвоя нам присланы были линейные. Двое из них оказались раскольниками и один магометанин из осетин. Я начал вести с ними беседы о вере, и месяца через два один из раскольников, более толковый и начитанный, почти что готов был к принятию православия, но в это самое время его перевели из миссии в консульство приморского города Решта и дело не состоялось. Но полемические беседы не остались совершенно бесплодными. Когда мы состязались о вере, и я на каждом шагу разбивал своих противников, магометанин, не чувствуя себя способным, не принимал никакого участия в прениях и как будто холодно относился к делу. А между тем он держал ухо востро и всё, что было говорено, мотал себе на ус. Во глубине души его незаметно росло убеждение, что религия, в которой он родился, фальшивая, не имеет за собой божественного авторитета, принадлежит к разряду человеческих произведений, а основатель её не что иное, как самозванец, непризванный провозвестник воли небес, увлекшийся славой

пророка шарлатан, обманщик, что истинно и непреложно одно только православию, его-то и надобно принять не обинуясь, чтобы быть по всему русским и душой и телом. Такие мысли долго бороли его, но он мне не объявлял о том, и я потерял его из виду. В один прекрасный день сам приходит ко мне и изъявляет желание принять христианство. Я окончательно утвердил его в вере и стал готовить ко крещению. Между тем посланник возвратился из отпуска, и прозелит¹⁰⁵ мой стал просить его быть восприёмным отцом от купели. Итак, я имел счастье обратить одного магометанина и просветить его святым крещением. Впрочем, этому обращению много помогло одно обстоятельство. Казак долго молился, чтобы Бог вразумил его, которая вера правая. В их станице ему нравилась одна девица, которая соглашалась выйти за него замуж, если он сделается христианином. Но отец его, большой фанатик, и слышать не хотел, чтобы сын его женился на христианке и сам сделался христианином. А тут ни с того ни с сего присылает ему письмо, что он волен поступить насчёт веры, как ему заблагорассудится, и вступить в брак со своей возлюбленной и что он помолвил уже их заочно. По случаю крещения восприёмным отцом задан был великолепный обед и чинам миссии и казачьей команде. Это был у нас семейный праздник, на котором все радовались и веселились, и пели, и пили, и танцевали. Но этому радостному событию предшествовала ужасная катастрофа, какой не запомнят в Тегеране. Это было 23 апреля 1867 года. Мы только что переезжали из города на дачу. И посланник и чиновники были уже в Зергенде; в городе оставался я один, и багаж мой, и церковь походная, и псаломщики были уже отправлены. В этот раз почему-то мне никак не хотелось переезжать вместе с другими, было какое-то предчувствие. Вдруг получаю известие, что в эту самую ночь в Зергенде от сильного дождя обрушился потолок в моём домике. Удивляться надобно, как промысл Божий премудро печётся об нас! Переедь я днём раньше, я непременно сделался бы жертвой этого приключения, потолок обрушился бы на меня, когда я спал, и раздавил бы как червяка. Прах мой покоился бы теперь в Ванеке или на Армянском кладбище. Но вся катастрофа ещё впереди. Переезжать мне было не на чем, все лошади были забраны. Нанял я себе ослика и отправился в сопровождении одного гуляма. Осёл по обыкновению попался упрямый-преупрямый, ступить не ступит. Лучше, думаю, не иметь никакого дела с отцом невежества, слез с осла и отдал его гуляму, а сам пошёл пешком. При выезде из Тегерана погода была прекрасная, не успели мы сделать и трёх вёрст, как со стороны Шимранских гор заходили облака, небо покрылось тучею, омрачился весь горизонт, заблестали молнии, загрели громы – страшные раскаты так и разражались над головой. Полился сильный дождь и лил как из ведра целых пять часов непрерывно. Всё это обрушилось на мою голову в половине дороги; промок я до ниточки и продрог до костей. Канавы вдруг сделались речками и выступили из берегов, подземные водопроводы, проведённые с гор, шумели со страшною силою, целые брёвна несло нам на-

¹⁰⁵ Людина, яка приймає нову віру (грецьк.).

встречу потоками. С великим трудом кое-как добрались мы до Давуды. Так называется одна прекрасная дача, принадлежащая некоему персидскому вельможе по имени Давуд, в двух верстах от Зергенде, между нашей дачей и городом. Сейчас же развели нам огонь и обсушили и обогрели, а дождь всё лил и лил без конца. Попасть в Зергенде не было никакой возможности, перед нами разыгрывался настоящий потоп. Наша дача расположена на берегу речки, которая в летнее время совсем пересыхает, а во время периодических дождей весной и осенью шумит и бурлит не хуже Терека. Теперь, когда этим потопным ливнем размыло льды и снега на соседних горах, и всё это вместе обрушилось на долину, нашей безымянной речки узнать было нельзя, она сделалась всеокрушающей рекой, выступила из берегов и с бешенством ниспровергала всё, что ей ни попадалось. Со страшною силой ворочала громадные камни, с корнем вырывала деревья, ломала и ворочала брёвна, подмывала ограды, опустошала сады, разрушала хижины, уносила людей. Шум и рёв от яростных порывов воды, грохот от ворочанья огромных камней производили неописанный гвалт, приводили в трепет. Через речку у нас был построен крепкий каменный мост из цельного камня. Долго противостоял он яростным натискам нахлынувшей массы воды, наконец, пред всеокрушающей силой не мог устоять, рухнул, и разрушение его было велие – навело неописанный страх на миссию. И посланник, и чиновники потеряли головы, не знали, что делать. Повыше этой речки другой горный поток устремлялся прямо на миссию, мой домик стоял выше всех и пострадал первый, затем дом секретаря, а потом и вся миссия кругом очутилась в воде, квартира младшего секретаря, стоявшая ниже всех, уже до половины была затоплена, дом посланника был также в опасности, вода добиралась уже до церкви, поднялась на целый аршин, того и ждали, что вот-вот рухнет. И канцелярия и касса были вынесены. Конюшни, стоявшие ниже миссии по ту сторону реки, достигнуты были врасплох, вдруг очутились кругом в озере, из конюхов кто успел – убежал, а иные взлезли на деревья и там отсиживались; лошадей бросили на произвол судьбы, не до них было, а до себя. Над нашею дачею высится крутая гора, посланник и чиновники забрались на самый верх горы и ждут там конца катастрофы со страхом и трепетом. Я всё время катастрофы отсиживался в Давуде и сильно беспокоился – все ли у нас живы в миссии, не потонул ли кто из людей, не разрушены ли наши дома. К 6 часам вечера рёв от бушующих потоков стал не так силен, вода начала сбывать, и дождик стал меньше. Приезжаю в Зергенде, кое-как добираюсь до конюшен весь до ниточки мокрый; обсушили, обогрели и переодели меня там. К величайшему моему удовольствию узнаю, что потонуть никто не потонул и дома все устояли, кроме одного моего, – которому туда и дорога, больно плох и был, – а только вещей много унесло и подмыло, и попортило. Гинь, говорю, живот, а не гинь голова: вещи наживное дело. Теперь вопрос, как попать за реку: мост разрушило, а безымянная речка вступила уже в свои берега, но ещё страшно шумела и бушевала, подступиться к ней было нельзя. В свою очередь увидели меня посланник и чиновники миссии и весьма обрадовались,

что я жив, а они думали, что я уже погиб в волнах потопных. Стоят на берегу и кричат и машут руками, спрашивают меня, здоров ли я, что со мной случилось. За яростным шумом речки ничего не было слышно; я написал им письмо, привязал к камню и перебросил на ту сторону. Они мне отвечают таким же манером и спрашивают: не найду ли я возможным попасть к ним как-нибудь. Не много думая, один из линейных казаков, великан и силач и смельчак необыкновенный, подхватил меня как ребёнка и понёс через бушующий поток, все только руками всплеснули и прокричали ему «браво». Фамилия его Данильченко. На конюшне казаки сняли с меня всё моё платье, дали мне своё бельё и одели меня шубой. В таком виде я и явился в миссию. Там давно меня ждали к обеду; мне совестно было показаться таким чудачком. Ничего, говорят, хотя бы вы были в адамовом костюме, только бы живы и здоровы, теперь не до приличий.

Постройка нового дома приходила к концу, помещение для церкви и моей квартиры вчерне уже было готово, надобно было подумать о церкви. Для иконостаса и церковной утвари необходимо было съездить в Москву, и мне дали отпуск на четыре месяца.

Это было в 1867 году. Из отпуска возвращался я при самых неблагоприятных обстоятельствах. Из Тегерана совсем уезжал Николай Карлович в Петербург лечиться, и мы повстречались с ним на Каспийском море, а в Персии с наступлением осени открывалась холера, и с тех пор четыре года кряду появлялась в урочное время и вырывала множество жертв из среды живых, в ужасных страданиях. Тяжело и грустно мне было возвращаться к своему посту. Ездил я по церковной надобности, а ничего мне не дали на дорогу, издержал своих двести червонцев. На всякий случай отпустили мне из экстраординарных сумм восемьдесят червонцев на церковные надобности, но и те я сэкономничал, возвратил назад, и хоть бы мне спасибо сказали за это. Такой поступок со стороны миссии, конечно, нельзя назвать деликатным. Зато, как только возвратился я в Тегеран, мне сейчас же преподнесли наперсный крест из Святейшего Синода, пожалованный мне по ходатайству посланника. Миссийский дом в Тегеране вчерне уже был готов, и мы с дачи прямо переехали на новоселье. От нечего делать я занялся языком персидским без всякой практической цели, а просто из любви к искусству, и увлёкся им так же, как и французским. Много учителей перепробовал, но все оказались из рук вон плохи. Много было потрачено и труда, и денег, и времени, а польза самая маленькая, говорить ни с кем не приходилось, да и не мог говорить свободно, дело имел больше с книгами, а не с живыми людьми. Обращать персиан в христианство ещё не пришла пора, ни наше, ни персидское правительство не позволит, можно поплатиться жизнью. Правда, не без успеха действуют здесь католические и протестантские миссионеры, но они действуют только на окраинах, в Испагани и в Урмии, и притом крайне осторожно, уловляют в католичество или протестантство только армян или несториан-халдеев, не касаясь магометан. Провозился я целый год с языком фарсийским¹⁰⁶, но и с ним по-

¹⁰⁶ Мова персів, яка має в Ірані статус офіційної.

прощался: на какую мне утварь, только изнуряет моё здоровье. А тут смотришь, приехали к нам в миссию две хорошеньких дамы, в 68 году в августе месяце. Тут уж было не до учёных занятий, жизнь пошла совсем иначе, все мы зажили не умом, а сердцем, все перевлюблились, а началось с меня, раба Божия. Приехал к нам на службу доктор Базилевский с молодой женой и со свояченицей, девушкой лет осьмнадцати. На первых же порах мне понравилась эта барышня. Собою невеличка, но такая умная, да скромная, да красивая, характер у ней – так это воплощённая кротость, взглянет – так это просто прелесть, во всех приёмах и поступках удивительно как много женственности! Что это за милое создание, можно ли не любить таких созданий! На любовь она стала отвечать любовью, и скоро мы сделались друг к другу неравнодушны. И вот вам новый роман. Как можно чаще мы стали видаться: и ей бывало скучно без меня, и мне без неё, а сойдёмся, так не можем насмотреться друг на друга; приду к ним – вдруг повеселеет. Хожу я взад и вперёд по аллее, а она смотрит в окошечко. Под вечер пойду я в сад прогуляться, а она уж давно заметила, сейчас же подхватит свою малютку племянницу и тоже в сад ко мне навстречу. И наговоримся мы и насмотримся без свидетелей, и ещё более крепнут наши сердечные узы. И так-то нам хорошо наедине, так весело, такая приятная теплота на сердце теплится, по всему существу разливается. Со дня на день наша любовь приходит от силы в силу, не открыли мы друг в друге никаких недостатков, а одни совершенства. Наши домики были рядом на отставе. Вот уж она и ко мне стала захаживать со своей Сашенькой и посидит таково долгонько. От поэтической обстановки вдруг у меня зашевелилась поэзия, стал я пописывать стишки и читать ей, моей возлюбленной. Читал, правда, при всех, но предмет моих сердечных дум была она, и делалось и говорилось всё для ней одной. Самый дар слова у меня заметно улучшился. Прежде я был вял и неразвязан на словах; начну какую-нибудь рацею, да и не могу привести её к желаемому концу. А тут откуда что взялось: и живость, и энергия, и умение держать себя с достоинством, человек видимо стал развиваться. Чиновники смотрят и удивляются, что за метаморфоз произошёл с нашим батюшкой, да и сам я дивлюсь своей элоквенции¹⁰⁷. Прежде двух-трёх слов не умел связать, как следует, а тут целые тирады сыплются без запинки, ораторствует как Демосфен. Впрочем, наша любовь ни для кого не была тайной, и меня только поздравляли с огромными успехами на поприще романистики.

Бог весть, чем бы кончилась наша любовь, по всей вероятности, добром бы не кончилась, а дошла бы до Геркулесовских столбов¹⁰⁸, до *pes plus ultra*¹⁰⁹. Так надобно же было случиться одному горестному событию, которое и любовь нашу привело к печальной развязке. Доктор Базилевский через неделю по приезде в Тегеран заболел лихорадкою, которая вскоре приняла у

¹⁰⁷ Красномовство (латин.).

¹⁰⁸ Дві скелі обабіч Гібралтарської протоки, які, за уявленнями стародавніх греків, знаходилися на краю світу і увічнювали подвиги Геракла.

¹⁰⁹ До крайніх меж (латин.).

него опасный характер и перешла в горячку. Человек он был тучный, полный, сырой; со дня на день делалось ему хуже. Но доктор, который лечил его, скрывал от всех истину, всё обнадеживал до последней минуты, никто не ожидал конца плачевного, а смерть была уже за плечами. А наша беззаботная любовь шла всё *crescendo*¹¹⁰. Накануне самой кончины, когда предполагалось дать решительное средство и должен был произойти решительный кризис на живот или смерть, мы питали друг к другу такую горячность и нежность, за которой любовь уже переходит в практику, начинаются любовные свидания, поцелуи, объятия. Больной переведён был в другой дом, попросторнее, а дамы оставались рядом со мной, в ближайшем соседстве, жена доктора часто уходила к больному, оставалась почти неотлучно при нём, а предмет моей любви был подле меня за двумя только стенами. Ей скучно было одной, она дала уже слово придти ко мне ночью и ждать, чем кончится дело. Надела свой прелестный бурнусик¹¹¹ и так хороша была в этот вечер, что и сказать не умею. Но тут-то и конец роману. Только бы ей пойти ко мне, как в этот самый момент присылают за мной напутствовать больного. Но уже было поздно, с ним началась агония, и минут через десять он Богу душу отдал. Начались плач и рыдания и вопль мног. Горько плакала бедная Анна Богдановна по мужу своему и не хотела утешиться, потому что его уже нет; сердце разрывалось от горести при виде этих терзаний, этих жалостных воплей. В ту же минуту весть дошла и до сестры её. Удар был тем сильнее, что никто не ожидал его. Прихожу к ним на квартиру, а моя героиня держит на руках маленькую Сашу, и обе горько плачут. Малышка протягивает ко мне ручонки и зовёт к себе, чтобы им не так было страшно. Расплакался и я, глядя на эту сцену. Расцеловал бедную девочку, а подруги сердца моего, как ни порывался, поцеловать не посмел, не решился; удобный был к тому случай, но не такие были минуты. Она только проговорила мне таким милым неподражаемым акцентом: «Батюшка, молитесь за нас». С этим словом вдруг у ней иссяк источник слёз, и самая любовь как будто несколько охладела между нами, не до любви теперь было. Жаль мне было чрезвычайно Анны Богдановны, приехавшей за такую даль как будто бы для того только, чтобы схоронить своего мужа, да потом и назад. Стал я принимать горячее участие в их судьбе. Был уже сентябрь месяц; мне хотелось, по крайней мере, чтобы они пожили у нас, перезимовали, а между тем и судьба их, быть может, устроится к лучшему, в чём и не ошибся, как увидим впоследствии. Предложил я об этом шаржедаферу¹¹², не согласился. Как двум молодым красивым дамам оставаться в обществе холостых людей без того, чтобы не произошло никаких сердечных увлечений? В течение каких-нибудь трёх недель уже успели установиться очень прочные сердечные связи, а в продолжение года какой бы роман не мог разыграться во всех своих циркумстанциях?

Шаржедафер, значит, имел резон не согласиться с моим предложением, тем

¹¹⁰ Поступове збільшення сили звуку (італ.); тут: наростаючи.

¹¹¹ Зменш. від слова бурнус, що означає просторе жіноче пальто з широкими рукавами.

¹¹² Секретар посольства.

более, что он хорошо понимал, что к моему состраданию примешивается страсть. Конечно, и вдова с её малолетнею дочкою возбуждала во мне живейшее сочувствие, но более всех мне больно было расстаться с её сестрою, которая всё ещё не переставала быть моим кумиром, хотя в этом несчастном событии я ясно видел перст Божий, разбивший нашу любовь, а им указывавший обратный путь в своё отечество. Но им самим, как я заметил, хотелось побыть у нас. Когда они изъявили своё желание, шаржедафер согласился беспрекословно. Но тут уже у них нашлось много ухаживателей. Все чиновники принимали участие в их горе, наперерыв старались оказывать им свои услуги, предупреждали их желания, а маленькую Сашу так все на руках носили. При такой обстановке скоро они забыли своё горе, увидели, что со стороны миссии они не только ничего не потеряли, а много выиграли. Все их жалеют и любят, все почитают, все за ними ухаживают. Почести вскружили им головы, стали они мечтать о себе и скоро зазнались, особенно когда и англичане стали позывать их на балы да на костюмированные маскарады. С переменой характера ! героиня моего сердца утратила в глазах моих свою прелесть и мои симпатии. Не успели ещё мы переехать из Зергенде в Тегеран, а между нами всё уже было кончено. Весь наш роман продолжался не более месяца. К этому времени они уже начинали и песенки попевать и потанцовывать. За ними было кому ухаживать и кроме меня. Я оказывался лишним и нимало не жалел о том. Чем дольше гостили, тем больше мне не нравились наши гости. Вот уж и весна пришла, а они и не думают об отъезде, остаются на всё лето. В это время все уже успели перевлюбливаться и в свою очередь разочароваться. Дело остановилось на том, что за старшей ухаживал шаржедафер, а за младшей – доктор. Вдовушка очень искусно повела дело и настолько привязала к себе сердечными узами шаржедафера, что он был у ней под башмаком, а она сделалась полновластною распорядительницей, делала, что ей угодно. Доктор также не без успеха вёл свою сердечную стратегию, но он предварительно сам был подстрелен и также находился в полном подчинении у своей героини. Никто из нас этому не удивлялся и никто не завидовал, потому что все уже сами прошли эти фазисы любви идеальной, ни к чему не ведущей, кроме мук и томлений сердечных. Вдовушке отказу не было ни в чём. Шаржедафер выхлопотал ей даже пенсию в тысячу рублей. Итак, пребывание в нашей миссии им очень пригодилось; скоро забыли они всё своё горе и даже сделались счастливее, чем были. Настоящая судьба их была устроена, да и будущее не лишено было радужных надежд, которые и оправдались впоследствии. Вот уже и год к концу близится, а им всё ещё не хочется уезжать от нас. Но приезжал новый посланник, и оставаться долее было уже невозможно. Перед самым приездом волей-неволей собрали свои пожитки и отправились. До самой границы их провожали трое наших чиновников, в том числе, кажется, и сам шаржедафер, хорошенько теперь не помню. Самих их не стало, но в Тегеране остались сердца, из которых никакое время не могло изгладить их прелестных образов. По приезде в Тегеран нового посланника шаржедаферу не к лицу уже была секретарская должность, он отозван был в Петербург и там занимался целый год в министерстве в ожидании

соответственного его таланту и заслугам заграничного поста. Роман, начатый в Персии, мог, значит, идти своим чередом в Северной Пальмире и придти к желаемому концу. Развязка кончилась благословенным супружеством. Зиновьев послан был в Букарешт генеральным консулом, вызвал туда свою невесту и там обвенчались. Теперь живут да поживают отлично, не налюбятся друг друга. В Тегеране как-то не дворит посланникам, редко кто из них заживется долго; при мне их сменилось до трёх. Последний, при мне приехавший, Бегер, пробыл лет пять и стал по болезни проситься в отставку. На его место назначили Зиновьева как весьма искусного дипломата и сведущего ориенталиста, который много лет пробыл в Персии, и нравы персидские и язык знал в совершенстве¹¹³. Итак, Анна Богдановна опять в Тегеране, но уже не простой вдовушкой, а настоящей великосветской дамой, женой посланника. Кажется, что и сестре её посчастливилось: я слышал, что доктор Касторский женился; верно не знаю, но догадываюсь, что подруга его сердца и сделалась подругою жизни. Этому я могу только радоваться и усматривать во всём промысл Божий, пекущийся о сиротах и вдовицах.

С приездом нового посланника в 1869 году у меня с новой силою возобновилась страсть к лингвистике. Такая уж страстная натура. Если нет прекрасного пола, нечем увлекаться, так мы с жаром возьмёмся за такой предмет, как языкознание, и увлечёмся им до пристрастия, до одурения, до изнеможения сил физических, до того, что им только и будем заниматься, ни в уме, ни в сердце нашем не останется уже места никаким другим привязанностям. Ему, этому излюбленному предмету, хотя бы он заключался в одних только книгах и не имел для нас никакого практического значения, ему наше время, ему наши силы, ему наши труды, ему наши деньги, всё ему. Не кумир ли это своего рода? А с таким именно увлечением, за неимением ничего лучшего, я занялся языком греческим и провозился с ним целых два года. Тут уж я решительно не имел никакого учителя, а до всего доходил сам. Можете себе представить, что это за египетская была работа¹¹⁴. Чего стоило мне выписывать все книги за такую даль? В свежей памяти были ещё прежние опыты по языкознанию; с таким же жаром я попробовал уже учиться по-французски и по-персидски, от них у меня сильно шумело в голове, а в результате что? Неуменье говорить ни на котором, потеря времени, перевод денег. И надобно бы вразумиться этим примером, вовремя остановиться, заняться чем-нибудь более полезным. Так нет же. По целым дням сижу над греческими грамматиками и хрестоматиями, над этими неправильными глаголами и их аористами, поминутно заглядываю в лексиконы, всю Библию от доски до доски прочёл таким манером. Предыдущим блаженной памяти языкам я посвятил по одному году, а этому украшению эллинов ради его классицизма целых два года – всё последнее время моего пребывания в Персии, семидесятый и семьдесят

¹¹³ Мова йде про російського дипломата Івана Олексійовича Зінов'єва, випускника московського Лазаревського інституту східних мов, який 1876 р. став надзвичайним посланником при персидському шахові.

¹¹⁴ Важка рабська праця.

первый год. Впрочем, не одна страсть руководила моим филэллинством¹¹⁵, были и практические резоны, разумные. Так как в Тегеране всем было хорошо, а только не мне, всем сестрам по серьгам, а мне ничего, все чиновники получили уже по несколько наград, а я за шестилетнюю службу за границей имел только ещё наперсный крест, исходатайствованный мне Гирсом за обучение его детей, то я и пришёл к тому заключению, что, видно, мне служба не мать, а мачеха, а с мачехой не грех и расстаться. Наступил семьдесят первый год, и я подал в отставку. Намерение моё было не в отечество возвратиться – возвращаться было не с чем, заслужил-то очень мало, а попутешествовать по Востоку, побывать в Иерусалиме, а между тем не выпадет ли настоятельское место в Константинополе или в Афинах, или в этом святом граде. А если это не удастся, то удалиться от моря житейского, обуреваемого волнами напастей и искушений, в тихое пристанище горы Афона и там провести остаток дней своих праведно и целомудренно для приуготовления себя к блаженной вечности. Этим благим мыслям много способствовали аскетические творения преосвященного Игнатия, которые не преминул выписать сейчас же по выходе в свет и прочёл с большим интересом все пять томов. Эти творения и сочинения Феофана Тамбовского, помещаемые в «Домашней беседе», произвели на меня глубокое впечатление, снова возбудили во мне любовь к пустынной жизни, к подвигам аскетическим, которая и без того никогда не угасала в моём сердце. Одним словом, при посольстве или на Афоне, где бы то ни было, только я решился вековать на Востоке, а для этого нужен был греческий язык: вот я и корпел над ним, да ведь как корпел! Ажно голова в круги пойдёт и в глазах зарябит. В Персии в эту эпоху были времена тяжёлые, бедственные. Начиная с 67-го года, холера посещала по осеням ежегодно и с году на год усиливалась. А последний год моего пребывания, 71-ый, был ужасен. Тут все бедствия обрушились на бедную нацию: прежде засуха сильная, потом неурожай, потом холера свирепее прежней, потом голод, потом мор от голоду и от болезней. И эти ужасы совершались повсеместно по всем городам и селениям. Говорили, что в этот год целая четверть народонаселения вымерла в Персии. В Тегеране мёртвые валялись по улицам и некому было прибрать их. Поедешь, бывало, кататься, и то и дело встречаешься с этими жертвами голода. Одни ещё борются с голодом, протягивают руку за помощью, другие, разинувши рот, томятся в смертной агонии, третьи только что умерли, а четвёртые давно уже валяются мёртвыми, но недостаёт рук, чтобы взять их и свалить в одну общую могилу. Хорошо, если христианин проходит мимо этих несчастных, он поможет им, сколько может, а если мусульманин, то не жди никакой помощи, пройдёт и горя мало. Несчастные так уже привыкли к этому, что они и не обращаются с просьбой к мусульманам, а к одним христианам. Страх Божий живёт в сердце христианина и не даёт ему с умирающим ближним поступить бесчеловечно. В этом осязательное превосходство и торжество христианской религии пред всеми другими.

---

¹¹⁵ Любюв до Еллади (Греції).

Просьбу об увольнении от службы и за границу на два года я подал на имя экзарха, обходя миссию. Эта ошибка была причиною, что дело моё затянулось на целый год. Прошение долго пролежало без всякого движения, потом запрос в миссию, нет ли препятствий к увольнению; далее долго не могли мне найти преемника в Закавказском крае. По приискании преемника представление об нас обоих в Святейший Синод; а в Синоде таких дел тьма-тьмушая, когда-то дойдёт до нашего очередь. Всё это вместе взяло без малого год. Указ об увольнении меня от службы получен в Тегеране 26 ноября 1871 года. Значит, долее мне нечего было и оставаться в миссии. Но мне сказали, что до приезда преемника и до сдачи мною должности я не могу оставить службы. Я преспокойно и стал ожидать отца Онуфрия в полной уверенности, что жалованье буду получать по-прежнему. Между тем и у него дело затянулось в дальний ящик. Определение его на службу последовало ещё в сентябре 71-го, а выехал он из Тифлиса только в марте месяце. Такая проволочка произошла от продолжительной переписки насчёт проездных денег. Жду я о. Онуфрия месяц, жду два, жду четыре месяца, а его всё нет как нет. За 71-й год рассчитали меня жалованьем, как следует, а за 72-й не дают, да и только на том основании, что эти деньги следуют якобы о. Онуфрию. И увольнять из миссии не увольняют, и жалованья не дают, что за напасть такая! О, когда бы поскорее удрать из этого нелюбезного общества, из этой несчастной Персии! Наконец, желанный о. Онуфрий приехал в половине мая, я рад был ему как посланнику неба; сдал ему должность и сейчас же стал готовиться к отъезду, а жалованья мне за три месяца с половиною всё-таки не дают. За месяц пред тем посланник наш выехал в Петербург в отпуск, а поверенным в делах остался старший секретарь. Наконец перед самым отъездом я напомнил шаржедаферу, что о. Онуфрий получил заграничный паспорт только 7 марта. В этом и состоял весь вопрос. Я уже готов был садиться на лошадь, как меня приглашают в канцелярию за получкой. Рассчитали меня по 7-е марта, дали курьерскую дачу в 208 червонцев, да своих было до 250, всего до 500 червонцев скопилось. С этим небольшим капиталом, но с твёрдой надеждой на Бога, в весёлом расположении духа, с перспективой впереди двухлетнего приятного странствования по святым местам Востока, я выехал из Тегерана в сопровождении одного гуляма при одной вьючной лошади 28-го мая 1872 года.

Глава 11-я. Двухлетнее путешествие по Востоку

Без всякого сожаления уезжал я из Тегерана, как из ссылки какой-нибудь, из заточения. Да и жалеть-то было некого и нечего: сойтись я ни с кем не сошёлся на дружескую ногу; жалованье, тысяча рублей в год, при тамошней дороговизне на всё, совсем незавидное. Что и деньги, когда человеку живётся совсем невесело? К тому ж последние три года в Персии я не бывал здоров, постоянно хворал чем-нибудь, то шум в голове не даёт мне покою, то биение сердца, то сильнейший запор, то ещё какая-нибудь болезнь приключится.

Ходишь как сам не свой, ничто тебя не утешает, ничто не радует; неотвязная хандра так и сосёт грешное сердце, Божий свет тебе не мил. А тут не можешь дожидаться увольнения год и четыре месяца. Наконец так долго ожидаемый паспорт получен в Тегеране и несказанно меня обрадовал. Возвращаться в Тифлис, ничего не заслуживши за семь лет с половиной, мне было совестно, казаться на глаза экзарху не хотелось, а отправляться сухим путём через Грузию на Константинополь стоило гораздо дороже. По всем этим соображениям, минуя Закавказский край, я избрал путь водяной: через Каспийское море, Волгой до Царицына, железной дорогой до Калача, Доном до Ростова, Азовским и Чёрным морями до Одессы, а оттуда на Константинополь. И так, держали мы путь на Решт, приморский каспийский город, где имеется наше консульство, в трёхстах верстах от Тегерана. До Казвина мне очень трудно было ехать верхом: отвык я от верховой езды. Но, отдохнувши одни сутки в Казвине, я почувствовал себя здоровым и молодцем поскакал по горам и по долам пустынных местностей Ирана. Приключений никаких не случилось, местности описывать не буду, она скучна. Виды начинаются только за две станции до Решта. Здесь вдруг природа является во всей красе, точь-в-точь как в Кахетии. Те же горы и долины, покрытые лесом, те же рощи и луга, ручейки и речки, поля, засеянные пшеницей и ячменём. Редко только встречаются селения, и малы они и бедны, а садов так и вовсе не видно, одни огороды. Не от природы это зависит, она роскошная, всё даёт в избытке, а некому её возделывать, мало населения. Чем ближе подъезжаешь к Решту, тем местность становится ровнее, а растительность – гуще, сильнее, богаче, прекраснее. Перед самим Рештом почва становится уже сырою, встречаются места болотистые, а на болотах, сплошь покрытых водою, произрастают целые поля рису. От этих рисовых полей и от болот, окружающих Решт, климат в этом городе нездоровый, производит лихорадку. Никто из служащих в консульстве не избегнет этой трясавицы, раз привяжется и будет трепать целые годы. Потому никто и не заживает здесь подолгу, всякий норовит улизнуть поскорее куда-нибудь. Суток трое прогостил я у знакомого мне консула Сержпутовского. Он только что поступил на этот пост из младших секретарей нашей миссии, а секретарь его, Жданов, также был у нас женделянгом. Оба они очень мне обрадовались, как старому знакомому. И отдохнул я там отличным манером, и подкрепился хорошей пищей, и нагулялись мы со Ждановым по окрестностям Решта. Консул дал мне письмо командиру судна, на котором я должен был отправиться в Астрахань, и мы благополучно прибыли в Перебазар. От Решта до Перебазара будет вёрст десять. Когда я в 67 ездил в отпуск, дорога тут была самая непроездная и непроходимая: болото такое, что лошадь на каждом шагу вязнет по самое брюхо и спотыкается поминутно. Эти вёрст десять едешь, бывало, три часа целых и пушишь и ругаешь и Персию, и персиан, и дорогу, подобной которой поискать в целом свете. А теперь смотрю и не узнаю самого места. Болота как не бывало, местность осушена, на всём пространстве проложено шоссе, как есть европейское шоссе. Персия, значит, сделала огромный шаг вперёд. От Перебазара до острова

Энзели, куда пристают пароходы, я ехал в киржиге – так называется небольшое персидское судно вроде нашей барки, сначала глубокой речкой вёрст восемь, а потом пять вёрст Энзелийским заливом. Речка проложила себе глубокий-преглубокий фарватер в непроницаемой чаще лесной, почва которой, пропитанная влагой, до того тучна и производительна, что не знает, куда девать свои избытки. Производит самые прихотливые растения: и всякого рода деревья, и кустарник, и лапушник, и папоротник, и тростник, а трава так вышиною в сажень. По берегам с обеих сторон широко распустились плакучие ивы и купаются своими ветвями в речных струях и затрудняют ход нашего судна. А вот открывается зеркальная поверхность залива, солнце склоняется к западу, лучи, догорая, скользят по поверхности Каспия; весь залив принимает вид золотой обширнейшей полированной плоскости с ослепительным блеском. Любуясь на эту картину дивной красоты и премудрости, я был в ударе. В Энзели я сел на пароход «Михаил»; капитан Тавастшерн мне был знаком, я уже плывал на этом судне в 67 году. Но в этот раз мой знакомый чухна¹¹⁶ обошёлся со мной совсем неблагосклонно. Всех чиновников миссии общество «Кавказ и Меркурий» по Каспийскому морю возит бесплатно. Мог рассчитывать на такую любезность и я, вручивши капитану об этом предмете письмо рещтского консула. Но он, прочитавши письмо, при всём швырнул его на пол и слышать не хотел, чтобы везти меня даром. Я тоже вспылил и сказал ему что-то; он зашумел и вломился в амбицию. Раскапризилась, значит, натура чухонская, ничего не поделаешь. А я уже расположился в общей каюте первого класса. Чтобы избежать дальнейшего столкновения с этою личностью, я из первого класса перешёл во второй. Остановились на трое суток в Баку. Местность кругом пустынная, холмистая, голая. Город расположен на самом берегу одного залива и лепится вверх по скату холма прибрежного. Набережная придаёт красу всему городу. Вся она устроена губернатором Колюмбакиным чисто в европейском вкусе, вид с моря великолепный. Чем дальше от набережной, тем больше всё Азия, а на самом высоком месте в центре города живут исключительно татары в своих саклях, которые сгущены на выдающемся холме в одну безобразную массу. Это жалкий остаток первобытного города, которого ещё не успела коснуться рука бакинского преобразователя Колюмбакина.

В пятнадцати верстах от Баку устроены нефтяные заводы, принадлежащие какому-то частному лицу из поляков. Под землёй находится множество нефтяных жил; глубоко в землю пробуравлены трубы; со дна посредством насосов вытягивают горное масло в большом количестве. Через перегонку особыми аппаратами нефть очищается, теряет свой запах и колер. В таком виде она уже называется не нефтью, а фотонефтью или керосином и употребляется для ламп. Посредством кипячения в особо устроенных печах из неё получается газ, который также идёт для освещения уличных фонарей, карет и ламп в роскошных салонах. Есть такие трубы, из которых получается один

---

¹¹⁶ Чухонець; назва естонців, карело-фінів та інших неросійських народів в околицях Петербурга.

только газ. Наверху высоких каменных труб из железных цилиндров выпускается подземный газ. Если зажечь его, он ярко будет гореть всю ночь и хоть того больше без конца. Ночью это зрелище производит дивный эффект. Всех таких нефтяных и газовых труб есть там до десяти. Большое количество и газа и фотонефтили развозится отсюда по всей России; часть идёт и за границу. Но ещё более дивный феномен производит горящее море. Не в дальнем расстоянии от Баку на дне морском есть много нефтяных ключей. Нефть отделяется от морской воды и плавает на поверхности отдельными слоями. Если зажечь эти слои, они воспламеняются ярким огнём, и море представляется горящим. Ночью это явление производит эффект невиданный, беспрецедентный, поразительный. От горящего моря разливается кругом зарево на далёкое пространство и довершает очарование дивной картины. Сам я не видел этого феномена, но мне рассказывали очевидцы.

Не теряя из виду берегов Кавказа с их величественными лесистыми горами, мы миновали приморский портовый город Петровск¹¹⁷ и вошли в Апшеронский пролив. Подул сильный норд-вест – начинается шторм. За Апшеронским проливом около Дербента глубина неизмеримая, и море разыгрывается страшным образом. Уже вечерело. Всего бы лучше нам переждать этот шторм и остаться на ночь в проливе на якорю. Так нет же. Капитан наш с небольшим своим судном пустился на явную опасность. Наступила тёмная ночь, ветер всё свежел и свежел, ударил завывающий шквал. Буря ревела оглушительно с провизгом. Море бушевало, пенилось и ярилось, волны ходили как горы. В это самое время мы проходили самое опасное место Каспийского моря – глубины Дербентские. Здесь уже много на своём веку бывало кораблекрушений. Как начало бросать наше судно из стороны в сторону; то на один бок его повалит, то на другой. Ходенем заходила мебель, посуда, багаж; шум, треск, стон стоит на судне. Паника на всех лицах всеобщая, глаз не смыкал никто во всю ночь. Всё время капитан сам командовал на мостике. Размахи судна так были велики, что раз его сорвало с мостика и бросило на палубу, чуть было не попал за борт, да схватили матросы. В одной с нами каюте был один купец астраханский, забыл теперь его фамилию. Весельчак и говорун и шутник такой, что служил душой нашего общества, его только и слышно. Что он ни скажет, выходит как-то очень смешно, поднимается всеобщий хохот. Да и без всяких прибауток довольно взглянуть на одну его физиономию, чтобы рассыпаться гомерическим смехом. Перед самую бурю был он особенно забавен и весел; остротам и каламбурам не было конца. И сам он немного подвыпил, и других угощал, кого ни попало. Вдруг хватил шквал и начал кренить судно. Приятель мой, как оказалось, был десятка трусливого. Вдруг он замолк и исчез из общей каюты, куда – неизвестно. А он удрал к маркитанту¹¹⁸ в каюту, совсем упал духом, поднял руки кверху и кричит благим матом: «Помогите, православные, помогите!». Как ни опасны

¹¹⁷ Петровськ-Порт – порт на Каспійському морі, з 1921 р. – Махачкала.

¹¹⁸ Людина, яка торгує харчами, напоями та дрібними предметами армійського вжитку; до початку ХХ ст. супроводжували війська в походах.

были минуты, а я не мог удержаться от смеха при виде этого чудака-приятеля, как он из забавного весельчака вдруг превратился в величайшего труса. От смешного до плачевного, как и от великого до смешного тоже, видно, один шаг. Между тем нас бросает да бросает из стороны в сторону, только лишь трещит наше судно, и кренит его ужасно. Шутки в сторону, стал я на молитву и молился всю ночь. Перед рассветом стало как будто потише, а на рассвете оказалось, что нас далеко отбросило в сторону от настоящего курса, вода была мутная и глубина незначительная, так что мы рисковали скоро попасть на мель. Капитан был в таком переполохе, что не мог определить места, где мы находимся. Должны были взять назад и окольными путями благополучно достигли Бирючьей Косы и вздохнули свободно после страшного переполоха. Здесь за мелководьем пересели на баржу и шли уже Волгой до Астрахани вёрст шестьдесят. В этих местах Волга разделяется на множество рукавов, но в летние месяцы нет ни одного, способного для плавания больших судов. Итак, опять я увидел Русь святую и Волгу родную, но ненадолго. В Царицыне¹¹⁹ сели мы на машину¹²⁰ и в каких-нибудь шесть часов очутились на Дону. В Калаче¹²¹ сели на маленький пароходик и не без труда добрались до Ростова. Был июнь месяц, а в это время Дон значительно мелеет; во многих местах мы касались песчаного дна и должны были спихиваться шестами. Начиная от Ростова до впадения в Азовское море Дон расширяется и глубина становится вдвое больше. По левую сторону виднеются обширнейшие равнины со множеством казацких станиц; горизонт обнимает по крайней мере вёрст тридцать или сорок. Богатейшие луга и поля зелёным бархатом расстилаются по равнинам. От Ростова до Азовского моря всё здесь дышит довольствием, счастьем и привольем. Этим обильным полям и лугам и конца не видно, они теряются в бесконечной дали. Этот благословенный край отличается благорастворением воздуха и изобилием плодов земных. Это житница России, откуда вывозится хлеб в большом количестве во все стороны. Здесь же богатейшие пастбища и скот самой лучшей породы. В Таганроге остановился я на трое суток в гостинице в ожидании парохода. Прихожу в общую залу обедать. Там собрался целый оркестр музыки; один скрипач, дирижёр и три певички. Одна играла на рояле, другая на торбане, третья так просто подпевала. И играют и аккомпанируют вместе. С собой они такие молоденькие, хорошие да красивые, а поют и играют – так заслушаешься. Голоса у них нежные-пренежные, чистые, плавные, звучные как серебро, выводят самые высочайшие нотки легко и свободно. Их серебристая мелодия заглушает самые звуки инструментов и берёт над ними решительный перевес. В глазах искрится огонь, в голосе сила чувства, во всём существе пафос. Для человека, прожившего много лет в Персии, такой сюрприз был неожидан. Забыл я и обед свой и весь превратился в слух от этой очаровательной музыки. Тут природа и искусство сочетались самым гармоническим образом и производи-

¹¹⁹ Нині місто Волгоград.

¹²⁰ Очевидно, ідеться про поїзд.

¹²¹ Російське місто Калач-на-Дону.

ли сугубый эффект. Верх музыкального искусства, одушевление игры, красота певиц, их пленительные голоса, манеры, исполненные грации, прелести, очарования, восторгом сияющие лица – всё это вместе слилось в одну чудную гармонию, перенесло меня в какой-то волшебный мир. Благодарю, не ожидал такого сюрприза от Таганрога. Надолго усладили эти певицы мой слух и зрение, и мысль, и эстетическое чувство; эти прелестные женственные мотивы долго ещё раздавались в моих ушах и по выезде из Таганрога. Не знаю только, к кому они были направлены: ко мне ли, как издавеча заезжему гостю, так бесцеремонно посетившему общую залу в трактире, или ко всей публике, которой, впрочем, было очень немного. Этот вопрос остался для меня нерешённым, и с моей стороны было бы нескромно, а для певиц унижительно предложить им какую-либо благодарность. Итак, я задаром наслушался великолепнейшей в мире музыки – и вокальной, и инструментальной.

На Чёрном море я познакомился с одним учёнейшим господином, автором только что вышедшей в свет книги «Россия и Европа». Это самый солидный господин, каких только мне случалось видеть. Сначала я принял его за первостатейного купчину. Мужественный, видный собой, росту высокого, в длинном сюртуке, в низенькой пуховой шляпе, так и смахивает на купца-аристократа. Вслушался в его разговоры, нет, не купцом здесь пахнет, это один из учёных мужей Данилевский¹²². Сослужил он великую службу министерству внутренних дел, объехал все наши моря и озёра, осмотрел рыбные промыслы, представил свои замечания, написал об этом целые томы, а теперь подвизается на литературном поприще. Купил себе прекраснейшую дачу на южном берегу живописного Крыма, переселился сюда со своим семейством и живёт себе припеваючи да наслаждается здешней природой и климатом, да пописывает свои статьи и целые томы о России, и о славянах, и о Европе. Его сочинения написаны в самом патриотическом духе, с глубоким политическим смыслом и многим из его зрело обдуманых идей едва ли не суждено осуществиться в недалёком будущем. Это патриот и славянофил, каких дай Бог нам побольше. Жена его оказалась моей землячкой, она из села Никольского, дочь губернского предводителя Межакова; моя родина только в двадцати верстах от этого села. Мы ехали с ними в одном классе, и только что познакомились, как и должны были расстаться. Они высадились в Ялте и приглашали было к себе на дачу, но мне никак нельзя было воспользоваться этим лестным приглашением: билет у меня взят был от Таганрога до Константинополя.

Зато успел я побывать хоть на четверть часа в Севастополе. Взглянул мельком на эту массу серых домов, простреленных и изрешеченных, которые и теперь остаются в том самом виде, как были после осады, как памятник минувшей славы наших героев. На Малахов курган съездить не имел ни ми-

---

¹²² Мова йде про російського публіциста і соціолога Миколу Яковича Данилевського (1822–1885), автора відомої свого часу праці «Росія і Європа» (1869), в якій була висунута теорія відоблених «культурно-історичних типів», що розвиваються подібно до біологічних організмів.

нуты, а посмотрел только издали. Если Севастополь увенчал себя славой, то Малахов курган бессмертием. Здесь храбрость наших войск достигала своего апогея. Такие дела не умирают в памяти потомства. На вершине кургана виднеется часовня, а в часовне почётный караул, должно быть, в честь павших воинов. Близ Малахова кургана на восточной стороне Севастополя воздвигнут огромный памятник в виде пирамиды для всех павших русских воинов, которых насчитывается до шестидесяти семи тысяч. На стенах монумента вырезаны и увековечены железным резцом из камня имена доблестных начальников и их сподвижников, обессмертивших своё имя в беспримерном бою за веру, царя и отечество. Подведены итоги и всем воинам по роду их оружия, которым они подвизались. Вечная память и вечное блаженство доблестным героям, не посрамившим Русь святую в тяжкую годину, а отстоявшим честь русского имени своею грудью, целыми мириадами улегшимся на вечный покой в пылу геройства!!! Есть или нет церковь в этом монументе, хорошо не умею сказать, побывать туда некогда было, первый звонок уже слышен на пароходе. Но знаю, что по воле императрицы в память Севастопольской битвы для поминовения всех за веру и отечество на брани убиенных устроен целый монастырь на высотах Инкерманских, где с особенным ожесточением кипела сеча и особенно много пало наших воинов¹²³.

В Одессе я позволил себе некоторые вольности, имея в виду навсегда расстаться со своим любезным отечеством. Одно из двух выбирал я себе – или поступить в константинопольское посольство или в которую-нибудь из двух миссий, или же оставить всякую погоню за временным счастьем и заботиться только о нескончаемом блаженстве по ту сторону гроба в какой-нибудь прекрасной пустыньке Афона. Афон Афоном, но ведь и мир, во зле лежащий, много содержит в себе привлекательного, нельзя не взглянуть и на его красоты. Во всех моих рейсах по южным морям недостатка в приятелях не было. Пошли мы с ними в театр; это была первая попытка с моей стороны в этом роде. Сначала робко было; думаю себе: какое-то впечатление произведёт мой костюм, как-то взглянет на меня публика. Ободрившись, я смело вошел в общую залу, и на первый раз заняли мы место в задних рядах. Никто не обратил никакого внимания, и я нисколько не был скомпрометирован, как будто бы мой поступок был в порядке вещей и ничего особенного не случилось. Сцена взята из боярского быта допетровских времён. Сюжет: любовные похождения одного мелкопоместного удалого боярина Танеева с дочерью одного известнейшего родовитого вельможи, близкого к царю. Несмотря на строгое затворничество прекрасного пола тогдашних времён находчивый Танеев под разными предлогами изыскивал случаи видеться с княжной, в высоком девичьем терему разыгрался полный роман и приходил к желаемому концу; оставалось только обвенчаться. Но гордый вельможа и слышать не хотел о такой унижительной партии для своей дочери и велел усилить надзор за ней. А удалый Танеев и тут нашёл средство видеться с возлюбленной чуть

¹²³ Ідеться про район східніше Севастополя, де 24 жовтня 1854 р. відбулася Інкерманська битва, в якій російські війська зазнали поразки.

не каждый день. Она притворилась больной, а он продолжал ходить к ней под видом дряхлой старушки знахарки. Подавляемый удушливым кашлем, опираясь на свой костыль, он самым старушечьим, выжившим из лет акцентом давал больной советы и делал предсказания. Прислуга вся была в заблуждении. Наконец в одно прекрасное утро похитил княжну, увёз в своё поместье и там обвенчался. Старик вельможа сражён был таким ударом, потрясён до основания в своей родовитой амбиции и осунулся, и поседел в несколько дней. Послал погоню за гаремным вором Танеевым, но было уже поздно. До крайности сконфуженный таким скандалом, долго не принимал на глаза новобрачных, и слышать не хотел, и говорить запретил об них. Но всё смягчающее время сильно помочь всякому горю. И гнев вельможеский стал проходить мало-помалу. Молодая счастливая чета на это только и рассчитывала. Старец-вельможа был очень набожен; был какой-то праздник; богослужение в его домово́й церкви шло как нельзя более чинно, старик остался очень доволен, в самом благочестивом настроении вышел из церкви. Этим моментом воспользовались виновные и бух ему в ноги с повинной. Старик был растроган до слёз, обнял и поцеловал и зятя, и дочь, принял их в свои хоромы и возвратил все права на наследство. Из мелкопоместного сошки удалый Танеев вдруг сделался великим боярином и зажил отлично со своей ненаглядной героиней. И сюжет, и актёры, и оркестр, и вся обстановка мне очень понравились; захотелось и в другой раз в театр. Теперь я стал посмелее, взяли билет в первых креслах, и слышно и видно было всё очень ясно. Сюжета сцены хорошенько не помню, не очень был интересен. Действие происходит там где-то далеко в Америке, всё не по-нашему. Осталась в памяти одна только певица в антрактах, французенка. Не больше шестнадцати лет, преграциозно одетая в коротеньком платьице; античные ножки рельефно рисуются выше колен, с нежными чертами лица, с увлекательным, девически светлым альтом; издали посмотреть так просто красавица. Вся публика была от ней в восхищении и много раз её вызывала на сцену. Но сядьте поближе, всмотритесь попристальней, и весь ваш восторг разлетится прахом: эта красавица прекосым-косая.

Уж смотреть так смотреть всякие зрелища. Побывали мы и в конном цирке. Там лихие наездники стоя скакали во весь галоп на борзых конях и на всём скаку пролетали в кольца, которые попадались им навстречу, а иные удалыцы, несясь во весь галоп, танцевали на конях и выделявали разные штуки. Один таки шлёпнулся порядком на землю, но ничего, встрепенулся, оправился, и опять в один момент на своём аргамаче, и опять за то же. В заключение группа всадников выстроилась и начала танцевать верхами французскую кадрили со всеми онёрами¹²⁴. Все фигуры и все па производились четвероногими танцорами весьма отчётливо, без малейшей ошибки, с соблюдением такта. А вот и настоящий балет с милыми, прелестными грациями, в

---

¹²⁴ У деяких картярських іграх козирна карта, від десятки до туза; у переносному значенні вислів «з усіма онерами» означає «з усіма необхідними приналежностями, з усім, що належить».

коротеньких платицах повыше колен. Смело откалывают они соблазнительные па на показ своих прелестей; жадная публика то и дело их лорнирует. Действие происходит в гареме турецкого паши. Сам важно-преважно расселся и курит, около него поминутно снуют нукеры и евнухи и раболепно ожидают его приказаний. Приелся ему всё один и тот же гарем, как бы прекрасны и сколько бы ни было этих затворниц. Собрал он к себе самых молоденьких девушек, одна другой милovidнее, и заставил их танцевать под бубны и кимвалы самые похабные танцы. И кружатся и вертятся они как эфирные, и выделявают разные штуки, чуть касаясь земли, и сталкиваются между собою в соблазнительных позах. А коротенькие юбочки развеваются, раздуваются и ещё более выказывают их потаённые прелести. В более важных моментах вдруг они очутятся в потоке света ярче солнечных лучей, устремлённого на них от электрических фонарей. Танцующие гурии, облитые светом, представляются какими-то фантастическими, неземными, эфирными. Таких прелестных созданий я не видал; врезались они у меня глубоко внутри. Вкус у турецкого паши недурён.

Насмотревшись в Одессе на все мирские увеселения, я думал расстаться со своим отечеством навсегда, чтобы под благословенным поэтически прекрасным небом древней Эллады доживать век свой. Грустно мне было прощание с Одессой. В утешение Бог послал мне одного хорошего знакомого. Это был Степан Иванович Пономарёв¹²⁵, известный писатель и поэт. Афонские старцы вызывали его в Русик для составления земной жизни Бога и Спаса нашего. Только что я ступил на пароход, как у нас и завязалось с ним знакомство. Он ехал в первом классе, а я во втором, но это не мешало нам видеться как можно чаще. Сначала я принял его за самого обыкновенного человека, за одного из бедных поклонников или лучше сказать за промотавшегося чиновника, которому пришла благая мысль поклониться Гробу Господню и удалиться от невзгод житейских в тихое пристанище горы Афона. Хожу я на рубке, насматриваюсь на Одессу, где так много я видел хорошего, посылаю свой привет навсегда, быть может, покидаемому отечеству, как приходит ко мне Степан Иванович. И костюм его и вся внешность говорили не в его пользу, мне даже совестно было и за себя и за него. За себя, что я вожу знакомство с такими людьми, за него, что он, едучи в третьем классе, по всей вероятности и не имея никакого права, забрался на рубку и может быть выпро[во]жен оттуда самым неделикатным манером. Слово за слово, оказывается, что это преинтересный господин: и умный, и учёный, и начитанный, по образованию стоит гораздо выше меня; и едет надолго с учёною целию туда же, куда и я, во святой Афон. Иметь такого дорогого спутника в заграничном путешествии – это ни с чем не сравнимая находка. Сойдёмся со Степаном Ивановичем и наговориться не можем. То он зайдёт ко мне во второй

¹²⁵ Мова йде про член-кореспондент Російської академії наук Степана Івановича Пономарьова (1828–1913), відомого бібліографа, уродженця Конотопу, автора праць «Срусалим і Палестина в російській літературі, науці, живописі й перекладах», «Святі отці церкви, їх життя і твори», «Матеріали для біографії митрополита Євгенія» та ін.

класс, то я к ним в шикарную кают-компанию. Пароход был «Олег». И капитан, и всё офицерство – народ всё такой весёлый, дружный, общительный, за словом в карман не полезут. Кают-компания в первом классе великолепная, общество отборное. Есть и фортепьяно, есть и артисты, и певцы способные. Артистическим талантом отличался особенно один офицер, Анатолий Николаевич Оржицкий. Заиграет, бывало, на пиано и запоёт, так заслушаешься. Не одна у него эта способность. И шутник он, и собеседник, и собутыльник дорогой, а собой молодчина такой, что кровь с молоком. Все эти весёлости нам пригодились как нельзя более. На Босфоре мы должны были выдержать осмидневный карантин как раз против нашего посольского дворца в Буюкдэрэ. В июле 72 года в Одессе было несколько холерных случаев, и мы по необходимости, при входе в Константинополь, должны были подвергнуться этой предохранительной мере. Не будь у нас никаких развлечений, мы скучали бы страшным образом в эти нескончаемые восемь дней и восемь ночей на Босфоре. Мне скажут: а Буюкдэрэ перед глазами, а французская и английская дачи со своими великолепными парками, а Хункяр-Скелеси на азиатском берегу, а самый Босфор со спящими по нём пароходами и яликами – всё это вместе разве не составляет картины, способной восхитить зачерствелое чувство? – Прекрасны, что и говорить, да всё соскучится, как не с кем молвить слова. Команду нашу и пассажиров третьего класса свезли на берег и поместили в бараках, а нам нельзя было съезжать с парохода, и не имели мы никакого сообщения с берегом. Капитан с офицерами пробовали, было, кататься на шлюпке, но и это им запретили. Если придёт какой каик с провизией или со знакомыми, то он не смеет подойти к нам близко, а переговаривается с нами как с прокажёнными издали, тогда как все до одного мы были добры и здоровы и за все восемь дней ни малейших холерных признаков у нас не оказалось. В заключение приезжает от Порты какой-то турецкий ага и берет с нас по три рубля с человека на содержание якобы карантина. Мы, было, хотели воспротивиться этому унижительному для нас побору ярвилки турецкого, но капитан у нас был очень мягкого характера, согласился беспрекословно. Может быть, так оно и быть должно, хорошенько не знаю. Отделавшись благополучно от карантина, мы со Степаном Ивановичем остановились на несколько дней в Пере на Русиковском подворье в ожидании срочного турецкого парохода на святую гору. И мысль, и сердце моё стремились туда, к этому заветному месту, но хотелось попытать счастья и в Константинополе, повидаться с настоятелем посольской церкви о. Смарагдом. Посольство тогда жило на даче. Сели мы со Степаном Ивановичем на турецкий пароход и отправились в Буюкдэрэ к о. Смарагду. Что это за прелесть наша посольская дача на Босфоре!!! Загляденье да и только. Дворец прекраснейшей итальянской архитектуры почти на самом берегу Босфора. Против него в некотором почтительном отдалении качается в проливе военный пароход, состоящий в полном распоряжении посла, готовый всегда к его услугам. Несмотря на всю поэтическую обстановку, экипаж этого парохода, как видно, заедает скука. Нет-нет, да и раздастся на нём оркестр военной музыки или разудалая песня

команды, или же от нечего делать офицеры возьмут шлюпку да и поедут кататься по Босфору. За домом посла сейчас же начинается роскошнейший сад, а перед домом цветники, павильоны, беседки. Около сада, постепенно возвышаясь над домом посла, тянутся в гору и утопают в фиговых, кипарисовых, яворовых и ореховых деревьях дома чинов посольства. Могучая растительность обхватила и осилила их со всех сторон, так и лезет в окна. Несмотря на июль месяц, в этом райку вовсе не чувствуется особенной жары, а тень, и свежесть, и прохлада царит там повсюду; сверху, с высот Оранийских потягивают лёгкие зефиры, и дышится так легко. Счастливы здешние обитатели: есть где погулять им, есть на что посмотреть, есть чем полюбоваться. Всё, что есть прекрасного в природе, сосредоточено, кажется, около них. Перед глазами у них Босфор, оживлённый всесветными судами и флагами. Жизнь и деятельность на нём не умолкает до самой глубокой ночи. На одном берегу виднеются турецкие дачи, а на другом – европейские. Весь европейский берег весьма возвышенный над уровнем моря, но не крутой, а отлогий, сплошь покрыт очаровательным лесом тропической флоры, а при самом Босфоре усеян, или, лучше сказать, живописан одна другой прекраснее посольскими дачами, с их заманчивыми рощами и парками, способными вдохновить любого поэта. Поднимайтесь вверх от посольского дворца в Буюкдэрэ, ландшафты более и более расширяются, виды становятся час от часу прекраснее. То и дело встречаются вам террасы и площадки. На одной красуются цветы, на другой виноград, на третьей фрукты всякого рода, на четвёртой огородные овощи необыкновенного роста. Наконец вы всходите на самую вершину Фракийского берега; над уровнем Босфора это будет, по крайней мере, сажен двести в отвесе. Отсюда открывается вам панорама такая, что ни в сказке сказать, ни пером написать. Вы приходите в восторг от этой чудной картины. С одной стороны вам виднеется Чёрное море с судами, качающимися на нём при входе в Босфор, с другой – Мраморное с живописными берегами Пропонтиды¹²⁶. Между ними Босфор, как бы связующий их серебряной лентой. По берегам Пропонтиды, Золотого Рога и Босфора с обеих сторон раскинулся ненаглядный Константинополь со своими высокими минаретами, дворцами и киосками¹²⁷. Весь Анатолийский берег вёрст на тридцать виден до малейших подробностей; вдали горизонт закрывается горами Малой Азии. Долго я не мог оторваться от этого зрелища, но о. Смарагд и Степан Иванович стали торопить меня: собиралась грозная туча и накрапывал дождик. На обратном пути сбрызнуло таки нас изрядно за чрезмерное увлечение красотами природы. После всего мною виденного позавидовал я о. Смарагду, что он живёт в таком эдеме. Нельзя ли и мне втереться в число обитателей таких прекрасных мест. У о. Смарагда не доставало помощника, а по штату он полагается в церквах посольских. Переговорили мы об этом с настоятелем, но он вежливо отклонил мою мысль. Видно было, что он вовсе не желает себе помощника. Чтобы не опечалить просителя полным отказом, он обещал мне иеромонаше-

¹²⁶ Давньогрецька назва Мармурового моря.

¹²⁷ Невеличка легка споруда для дрібної торгівлі (персид.).

скую вакансию при посольстве, только не ранее как года через два, когда у них устроена будет госпиталь и при ней церковь, а для церкви потребуется особый священник. А до тех пор, где бы я ни был, мы условились вести между собою переписку. На этом слове мы и расстались с о. Смарагдом. Но я не сдержал своего слова. В продолжение двухлетнего странствования по Востоку я ни разу не написал ему. И не его вина, если я за свою небрежность не получил этого места, а занял его другой, более меня достойный – иеромонах Александро-Невской лавры Арсений. Путешествуя по Востоку, я снова возбуждал в себе дух аскетизма и стал думать только о спасении души да о пустынном безмолвии и вовсе упустил из виду обещанное мне завидное место. На Афон мы прибыли со Степаном Ивановичем 19 июля, как раз под всеобщее бдение. Но мы как новички в этом деле не выдержали неусыпных трудов пустынных и с половины бдения удрали к себе в келью и сладким сном заснули до самой обедни. Сначала мы жили в одной келье, а потом, когда Пономарёв приступил к своим учёным занятиям, ему дали более удобное помещение, а я так и застрял в своей убогой келейке на втором этаже. С первого же разу нас причислили к разряду почётных гостей, и мы во всё своё пребывание пользовались этой привилегией. За общую трапезу мы не ходили, а кушали всегда на фондарики вместе с другими именитыми посетителями; пища подавалась особая, гораздо лучше братской. Раз прихожу я на фондарики обедать; за столом сидит одна почтенная личность и кушает особо, не садясь с другими. Судя по костюму, это человек как будто не от мира сего. И ряса, и камилавка на нём чисто афонские. Но блестящие, выразительные глаза, умная физиономия, изящество манер, речь, приправленная солью, умение держать себя в обществе, вообще хороший тон изобличали в нём человека светского и далеко недюжинного, случайно только надевшего на себя эту хламиду. Так и есть: это был салоникский консул Константин Николаевич Леонтьев¹²⁸, известный писатель, помещавший свои статьи в «Русском вестнике»¹²⁹ о нравах и современном быте греков на острове Кандии, Эпире и Фессалии, где он проживал по нескольку лет, будучи консулом. Как страстный любитель прекрасного пола, всю свою молодость проведший в любовных интригах, он хорошо изучил женщину, её светлые и слабые стороны, вызнал женское сердце и нашёл ключ к нему. И сам бывал героем многих романов, и писал всё больше в романическом духе. Его повести, целиком взятые с натуры, проливали яркий свет на этот неведомый край и знакомили русскую публику с современным бытом турецких эллинов. С большим интересом читал я эти простые и душевные, в высшей степени натуральные статьи Леонтьева. Никто лучше его не умеет проникнуть в семейные тайны простонародья, не очертить так ярко нравы плебеев, не схватить так метко их говора. Жаль, что наша журналистика обошла их молчанием, не поощрила автора ни единым тёплым словом. Долго ждал он слова беспристрастной критики и не

¹²⁸ Мова йде про російського письменника, публіциста й літературного критика Костянтина Миколайовича Леонтьєва (1831–1891).

¹²⁹ Журнал консервативного спрямування, який видавався М. Катковим у Москві з 1856 р.

дождался, как будто его меткие статьи и повести канули в Лету, тогда как – я уверен в том – все читали их с жадностью, кому они ни попадались. И вот этот-то интересный писатель, которого я читал с таким удовольствием и заочно питал к нему симпатию, вдруг предстал предо мной воочию, и где же? – на Афоне в Русике! Что за притча такая! Вот уж никак не ожидал! Слово за слово, скоро мы познакомились, и я нашёл в нём очень милого образованного человека с редким даром слова. Дело в том, что он сильно жил в молодости и тем расстроил своё здоровье. Сколько ни любил он греков, как ни был на своём месте, сколько ни нравились ему эта карьера и эти классические страны, а с расстроенным здоровьем ничего не поделаешь. Посол Игнатъев¹³⁰ ценил талант Леонтъева и очень им дорожил, на какое бы консульское место ни пожелал Леонтъев, ему не было отказа. Таким образом он перебивал почти во всех греческих областях под турецким владычеством и изучил и язык и нравы греков как никто другой. В последний раз он был консулом в Салонике. Здоровье его ухудшалось, нападала хандра, раздражительность нервов не давала покою, так что наш филэллин не рад был своему высокому посту, а скорей бы ему на покой да подать в отставку. Но Игнатъев всё ещё его удерживал, дорожа таким человеком. Раз Леонтъев заболел тяжело, едва ли не холерою, и был при смерти. В таком отчаянном положении он дал обет Богу: если поправится здоровьем, оставить службу и сделаться иноком. Вскоре после того он выздоровел и стал проситься на время в Афон, чтобы умиротвориться душою, посоветоваться со старцами, присмотреться к монашеству, а может быть и навсегда остаться. Ему дозволено было оставаться в Афоне сколько угодно, а на место его в Салоник был назначен исправляющий Якубовский. Вот разгадка неожиданного появления Леонтъева в Русике на Афоне.

Теперь круг моего знакомства на Афоне расширился ещё одним умным, замечательным человеком. Я считал себя счастливым, что за раз познакомился с двумя литераторами в таком бедном людьми учёными месте как Афон. Втроём мы проводили время нескучно. Чтобы не засиживаться на одном месте, пойдём, бывало, втроём к каким-нибудь старцам на келью, или гуляем по берегу моря, а то отправимся в старый нагорный Русик. Или же возьмём мулов в Русике да поедем в Адриевский скит. Пробудем там суток трое, освежимся, проветримся и опять в гостеприимный Русик; приятели мои с новыми силами принимают за свои учёные занятия, а я несу иноческие подвиги наравне с братией, участвую во всех их продолжительных собраниях. Афон был всё тот же, что и двенадцать лет тому назад, когда я был в первый раз; никаких существенных перемен мне не представилось. В Русике игуменствовал тот же девяностолетний старец Герасим, те же оо. Иероним и Макарий управляли русским братством, тот же недостаток любви между русскими и греками. Прибавилось только несколько новых корпусов в Русике, и он ещё стал грандиознее, да увеличилось число русских иноков, и они взяли

¹³⁰ Масться на увазі граф Микола Павлович Ігнат'єв (1832–1908), у 1864–1877 рр. російський посол у Стамбулі.

решительный перевес над греками, а вместе с тем и в протате¹³¹ Русик приобрёл преобладающее влияние. С возвышением Русика и русский элемент в Афоне заметно усилился. Старый Русик обстраивался, воздвигнут был целый корпус для братии, сотни рабочих трудились над сооружением нового собора в огромных размерах, равного которому нет во всём Афоне. Андреевский скит ещё более настроил корпусов и соорудил новую церковь. Его узнать было нельзя; прежнего убожества и следов не осталось; выглядывал скорее богатым монастырём, чем скитом. Братство также возросло до почтенных размеров, считалось уже не десятками, а сотнями. Один только Ильинский скит не сделал ни шагу вперёд. Там происходили большие смуты по смерти всеми любимого настоятеля о. Паисия. Заменить этого достойного игумена было некем. Одни хотели одного, другие другого; произошла усобица, пререканиям не было конца. Наконец Русик вмешался в дело, дал им настоятеля по своему усмотрению, но этим дело не кончилось. Одни признали нового настоятеля, другие и знать его не хотели. Оставалось им самим предоставить выбор игумена, и они выбрали себе из своей же среды некоего Андрея. Худ ли, хорош ли, да свой, по крайней мере, не кацап, а малороссиянин. Такой уж стих нашёл на некоторые монастыри на Афоне в то время. Иноки Павловского монастыря также не пустили к себе своего настоятеля. Заперли пред ним ворота. Он было жаловаться в патриархию. Патриархия вмешалась в дело и хотела, было, вооружённою силою ввести в монастырь прежнего настоятеля, но иноки заперлись крепко-накрепко, вооружились, чем попало, и стали в оборонительное положение. Так и выиграли своё дело, не пустили, да и только, но что поделаешь. Да и судить их было нельзя, справедливость была на их стороне. Точно так же поступили иноки молдавского Предтеченского скита со своим настоятелем. Русик взял его под своё покровительство и дал ему убежище на одной из своих келий. Разлюбленный Геронта жил здесь несколько времени в ожидании лучших времён, но напрасно. Расходившиеся иноки не раскаялись в своём прегрешении, а избрали себе другого, способнейшего, а прежний должен был удалиться в Молдавию. Мне говорили, что этого старца обидели братия, что он был человек бескорыстный, попечительный о благе обители, собрал в России много денег и заново устроил весь скит. Насколько это справедливо, судить не берусь.

Вот и все новости, которые я нашёл на Афоне; прочее всё было по-старому, известно мне из первого путешествия в шестидесятом году. В этот раз я много не путешествовал по Афону, но был один прекрасный уголок, которого я ещё не видел. Это так называемая Криница, или метох, принадлежащий Русику, в 30 верстах от него, на границе Афонского полуострова, почти у самого перешейка. 6-го августа мы отправились с отцом Макарием на Криницу в баркасе. Этот метох куплен о. Макарием на собственные деньги у монастыря Ватопеда¹³² за тридцать тысяч. Он находится на самой середине полуострова. С одной стороны виден залив Контессо, с другой – Монтесанто. Бла-

¹³¹ Резиденция чернечного управління на Афоні, знаходиться в Карей.

¹³² Монастир на північно-східному схилі Афону.

годаря распорядительности о. Иеронима и трудолюбивой братии из прежнего запустения он приведён теперь в самое цветущее состояние. Гористая песчаная местность, поросшая сосновым лесом, превращена в плодоноснейший сад. С одной стороны разведены обширнейшие виноградники, всевозможные фрукты и овощи, составляющие главный источник монастырского продовольствия, с другой возделаны поля под пшеницу. Заведена пасека и даже ветряная мельница по мысли искусного зодчего духовника Иеронима. Тут инде построены красивые домики для охранения садов и огородов, в которых живут караульные. Всей братии на этом метохе человек до тридцати. Имеется у них и церковь, и отправляется ежедневное богослужение. Народ живёт здесь всё работающий, из крестьян, мещан и приказчиков, которым места нет в Русике, а расстаться с Афоном тяжело и подумать. Вот они и работают сломя голову, чтобы заслужить благоволение старцев и попасть в число братства. Всё это прекрасно. Но меня интересовали не эти труженики Христовы, и не этот прекрасный участок, ими возделываемый, а одна отшельническая келья в двух верстах от Криницы. Криницкие владения с южной стороны оканчиваются высочайшею горою, покрытою сосновым лесом. В полугоре в виду залива Монтесанто на маленькой площадке прижалась к каменной скале крошечная калибка. Здесь спасается мой хороший знакомый монах Парфений. Это замечательный подвижник и отшельник. Происхождением из духовного звания, кончил курс семинарии, был чиновником в губернском правлении. Много наслушавшись и начитавшись об Афоне, возымел горячее желание удалиться от мира и посвятить себя на служение Богу в одной из афонских обителей. Из монастырей афонских для спасения души лучше Русика не найти на Афоне; приятель мой прямо и поступил в этот монастырь. Задушевная мысль влекла его в пустынное безмолвие, но он, как умный человек, не давая воли безотчётному стремлению сердца, начал иноческую жизнь совершенно правильно, последовательно, с монастырского послушания. Пробыв в Русике лет шесть в разных послушаниях, он навык иноческим добродетелям, необходимым для пустытника: незлобию, смирению и отсечению своей воли и стал серьёзно думать об отшельничестве. Видя его опытность в духовной жизни, старцы недолго его удерживали и благословили на пустынное безмолвие. На Кринице понравилось о. Парфению сейчас описанное мною местечко; ему построили здесь калибку и отдали в полное владение – живи и спасайся, сколько хочешь, и провизию доставляют с Криницы. Или он сам сходит за ней, чтобы побыть на людях и увидеть своё устройство, или, если захочет построже уединиться, принесут ему. А он сидит да посиживает у себя в келье, пока не посетит милость Божия отшельника и не потекут у него слёзы ручьём о себе самом, и о всех ближних и дальних, о всём мире. Может быть, он теперь и достиг в эту меру. Дай Бог. Большую часть времени посвящает молитве, иногда целые ночи проводит без сна. Остальное время читает творения св. отцев или духовные журналы; нужно же заняться и домашним хозяйством. Завёл у себя крошечный садик и смотрит за ним как за своим детищем. А то так сходит за три версты к келиотам болгарам, чтобы отвести

душу в живом разговоре, когда уж больно жутко придёт на пустыне, или же к какому-нибудь отшельнику, подвизающемуся в пещере, чтобы из опытов его духовной жизни почерпнуть для себя назидание. В дни воскресные и праздничные сходит на Криницу, отслушает литургию, возьмёт часть провизии, и опять к себе на пустыньку. Так тихо и мирно текут дни о. Парфения, царствие Божие внутри его зреет незаметно для него самого и приготавливает его к Царствию Небесному, к блаженной нескончаемой вечности, к радостям рая. Своей любимой пустыньки не променяет он ни на какие царствия мира, а уютной калибки ни на какие палаты вельмож. Подобное же стремление к безмолвной жизни давным-давно есть и во мне. Но вот вопрос: способен ли я ещё к такой жизни, нужно испытать себя. С этой целью, когда о. Макарий с Криницы вернулся обратно в Русик, я остался на здешней пристани на берегу моря под предлогом морского купанья, а самому страсть как хотелось попробовать уединённой жизни. Я начал жить как настоящий аскет и прожил таким образом целый месяц. То выйду на балкон подышать свежим воздухом и полюбоваться на море, то схожу погулять по окрестностям, то читаю книги духовного содержания. Оставил и все лишние прихоти: и чай, и вино, и свидания со знакомыми и пустые беседы, чтобы испытать себя – способен ли я к пустынным лишениям. Оказалось, что без всего этого человеку с моим характером очень легко обойтись. Были у меня и средства, чтобы приобрести себе такую же калибку, как у о. Парфения и подвизаться подобно ему. И хорошо бы было, если бы я ограничился этим скромным желанием и, отложив всякое житейское попечение, остался спасаться на Афоне. Теперь при помощи Божией, по всей вероятности, я немало преуспел бы уже в духовной жизни. Но этому благому намерению помешала одна искуссительная мысль и увлекла меня из Афона. По словам Иоанна Лествичника¹³³, если враг не успеет сбить инока с пути спасительного, помешать его духовным подвигам, то влагает ему мысль заниматься мирскими науками, эллинскую премудростию, языкознанием и тому подобными посторонними для монаха предметами. Это точь-в-точь сбылось и на мне. Страсть к греческому языку возобновилась во мне с новою силою. Вместо того, чтобы устраивать судьбу свою на Афоне, я с жаром принялся опять за эллинизм. Страсть эта теперь как нельзя более представлялась и благовидною, и пригодною, и полезною. Как любителю Востока, гражданину Афона, располагающему вековать там, не знать греческого языка? Сколько есть творений глубоко назидательных, которые ещё не переведены на русский язык! Сколько есть в Афоне подвижников, с которыми так бы желательно побеседовать об опытах духовной жизни, о борьбе врага исконного с воинами Царя Небесного и об уроках, вынесенных ими из этой тяжкой борьбы? Это раз, а другое – надобно же иметь какой-нибудь умственный интерес, какую-нибудь привязанность, любимое занятие, которое бы удерживало вас на Афоне, избавляло от скуки и не дало возвратиться вспять. Чего по-видимому основательнее такой мысли? А эта-то мысль и ув-

¹³³ Візантійський релігійний письменник VII ст., найбільше відомий своїм аскетично-дидактичним трактатом «Лествица, возводящая к небесам».

лекла меня с Афона и поневоле заставила возвратиться в отечество, снова обуреваться волнами житейскими и сделаться игралищем врага. Приятели мои Леонтьев и Пономарёв не сидели сложа руки на Афоне, а продолжали свои учёные занятия: один из собранных материалов приступал к составлению обширного сочинения о земной жизни Спасителя нашего, а другой продолжал строить свои филэллинские повести, очерки и рассказы и совершенно свободно объяснялся с учёными греками на новогреческом языке. Как и мне не заняться чем-нибудь серьёзным? Некоторые из иноков афонских отправились в Афины для усовершенствования в эллинском языке. Правда, на Карее существует греческая школа, но она далеко не удовлетворяет любителей эллинской премудрости, и из этой же самой школы и отправляются в Афины доканчивать своё образование. Стало быть, нечего и думать найти в Афоне хорошего учителя по этому факультету. Итак, самое лучшее и мне отправиться в Афины и во что бы то ни стало добиться полного знания языка, чтобы потом уже возвратиться в Афон завзятым филэллином, и иметь более весу в глазах святогорцев. Посоветовался я с о. Макарием, не одобрил мою мысль, и глупо я сделал, что его не послушался. Действительно, эта мысль происходила не от благодати, а от лукавого, как сказал мне рассудительный о. Макарий.

Приезжаю в Афины и прямо к настоятелю посольской церкви архимандриту Николаю. Ничего, принял радушно. Гощу у него целую неделю. Хожу с одним греком, знающим по-русски, из конца в конец по всему городу, во многих домах перебивали, но ни одна квартира мне не понравилась. Отдаются все такие, которые чем-нибудь неудобны, на которые нет охотников, а хорошие все давно уж заняты. А мне хотелось устроиться как можно лучше, чтобы обстановка не мешала, а помогала моим учёным занятиям. Я ещё не мог отрешиться от того комфорта, который имел в Тегеране, и заключиться в какую-нибудь убогую квартиру для меня значило снова наклепать на себя хандру, которая и без того нередко меня посещала. Нашел, было, себе по вкусу один домик у Башни Ветров в центре города. И мебель была уже куплена, и условие с хозяином заключил. Но мне расхаяли эту квартиру, да и от посольской церкви была слишком далеко, а цена двадцать два рубля в месяц. Сейчас же на попятный двор, заплатил хозяину десять драхм¹³⁴ неустойки и мебель велел уносить снова в лавку впредь до востребования. Расстроился я сильно своим пребыванием в этом городе и не чаял уже найти для себя подходящей квартиры. А Авраимова добродетель о. Николая, видимо, приходила к концу, он начинал уже косо на меня посматривать – того и смотри, что сделает благородный отказ. Хотел было бросить всё дело и снова вернуться в Афон, где так я был мирен. Но этот знакомый мой Ламбро приносит мне весть, что поблизости в самом соседстве с посольством в доме Канари нашёл он квартиру и недорогую и хорошую. Сходил посмотреть, понравилась. Конец всем колебаниям, остаюсь на целый год в Афинах; там квар-

¹³⁴ Грошова единиця Греції.

тиры отдаются не иначе как на год. До окончательного обзаведения ещё на день или на два остаюсь у архимандрита. Между тем в течение этой хлопотливой для меня недели в Афинах добродетель гостеприимства у моего приятеля совсем истощилась, не осталось ни капли. И раз он накануне самого переезда удрал такого рода штуку со мной: сам ушёл куда-то в гости, а повару заказал, чтобы не готовил для меня ни обеда, ни ужина. Прикусил я себе язык и проглотил эту пилюлю, и давай Бог ноги скорее от о. Николая. Занимаю целый верх в доме Канари в четыре комнаты, пятая кухня. Это удовольствие стоит мне четырнадцать рублей в месяц. Меблирую *comme il faut*¹³⁵ одну залу, а прочие три комнаты так пустуют. Бедный Ламбро, находясь без места и будучи обременён многочисленным семейством, стал проситься ко мне в услужение, а мне такого-то и нужно было, чтобы знал и по-русски и по-гречески. Взял его к себе за тридцать драхм в месяц, что составит около семи рублей на наши деньги. Вскоре Бог послал мне и учителя порядочного. В нашей Московской академии учился один греческий клирик из Патр¹³⁶, о. Феоклит. По окончании курса он сейчас же вернулся в Афины, чтобы занять учительское место в одном из средних заведений. Но тогда из-за болгар чувствовался антагонизм греков и к нам, русским. Этот антагонизм по какой-то особенной логике греков переходил и на о. Феоклита, так как он воспитывался в одном из русских заведений, и ему не давали учительского места в Афинах. С отверстыми объятиями я взял к себе о. Феоклита, и он рад был за одно содержание и квартиру давать мне уроки. Всё содержание, кроме вина, обходилось нам две драхмы в день, то есть около пятидесяти копеек. Итак, за квартиру семнадцать рублей с полтиной, за стол на троих пятнадцать рублей, и человеку семь рублей с полтиной, всего сорок рублей в месяц. Всяких руководств и всяких греческих классиков накупил рублей на сто; две греческих газеты выписывал: «Клио» и «Эфимерись». Мебели завел, по крайней мере, рублей на двести. Недостатка ни в чём не было, садись только да учись, на сколько охоты и терпенья хватит. А хватило-то их не больше, как месяцев на семь. И одного году в Афинах не выдержал, как бы следовало по контракту с хозяйкой. Всё от того, что во всяком деле привык пересаливать, доводить его до крайности; принялся-то уж слишком горячо. Широка наша русская натура, не любит никаких постепенностей, медленного поступания вперёд, всё хочет схватить за раз, придти как можно скорее к цели. И я задал себе задачу в один год во что бы то ни стало научиться по-гречески, и ни на шаг не отступал от этого правила, пока совсем не выбился из сил. За двумя зайцами погнался за раз, за новым и древним языком вместе, а разница между ними такая, как у русского со славянским. По целому листу в день переводил с русского на греческий. С пониманием и разбором читал газеты. По Конеру проходил грамматику древнего языка; прочитывал главы из Нового Завета и рассказывал их по-новогречески, читал с комментарием эллинскую историю Кондагони, занимался разговором со своим учителем и рассказывал ему разные

¹³⁵ Як належить, пристойно (франц.).

¹³⁶ Грецьке місто на півострові Пелопоннес.

эпизоды из своей жизни. Одним словом, всё было приведено в движение для скорейшего достижения задуманной цели, и зесь день проходил в учёных занятиях. Часто даже отказывал себе в прогулке за недостатком времени. Отец Феоклит, видя мою ретивость, хотел приудержать меня и оторвать от усиленных занятий, чтобы не оборваться прежде времени; но и его не слушаю. Зовёт, бывало, гулять – не иду; уткнул нос в книгу и забываю всё на свете, корплю над ней до одурения. Любимым местом нашей прогулки был Королевский сад. Этот сад больше всех и всего мне нравился в Афинах. Самый дворец огромен, но некрасив, смахивает больше на казармы военные, чем на жилище особ коронованных; разница только в том, что формы квадратной. Зато сад – так подобных я не видывал. Пространством в квадратную версту, собраны тут всякого рода деревья: и кедры, и [нрзб.], и кипарисы, и дубы, и клёны, и ясени, и пальмы, и платаны, и арии; из фруктов: померанцы, лимоны, апельсины, рожки турецкие, финики африканские. Цветников, павильонов не перечесть сколько. Здесь же в диком состоянии растёт мирсина¹³⁷ библейская, которая более всяких цветов мне понравилась своим благоуханием. Вместо драчия взыдет кипарис и вместо крапивы мирсина¹³⁸. Есть деревья, похожие на пихту, из которых добывается душистая смола, называемая рицина¹³⁹. Это библейская ритина, упоминаемая у пророка Исаяи. Еда несть ритины в Галоаде¹⁴⁰. Смола эта отличается целительным свойством, она употребляется во многих болезнях, ею же разбавляют здесь вино для питья. Вкус оно приобретает горький, но чрезвычайно полезный для известного рода субъектов. Дорожки, плотно песком убитые, идут по всем направлениям и так мудрено, что можно заблудиться, и действительно на первых порах я немало блудился. Вот вы входите в крытую колоннаду. Вся она сверху донизу увита плющом и краватным виноградом. Это так называемая галерея перипатетиков¹⁴¹, где расхаживали эти философы и рассуждали о высших предметах. Тут инде встречаются пруды, бассейны; в прудах плавают птицы, в бассейнах – золотые рыбки. В одном пруде плещется надменный лебедь и гордо поднимает свою выю. На маленьком островку привязан за ногу орёл огромный и расправляет свои крылья. Тщетно царь пернатых пробует свой полёт и свою орлину силу, как Орфей, привязанный к скале Тарпейской. А в самой середине сада на пригорке в огромной железной клетке и сам царь зверей, лев могучий. Никто не пройдёт мимо, чтобы не взглянуть на это страшилище лесов, на эту косматую гриву, широкую лохматую грудь, свирепые, кровью налитые глаза, огромную рыкающую пасть, острые ужасные клыки, уступающие разве одному железу, хвост с толстою на конце макушкой. Если сыт этот царь лесов, ни для кого не опасен, – хотя тоже шутить

¹³⁷ Вічнозелене дерево родини миртових, яке містить ефірну олію.

¹³⁸ Ремарка на полях.

¹³⁹ Олійна рослина родини молочайних, насіння якої містить до 55 % касторової олії.

¹⁴⁰ Ремарка на полях.

¹⁴¹ Філософська школа на окраїні Афін, заснована Аристотелем (384–322 до н. е.), відома також під назвою Лікей.

с ним нельзя, — а если сердит или голоден, то так зарыкает, что ко мне на квартиру слышно, а это, по крайней мере, будет с версту. Раз я взял с собой в сад двух мальчиков, родственников отца Николая. Долго резвились они около клетки и всё поддразнивали льва. Кровожадный ли инстинкт в нём пробудился при виде такого лакомого куска, или он вломился в амбицию, что мальчишки смеются над ним, как бросится на них со всех ног и всей своей массой ударится в железную клетку. Как она ни огромна была, а пошатнулась под его страшным натиском. И рыкает он во всю львиную пасть, и бегаёт кругом и ломится вон из клетки своими могучими лапами. Ужас объял меня при виде разъярённого зверя, схватил я скорей ребятишек и давай Бог ноги, скорее вон из сада. Не знаю, что бы случилось, если бы мы не удрали, а по всей вероятности перед львом расходившимся не устояла бы клетка, а нас поминай бы как звали. Дворцовый сад устроен в сороковых годах королевой Амалией¹⁴² и содержится очень тщательно. От десяти часов утра до четырёх вечера гулять позволяется кому угодно. Жалею теперь, что не довольно часто ходил туда, а это полезнее было бы всякого языка греческого, который мне ни к чему не пригодился. Особенно прекрасны там пальмы африканские, подолгу на них я засматривался. Что это за райское дерево! Ствол стройный, прямой, высокий с гранями. Из ствола вдруг выступают кругом высокие-превысокие ветви наподобие удлинённых остроконечных листьев, только в огромных размерах. Эти симметрические широкие ветви высоко-высоко тянутся вверх и постепенно расходятся и расширяют свой венечный круг. Наконец под собственною тяжестью начинают склоняться и образуют полукруг своими верхушками. Из этого толстого ствола, отчеканенного самою природою, и из этих зеленеющих расширенных ветвей образуется форма венца в колоссальных размерах. Какая премудрость Творца, какая игривость природы!

Королевский дворец и сад находятся в конце города в самой верхней части его, при подошве одной высокой горы, оканчивающейся конусом. На вершине горы виднеется маленькая церковь с пристроенною к ней келейкой. С самого приезда в Афины манила мой взор и сердце эта заоблачная святыня, давно мне хотелось побывать туда и посмотреть, какой там живёт отшельник. Выбрали мы денёк с о. Феоклитом и забрались туда на самый верх. Церковь во имя св. великомученика Георгия; в великие праздники в ней совершается богослужение. Храмовая икона великомученика опалена молнией. Перед ней теплится неугасимая лампада. А отшельник этот не больше как простой сторож из поселян. Мне говорили, что и церковь, и неугасимая в ней лампада, и сторож содержатся на счёт королевы эллинов. Афины отсюда представляются очень живописными. Город начинается от подошвы этой горы и спускается вниз по отлогой плоскости. По величине Афины могут сравниться с Тифлисом, с тою только разницей, что они со всех почти сторон окружены предместьями и с каждым годом расширяются всё более и более; новые дома

¹⁴² Идетсья про ольденбурзьку принцесу Амалію, дружину короля Оттона, вихідця з Бава-рїї, який правив Грецією з 1832 р., а 1862 р. утратив корону і виїхав на батьківщину.

растут как грибы, как у нас в Петербурге. В Тифлисе половина европейской, половина азиатской постройки, а Афины почти совсем европейский город, хотя есть в нём остатки и от турецкого владычества. Это душевные базары, неопрятные вонючие лавки, узкие, кривые, немощённые улицы, полуразвалившиеся сакли. Подобные декорации встречаются даже внутри города в соседстве с самою изысканною архитектурою. Но общий вид города производит приятное впечатление: всё напоминает вам Европу, а никак не Азию. Афиняне любят просвещение. Учебных заведений здесь множество всякого рода, начиная с университета и кончая народною школою. Особенно много гимназий; есть и семинария, и даже предполагается академия наук, для которой строится великолепный корпус на счёт одного богатейшего негоцианта грека. В западном предместьи города нам показывали технический музей. Сколько теперь помню, он состоит из богатейшей картинной галереи, но больше всего в нём скульптурных произведений, вырезанных из мрамора. Греки унаследовали от предков этот талант и теперь они первые скульпторы в мире; это их любимое художество. В музее собрано множество гениальных произведений их Фидиев и Праксителей. Но особенно мне памятли два колоссальные произведения. Это огромная статуя Геркулеса и Ликаонова колесница, впряжённая тремя огневными могучими конями, которые несутся как вихрь, и на всём скаку их останавливают два атлета. По моему мнению, эта группа – верх скульптурного искусства. В некоторых пунктах города производятся раскопки, и с каждым днём отрывают новые памятники древнего искусства эллинов. То откапывают какую-нибудь Венеру со всеми её прелестями, то идола какого-нибудь языческого бога, то целую группу, то сцену из домашней жизни эллинов. Всеми этими памятниками очень дорожат европейцы и покупают их за большие деньги. Особенно много поживились от греков на этот счёт англичане, которые возами везли из Афин эти статуи во время войны за независимость¹⁴³. Внизу города на южной его оконечности со стороны Пирея на крутой скале высится знаменитый Акрополь. В своё время это была неприступная крепость, а теперь остались от неё одни только развалины; но и эти развалины много говорят о гениальном зодчестве эллинов. Из развалин более других замечательны Пантеон и Парфенон. От Пантеона остались одни только стены, фронтоны и колоннада. Всё это сложено из огромного тёсаного камня, особенно фундамент удивляет своею массивностию. Там положены такие камушки, что в сажень и более толщины. Пронеслись века и тысячелетия над этим памятником языческой древности, а он стоит непоколебимо, по крайней мере, в тех частях своих, которых не коснулась рука человеческая. Сначала это был языческий храм в честь всех богов, а в первые времена нашей эры сделан был христианским, и теперь ещё видны остатки стеной живописи на западной стене. А во время войны за независимость, с падением здесь турецкого владычества, разрушен турками, и в таком виде остаётся до наших дней. Парфенон небольшое, но весьма изящное здание, походит на

¹⁴³ Мається на увазі національно-визвольна революція 1821–1829 рр., у результаті якої була проголошена незалежність Греції.

нашу часовню. Всё изсечено из мрамора, древностию не уступает Пантеону, а в художественном отношении стоит гораздо выше его. Это капище устроено в честь девяти муз, которые все тут представлены налицо и вместо колонн поддерживают крытую галерею кругом капища, или иначе составляют перистиль его. Музы отличаются высшей художественной отделкой; всё в них дышит грацией и красотой. Гениальный резец древних скульпторов на все свои произведения наложил свою печать, а над этими статуями он уж, кажется, истощил всё своё искусство. Меня, впрочем, мало интересовали эти языческие древности. Гораздо с большим интересом я взглянул бы на памятники первых веков христианства, но их очень мало в Афинах. Я видел одну только купель, изсечённую из камня, в которой апостол Павел крестил Дионисия Ареопагита¹⁴⁴, но и та какими-то судьбами замешалась вместе с языческими статуями в одном из здешних музеев, да ещё показывают то место, где Учитель языков произнёс свою первую проповедь афинянам о неведомом Боге. В память этого события здесь выстроена маленькая церковь и по временам совершается богослужение. Тут же рядом показывают природную каменную террасу, с которой Демосфен произносил свои речи афинянам, а немного подалее находится высеченная в скале пещера, в которой томился за свою неподкупную правду мудрец древности Сократ; во имя той же правды тут он и жизнь свою кончил. На том самом месте, где был языческий храм неведом[о]му богу, когда-то был выстроен монастырь, но теперь он в совершенном упадке. Живёт тут человек пять-шесть, которым некуда более деваться. Здания не поддерживаются и не поправляются, пока силою времени сами собой не разрушатся. Вообще греки не очень-то дорожат своими монастырями, которых и всех-то очень немного, можно перечесть по пальцам, и готовы бы хоть сейчас же закрыть их, да только сила не забирает. Женских обителей, сколько я знаю, во всей Элладе нет ни одной. Одна знатная дама из гречанок, известная при дворе, сказывала мне, что она много и долго хлопотала об открытии женской общины на месте упразднённого мужского монастыря собственными средствами без всякого пособия со стороны правительства, но ничего не могла добиться. Ей сказали, что открывать монастыри несовременно, не в духе времени, а закрывать так, пожалуй, можно, никто не осудит. Остаётся сказать об одной замечательной окрестности в Афинах, да уж пора и выезжать из пресловутой Эллады далее на Восток. Это прекраснейший вид, который открывается с западной стороны Афин. Представьте себе обширнейшую равнину, и вся она сплошь усажена оливковыми деревьями версты на три или на четыре. Этот оливковый лес, который едва ли не превосходнее Булонского леса в Париже, весь разделён на участки, принадлежит афинским гражданам и составляет предмет их обогащения. Летом этот Булонский лес афинянам доставляет прохладу и там устроено множество дач. В этом же лесу на холме в древности была академия из всех учёных учёней-

¹⁴⁴ Суддя афінського ареопагу, навернений апостолом Павлом у християнство, якому згодом приписувалися т. зв. ареопагітики – релігійно-філософські твори, що з'явилися в Сирії у 2-й полов. V ст. і вплинули на філософську думку християнських країн.

шего философа Платона. Говорят, что и теперь есть остатки этой академии, но сам я не видел ни этого лесу олив, ни достопамятного холма Платоно[во]ї академии, и теперь виню себя в этом и готов просить прощения у читателя.

Забив себе голову греческим языком, израсходовав в течение семи месяцев рублей семьсот, я, наконец, взялся за ум и поскорей наутёк из Афин. К чему, думаю, мне вся эта языческая ерунда, когда во всём блеске сияет христианская мудрость, – только читай и поучайся. А то, оставя творения св. отцев да поучаться у мудрецов языческих, это всё равно, что среди белого дня ходить с факелом подобно Диогену. Итак, прощайте, Афины, прощайте и те триста драхм, которые вперёд заплатил за квартиру хозяйке. За бесценок распродал свою мебель, забрал с собою греческих классиков, сел в Пирее на пароход итальянский и стал держать путь Средиземным морем через Смирну в обетованную землю Палестину. Жалеть было не об чём, что я преждевременно уезжал из Афин, не достигши своей цели. К этому времени я успел разочароваться и в греках, и в греческом языке. В ту эпоху во всей силе разыгралась племенная рознь между греками и славянами, с политической почвы перешла в религиозную сферу и разразилась богоненавистною схизмою, провозглашёною 19 октября 1872 года¹⁴⁵. Все православные церкви Востока глубоко скорбели об этом горестном событии, считали его общим для себя несчастьем и не находили довольно слов, чтобы выразить своё сожаление по поводу этой злосчастной распри двух единоверных племён и уж никак не ожидали, чтобы она могла кончиться таким плачевным образом. Всех православных как громом поразила эта печальная весть. А греки заодно с врагами православия радовались такому событию, как будто бы одержали какую победу.

Не знаю, как в других местах Греции, а в Афинах так именно смотрели на провозглашение схизмы, как на торжество эллинизма над славянством и ожидали от этого пагубного разделения всего для себя хорошего. Теперь-то, дескать, мы положили преграду всеславянскому потоку, навсегда обезопасили себя от поглощения и проложили себе путь к восстановлению Византийской империи. Как только пришло в Афины известие о провозглашении схизмы, на другой же день в градском соборе назначено было торжественное служение. Служил сам митрополит в сослужении архиереев, множества архимандритов, игуменов и пресвитеров. Весь синклит¹⁴⁶ в блестящих облачениях, как будто бы собрались на торжество православия, приобретали целую нацию в лоно православной церкви. Произнесено было приличное торжеству слово, в котором оратор, как и надобно было ожидать, свалил всю вину с больной головы на здоровую. Послушать его, так болгары несчастные вино-

¹⁴⁵ Ідеться про конфлікт між Константинопольським патріархатом та православними болгарями, зумовлений прагненням останніх до автокефалії, який дійшов до проголошення помісним собором Константинопольського патріархату Болгарської православної церкви схизматичною (тобто розкольницькою), яке було здійснене 16 вересня 1872 р. (мемуарист допустив неточність). Схизма була знята 1945 р.

¹⁴⁶ Збори вищих сановників у Стародавній Греції; тут в іронічному значенні – зборище високопоставлених осіб.

ваты были кругом, а греки чуть не святы. Из-за болгар от расхорившегося оратора досталось и нам, русским. Мы будто бы их подстрекнули, употребили орудием для своих политических целей. Посольство наше протестовало против такой неуместной выходки, и оратор слетел с места за своё красноречие. Но этим зло не кончилось. И газеты на разные лады начали развивать ту же самую мысль и нисколько не стеснялись в своих нападках на Россию. Удивительное ослепление!! Тогда только одумались греки, когда северный колосс¹⁴⁷ осязательно дал им почувствовать своё неблаговоление. Волей-неволей стали держать язык за зубами.

Вот причины, побудившие меня прежде времени выехать из Афин. Обогнув берег Малой Азии, Сирии и Палестины, побывав во всех портовых городах, мы через две недели прибыли из Смирны¹⁴⁸ в Яффу¹⁴⁹ на австрийском пароходе. Яффа очень живописный город, если не сам по себе, то по своим апельсиновым садам и обширным окрестностям. Если взойти на крышу и посмотреть кругом, то вид открывается превосходный. Это действительно отрывок той обетованной земли, которая когда-то кипела мёдом и молоком. С восточной стороны город утонул в садах, там и сям встречаются красивые европейские домики итальянской архитектуры. Должно быть, это иностранные консульства. А вдали на восток расстилаются роскошнейшие долины, не степные и голые, как повсюду в Азии, а луговые, или испещрённые банановыми, кактусовыми, апельсиновыми деревьями. На дальнем горизонте долина замыкается горами Иудейскими и уходит далеко на юг и север по побережью Средиземного моря. Это так называемая в Библии долина Саронская¹⁵⁰. Яффа по преимуществу населена арабами православного исповедания. Турок здесь очень мало. От Яффы до Иерусалима всего одни сутки езды; дорога очень хорошая, можно бы ездить и в экипажах, но таковых не имеется. Все, сколько было поклонников, и мужчины, и женщины, расселись верхом, одни на лошадях, другие на мулов, и отправились, горя нетерпением скорее увидеть святой град. За Саронскую долиною местность быстро изменяется; начинаются горы и овраги, спуски и подъёмы. То встречаете громадные скалы, то лощины, сплошь усеянные камнями. Вообще куда ни помотришь, на первом плане все камень и камень, а подъезжая к Иерусалиму, местность сливается в сплошные каменные массы или площади огромных размеров. Остановились мы вне города на русских постройках, как их называют в Иерусалиме. В стенах этих построек заключается всё русское представительство, и духовное, и светское – миссия, консульство, корпуса для поклонников, больница и величественный собор, далеко виднеющийся своими значёнными главами. Всё это устроено в грандиозных размерах, достойно русского имени и бьёт глаза иностранцам, которые и сами начали строить кругом такие же корпуса. На первый раз помещение дали мне незавидное, приняли меня за обыкновенного

¹⁴⁷ Мається на увазі Російська імперія.

¹⁴⁸ Нині місто Ізмір.

¹⁴⁹ Нині частина Тель-Авіва.

¹⁵⁰ Рівнина на східному березі Середземного моря.

иеромонаха поклонника, каких много приезжает из России. Келейка маленькая, без всяких удобств, спать даже не на чем. Являюсь к настоятелю миссии архимандриту Антонину¹⁵¹, рекомендую ему, прошу себе получше помещения. Считает себя не вправе, обещает переговорить с консулом, так как от него зависит дать мне другое помещение. Проходит день, проходит два, а я всё ещё сижу в этой кутузке; так темно и скучно и около себя и на душе; нет ни самовара, ни умыться негде. Наконец не выдержал, пошёл на дворянскую половину, отыскал управляющего и стал требовать себе приличного помещения. Сначала похорохорился, но тотчас же принял другой тон, сделался вежлив и обязателен, когда я пригласил его передать консулу, что я сам служил по министерству иностранных дел при посольстве и приехал в Иерусалим вовсе не для того, чтобы меня оскорбляли дурным помещением. А если он не согласится дать мне приличную квартиру, то я напишу в Азиатский департамент, как принимают порядочных людей в Иерусалиме, и изложу обстоятельно всю суть дела. Сейчас же отвели мне целых три комнаты хорошо меблированные рядом с о. Антонином, которые предназначаются для одних только архимандритов. То-то, мол, знай наших, шути да оглядывайся. Прихожу в здешний собор, и встречаю – кого же? Степана Ивановича Пономарева. Неожиданная встреча с этим добрым и умным человеком несказанно меня обрадовала. По крайней мере, есть с кем душу отвести, побеседовать о том, о сём, поделиться своими впечатлениями. А с о. Антонином не разговоришься. Чтобы понять его, надобно очень остро держать ухо, говорит очень тихо, себе под нос, так же точно и служит. К чести его надобно сказать, что он много потрудился на пользу православия в Иерусалиме, по крайней мере, материально. Приобрёл место на Елеоне близ горы Вознесения, построил здесь домик, чтобы было где остановиться русским поклонникам, разводит здесь садик и думает обнести свои владения оградой. Мало того, что ступил твёрдой ногой на Елеоне, хочет ещё монастырь здесь устроить, если обстоятельства тому позволят. Мы пришли со Степаном Ивановичем на Елеон накануне Вознесения¹⁵², чтобы отстоять здесь всенощное бдение и отслушать литургию. Остановились мы на метохе, о котором я сейчас сказал, а бдение и литургию слушали на горе Вознесения, на том самом месте, откуда вознёсся Спаситель. Разбит был большой шатёр и уставлена походная церковь. Всенощную служил архимандрит в сослужении игуменов и иеромонахов, в том числе были и русские, а литургию совершал один из греческих архиереев. Рядом с православною церковью стояла другая палатка, из которой слышались унисонные звуки армянского богослужения. С горы Елеонской весь Иерусалим виден, со всеми его окрестностями. Кругом идёт высокая стена с бойницами. На первом плане отсюда представляется Омарова мечеть, по-

¹⁵¹ У миру Андрій Іванович Капустін (1817–1894); 1845 р. постригся в ченці, з 1850 р. був настоятелем посольської церкви в Афінах, з 1860 р. – настоятель російської церкви у Константинополі, а з 1865 р. – начальник Єрусалимської духовної місії; автор численних праць із церковної історії.

¹⁵² Свято Вознесіння відзначається на 40-й день після Пасхи.

строенная на месте храма Иерусалимского на горе Мориа. За горою Сионом в юго-западном углу Иерусалима виднеется колоссальное здание храма Воскресения. Огромный позлащённый через огонь купол его горьмя горит под яркими лучами палестинского солнца и в свою очередь сам испускает лучи. На заднем плане за городом красуются массивные русские постройки со своим тоже златоверхим собором. Это как бы другой маленький городок, только в европейском вкусе.

Как город Иерусалим не отличается ни своею величиною, ни постройкою, ничем не лучше любого азиатского города. Большинство жителей его турки, а турки известно какой цивилизованный народ. Постройка невзрачная, пепельно-серая, улицы узкие, кривые, вонючие. Но как Иерусалим, так и вообще Святая земля не жителями, не постройкою и не видами дороги сердцу христианина, а своею святынею. Тем, что эту заветную землю попирали и освящали стопы Спасителя Богочеловека, а этот знаменитейший в мире храм, к которому стекаются для поклонения со всей вселенной, заключает в одном здании и место крайнего Его унижения, искупительных страданий и крови, изливаемой на крест, так и место высочайшего боголепного прославления на весь мир. В храме Воскресения я был в Троицын день и слушал там литургию в самой кувуклии Гроба Господня¹⁵³. Служил сам патриарх Прокопий в со-служении двух архиереев и стольких же архимандритов, игуменов, иеромонахов и священников. Народу был полон храм; все пять ярусов, приделанные к стенам в виде лож, зачерпнулись молящимися с тою только разницею, что там все места были раскуплены и сидели все знатные люди. За вечерней на входе сделан был торжественный крестный ход кругом кувуклии при участии всего иерусалимского духовенства и пришельцев в предшествии турецких заптиев¹⁵⁴ с бунчуками и серебряными булавами. Турецкая стража была необходима в этой процессии по причине необыкновенной тесноты и давки. Здание иерусалимского храма так громадно, что оно вмещает в себе три отдельных церкви на значительном расстоянии одна от другой: во-первых, Голгофскую, устроенную на высокой скале на месте водружения креста Господня, во-вторых, кувуклию Гроба Господня, в-третьих, напротив кувуклии отдельную довольно обширную церковь Воскресения. Вмещающая в себе все эти церкви, здание в окружности ещё имеет довольно пространства. Здесь со всех сторон пристроено к нему множество разных приделов: католических, армянских, коптских. При самом входе присутствует турецкая стража и взимает постыдную пошлину с христианских поклонников. Первая, встречающаяся вам святыня, это камень помазания, на котором умащали тело Божественного Страдальца по снятии Его со креста. Здесь каждый входящий поклонник преклоняется и касается своими устами этого священного камня. Он находится как раз посередине между Голгофою и часовнею Гроба Господня. После храма Воскресения второю святынею считается Вифлеем, место рождения Спасителя, в двух часах езды от Иерусалима. С этой стороны местность лучше,

¹⁵³ Каплиця на місці поховання Ісуса Христа.

¹⁵⁴ Турецкий стражник.

оживлённое. С обеих сторон на возвышениях виднеются то монастыри, то селения, то дачи консулов, то оливковые рощи. Вифлеем также стоит на холме. Сам по себе он незначительное местечко, но дорого то, что в нём находится – это пещера, в которой родился Христос. Она, как и пещера погребения в Иерусалиме, служит вместо алтаря и в ней совершают литургию. Так же, как и там, привешено здесь множество неугасимых лампад золотых, серебряных, украшенных драгоценными камнями. В этом же храме при западной стене находится часовня католических патеров. У православных с католиками происходят иногда пререкания из-за обладания святыми местами и даже ссоры. Так, незадолго до нашего прибытия в Палестину они подрались между собою, защищая свои права. По этому поводу в храме расставлены были часовые с ружьями, а о драке производилось следствие турецким правительством к стыду христиан. Вид часового с ружьём в храме Божиим неприятно действует на глаз и отнимает у вас всякое благоговение. Поклонившись святыне, я сейчас же обратно поскакал в Иерусалим. На другой день целой кавалькадой отправились в Горняя, вёрст за тридцать от Иерусалима. Здесь о. Антонин также ступил твёрдой ногой. Приобрёл себе изрядный участок земли и выстроил огромный двухэтажный дом для приюта православных поклонников. В тот раз проживала здесь одна вдова гречанка со своим семейством. Это семейство, по какому-то несчастному случаю лишившись отца, призрено было о. Антонином ещё в Афинах и содержится на его счёт. Не имея возможности существовать без поддержки, оно переехало в Иерусалим под крылышко к отцу Антонину. Добрый старец печётся об них, как о родных, и квартиру им даёт, и содержание, и воспитательницу нашёл для дочерей вдовы, одну из солидных русских дам, проживающих в Иерусалиме. Попечения о. Антонина на пользу православия не ограничиваются одним этим семейством. Он устроил в одном селении близ Иерусалима училище для православных детей обоёго пола, в противовес католической пропаганде, и печётся об нём как о своём родном детище. Сам ездит туда нередко и зорко следит за ходом преподавания и воспитания; не жалеет и своих собственных денег на это благое дело в виду настоящей потребности просветительного начала для православных Палестины, где со всех сторон осаждают их католические и протестантские миссионеры. Но мы уклонились от предмета. Хотели говорить о Горней, а пустились в рассуждения. Русский дом в Горней находится в соседстве с католическим храмом, построенным на месте свидания Божией Матери с праведной Елисаветою. Здесь был загородный дом священника Захарии, где он проживал в летние месяцы. А горний град Иудов находится в одной версте отсюда на крутой высокой горе. Здесь и было настоящее жительство праведных Захарии и Елисаветы. Там, где был дом Захарии, устроен католический монастырь, в соборном храме которого показывают и самое место рождения Иоанна Предтечи. Здешние католические патеры не показались мне фанатиками. Очень вежливо обходятся с православными и по костюму почти ничем не разнятся от них. Храм отличается благолепием, содержится очень чисто; по стенам развешаны библейские картины и

лики католических святых, очень искусной работы, только не в православном вкусе.

На Духов день¹⁵⁵ вместе с о. Антонином мы поехали в Хеврон к дубу Мамврийскому¹⁵⁶. Здесь опять надобно отдать дань хвалы этому достойному мужу. И самый дуб и прекраснейшее местечко кругом, десятины две или три с неимоверными усилиями и большими издержками приобретены о. Антонином в неотъемлемую собственность. Прежде этим дубом владели турки. Неподалёку от него на горе была турецкая деревня, от которой теперь остались одни только развалины. О. Антонин сносит эти развалины, а на месте их предпринимает новые постройки, разводит сады, огороды, чтобы было где остановиться русским поклонникам, которые приезжают сюда во множестве. В Духов день о. Антонин под самым дубом Мамврийским на открытом воздухе служил литургию. Все поклонники окружили его и пели целым хором. Что-то особенное выражалось на всех лицах при виде Божественной литургии на самом месте Богоявления. Хеврон находится отсюда в двух верстах на юг, на открытом возвышенном месте, а дорога к нему идёт узким дефилеом между горами. В Хевроне находится пещера Махпела, купленная Авраамом у сынов Эмморовых. Здесь покоятся кости Авраама, Исаака, Иакова и Иосифа. Этот библейский памятник находится теперь в руках турок, обнесён высокою стеною и вовсе недоступен для христиан; так мы его и не видели. Большинство жителей Хеврона евреи, которые считают этот город священным и питают к нему особенное расположение, как к колыбели земли обетованной. Под старость из далёких стран приезжают сюда, чтобы здесь сложить свои кости. На обратном пути в Иерусалим мы видели пруды Соломона. Это три огромных глубоких бассейна, выложенные каменными плитами, которые уцелели и до наших дней. Они находятся рядом один подле другого, все вместе расстояния занимают с полверсты. В своё время чрезвычайно способствовали плодородию земли обетованной, которой стоит дать только орошение, и она даст всё сторицею. Теперь едва ли они приносят какую-нибудь пользу в руках беспечных турок, а в царствование Соломона отсюда проведены были водопроводы до самого Иерусалима на расстояние шестидесяти вёрст и орошали роскошные сады знаменитого царя израильского. Последняя наша поездка была в лавру Саввы Освящённого¹⁵⁷ и на Иордан. Дорога идёт по высокому руслу потока Кедр[он]ского, того самого, который пролегает между Иерусалимом и горою Елеонскою. Чем ближе подъезжаешь к лавре, тем берега потока становятся выше и утёсистее. Наконец и самая лавра открылась в полугоре на выступе высокой береговой скалы. Местность кругом безжизненная, мрачная, унылая. Только и жить здесь строгим аскетам. От нападения хищных бедуинов лавра защищена высокою стеною, но это не мешает им

¹⁵⁵ Другий день свята Трійці або П'ятидесятниці.

¹⁵⁶ Велетенський дуб у гаю в Мамрі, де, за біблійським переказом, Бог з'явився Аврааму.

¹⁵⁷ Монастир під Єрусалимом, заснований святим Савою Освященим († 532), автором уставу церковної служби для палестинських монастирів, прийнятого згодом усією православною церквою.

брать известную дань с бедных иноков. Во избежание бедуинской жадности монастырь все свои доходы отсылает в патриархию, а она взамен того присылает монастырю всё необходимое для продовольствия. Здесь мы одну только ночь ночевали; отвели нам какой-то сарай со множеством блох и клопов, которые всю ночь не давали покою. На другой день осмотрели мы пещерную церковь и келью св. Иоанна Дамаскина; вписали имена своих родных в синодик и поблагодарили благодушнейшего старца игумена, который едва ли уж не пятьдесят лет настоятельствует в этой обители. Отсюда путь держали мы к Мёртвому морю. Для предосторожности дали нам с ружьём провожатого. Бедуины знают наперечёт всех саввинских иноков и если увидят проводника от Саввы Святого, то не сделают путешественникам никакой обиды. Подъезжаем к Мёртвому морю, едем по самому берегу. Окрестности Мёртвого моря дики и пустынные, берега высокие, утёсистые. Вид этого моря производит грустное впечатление по тем воспоминаниям, которые оно вызывает в душе. Живо рисуется пред вами библейский рассказ о крайней степени развращённости человеческой и чрезвычайная кара Божия, которая постигла преступные города¹⁵⁸. В длину Мёртвое море около тридцати вёрст, а в ширину не более пяти. С севера открывается обширная долина Иорданская, а по ней светлой лентой извивается Иордан и быстро несёт свои воды в Мёртвое море. Под палящими лучами Палестины ехали мы целых шесть часов, изнемогли и устали, спускаясь и поднимаясь с горы на гору, пот лился с нас градом. На берегу Мёртвого моря сделали привал, но искупаться никто не решился, волнение было довольно сильное. Выискался один только смельчак, афонский иеромонах Варлаам, который, не много думая, снял с себя верхнее платье и бросился в волны свирепого моря. Долго плескался отважный поклонник в мрачных волнах гневливого моря, которое карой налегло на прекрасную как Божий рай долину и поглотило всё, что было на ней. О. Варлаам говорил, что вода Мёртвого моря имеет особую упругость, легко на ней можно держаться без всяких усилий, но поплавать не удалось ему по причине волнения. Из воды вышел он цел и невредим, никакой сыпи на теле не оказалось, как утверждают другие путешественники. Приезжаем на Иордан и с наслаждением отдыхаем после трудного путешествия под тенью прибрежной рощи из ив плакучих, тростника и ракиты. Прежде нас прибыло туда несколько англичан, одни крепким сном спали под тенью древесных ветвей, другие выложили из саквяжей бутылки дорогого вина и вознаграждали себя за труды путешествия. А мы прежде всего искупались во Иордане, а потом отслужили водосвятный молебен. Одним разом я не удовольствовался, а пред отъездом и ещё захотел погрузиться в богоприемных волнах священной реки. Быстрина в Иордане очень сильная, вода довольно мутная, дно частью песчаное, частью илистое, берега крутые, по местам поросшие тростником и плакучими ивами, ширина сажень пять, не более. Обрато в Иерусалим мы отправились прямым путём через Иерихон. Перед вами открывается необо-

¹⁵⁸ Маються на увазі біблейські міста Содом і Гоморра, дотла знищені Богом за розпусний спосіб життя їхніх мешканців.

зримая равнина, местами поросшая мелким кустарником. Со стороны Галилеи виднеется своею вершиною гора Преображения Фавор, а с другой стороны за Иерихоном высится гора Сорокадневная, на которой Спаситель сорок дней постился и молился. Иерихон, в древности знаменитый город и неприступная крепость даже для таких вождей, как Иисус Навин, теперь не что иное, как бедная деревушка из нескольких семейств арабов, живущих в самых бедных лачужках. С трудом мы могли отыскать хоть какой-нибудь ночлег, а поесть так уж совсем ничего не нашли, кроме молока. За Иерихоном немного спуская начинаются горы и горы до самого Иерусалима. На половине дороги мы встретили гостиницу самарянина, упоминаемую в притче евангельской, или, лучше сказать, развалины какого-то здания с огромной цистерной воды. Вероятно, по примеру притчи евангельской, тут тоже была гостиница для проходящих и проезжающих, но не могла долго держаться по причине набегов бедуинских, пришла в запустение и разрушилась. Путь лежал нам чрез Вифанию. Это небольшое селение на вершине голой бесплодной горы. Жители – христиане-арабы. Чем они живут, трудно понять. Нет ни садов, ни огородов, ни пастбищ кругом. Виднеется, правда, скудная жатва по склону горы, но что она значит для целого селения. Должно быть, занимаются каким-нибудь ремеслом или промыслом. Нам показывали ту самую пещеру, в которой лежал четверодневный Лазарь и где громко раздался Божественный голос: «Лазаре, гряди вон». Мы спустились в неё с зажжёнными свечами по узкой высеченной из камня лестнице. Пещера разделяется на два отделения. Первое служит как бы преддверием; во внутреннее отделение, где лежал четверодневный Лазарь, ведёт узкое отверстие. Здесь мы обнажили головы и остановились с благоговением. Грянули общим хором тропарь на месте самого события: «Общее воскресение прежде Твоея страсти уверяя, из мёртвых воздвиг еси Лазаря, Христе Боже. Тем же и мы яко отроцы победы знамение носяще, Тебе, Победителю смерти, вопием: Осанна в вышних, благословен грядый во имя Господне!».

Довольно того, что Бог сподобил меня видеть, долее я не желал оставаться в Иерусалиме; продолжительное паломничество не полезно. Другие поклонники отправились в Галилею, а меня тянуло в Афон, мой бесценный Афон, не заменимый ничем в мире для любителя безмолвия. Степан Иванович остался в Иерусалиме описывать земную жизнь Спасителя на месте самих событий; а я, пробывши здесь всего три недели, поспешил на русский пароход, который назавтра должен в Яффу прибыть. Не привыкать мне ездить верхом; нанял себе вороного лихого коня, дали мне каваса из консульства, и в какие-нибудь восемь часов откатили мы вёрст шестьдесят и приехали в Яффу ночевать. Утром рано сели на пароход и опять тем же путём, придерживаясь сирийских и малоазийских берегов, заходя во все порты, прибыли в Дарданеллы. Кроме Смирны нигде не сходил я на берег и потому ничего не могу сказать о виденном мною. О Смирне стоит сказать несколько слов. Это большой красивый город, расположенный на мысу глубоко врезающегося в материк Смирнского залива. За ним высятся Анатолийские горы. Берега

залива очень живописны, оживлены селениями, покрыты растительностью. В гавани стоит целый лес мачт иностранных купеческих судов; по заливу снуют пароходы. Вверх от города зигзагами идёт железная дорога и уходит в Анатолийские горы. На южной оконечности города великолепная кипарисовая роща, явный признак, что в этой части города живут турки, а в роще хоронят своих мертвецов; кипарисы – необходимая принадлежность турецких кладбищ. Большинство смирнских жителей греки. Недавно они выстроили себе великолепный собор, каких у нас и в России не много, большею частью на русские деньги. И светел он очень, и красив, и обширен, и хоры устроены с трёх сторон для женщин. Не кончен только внутренней отделкой; греки не находили для этого средств и снова хотели послать сборщиков в Россию. Я им не советовал этого. Было в высшей степени неблагоприятно. Недавно провозглашена была схизма; греческие газеты продолжали злобно выражаться о России. Русь святая, горячо принимая к сердцу разлад в самых недрах православия, не могла опомниться от удивления в виду такого скандала, а они снова к ней за подаванием. По меньшей мере, бестактно. Нет уж, говорю им, повремените. Наперёд помириться с болгарями, снимите с них несправедливое отлучение и тогда приходите, милости просим. Против этого нечего было сказать, так и замолчали. Был воскресный день. Пошли мы с консулом к литургии в новый собор. Около стен, как на Афоне, наставлены формы, в которых можно сидеть и стоять. Стали мы в формы у западных дверей и прослушали всю литургию с благоговением. Женщин не было видно, они стояли на хорах за решёткой. Это хорошо, но вот что нехорошо. В присутствующих я не заметил ничего похожего на благоговение: они постоянно приходили и уходили, мало обращали внимания на то, что делается в храме, иные разговаривают, иные стоят в фесках, редко кто сделает поклон, стоят как истуканы. Но довольно о греках и Смирне. В Дарданеллах наш пароход остановился в Ченакле на полчаса. Этого для меня достаточно было, чтобы съехать на берег, взять в конторе билет и пересесть на турецкий пароход, который сейчас должен был прибыть. Итак, мы опять по тем же Дарданеллам и тому же знакомому Архипелагу направились в незабвенный для меня Афон. В этот раз турецкий пароход, минуя Афон, зашёл прежде в Салоник. Этот город находится на берегу залива того же имени, на самой его оконечности. Слева, идя в Салоник, недалеко от него высится громаднейшая гора Олимп. В древности, во времена языческие, она славилась у греков и воспевалась их поэтами как местопребывание их баснословных богов. В честь их там много было построено языческих капищ. А во времена христианские просияла многими святыми отшельниками, которые спасались в её дебрях и пустынях, пещерах и скалах неприступных. На местах, освящённых их подвигами, впоследствии основались обители, из которых некоторые уцелели и до сего дня. Есть такие неприступные обители, что подниматься в них надо сажен тридцать по отвесу не иначе как посредством каната, сидя в корзине. А посмотришь вниз, так сердце обливается кровью. Солунь широко и живописно раскинулся по берегу залива и постепенно тянется в гору. На самом верху оканчивается мона-

стырём Чаушем, который превращён теперь в турецкую цитадель и командует над всем городом. Большинство солунских жителей турки, потом жида, греки, болгары. Солунские жида так нацивилизовались, что ничем не отличишь их от европейцев: тот же костюм, те же манеры, те же претензии на хороший тон. Здесь есть отличный загородный сад на манер европейский, с буфетами и павильонами. Здешняя публика, кончивши злобу дня, ежедневно собирается сюда под вечер подышать воздухом. На каждом шагу встречаешь здесь франтов *comme il faut*. Откуда, спрашиваю, здесь столько европейцев? Не удивляйтесь, говорят, эти кажущиеся европейцы никто иные как потомки Израиля, здешние жида-коммерсанты. Здесь им очень недурно живётся, вся почти торговля у них в руках. В Солуне есть Русиковское подворье, где всякий странствующий инок может остановиться. Здесь я встретился с игуменом Димитрием, и с ним была какая-то дама, его спутница, которая ему прислуживала. На его ли счёт она путешествовала, или у них были другие, более интимные отношения, этого я не знаю и спрашивать об этом было бы нескромно с моей стороны. Оказалось, что он отличный артист, когда-то был у нас в Вологде регентом архиерейского хора при знаменитом Иннокентии¹⁵⁹, который и привёз его вместе с собой. Преосвященный Иннокентий скоро был перемещён, а регент остался в Вологде. Под влиянием музыки, вероятно, развился в нём вкус к небесному, в одном из ростовских монастырей принял он монашество. С течением времени сделали его игуменом какого-то монастыря на берегу Каспийского моря, недалеко от Астрахани. Хорошо ему там было, как сыр в масле катался, но Бог не дал здоровья. И лета его и расстроенное здоровье побуждали подумать о жизни загробной. Чтобы найти успокоение мятущейся совести, решил он оставить должность и удалиться на Афон. Денег у него было пропасть, целый саквояж показывал мне золота. С такими средствами он отлично мог устроиться на Афоне. Более всего понравился ему скит Зографского монастыря. Выбор был как нельзя более удачен: по своему местоположению это самое прекрасное местечко на всём Афоне. Условие со здешними старцами было уже заключено. Зографцы охотно его принимали, уступали в его распоряжение сколько угодно помещения и обещали давать ему всякое продовольствие. Чего бы, кажется, лучше? Оставайся, старче Божий, живи с покоем, молись и думай о смерти. Так нет же. Было в руках счастье, да не умел владать. Не мог расстаться со своим идолом, уехал в Россию. Дал слово, что приедет опять, и не приехал. Поступил в штатный монастырь в городе Мещерске, пожил там год и Богу душу отдал. А спутница его избрала было своим местопребыванием женскую общину, устроенную на Афонском перешейке на месте явления чудотворной иконы Божией Матери. По случаю греко-болгарской распри эта община была закрыта и сёстры должны были разойтись в разные стороны, а фаворитка отца Димитрия воротилась в Россию. Пожалел я о старце, что опустил из рук такое прекрасное

---

¹⁵⁹ Ідеться про Інокентія (Борисова), єпископа, а з 1844 р. архієпископа, який 1841 р. кілька місяців очолював Вологодську й Устюзьку єпархію, далі був правлячим архієреєм Харківської і Охтирської (1842–1848) та Херсонської і Таврійської (1848–1857) єпархій.

место; будь у меня такие средства, я непременно бы воспользовался. В Солуне были мы с ним у консула Якубовского. Консул охотник песни петь и отлично играет на скрипке. Расчувствовался и мой бледный как смерть отец Димитрий, артистический талант заговорил в нём. Ничего не говоря, садится он за фортепьяно и с пафосом начинает играть и аккомпанировать. Удивил всех. Что за притча? У шестидесятилетнего старца такой чистый плавный голос, первый тенор, и такая игра бесподобная. Откуда сему сия премудрость? Тут-то он вкратце рассказал мне свою биографию. Якубовский пригласил нас посмотреть церковь, превращённую в мечеть, где почивали мощи св. великомученика Димитрия Мироточивого¹⁶⁰. Церковь очень высокая, с плоскою крышею. Форму имеет продолговатую. По сторонам устроены хоры для женщин и поддерживаются колоннадами. Из церкви узкий тёмный коридор ведёт в ту пещеру или темницу, где св. великомученик томился, связанный железными цепями, и где он приял мученическую кончину, будучи пронзён копьями. На этом месте теплится неугасимая лампада. Турок даёт поклонникам немножко ваты и масла из лампады. Он говорил нам, что магометане также почитают этого угодника и нередко сюда приходят. И сам он, по-видимому, отзывался о святом с уважением.

В третий раз приезжаю я в святой Афон и прямо в Русик. В этот раз я не нашёл уже себе такого приёма; много потерял во мнении афонцев, обошлись со мной довольно холодно. Смотрели на меня как на недопеченного философа, который убоился премудрости и возвратился вспять. Денег издержал много, а цели не достиг, да ещё, кто знает, может быть, что-нибудь начередил в Афинах. Если такого мнения были обо мне афонцы, то они во всём были правы, за исключением того, что начередить я ничего не начередил в Афинах, да и некогда было: всё время у меня отнимал греческий язык. Афонцы прямо мне говорили в глаза, что до поездки в Афины я был гораздо спо[со]бнее оставаться в Святой горе, чем теперь, вкусивши эллинской премудрости. Прежних своих приятелей Пономарёва и Леонтьева я уже не нашёл в Афоне. Один остался в Иерусалиме, а другой получил совершенную отставку и удалился на остров Халки и там занимался беллетристикой, никак не желая расставаться с излюбленными им греками. Эта потеря вознаграждена была находкой двух новых лиц, которые не так были интересны, как первые, но всё же выдавались заметно из общего уровня. Вдруг встречаю в Русике своего одноклассника, с которым мы вместе шли в семинарии и вместе поступили в один монастырь. О. Павел¹⁶¹ был человек, что называется, с дарованиями: пел и читал отлично, имел дар слова, занимался письмоводством, был близок к настоятелю, без него ничего не делалось в монастыре. Но в то же время он был человек самолюбивый и тщеславный, везде старался выставлять свою личность, во всём искал первенства. Эти его качества резко бросались в глаза, и у нас с ним не было дружбы в бытность мою в Спасо-Суморине монастыре. После двенадцатилетней разлуки я вижу внезапно его личность, далеко для

¹⁶⁰ Маються на увазі мощі Димитрія Солунського.

¹⁶¹ Імовірно, помилка, далі мемуарист називає цього ченця Петром.

меня не симпатичную, слышу его чтение и пение, в котором звучит всё та же тщеславная нота, так неприятно действующая на нервы. И где же? За тридцать земель в тридесятom царстве от того места, где мы с ним полагали начало. На первых порах меня не обрадовала такая встреча, я никогда бы не хотел с ним встречаться. Боже мой, думаю, неужели и здесь мы должны вести соперничество с отцом Петром, ту глупую конкуренцию, которая так мне надоела и от которой я удалился нарочно куда глаза глядят! Очевидно было, что о. Пётр и здесь пользуется большим авторитетом, его ставят гораздо выше меня. Ну, думаю, толку не будет. Опять будем жить, как кошка с собакой, он будет у меня как бельмо на глаза. Либо ему, либо мне оставаться. Вот уж ему поручили старцы всю канцелярию, самые солидные письма в Россию ему давали писать. Так бы оно и пошло. Отец Пётр непременно остался бы в Русике и был бы вторым после старцев. Так потребовали его обратно в Россию, в свой монастырь. С горя стал он испивать изрядно и уронил свой авторитет. Наступил храмовый праздник в Русике 27 июля¹⁶². Компанейский пароход накануне привёз множество русских поклонников. Со всей Горы прибывали тысячи посетителей. И всенощное бдение и литургия отправлены были торжественно. Угощение всем задано было на славу. После бденных трудов и сытного обеда все покоились глубоким сном и ещё не успели отдохнуть хорошенько, как вдруг слышится глухой подземный шум. Вся святая Гора начинает колебаться, громадный корпус на русской половине трясётся в основании, на архондарике треснула капитальная стена и показались две зияющие щели. Братия в переполохе выскочили из келий и спросонья стояли в коридорах как ошалелые. Другие, у которых окна от земли были невысоко, готовы были выпрыгнуть на улицу. Мне в это время грезилась разные сны, представлялось, будто я качаюсь в люльке. Объятый глубоким сном, я не скоро мог проснуться и застал уже только финал этой катастрофы. К счастью, она продолжалась не более одной минуты. О. Пётр совсем уже готов был к отъезду. Пароход должен был сняться в четыре часа. На прощаньи с Афоном земляк мой подгулял изрядно. Как только случилась эта катастрофа, выбежал он из кельи в коридор и начал громко во всеуслышание высчитывать четверги русиковским старцам и их ученикам вкупе. Что вот, мол, вы такие-сякие, навлекли на себя гнев Божий тем-то и тем-то, земля колеблется под вами; любовь у вас иссякла совсем. Вечно враждуете и с греками и между собою. Вот теперь и расплачивайтесь. Самое лучшее поскорее удалиться от вас, чтобы не подвергнуться одинаковой участи. И вот я уезжаю, более меня уж никогда не увидите. Долго говорил он на эту тему и вошёл в большой азарт, но так как никто не подливал масла в огонь, не отвечал ему ни слова, то за недостатком горючего материала он, наконец, угомонился. Кончивши свою иеремиаду, сидел смирнёнхонько в келье в сознании правоты своего дела и стал собираться в дорогу. Узнавши об его отъезде, я зашёл к нему проститься. Только что обменялись мы несколькими словами, как шасть к нему в келью о. Макарий.

---

¹⁶² День св. Пантелеймона.

Нет, говорит, отец святой, я вас не отпущу сегодня. О чём у них и что бывало разговору, о том я по сию не знаю пору¹⁶³. Только о. Пётр смирился пред о. Макарием, сделался тише воды ниже травы и не отправился в тот день, а дождался следующего парохода и улетучился незаметным образом. Очевидно, что вся его иеремиада была земельного происхождения. Но в ней была и своя доля правды. Действительно, дружбы у русских с греками тогда не было, и землетрясение, случившееся в самый праздник св. Пантелеймона, не предвещало ничего доброго. Св. угодник гневался на вражду двух единоверных племён, сошедшихся в одно святое место для одной великой цели, далеко оставивших за собой всё мирское. Греки ужасно интриговали против русских, не более не менее как хотели их выжить с Афона. Келий русским не продавали ни за какие деньги, а купленные уже обременяли тяжкими условиями. Нечего было и думать, чтобы приобрести себе местечко и устроить келейку по своему вкусу. Даже русский не мог продать своей кельи русскому, а непременно греку. В Русике живо чувствовалась эта антипатия между двумя племенами, эта взаимная холодность и неприветливость, эти косые презрительные взгляды. По всему видно было, что греки замышляют против нас что-то недоброе. С течением времени антипатия не только не умаялась, а ещё более усиливалась, пока, наконец, не выразилась полнейшим разладом между двумя обществами, так что ни есть, ни молиться вместе было нельзя, а надобно было разделиться на две отдельные половины. Всё это наделала несчастная греко-болгарская распря, которая во всей силе разыгрывалась в эту эпоху; отразилась и там, где бы уж ей никак не место – на святом Афоне; от болгар перешла и на всех славян. Итак, о. Пётр не много терял, уезжая с Афона. Грустно смотреть на ненависть мирян, а ещё грустнее на ненависть иноков, которым и делить-то бы, собственно, нечего. Порадовался я удалению о. Петра, а того и не знал, что и сам скоро за ним последую. Поступать в какой бы то ни было монастырь при таких обстоятельствах не было никакого резону. Св. Афон дорог мне не столько по своим насельникам, сколько сам по себе, по своей райской местности и прекраснейшим видам. Самое лучшее – удалиться куда-нибудь в пустыньку подальше от людей, чтобы не видеть этой неприязни между иноками. С этою целью я предпринял путешествие кругом Афона. Была уже половина августа, но погода стояла очень жаркая, а я пошёл пешком и избрал самый что ни на есть трудный путь по юго-западной стороне полуострова, начиная с Ксиропотама¹⁶⁴. Дорога идёт с горы на гору, одна другой выше, то и дело поднимаешься да спускаешься. Тропическое солнце печёт беспощадно, пронизывает до костей, несмотря на клеёнку, которой я вооружился. Пот льёт с меня градом, жажда томит смертельно, в каждом потоке пью я холодную воду, но чем больше пьёшь, тем больше хочется, и поглотил бы, кажется, целый океан. С великим трудом, выпуча глаза, карабкаешься в гору и рад не рад, что взберёшься на вершину, сидишь и переводишь дух. Немного спустя опять та же история. Наконец совсем я

¹⁶³ Неточна цитата з байки І. Крилова «Пустельник і ведмідь».

¹⁶⁴ Один із найдавніших афонських монастирів.

выбился из сил и еле-еле доплёлся до кельи между Григориатом и Симо-Петром. На келью пришёл я совсем больной, ни одного сухого руба на мне было, всё облито было потом. Видя моё положение, келиоты пригласили меня ночевать, и стали ухаживать как за больным. Сейчас же сняли с меня всю одежду до рубашки и развесили на солнце, а на меня всё сухое надели, дали мне выпить ракички¹⁶⁵, кофейком обогрели, сытный ужин состряпали, лозного красовулю предложили, и никак не советовали пить холодную воду в дороге в такую жаркую пору. На другой день встал я совершенно здоровым. Местность нисколько не изменяла своего характера: те же горы, те же спуски и подъёмы ещё пуще прежнего. Но холодной воды как огня стал бояться. По правилам афонских иноков в жаркую пору в дороге её можно пить только в самом малом количестве и то предварительно выпивши рюмку ракички. В Дионисиате, чтобы поправиться с силами, сделал я себе дневку. Начиная отсюда, горы встречаются реже, и я без особенного труда дошёл до Аннинского скита. Тут я заболел не на шутку. Остановился на ночлег на архондарике у скитского Дикея. Собралось к нему несколько скитских отцев и всю ночь прошумели, должно быть, захотелось поразгуляться. А меня то в жар, то в озноб бросает. Чтобы избавиться от шума, вышел я на балкон и там на ветру и на дожде промучился всю ночь, жар во мне ещё более усилился. К утру сон немного освежил меня, внутренний жар значительно уменьшился. Не рассчитывая на добродетель скитских отцев, я собрал последние силы и дошёл до Карули. Кой-как при помощи Божией спустился к отцу Израилю; а спуститься к нему было опаснее всего путешествия. Спуск самый крутой, сажень тридцать в отвесе по скользким ступеням, высеченным в скале. Посмотришь вниз – сердце обмирает от ужаса. Потеряешь равновесие, ухватиться не за что, полетишь стремглав и разобьёшься вдребезги. Но Бог спас, цел и невредим явился к о. Израилю. Изумился он и пожал плечами, что полубольной и непривычный человек один решился на такой подвиг. Приложил о мне всякое попечение. От внутреннего жара жажда во мне была сильнейшая, о. Израиль предложил мне фруктового квасу. Этот напиток показался мне нектаром, выпил его несколько кружек и ещё более повредил себе. Так пробыл я двое суток у Израила, стал он опасаться, чтобы не заболел я серьёзно и стал советовать поскорее воротиться в Русик. От Карули до Аннинского скита я ещё кой-как мог доплестись, а оттуда до самого Русика каждую неделю по пятницам ходит баркас. Но вот вопрос: как мне взобраться на такую крутизну, так высоко, по таким опасным ступеням. Но и оставаться на Каруле тоже было рискованно, у о. Израила не было никаких медикаментов. В этой крайности Бог нечаянно послал мне спутника иеромонаха Иону, который жил на келье близ Кареи. Нужно ему было зачем-то в Русик, и он совсем уж не по пути, а так здорово живёшь зашёл на Карулю. Так Бог положил на сердце, и я обрадовался этому доброму человеку, как посланнику неба. Нужно было лезть на такую высоту, а я едва на ногах держался. О. Иона сам вызвался

¹⁶⁵ Зменш. від слова «ракія» – болгарська горілка.

быть моим провожатым и довести меня до пристани. Взял он у меня мою сумку, несмотря на то, что и своя ноша была тяжела, и мы, помолившись Богу, стали поднимать[ся] по страшной крутизне. Я всячески остерегался, чтобы не посмотреть вниз, а о. Иона шёл впереди и поминутно оглядывался, как я путешествую. С огромною ношею шёл он очень бодро и меня подбадривал; видно было, что для него это вовсе не важное дело, не привыкать ему лазить по горам. А его участие ко мне до того простиралось, что в случае опасности он готов был подать мне руку помощи, и мы неминуемо оба полетели бы в пропасть. Но милостив Бог. После многих остановок мы кой-как выбрались из этой страшной Карули. Вдохнул я свободнее, возблагодарил Бога и дал себе слово никогда впредь не ходить на Карулю. Прибыл я в Русик со всеми признаками горячки. Но молитвами отцев святой обители и благоразумным лечением доктора о. Иеремии болезнь не развилась во всей силе, а сразу же была ослаблена. Пробыл я неделю в больнице, и опять как ни в чём ни бывал, готов опять путешествовать. Только в этот раз я уже испросил себе мула в Русике и начал своё путешествие совсем с другой стороны – северо-восточной, начиная с Кареи. На Афоне было ещё одно, не виденное мною место – это молдаванский скит Лак, где, говорили мне, есть великие подвижники. Редко кто сюда заходит, скит слишком далеко находится в стороне, чтобы решиться пойти туда, лежит почти у самой подошвы Афона. Растянут он версты на две по берегам глубочайшего лесистого мрачного оврага. Здесь спасаются самые трудолюбивые иноки, питающиеся исключительно своими трудами. На подаяние им надеяться нечего, никто из поклонников к ним не заходит. Живут они каждый под своим виноградом и под своей смоковницей в отдельных кельях в большом расстоянии между собою. Замечательно, что все почти здешние скитяне знают по-русски, это значит, что они большею частью наши русские подданные, выходцы из Бессарабии. К сожалению, я не нашёл здесь тех подвижников, которых мне рекомендовали. Они отправились на келью к одному земляку-молдавину по случаю храмового праздника. Я прибыл в скит накануне Богородицына дня¹⁶⁶, отстоял здесь всеобщее бдение и литургию и поспешил на ту келью, где надеялся увидеть старцев. К празднику очень много собралось сюда молдаван; все они сидели за столом под открытым небом и угощались пустынною трапезой после понесённых трудов. Хозяин для дорогих гостей не жалел ничего. Рыбы и свежей и солёной наставлены были целые блюда, фруктов всяких вволю, лозное лилось рекой. Несмотря на такое изобилие, которое составляет чрезвычайную редкость в келейном быту, пустынные отцы трапезовали очень чинно. Не видно было ни одного упившегося, шумных разговоров не было слышно, говорили все вполголоса, монашеский этикет и сдержанность не забывались ни на минуту. Чтобы не стеснять гостей, я сидел на усторонье и любовался на благочестивую трапезу афонских отшельников. Мне припоминались слова Иоанна Дамаскина: пустынным живот блажен есть, мира сущим суетного кроме. Хо-

¹⁶⁶ Свято Успіня Богородиці, яке відзначається за юліанським календарем 15 серпня.

рошо бы и мне поселиться куда-нибудь на келейку одному или с каким-нибудь благочестивым старцем. Скитских старцев, о которых мне говорили, я здесь увидел, но побеседовать с ними удалось самую малость. После обеда прилегли отдохнуть, а после отдыха сейчас же отправились в путь. Их лице-зрение и беседа произвели на меня хорошее впечатление. Так сразу и распо-лагают в свою пользу. Видно, что недаром прожили десятки лет в пустыне. Указывали мне и других старцев, подвижников там, за Афоном, в глу-бочайшей пустыне: надобно побывать и туда. Остановился на ночлег в скиту Иоанна Предтечи. Подали мне рыбы жарявелей, поел и чуть не отравился. Открылся сильнейший понос и спас меня от отравления, но от упадка сил я не мог продолжать путешествия и мне должны были дать мула до Кавсока-ливского скита. В стороне от дороги, в дикой пустыне спасался один отшель-ник по имени Герман. Я заехал к нему. Не напрасно его хвалили, понравился мне этот старец. Такой любвеобильный, благодушный, смиренный, госте-приимный, простосердечный. Поистине таковых есть царствие небесное. Все плоды св. Духа, перечисляемые апостолом, просвечивали в его поступках. Живут они вдвоём с одним учеником в самой что ни на есть каменистой мес-тности. От подошвы Афона когда-то в минувших веках оторвались громад-ные скалы и со страшным грохотом наподобие преставления света покати-лись по отлогому чрезвычайно высокому берегу. В падении своём в силу собственной тяжести разбились в обломки и усеяли всю местность от по-дошвы Афона до самого моря. Среди этой-то массы камней о. Герман с по-слушником расчистили себе площадку, построили келейку, развели крошеч-ный садик и живут себе и спасаются в чаянии грядущих благ, своей незавид-ной келейки не променяют ни на какие чертоги. Я высказал о. Герману, что и у меня есть стремление к пустынной жизни. Ничего, одобрил мою мысль, так как и его самого породила к духовной жизни именно эта пустынька, а не мо-настырь. В подкрепление усталому путнику старец очень радушно предло-жил κραватного винограда, абрикосов и персиков. Возделанные старческими руками с молитвою и благословением эти плоды имели какой-то особенный вкус, свежесть и приятность, вмиг восстановили мои упавшие силы. И я, утешенный и ободрённый, отправился далее в скит св. Василия, повидать ещё одного старца-грека духовной жизни. Я нашёл здесь двух русских иноков, живущих в одной келье. Они пришли сюда из Киевской лавры. Несмотря на крайнее убожество, довольны своей судьбой, нимало не жалеют о лаврском довольстве. Есть у них насущный хлеб, сухарь с какою-нибудь приваркою да стакан чаю – и слава Богу. В келейке им тепло и уютно, прикрыть наготу есть чем, больше ничего и не желают. Один из них старший и скитскую жизнь считает довольно шумною, а построил себе калибку под скалой пониже скита и туда ходит уединяться, там больше и проживает в сокровенных подвигах. У этих благочестивых иноков я и остановился. От них ходил я к здешнему ду-ховнику, славящемуся даром рассуждения. Дар слова с даром рассуждения у него идут рука об руку. Много и долго говорил он со мной через перево-дчика, что не должно преждевременно стремиться к уединённой жизни, что

на этом пути сокрыты бесчисленные сети врага и самочинник легко запутывается в них. Берущемуся за то, что выше сил, нечего рассчитывать на помощь Божию, а если Бог не поможет, то никакой природный ум, никакая учёность и начитанность не помогут. Бедный монах, самочинно взявшийся не за своё дело, сколько ни бьётся, впадает, наконец, в страсти бесчестия и делается игрушкой врага. И так далее, всё на ту же тему. Довольно, думаю себе, ходить по пустыням, измеривать Афон и вдоль и поперёк по нескольку раз, нечего более вопрошать старцев, всё сказано ясно. Надобно убираться в Россию. Остаётся ещё побывать в Зографе и в последний раз попытаться счастья. Есть там много порожних келий, не уступят ли мне одной из них болгарские старцы. Прихожу туда под праздник Космы Преподобного¹⁶⁷, который по откровению Божию вышел из монастыря и спасался в пещере близ Зографа. Внимательно, с благоговением отслушавши бдение и литургию, я пошёл в трапезу вместе с братией. Во время трапезы, когда читали житие преподобного, внезапно Бог послал мне дух умиления. Хочу скрыть это от братии, но не могу: слёзы градом так и текут по ланитам. Это благодатное состояние продолжалось всю трапезу. Близ сидящие не могли этого не заметить, и стали смотреть на меня другими глазами. В их взорах можно было прочесть, что они рады были, что Бог послал им такого человека, который пойдёт по следам Космы Преподобного и внесёт новую струю в их духовную жизнь. Это высказал мне один русский иеромонах, который уже несколько лет подвизается в Зографе. Он знал, зачем я пришёл в их монастырь и вседушно был рад, чтобы я поселился где-нибудь у них на келье. Я и сам счёл это умиление за доброе предзнаменование. Полагал, что преподобный Косма, которому я с особенным благоговением читал канон и житие за всеобщим бдением, призывает меня на подвиги пустынные. Теперь мне ясно было, зачем иноки стремятся в пустыню, заключаются в пещерах, скитаются в горах, вертепах и пропастях земных. Затем, чтобы оплакивать свои грехи и эту росу небесною исцеляться от язв душевных, совлекаться ветхого человека с деяниями его. Если есть у инока этот дар, то и пустыня ему рай, и ещё прежде всеобщего воскресения он воскрес из мёртвых. Этот дар пересоздаст его, из ветхого сделает новым. Все дурные привычки спадут с него как чешуя. И взор его просветлеет, сделается каким-то ангеловидным, и речь будет растворена солию благодати, и самый голос изменится. Это самое и меня влекло в пустыню. Один раз я поплакал слезами умиления, а уже великую перемену почувствовал к лучшему. Что, если бы при помощи Божией придти в такую меру, чтобы постоянно струились эти благодатные слёзы, никогда не иссякал источник, текущий в жизнь вечную!! А разве не достигают этого благоразумные иноки? Такие мысли во мне роились после росы небесной, на душе так было легко, как будто тяжесть какая с неё свалилась. После трапезы иду я вслед за игуменом Климентом и высказываю ему свою просьбу. Но он довольно холодно обошёлся со мною и отказал наотрез. В то время Зограф на-

¹⁶⁷ Імовірно, мається на увазі якийсь місцевий святий, шанований на Афоні.

ходился в критическом положении. Наше правительство взяло в своё заведывание его богатейшие имения в Бесарабии, и зографские иноки колебались между страхом и надеждою: будут ли им высылать доходы с имений или не будут. Настоятель прямо сказал мне, что они смотрят теперь на русских не совсем дружелюбно, пока не решится этот насущный для них вопрос: быть или не быть. Итак, на этот раз не суждено было исполниться моему заветному желанию. Весьма недовольный бесполовым отказом игумена, я сейчас же ушёл из Зографа и пешечком пошёл на Криницу к о. Парфению побеседовать с ним о своих задушевных мечтах. Этот добрый подвижник с удовольствием бы принял меня к себе, и отлично бы мы зажили с ним, так к нему обещался приехать совсем на житьё отец его родной старичок-священник.

В последнее время перед отъездом [наведаясь] к другому своему приятелю – о. Пантелеймону. Живёт он на келье св. Георгия повыше Русика, где была келья Амвросия. Прежде он был письмоводителем в Русике, умом своим принёс много пользы обителю. Но что-то не поладил со старцами и от греха удалился на монастырскую келью. Так как он хорошо владел пером и имел большой вес, то его обеспечили всем, чего бы ни пожелала его душа. Келью ему дали отличную, с красивою церковью, со всеми удобствами, с прелестным кругом балкончиком, ту самую, которую устроили блаженной памяти для грузинского старца Илариона, весьма уважаемого в Русике. Прислуги у о. Пантелеймона пять послушников, провизию присылают самую лучшую, вина сколько угодно, чаю и сахару и говорить нечего. В распоряжении о. Пантелеймона вся огромная площадь повыше Русика с прекраснейшими видами на залив Монтесанто и полуостров Сико. Сад у него богатейший. Всё там есть: и виноград, и яблоки, и сливы, и вишни, и персики, и абрикосы, и дыни, и арбузы, и крыжовник, и смородина, и смоквы, и целый лес малины. Овощей всякого рода не оберёшься. Отличная капуста, свёкла, морковь, огурцы, грецкий горох, фасоль – всё растёт в изобилии. Над всем этим он, конечно, сам не трудится, а только надсматривает, распоряжается. Ни один значительный поклонник не минёт о. Пантелеймона, чтобы не зайти к нему, не откусать его хлеба и соли, не послушать его умных речей. Кто бы ни пришёл к нему, всех принимает с радушием. Захочется ли кому из братии получше покушать, идёт к о. Пантелеймону, навряд ли не вернётся голодным. А служить на кельи у о. Пантелеймона по воскресеньям и праздникам за счастье считают русиковские иеромонахи. Так удовлетворит, что и в другой раз захочется. Вообще Авраамова добродетель в крови у о. Пантелеймона. Но особенно он любит афонских сиромых и аскетов-подвижников, это его любимые гости, им никогда нет отказа. И сам он часто к ним ходит, предпринимает далёкие путешествия, чтобы побеседовать с благодатными старцами и подать им посильную помощь. Лазит по крутизнам и утёсам, по дебрям и пустыням, чтобы отыскать святых отшельников, и всех их знает наперечёт, и они его знают. Власть наслушается их духовных речей, расспросит их многотрудную жизнь, и подобно купцу, ищущему доброго бисера, возвращается в свою келью, окрылённый радостью, что нашёл искомое. Сидит и строчит

деяния и словеса святых отшельников и составляет их биографии. Таких биографий написано у него очень много, это его любимая литература. Со временем думает издать в свет, но святые отшельники по своему смирению никак ему не советуют. По несколько суток сряду прогащивал я у о. Пантелеймона, и это самые приятные дни, проведённые мною на Афоне. Хорошо бы и мне поселиться в соседстве с таким человеком. Думал я с благословения старцев устроить себе калибку в его саду и сделать вклад в монастырь, чтобы доставляли мне провизию заодно с о. Пантелеймоном. Так он был не мирен с о. Иеронимом и отклонил мою мысль, которая по многим причинам представлялась ему несбыточной. О. Иероним благословлял мне келью Трёх Святителей пониже старого Русика, но только до весны, месяцев на пять, чтобы испытать свои силы в жизни отшельнической. Условие мне показалось благородным отказом, а келья была очень грязная. Там жил какой-то неряха хохол Никодим, который так её загадил, что и подступиться было нельзя. Это делал он с намерением, чтобы никто не напрашивался к нему в сожители, и как раз попадал на дело.

Махнул я рукой на всё отшельничество, и оставаться в Афоне долее было незачем. Попрошался я со своими друзьями и приятелями, попросил их молить о себе и 9 ноября 1873 года сел на турецкий пароход, чтобы взглянуть на любезное отечество, которого не видал уже ровно двенадцать лет. Здесь я [...]*

Кампания на учебной эскадре в 1876 году

10-го апреля вдруг поздравляет меня благочинный Анастасий с назначением на флот с воспитанниками Морского училища. Благодарю, не ожидал. Сначала как будто это польстило моему самолюбию. Отправляться с целой эскадрой в сообществе умных и дельных офицеров, с воспитанниками более или менее развитыми – из них один ещё из великокняжеских сыновей – в качестве не простого священника, а что-то вроде законоучителя или, по крайней мере, назидательного собеседника, доля завидная, даётся не всякому, а одним избранныкам. Но недолго мне суждено было восхищаться таким назначением, скоро я испытал полнейшее разочарование. Пошёл я к отцу Ксенофонту как человеку искусившемуся во всех опытах жизни и весьма умному посоветоваться с ним насчёт своей карьеры, и он сразу рассеял мои иллюзии, из мира фантазии перенёс меня в самую непривлекательную действительность. Да вы, говорит, что радуетесь своему назначению, вас вот что и вот что ожидает. И офицеры-то там либералы, для них хоть будь хоть не будь религии – всё равно, и воспитанники не много лучше, они держатся религии только потому, что ещё не успели начитаться западников, которые им ещё не

* На цьому перша частина записок закінчується.

по мозгам, и не настолько заразились духом вольнодумства, чтобы сделаться явными индифферентистами¹⁶⁸, а в конце-концов из них выйдут такие же вольнодумцы. Там, говорит, вы не можете отделяться какими-нибудь пустыми разговорами, а должны преподавать серьёзные предметы. Я, например, такие-то и такие предметы читал, – тут он упомянул мне и историю церкви, и историю новозаветного канона, и сравнительное богословие, и историческое и догматическое значение праздников и проч. и проч. Слушаю я отца Ксенофонта, боюсь не проронить ни одного его слова, а сам так и упал духом, что называется, кошки скребут за живое. Ну, думаю, пропала моя головушка, видно, за грехи Бог наказывает, хочет смирить мою гордыню. Но поправить дело было уже поздно, согласие было дано и дело уже решено, резолюция владыки последовала. Или, лучше сказать, и согласия никакого у меня не спрашивали, а о. наместник предложил обо мне владыке, владыка сдал резолюцию, вот и вся недолга. Что тут делать бедному монаху? Отказаться – скомпрометируешь себя в глазах начальства, испортишь свою будущую карьеру да и от своего брата будет стыдно. А отец Ксенофонт, между прочим, высказал мне ещё и вот что: „В подтверждение слов моих скажу тебе по секрету, передо мной послан был на учебную эскадру один из наших иеромонахов, студент семинарии. Ему предложили заниматься с воспитанниками; не будучи никогда профессором, он наотрез отказался. Этим самым возбудил против себя такое неудовольствие и неуважение, что раз даже хотели бросить его за борт. К большому бесславию написали владыке, чтобы взял того назад и прислал им другого». Разочарование с моей стороны было полное, упадок духа совершенный. Ведь я тоже не был преподавателем, законоучитель какого-нибудь духовного училища не есть преподаватель, а тут надобно быть профессором. Вполне обескураженный и совершенно расстроенный ушёл я от отца Ксенофонта, целую ночь глаз не мог сомкнуть, всё придумывал, как бы избавиться от этой комиссии, чтобы и начальство не переменяло мнения, и от братии не было стыдно. И вот что в конце-концов придумал: скажусь я больным на целую неделю, глаз никуда не буду показывать, шагу не сделаю из кельи, сделаюсь затворником и молчалником. Тяжело для меня такое затворничество, особенно отлучение от богослужения на целую неделю, но делать было нечего, другого ничего не придумаешь. Но тут же родилось и некоторое сомнение: не преувеличивает ли отец Ксенофонт, не пессимист ли он, правда ли, что так трактуют наших священников на флоте, что так недружелюбна и индифферентна среда, в которой ему приходится вращаться. Прежде чем сказать больным, не лучше ли побывать к законоучителю Морского училища. Ему хорошо известно, что требуется от священника на учебной эскадре и какова тамошняя среда, да он и сам бывал не раз в этих экспедициях. Являюсь к о. Белявскому таким робким, запуганным, настоящим школьником, который ничего не видал и ничего не знает, кроме своего заве-

¹⁶⁸ Тобто релігійно байдужими людьми, які нехтують релігією при вирішенні світоглядних чи практичних проблем і приймають позитивні духовні цінності нерелігійного характеру. З кінця XVIII ст. релігійний індиферентизм становив одну з форм вільнодумства.

дения. Достаточно было побеседовать с этим достопочтеннейшим и благоразумнейшим отцем с час времени, чтобы рассеялись все мои страхи. Вовсе там не требуется законоучителя-профессора, читать уроки едва ли и придётся, у воспитанников на всю кампанию есть своя специальность, которая берёт у них всё время, а требуется просто образованный священник, с которым бы можно было побеседовать о предметах религиозных и приятно время провести. В офицерах, по отзывам о. [Беляв]ского ничего противорелигиозного не замечается ни в мыслях, ни в поступках, а воспитанники не успели ещё ничего вредного начитать и рады будут услышать всякое живое прочувствованное слово о Боге и его святом законе. Одно только достойно сожаления, что мало у них посвящается времени на это святое дело. Нечего вам, отец святой, тужить о преподавании, говорит мне, едва ли вам придётся и одно слово сказать им в назидание. Отправляйтесь с Богом, отлично сделаете кампанию. Вполне успокоенный, облегченный, утешенный ушёл я от отца [Беляв]ского. А к о. Ксенофону за советами с тех пор ни ногой. Он имел некоторое основание делать такие отзывы, но это было прежде, несколько лет тому назад, а теперь совсем иначе, всё пошло к лучшему. Все страхи, навеянные о. Ксенофонтом, рассеялись, но желания напускаться на море с кадетами всё-таки не было, и я весьма бы был рад, если бы о. [Беляв]ский сам отправился с кадетами, или назначили бы кого-нибудь другого, а меня оставили в покое. Но как этому быть, когда главный священник известил уже о моём назначении начальство Морского училища. Но вот приходит день, назначенный для выступления экспедиции, а мне всё ещё не дают знать; мелькнул у меня слабый луч надежды, не обойдутся ли как-нибудь без меня, нельзя ли отсидеться дома.

Тщетная надежда; в полдень 28 июня¹⁶⁹ приносят мне повестку явиться немедленно к главному священнику для получения документов и в тот же день отправляться. Повестка застала меня врасплох, у меня ничего не готово, по своей апатии и нелюбви к предстоящему путешествию сряды в дорогу я откладывал до самого последнего времени. Как можно скорее иду в канцелярию, получаю документы, но там мне ничего не сказали положительного насчёт отправки, мчусь опростетью к законоучителю; слава Богу, отъезд, из снисхождения к воспитанникам, отсрочен на трое суток, вместо 28-го перенесён на 30-е мая. Есть время как следует собраться в дорогу. Но я по своей апатии не воспользовался и этой отсрочкой, а дотянул до последнего часа. Хватъ – приходит время садиться на извозчика, а вещи не уложены, но тут Бог послал мне на помощь моего доброго, любезного и обязательного соседа, отца Моисея. Что это за душа-человек, видя мое критическое положение, не смотря, что нужно было служить литургию, пришёл ко мне, забрал всё в свои руки, всё кипит в его руках, и в каких-нибудь полчаса всё было готово к отъезду. Как родные братья простились мы с отцем Моисеем, но он по своей любвеобильности не хотел так сухо проститься, а послал за бутылкой хоро-

¹⁶⁹ Тут автор помилився назвою місяця, оскільки далі мова йде про травень.

шего вина; пока лозное лилось, а вместе с ним лились и разговоры, был уже первый час, а в час пополудни эскадра выступает. Как ни спешу, а ко времени не поспеть. Так и есть, лишь только отчалил пароход с воспитанниками, как я примчался на пристань. Прибудь я пятью минутами раньше, как раз успел бы вместе с воспитанниками. Но тут тревожиться нечем, часом или днём раньше или позже явиться на эскадру ничего не значит, лишь бы явиться. Являюсь я с повинной в Морское училище к о. Капитону. А он мне: «Так-то, милостивый государь, вы начинаете свою службу, на первом шагу да и неисправность, что бы вам немножечко пораньше приехать, вас отвезли бы вместе с воспитанниками, а теперь извольте отправляться на свой счёт». Ну, думаю, это беда ещё невелика, и угроза не сильна. Сказать было нечего, извините, говорю, ваше высо[ко]благословение, проштрафился, впредь не буду. «В ожидании парохода пойдёте-ка ко мне обедать да побеседуем». Так пожурил меня за неисправность этот добрейший батюшка. За разговорами незаметно часы летели, вот уже и три часа, пароход уже развёл пары, вот-вот третий звонок ударит, а я ещё гошу у о. Капитона. Наконец он без церемонии сказал мне: «Пора вам, отец святой, ещё две-три минуты – и пароход тронется, и вы опять останетесь как рак на мели». Едва-едва успел я взять билет и только лишь ступил на пароход, как тут же он тронулся. А о. Капитон за всей этой процессией с нетерпением следит в окно, сердце у него не на месте: как бы, думает, опять не опоздал мой пассажир. Но на этот раз счастье ему улыбнулось. Морская кампания началась.

В каюте не сидится, хочется взглянуть на набережные с их огромными заводами и корабельными верфями, на эту массу огромных зданий по ту и другую сторону, на этот северный Константинополь, град Петра святого, на этот северный Босфор, величественную Неву с её невозмутимым спокойствием и важностью. Скоро грандиозный Петроград начал скрываться из виду, Нева шире и шире расступалась в обе стороны, начался Финский залив, а вот вправо и твердыни Кронштадта, четыре или пять сильных фортов на искусственных островах, между Кронштадтом и Финляндским берегом, неприступный оплот против каких бы то ни было флотов, хотя бы и английского. Для пушек безопасности единственный фарватер, возможный для военных кораблей, между портом и ближайшим фортом завален в прошлую войну, так что нечего и думать о какой бы то ни было атаке с этой стороны. С другой стороны Кронштадта, между ним и Рамбовым или Остзейским берегом, пролив значительно шире, но по мелководью столь же неприступен для неприятеля. Сверх того тут столько же фортов на таких же искусственных островах зияют своими орудиями на всякую смелую попытку пробраться. Единственный фарватер для прохода судов перед Кронштадтом прямо по Финскому заливу с обеих сторон уставлен вежами; с той и другой стороны ещё более сильные укрепления с орудиями большого калибра и ещё в большем количестве, чем с флангов, высятся из моря и обстреливают неприятеля по всем направлениям, с какой бы стороны ни зашёл, и если бы он ударился по фарватеру, то очутился бы положительно как в щучьих зубах. С фронта его громили бы бере-

говые укрепления Кронштадта, а с флангов – эти смертоносные форты, и тут происходил бы целый ад громов, и огней, и дыма непроглядного. От грохота орудий и треска судов море кипело бы, и земля дрожала бы под Кронштадтом. Здесь гений Петра Великого на всё наложил свою печать. И все эти грозные укрепления на искусственных островках с флангов и спереди Кронштадта и самый Кронштадт дело его великого ума. А вот и сам великий основатель всего великого в России. Величественно красуется его исполинская статуя близ купеческой пристани на высоком гранитном пьедестале, в знаменитых ботфортах с раструбами. Во всей фигуре просвечивает великий ум и сила воли Преобразователя. Его исполинский рост, молодецкая поза, богатырская грудь и плечи, орлиный взгляд, возвышенное чело, в котором роится много великих идей, душа, по-видимому, довольная делом рук своих и ещё далеко заглядывающая вдаль, – всё изобличает в нём Великого, далеко оставляющего за собою обыкновенных смертных.

Недостаточно мне было видеть Кронштадт в его общих очертаниях, нужно было взглянуть поближе, познакомиться хоть с некоторыми достопримечательностями, и вот пошёл я бродить туда и сюда по городу. Прежде зашёл я к о. протоиерею Божоявленской церкви Цветкову, с которым ещё раньше познакомился, когда брал у них из церкви антиминс для «Варяга». Господин собою очень представительный, ласковый, вежливый, обходительный, гостеприимный, как все вообще военные священники; к сожалению, много лет уже вдовствует, не много и пожил с супругою, осталась у него единственная дочь, выдал её за студента медицины, и тот и другая учатся в медицинской академии, идут очень хорошо, без сомнения, соревнуют друг другу, чтобы никому не оказаться ниже, может быть, даже сидят на одной парте, скоро кончают курс и надеются кончить со степенью. На этот раз зять был в гостях у о. протоиерея; должно быть, приехал на каникулы; одет он был как духовная особа, в подрясник. «Рекомендую вам, зять мой, такой-то студент академии, он же у меня исправляет и должность псаломщика, потому вы и видите его в этой сутане, – сказал протоиерей; джентльмен немного сконфузился и сейчас же вышел. – Что привязывает меня к жизни, в чём я вижу цель существования – так это мои любезные дети, моя единственная отрада и утеха на земле, которые подаю мне такие блестящие надежды. Если бы не они, я давным-давно ушёл бы в монастырь посвятить на спасение души остаток дней моих, и кажется, что исполню моё давнишнее желание, когда окончательно устрою их судьбу». – «Вы и теперь служите Господу Богу, – сказал я, – чего вам ещё?» – «Нет, отче, много соблазна, много греха в мире, хочу удалиться от греха», – возразил он. – «И в монастыре от греха не уйдёте, и там тоже люди, и те же страсти волнуют человека». – «Так-то так, – сказал он в заключение, – а всё же монах чаще вспомнит Бога, усерднее помолится Ему и больше побойтсся Бога, а, следовательно, и ближе к Нему». – «Умные речи и слышать приятно, – закончил я, – если созреет ваша богоугодная мысль, милости просим к нам в лавру». – «Благодарю за любовь, думаю и так об этом».

Во время разговора пришёл к о. протоиерею его приходский дьякон; вы-

сокого роста, красивой наружности, видный собой и, как можно было заключить из его говора, должно быть, с густым басом, – одним словом, молодец мужчина. Живут они с протоиереем в одном доме, один вверху, другой внизу; и тот и другой вдовы; одинаковая участь и сходство характеров связали их неразрывною дружбою; один без другого чаю не напьётся, подчас и чарочку делят вместе, и радость и горе пополам. Так как отец дьякон из малых классов, то протоиерей постарался развить его, сколько мог, давал ему дельные книги для чтения, занимал его умными разговорами. Да и сам отец дьякон, обладая природным умом и вращаясь постоянно в хорошем кругу, сделался вполне светским человеком, из какого угодно общества его не выкинешь. «Если я пойду в монастырь, то пойду не один, а вот вместе с отцом дьяконом, мы с ним друзья закадышные, один без другого ничего важного не предпринимаем, а куда один, туда и другой. Впрочем, мы это только так дома друзья и приятели, а на службе я строг и требователен, но отец дьякон знает мой характер, и строгость нисколько не нарушает нашей дружбы».

Приятно мне было видеть такую любовь между служителями алтаря, и я с отрадным впечатлением и в самом благодушном настроении ушёл от о. протоиерея. Жаль только, что он не мог сопровождать меня в общественный сад, куда я от него направился, а он порассказал бы мне много кое-чего о Кронштадте. Приход у них семнадцать тысяч, а священников только двое. Так как другой священник в отпуску, то о. протоиерею нельзя было отлучиться ни на час, во всякое время дня и ночи его могут потребовать в приход. Вхожу в общественный сад и первое, что попадается мне в глаза, – это гранитный памятник наподобие лежачего льва, со всех сторон обвитый массивною железною цепью, с золотыми надписями. Надпись гласит: в память такого-то фрегата – забыл его название, – безвестно погибшего в Индийском океане в таком-то году, помнится, в 44-ом, под начальством капитана Селиванова. В надписи выставлены имена и капитана и всех офицеров и сколько было нижних чинов, всех около ста человек. Вознёс я мысленно молитву за погибших воинов, а сам направился к высокому павильону посредине сада, чтобы с его верхней балюстрады одним взором окинуть Кронштадт и его окрестности. Но со мной не было никакого чичероне¹⁷⁰, что[бы] сообщить мне хоть что-нибудь о Кронштадте и окружающих его твердынях. К счастью, всхожу на самый верх и там нахожу одного гимназистика, умного и толкового мальчика лет четырнадцати или пятнадцати. Подышать ли свежим воздухом забрался он туда, или полюбоваться на Кронштадт, подобно мне, или просто от нечего делать – Бог его знает, только мне как нельзя более пригодился этот маленький чичероне. Всё он мне рассказал обстоятельно: и сколько у них крепостей имеется по ту и по другую сторону Кронштадта, и с какой стороны, и какие именно, и которые из них сильнее или слабее, и с какой стороны подступали англичане в прошлую войну, и как Бог спас Кронштадт, и сколько у них церквей в Кронштадте, и сколько учебных заведений,

¹⁷⁰ Провідник, гід (італ.).

как велико расстояние острова, и к которому берегу он ближе – к Финляндскому или Остзейскому и проч. и проч. Для моей незатейливой любознательно[сти] совершенно было достаточно этих немногих сведений из уст маленького собеседника. От души поблагодарил я гимназиста и порадовался, как хорошо их воспитывают. После взгляда на Кронштадт и его окрестности сад уже не представлял для меня особенного интереса. Освежившись ароматным воздухом его цветущей и благоухающей флоры, я пошёл бродить по городу, и вот что мне бросилось в глаза: куда ни пойдёшь, везде тебе снимают шапку, то и дело нужно отдавать поклон; разумеется, не все, а большая часть встречающихся. Это меня и удивило и обрадовало. Удивило потому, что нигде в другом месте этого не встретишь, обрадовало потому, что если любят и почитают служителей религии, то любят и почитают и самую религию, а, следовательно, и самого Бога. Как не порадоваться этой благочестивой черте добрых кронштадтцев!!!

Набродившись и насмотревшись вдоволь до усталости, до проливного поту, я хотел было уже садиться на ялик и ехать на корвет, но как же это я не взглянул на самое-то главное – на верфь корабельную, где строятся суда, гроза всей Балтики? Ведь это значит быть в кунсткамере, а слона-то и не заметить¹⁷¹. Как ни лил с меня пот, я зашёл-таки в доки, чтобы составить себе хоть беглое понятие о кораблестроительстве. Корабельные доки – это ничто иное, как глубочайший широкий канал, весь выстланный камнем, в виде креста, куда заводят корабли для починки или окончательной достройки. В случае нужды в его продоле и отрогах креста можно поместить до шести больших судов. Когда нужно ввести судно, отворяют железные ворота и наполняют канал. Поставивши на место судно, воду спускают чрез подземные трубы в нарочно для того устроенный огромный бассейн; корабль ставят на деревянные подставки, и начинается работа. В мою бытность стояли на доке два фрегата: «Генерал-Адмирал» и «Богатырь» – первый достраивался, второй починялся. Над «Генерал-Адмиралом» трудилось пятьсот человек, работа шла очень спешно. Велено быть ему готовым к 20 июня, чтобы отправиться в Средиземное море и там присоединиться к нашей эскадре. Остаётся оснастить его и обшить железной бронёй, чтобы в случае нужды мог отражать пушечные ядра. На другом фрегате работа шла столь же быстро; видимо, он готовился тоже к заграничному плаванию, чтобы увеличить число представителей нашего флота на Средиземном море. Но с особенною спешностью работа кипела на исполин-фрегате «Петре Великом». И без того уже он громаден и тяжёл, облечён толстущою бронёю, но к нему приделывают ещё две большие боевые башни из массивного железа, чтобы ещё вдвое увеличить число боевых сил. Должно быть, не лёгок на ходу этот чудо-богатырь, когда винт даже не выдерживает его тяжести и лопает под ним. Но ему и не нужна большая скорость; назначение его больше оборонительное, чем наступательное. У себя дома он может противостоять целой эскадре, а в дальнее

¹⁷¹ Автор використав сюжет байки І. Крилова «Допитливий», фраза з якої стала крилатою.

плавание куда пускаться такому увальню, может застрять. Близ него на рейде красуется новый красивый фрегат «Севастополь», тоже почтенных размеров, немного поменьше «Петра». Тут у меня неожиданно-негаданно нашёлся один хороший знакомый, офицер, служивший в обществе «Кавказ и Меркурий» на Чёрном море, Анатолий Николаевич Оржицкий. В 1872 году, когда я возвращался из Персии, вместе мы с ним держали восьмидневный карантин на Босфоре, на пароходе «Олег», и потом, путешествуя по Востоку, я несколько раз встречался с Анатолием Николаевичем и в Константинополе, в Средиземном море, и на Архипелаге. Прекрасный молодой человек, разговорчивый, всегда весёлый, никогда не увидишь его скучным, любит петь, голос серебристый, поёт как соловей, на фортепьяно играет как истый артист, всё время он служил душою общества небольшого кружка офицеров на пароходе «Олег». Ни он, ни я и не воображали встретиться когда-нибудь под такими градусами северной широты – я думал вековать на Востоке, а у него все жизненные интересы были сосредоточены на Чёрном море; а вот подите же, встретились, и как неожиданно. Это было в Кронштадте. Возвращаюсь я с берега на «Варяг», только что поднимаюсь на трап и вдруг мне предстаёт во всём блеске душевного незлобия симпатичная личность Анатолия Николаевича.

– Ба, откуда это, друже, вот уж не ожидал-то; как это судьба вас махнула из южных стран в такой неприглядный север, за столько градусов северной широты?

– А вас-то как сюда угораздило, калугере¹⁷², ведь я воображал вас спасающимся на Афоне, далеко оставившим за собою все мирские помыслы, а вы разъезжаете на судах военных.

– Э, друже, здесь тот же Афон, та же глубочайшая пустыня, небо да вода; от мира мы отрезаны ещё более, чем афонцы, по целым месяцам не встречаем лица человеческого, не знаем даже, что делается в мире. А наш корабль что иное, как не общество анахоретов, носящихся по беспредельной водной пустыне? Мало того, что мы не видим лица человеческого, в странствии своём мы не встречаем ни птицы, ни зверя, ни одного живого существа. То ли не пустынные, то ли не отшельники!!

– Остаётся только причислить вас к лику спасаемых, людей не от мира сего.

– Ну полно вам балагурить, расскажите-ка лучше, как вы попали сюда.

На этом кончился наш разговор, Анатолий Николаевич приезжал к нам на короткое время навестить своего племянника, какого-то графа или князя из воспитанников Морского училища. Я дал слово сделать ему визит на «Севастополе» и не исполнил за недостатком времени. Наш корвет в тот же день вечером должен был сниматься с якоря. Это было 3-го июня в четверг. Вдруг начинается пушечная пальба. Это клипер «Крейсер» отправляется в заграничное плавание и делает салют нашему «Варягу». Ветер ему благоприятный, распустил он все свои ветрила, развёл пары, весело и бодро проходит

---

¹⁷² Монах (грецк.).

мимо нас, с выражением живейшей радости посылает нам свои приветственные залпы, его и наши матросы в один момент взлетели на реи, громкое дружественное «ура» раздаётся со всех сторон, его и наши офицеры в знак прощания и пожелания счастливого пути машут друг другу фуражками. Когда смолкли выстрелы «Крейсера», наш «Варяг» начал отдавать ему салют ещё более громоносными залпами. Сцена была умирительная, что-то было поэтическое, очаровательное, восхищающее душу в этом громовом обмене чувств двух военных судов, особенно для меня, новичка флотского. Долго смотрел я вслед удаляющемуся «Крейсеру», пока он совсем не скрылся из вида. Не один он пошёл, нет, его провожал небольшой пароход, битком набитый родными и знакомыми экипажа. На носу стоял оркестр военной музыки и наигрывал какой-то прощальный марш, хватающий за душу. Нельзя было не расчувствоваться при виде такой сцены на море; будь я поэт, непременно бы описал её стихами и излил бы свои чувства, которые в тот момент наполняли моё сердце. Но тут же я должен был умерить свои восторги. На мои благожелания «Крейсеру» сказал один из офицеров: «Весело пошёл, да дойдёт ли до места, как бы обратно в Кронштадт не вернулся, мне кажется, что мы его догоним и обгоним». И что ж бы вы думали! зловещее предсказание сбылось во всей точности. Не прошло и двух дней, как вдруг на горизонте ещё в Финском заливе появляется «Крейсер», смиренно склоняет он флаг, ведёт переговоры с «Варягом», говорит, что не ручается за дальнейшее плавание, что у него повреждение в машине. Ему подана была какая-то помощь с «Варяга», но он держаться за нами не мог, и мы потеряли его из виду. Кое-как дошёл он до Ревельского залива, там подхватил его на буксир пароход «Храбрый» и увлёк за собою обратно в Кронштадт. Тем и кончилось заграничное плавание несчастного «Крейсера». Нельзя не пожалеть о его экипаже; воображаю, с каким он стыдом вернулся назад восвояси. Но не за свою вину он терпит такой стыд и срам, а служит козлом очищения; вся суть в том, что в нём несправно сделана машина, не пригнана по судну, сколько ни починяли – ничего не могли сделать. Так, видно, и не суждено нашему «Крейсеру» крейсировать по южным морям, играть сколько-нибудь видную роль в среде броненосцев Европы. Но о «Крейсере» довольно: оставим его в Кронштадте собираться с новыми силами на новые подвиги и пожелаем ему лучшей участи, чем теперь, а сами займёмся своим собственным плаванием от Кронштадта до Ревеля¹⁷³ – какое впечатление производила на меня флотская обстановка и каково было начало нашего плавания по Финскому заливу. «Варяг» произвёл на меня сначала грустное впечатление. Я явился в эту среду как что-то особенное, не гармонирующее с окружающей обстановкой, не укладывающееся в эту рамку. И меня как будто немного дичатся, стесняются, и я смотрю на них с предубеждением как на либералов, смотрящих на духовную особу как на лишнюю спицу в колеснице. Особенно неприятно на меня подействовало мизерабельное помещение, поминает дедушку Крылова: «Да ведь что там за

¹⁷³ Офіційна назва міста Таллінн до 1917 р.

домы, в один двоим за нужду влезть, и то ни стать, ни сесть»¹⁷⁴. В моей каюте буквально повернуться негде: выпрямишься во весь рост, головой ударись о притолоку, руками разведёшь – заплатишься ссадиной, сделаешь два шага – больше уж и некуда, двери затворишь – сидишь как в темнице, отворишь – чувствуешь себя как на большой дороге, станешь на молитву – поклона сделать негде, ляжешь на койку – нужно немного согнуться в суставах. И показалась мне моя лаврская келья роскошью, великолепием в сравнении с моей убогой конуркой. Но эта хандра продолжалась недолго. На другой же день я чувствовал себя уже спокойнее. Мало-помалу начал знакомиться с офицерами и нашёл, что все они люди прекрасные, начиная с отрядного начальника до комиссара. Религиозные убеждения у них нисколько не поколеблены, на молитве стоят с благоговением, против духовных не имеют никаких предубеждений, а ценят их по личному достоинству; о самих недостатках и слабостях флотских священников говорят не со злорадством, а с сожалением. Одним словом, на другой же день я почувствовал себя в их кругу полным гражданином. Что касается профессии наук богословских, то об них нет и в помине, даже духовно-нравственных бесед мне не приходится вести с воспитанниками; об этом, как видно, никто и не думает, а всё время воспитанников посвящено на их специальность. Мне, привилегированному флотскому иеромонаху, остаётся поживать на лаврах беспечности и ограничиваться одним богослужением в урочные дни. Жаль только, что нет у меня хороших чтецов и певцов, а то все бы от мала до велика присутствовали при богослужении с полным вниманием и охотою; само собой, с одним условием, чтобы служба не была продолжительна. Но я доволен и тем, как они держат себя в отношении церкви теперь при этом неискusstном чтении и пении моих импровизированных помощников. На третий день по моём прибытии я посетил всю эскадру, шесть судов. На корвете «Боярин» отслужил водосвятный молебен, окропил святой водой весь экипаж и всё судно. На всех судах встречали и провожали с восторгом, с радушием, торжественно, так что сердце радовалось, глядя на них, как они свой патриотический подвиг начинают именно с того, с чего следовало начать – с молитвы и благословения. За то Бог и дал нам тихое и безмятежное плавание. Перед самым отъездом был отслужен на корвете водосвятный молебен с присовокуплением прошений и молитвы о плавающих; весь экипаж, всё судно со всеми каютами и самый трюм со всеми его отделениями и подразделениями для амуниции, для провизии, все до одной каморки были окроплены святой водой. Всё это вместе взяло час с четвертью времени. Произошло некоторое пререкание со стороны офицеров – зачем так долго? А что же мне делать, когда Господь умножил вас, как звёзды небесные множеством, а судно ваше таких солидных размеров, что и в полчаса не обойдёшь всех его бесчисленных клеток и клеточек!!! Не тужите о том, что лишнюю минуту помолились, если молитвой начали своё дело, то будьте уверены, всё пойдёт как по маслу. Это принято было в резон, тем и

¹⁷⁴ Цитата з байки І. Крилова «Брехун».

кончился наш наивный спор. Отправились мы из Кронштадта 3-го июня вечером при самой благоприятной погоде. С Кронштадтской крепости дано было вслед нам 11 прощальных выстрелов; броненосный «Севастополь», стоявший поблизости от нас на рейде, также нам салютовал. С весёлым и бодрым духом, с радужными надеждами в будущем направились мы по Финскому заливу. Всё дышало поэзией и располагало к тихому веселию; выступили мы как раз при закате солнца; величественно, во всей красе скрывалось светило дня в волнах Финского залива, во все стороны бросало последние прощальные лучи до следующего утра; небосклон горел яркими, но не ослепительными волнами света, переливавшимися в радужные цвета. Панорама была дивная, восхитительная, мысль переносилась ко Творцу вселенной, молитва просилась на уста; началась вечерняя молитва. Все воспитанники и матросы выстроились во фронт, пушка прогремела час молитвы, все стояли с обнажёнными головами, вахтенный офицер скомандовал, триста юных светлых голосов стройно запели «Отче наш», легко и свободно неслась к небу молитва невинных сердец, как лепет младенца, как фимиам кадила. Всю ночь и весь следующий день погода была столь же прекрасна, качки ни малейшей, не чувствуешь даже, идёт судно или нет, спишь беспробудно, как у себя дома. Раз только начальству вздумалось сделать фальшивую тревогу. Было уже за полночь, вдруг раздаётся сигнал, вся команда в один момент была на ногах, все высыпают наверх, бьёт барабан, раздаётся команда, вторит ей сигнальный свисток, поднимается стук, возня, беготня, уборка канатов, снастей, парусов; одним словом, суматоха идёт страшная, слушаю и удивляюсь, что бы такое значило; оказалось, что это не более как урок морским воспитанникам.

В субботу 5-го июня погода изменилась; разостлался густой туман по морю; в 10 саженьях ничего не видно было; туман начался ночью, а у нас в эскадре было шесть судов: три корвета: «Боярин», «Гиляк» и «Воевода» и три небольших судна: «Забава», «Кадет» и «Лихач». Три первые могли идти по своему усмотрению, не придерживаясь строго «Варяга», а трёх последних никак нельзя было оставить на произвол судьбы. Их участь тесно связана была с участью «Варяга», в случае какой-либо нужды или опасности они обращались за помощью к нам. Это были ничто иное, как спутники около планеты. И вся эскадра составляла, так сказать, одну семью, но эти три [нрзб.] были особенно близки сердцу «Варяга». В тумане они могли разойтись в разные стороны или удариться одно о другое. Чтобы собрать птенцов своих воедино и показать им своё место, с «Варяга» начали палить из пушек; много было потрачено пороха в эту ночь; то и дело грохотали орудия; сначала заряжали по пяти фунтов пороха, а когда туман окончательно сгустился, закатывали и по девяти. Утром, когда туман немного рассеялся, смотрим – влево от нас почтеннейший «Гиляк», а сзади у него на буксире крошечный «Лихач», прицепился и ни за что не хочет отстать. Браво «Лихачу», что не понадеялся на свои силы и храбрость, а смиренно позволил себя за пояс заткнуть своему могучему собрату! А может быть таково было распоряжение началь-

ства – мне это неизвестно. Весь следующий день туман не прекращался, но сделался гораздо реже. На горизонте можно было рассмотреть всех наших спутников; все целы и невредимы, несчастий никаких не случилось; «Лихач» упорно держится «Гиляка». Слава Богу! Пушечная пальба прекратилась, начали играть музыку, чтобы показывать своё место и не растерять своих птенцов. Для пущей безопасности поставили паруса на дрейф и остановились как вкопанные; посредством флагов дали сигнал эскадре и та сделала то же; так простояли мы более суток, приключений никаких не случилось, разве только один маленький случай. Ветер был галфвинд¹⁷⁵, то есть прямо в борт, туман сильный, вдруг с левого борта в 20 или 30 саженьях налетает на нас «Забава» и прямо режет нам корму; мы все были на вышке; вот-вот произойдёт столкновение, все хлынули с вышки; но «Варяг» так искусно увернулся, а «Забава» сделала такой искусный манёвр, что два приятеля и не коснулись друг друга. Сугубое благодарение Господу! Другой случай ещё более достопримечателен. Было уже за полночь, ветер начал свежеть; матросы, этот неусыпающий люд, работали над парусами на грот-мачте и суетились на мостике – вдруг, не знаю, по чьей ошибке, отцепился средний большой парус и грохнулся на палубу. Я проснулся от этого стуку и сильно меня задело за живое: не ушибло ли кого-нибудь, а может и убило. Но, слава Богу, должно быть, ничего не случилось, не слышно ни воплей, ни стонов. На другой день узнаю, что в этот раз сам отрядный начальник был на мостике; парус в своём падении задел за мостик и шлёпнулся у самых ног начальника, в двух шагах от него. Не сделай он этих двух шагов, непременно произошла бы катастрофа. Не явно ли здесь виден перст Божий, хранящий человека на всех путях его, не подразумевает ли этот случай невидимого присутствия ангела-хранителя, не есть ли это доказательство того, что за Богом молитва не пропадает, что никакого дела не надобно начинать без молитвы и благословения Божия? Сколько неведомых опасностей грозит нашей жизни и сам не знаешь откуда, как мы можем быть близки от смерти, вовсе и не помышляя о том!!! На этих днях в Ревельской гавани произошёл именно такой непредвиденный случай, стоивший жизни одному матросу. На судне «Забияка», не принадлежащем к нашей эскадре, отдавали якорь; упёрся этот тяжеловесный увалень и не хотел погружаться в море, долго не могли его сдвинуть с места. Один силач матрос хотел плечом толкнуть его в море, но сам увлечён был гигантом, придавлен зубцами к судну и, вероятно, уже мёртвый вместе с якорем погрузился на дно морское. На случаи такого рода на всех военных судах имеются водолазы. Они надевают на себя гуттаперчевую непроницаемую рубашку, которая наполняется воздухом, а на голову – медную каску со стеклянными отверстиями для глаз. В воде водолаз на какую угодно глубину может спуститься и пробыть там сколько ему нужно, пока не истощится воздух в водолазном приборе. После нескольких попыток водолазу удалось найти мертвеца, но у него не достало присутствия духа, чтобы вытащить его с собой со дна морского. Чем дело кончилось – не знаю.

¹⁷⁵ Курс парусного корабля, за якогo його діаметральна площаина творить із лінією напрямку вітру кут у 90°.

Из островов, виденных нами от Кронштадта до Ревеля, стоит упомянуть об одном. Вправо от нас почти на середине Финского залива мы проезжали мрачный возвышенный острв Гохланд¹⁷⁶. Суров и непригляден этот остров, искони пользуется дурной репутацией; народное поверье приписывает ему присутствие нечистой силы. В прежние времена, проезжая этот остров, бросали на него деньги, чтобы умиловить злых демонов. Но вся эта нечистая сила объясняется очень просто. Остров до того бесплоден, что на нём не растёт ни былинки, ни кустика; вся его территория не что иное, как сплошная каменная скала. Несмотря на такую неблагоприятность почвы, на нём с незапамятных времён поселилось до двух тысяч жителей, вероятно, разного сброду, готовых на всё, которые рады были и такому уголку, лишь бы укрыться от правосудия и жить на свободе. Из этих новых янков составилась крошечная Америка – два больших селения по тысяче человек, как бы два американских штата, которые долго не хотели признавать над собою никакой зависимости. Но надобно же было жить чем-нибудь, и вот они стали заниматься рыбным промыслом и морскими разбоями, сделались отъявленными пиратами: ставили ложные маяки, разводили огни, чтобы привлечь мореплавателей, и если какое судно дастся в обман, пристанет к берегу, ударится о скалу, пираты давно уж тут, оберут судно дочиста, а экипаж оставят на произвол судьбы; или же занимаются контрабандой, беспощинно провозят купеческие товары и получают большие деньги. Итак, свободолюбивые гохландцы живут как птицы небесные – ни сеют, ни жнут, ни собирают в житницы, а сыты бывают и живут в довольстве. Само собой разумеется, что это было во время оно, а теперь их прибрали к рукам и они более законными средствами должны приобретать себе пропитание. Вот вам вкратце история острова; жители его лютеране, чухонского племени. Пиратством и контрабандой теперь неудобно заниматься кому бы то ни было, и вот они мало-помалу из отчаянных пиратов превратились в мирных и скромных жителей.

Из событий на корвете меня заинтересовало ещё одно обстоятельство. Как только жаркий день – воспитанники гуртом высыпают на палубу, раздеваются донага и целыми группами подходят под душ; сверху струится на них проливной дождь; без всякой застенчивости, как невинные дети, артель за артелью подходят под душ, с жадностью, с наслаждением прохлаждаются дождём живительным и с такою же наивностью, как Адам в раю, расхаживают по палубе, не чувствуя совсем своей наготы. Смотрю и люблюсь на спартанские привычки милых соотечественников и невинность их юных сердец. По всему видно, что на них обращено особенное внимание, лелеют и холят их как малых детей; каждый из них стóит правительству не менее четырёх тысяч рублей, зато отечество и ожидает от них многого – возрождения и усиления российского флота. Много видится хороших задатков в этих воспитанниках, цветущих юностью, умом и здоровьем. Жаль только, что их иногда отрывают от церковной молитвы, к которой инстинктивно лежит сердце вся-

¹⁷⁶ Острів у Фінській затоці Балтійського моря відомий також під назвою Сур-Сарі.

кого юного неиспорченного человека; вместо богослужения пошлют их в город гулять, или куда-нибудь на мызу¹⁷⁷ или к развалинам старого монастыря осматривать местность. Мало помалу они приучаются пренебрегать религиозными обязанностями, равнодушно относиться к религии. А в конце концов при такой методе из них могут выйти и полные индифферентисты. Разве нельзя найти другого времени для прогулок, нет, непременно нужно в день праздничный, во время церковной службы? И выходит, что прогулка предпочитается богослужению, так они и вправе будут думать, так и приучатся действовать. Всё это очень хорошо видишь и понимаешь, а сказать, кому следует, всё-таки не решаешься: поправить дела не поправишь, а на себя навлечешь немилость.

Кроме этих обстоятельств, более или менее обративших на себя моё внимание, во время четырёхдневного плавания от Кронштадта до Ревеля ничего особенного не случилось, что бы стоило занести в путевые заметки. Итак, без особенных приключений мы прибыли в Ревель 7-го июня вечером. Ревельский залив образует обширнейший рейд версты на четыре расстоянием, прикрываемый с юго-западной стороны двумя островами – Вульфом и Наринном. Стоянка для судов не совсем безопасная, когда разыграется море. Есть нечто вроде крепости или береговой батареи со множеством амбразур. Имеются две гавани – купеческая и военная. Последняя – ветхая, деревянная, с амбразурами в стене; на вид ей не менее пятидесяти лет, первоначально построена по мысли Петра Великого. Вид с рейда на Ревель живописный: город расположен по склонам возвышенного холма кругом со всех сторон. Верхняя часть города на вершине холма, называемая Вышгород¹⁷⁸, производит особенный эффект. Можно бы назвать Ревельским кремлём, если бы он обнесён был стеною. Там виднеется множество огромных зданий и церквей с высокими-превысокими остроконечными шпилями – верный признак, что это не наша, православная, святыня, а немецкая, лютеранская. Эта часть города исключительно аристократическая; там живут, так сказать, ревельские сливки. При подошве Вышгорода, на обширной террасе, спускающейся крутым утёсом, виднеется красивая-прекрасивая роща, любимое место кейфа ревельской аристократии в час вечерней прохлады. С северной стороны города по взморью тянется обширнейший сад из огромных деревьев липовых, дубовых, кленовых, сосновых, каштановых. На всём протяжении не менее трёх вёрст сад усеян множеством живописных дач с цветниками и беседками. Тщательно усеянные песком дорожки проложены по всем направлениям; можно исходить его весь вдоль и поперёк и надышаться этим ароматом и нагуляться до усталости. Под влиянием этих красот, наверное, домой вернёшься в весёлом расположении духа и с аппетитом примешься за кушанье. Но искусство здесь выражается только в грациозной архитектуре дач, а самый сад предоставлен своему естественному росту, может расти и ввысь и вширь сколько ему [угодно]; это придаёт ему ещё более красоты натуральной, безыскусственной,

¹⁷⁷ Окрема садиба, хутір в Естонії.

¹⁷⁸ Верхня частина Таллінна, де знаходяться замок і храм XIII–XV ст.

величавой. Посредине сада красуется дворец для приезда государя императора и великих князей. Мы рассматривали дворец во всех его подробностях. В среднем этаже апартаменты Его Величества; особенною красотой отличается аудиенц-зала; по стенам и плафону она изукрашена гирляндами превосходных арабесков; с обеих сторон по стенам по два крылатых гения с музыкальными трубами во весь рост, изящной скульптурной работы. Посредине плафона изображены купающиеся нимфы; картина обрамлена золочёною гирляндовою бордюрою; работа искусной художественной кисти. Аудиенц-зала занимает средину; по сторонам уборная, кабинет, столовая и спальня Его Величества. В верхнем этаже столько же апартаментов и то же расположение, как и в среднем, но комнаты не отличаются таким изяществом и роскошью, а несколько попроще; этот этаж предназначается для наследника престола и вообще для великих князей на случай их приезда. Но самая замечательная редкость, отличающая ревельский сад от всех садов в мире – это, без сомнения, домик Петра Великого. Узнавши о такой редкости, я с увлечением археолога поспешил осмотреть этот исторический антик. Домик Петра Великого не отличается ни архитектурою, ни величиною; весь его интерес заключается в той внутренней обстановке, которая сохранилась от времён Великого. Домик одноэтажный; при входе небольшие сенцы, направо кухня, налево небольшая продолговатая столовая, с тем же самым столом, той же посудой и теми же стульями, на которых восседал гениальный Пётр и его сподвижники. Великий, как видно, мало обращал внимания на блестящую обстановку, некогда ему было заниматься такими мелочами. Вся мебель отличается необыкновенною простотою, с которою легко уживался гений Петра, богатый внутренним содержанием. В приёмной зале – она же служила и кабинетом – в переднем углу большой круглый дубовый стол, обставленный ветхими дубовыми креслами, а на столе остаток зеркала, изваянного самим Петром. От него остался один остов, а самые грани, вероятно, разобраны по мелким частицам почитателями гения. В одном углу шкаф с аптекою, в другом – с канцеляриею и библиотекою. Тот и другой из дубового дерева со множеством ящиков, шкатулок и перегородок. Рядом с залом спальня – она же образная и уборная; в переднем углу киот для икон, в заднем умывальница опять-таки из дубового дерева. Царственная койка двухспальная; подушки на ней, спальный халат, одеяло – это было из шёлку, но уцелели от них одни только обрывки, лохмотья, лоскутья. Под койкой показывают те самые туфли, которые служили гигантской ноге по всему Великому преобразователю. И действительно, все эти антики носят на себе печать глубокой древности; никакого не рождается сомнения, чтобы что-нибудь было фальшивое, поддельное. Нет, так оно всё и было в бытность здесь Великого Посетителя. А самый домик живо напоминает собою другой такой же величины домик Петра Великого на берегах Невы, колыбель Петербурга. Нужно мне было приобрести кого-нибудь знакомых в Ревеле. Пошёл я бродить по городу, чтобы с кем-нибудь знакомство свести; духовному с кем сойтись, как не со своим же братом? И вот пошёл я отыскивать православные церкви в Ревеле; заходил не в

один дом к священникам – не оказалось дома: то заняты службой, то ушли на уроки, то позваны в приход. Благо тут есть одна флотская церковь Симеона Богоприимца; я сам немножко флотский, успел уже отчасти втянуться в жизнь моряков. Этого было достаточно, чтобы не обинюясь зайти к протоиерею этой церкви и сразу же стать с ним на приятельской ноге. Духовные, как пустынный и медведь Крылова, очень скоро знакомятся, потом дружатся, потом не могут уж расстаться и целые проводят вместе дни¹⁷⁹. Не нужно тут и лишних рекомендаций, достаточно сказать, кто ты и откуда, чтобы с первых же слов завязалась дружба, а куда и зачем вовсе и не требуется. Так говорю я по бесчисленным опытам, бывавшим со мною во время долгих и дальних моих путешествий. Так было и в этот раз. Прихожу, даже и не рекомендуюсь, кто я такой и откуда, а просто начинаю: «Вы, батюшка, флотский, и я флотский, от скуки приехал к вам с судна время провести». «Милости прошу, – говорит, – рад всякому батюшке, а флотскому кольми паче», – и пошло, и пошло. Не прошло и четверти часа, как мы, если бы не политика, готовы были говорить друг другу на ты, и я сделался у них домашним человеком; сели обедать, а после обеда пошли осматривать знаменитый сад Екатеринталь, устроенный Екатериною I, супругою Петра Великого. Я уже сделал лёгкий очерк этого наипрекраснейшего местечка во всём Иране Остзейском. В саду недалеко от дворца устроен великолепный павильон с обширным салоном для оркестра и публики. Мы зашли сюда в самый раз, оркестр был многочисленный со множеством инструментов всякого рода, преобладали виолончели. Только что мы вошли, труппа артистов обратила на нас особенное внимание. Делалась репетиция какой-то весьма оживлённой пьесы; при виде двух необыкновенных посетителей оркестр с особенным пафосом со всей энергией начал свою дивную мелодию. Сначала всё такие тихие, томные, меланхолические мотивы, как будто идёт какой-то печальный говор, высказывается какая-то задушевная тайна. Не выражается ли здесь грусть сердца безнадежно влюблённого? не служат ли эти мотивы отголоском именно этих ощущений? Кто переживал эти сердечные приключения, и сладостные и печальные вместе, тот легко поймёт, что тут дело идёт о любви, замкнутой самой в себе, не видящей никакого исхода, терпящей на взаимность надежду. Но вдруг эти тихие ощущения вырываются из сердца, превращаются в бурю, раздражаются целым потоком страстных порывов наболевшего сердца. Гул инструментов достигает своего апогея; все с напряжением, с огнём во взорах берут и берут последнюю высочайшую ноту. Все как один человек; огонь во всём: в очах, в движениях, в быстроте и силе звуков, вся душа вылилась наружу, самые инструменты одушевились, заговорили. Это своего рода гвалт, буря, сокрушающая кедр. Но всё порывистое мимолётно; опять те же томные задушевные мотивы, тишина после бури. Вполне наслаждался я этой мелодией, вся тяжесть с души спала, повеселел наш ипохондрик¹⁸⁰ и ушёл из сада бодрим, весёлым, энергичным. Ревельский сад приобрёл для меня двойной интерес: и

¹⁷⁹ У речення вплетена цитата з байки І. Крилова «Пустельник і ведмідь».

¹⁸⁰ Людина, що страждає на іпохондрію – пригнічений стан, хворобливу підозріливість.

как прогулка, и как эстетическое наслаждение. С тех пор я стал почаще навещать Екатерининский сад. Оркестр тот же, и артисты те же, и публики довольно, а в первый раз слушателей было только двое нас. Но нет уже той живости, той мелодии, того огня в исполнении, как при первом посещении, и самой той чарующей пьесы я более не слышал. *Omnia praeclara rara*¹⁸¹. Последнюю прогулку в сад я сделал в обществе офицеров. Вообще наши офицеры не охотники ездить на берег, а тут такая мания напала на всех, что человек восемь вызвалось охотников, целая шлюпка надела; и я увлёкся общим потоком. Все офицеры, не то что наш брат монахи, народ весёлый, благодушный: сейчас же грянули песню, преинтересную и по голосу и по содержанию, произведение какого-то хмельного поэта, который утопил в вине свой талант и последнюю искру его облёк в преуморительный панегирик вину. С поэзией, должно быть, расстался, а с вином не мог. Так и загубил в себе искру Божию. Хочу попросить под диктовку эти разгульные, но талантливые стихи и дам им место в своих путевых заметках, стоят того.

Прямо мы направились в салон; остроумия и шуток не было конца, все чувствовали себя на просторе, как птичка Божия, вырвавшаяся из клетки. При входе в салон я встретился с электрическим взглядом одной красавицы. Что это за обворожительные глазки, сколько в них огня, и ласки, и любви, и привета! А этот грациозный ротик, а эта улыбка на устах, сколько в них чарующей прелести!! Как же должно быть нежно и восприимчиво самое сердце, когда символ его, это милое личико, так восхитительно! Пленителен взор красавицы прямо заглянул мне в сердце и оставил там глубокое впечатление. Это проблеск какой-то неземной красоты, ангельской. Долго не мог я забыть этого взгляда и этой улыбки, и долго мерещилась мне эта красавица. Не немка, должно быть, она, а чистокровная русская, немки по своей флегматичности не способны так очаровать мужчину. Но *omnia praeclara rara*. Тут же между публикой сидел начальник нашего отряда; любовным ощущениям, обменам чувств не было места. Потерял я из виду красавицу, из области эстетики должен был вернуться в пошлую действительность. Сели мы в кружок в отдалении и потребовали себе пива; во всём саду не было кружка веселее нашего; гомерический смех и хохот раздавался поминутно. Особенно забавлял публику один маленький офицер. По простоте своей, незлобю и наивности характера этот офицер совершенное дитя; это самый любимейший человек в обществе; достаточно взглянуть на него, чтобы тотчас же почувствовать симпатию. Есть такие личности, которые сразу располагают в свою пользу; это одна из этих светлых личностей. Вся тайна их обаяния заключается в незлобии сердца. Всякий невозбранно может пошутить над ним – не осердится. Многие, конечно, и прохаживаются на его счёт, но это нисколько не роняет его во мнении публики и не портит добрых отношений. Чтобы отделаться от шутников, он придумал одну мудрую фразу: «Очень просто», и пользуется ею кстати и некстати. Но он произносит её таким акцентом и употребляет так

¹⁸¹ Все прекрасне рідкісне (латин.).

искусно, что она годится у него ко всем возможным оборотам речи, заменяет собою всякий разговор и в то же время обезоруживает противника и возбуждает всеобщий смех. Теперь в большом ходу эта фраза, и я прибегаю к ней нередко, но она ни в чьих устах не производит такого эффекта, как в устах самого автора. Тут она на своём месте и прямёхонько достигает цели. Приходил урочный час садиться на катер, близилось уже к полночи, а всё ещё не хотелось уходить из этого весёлого гульбища. Кончилось тем, что я опоздал на пять минут и должен был дожидаться другой шлюпки до второго часу. Захожу в один отель на берегу и встречаюсь там с одним офицером нашей эскадры с корвета «Боярин». Надобно было видеть, как был рад мне этот штурман. Просит благословения, и руки у меня целует, и ужином угощает, и поит лучшим лозным вином. Вишь ему больно понравилось, как я служил у них на «Боярине» водосвятный молебен. Благодарю, не ожидал. Ни во Израили та-кой веры обретох.

АВТОРИ

- Александрович Володимир Степанович**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства НАН України ім. Івана Крип'якевича
- Атаманенко Віктор Борисович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. професора М. Ковальського Національного університету «Острозька академія»
- Білоус Наталія Олексіївна**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України
- Близняк Микола Богданович**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. професора М. Ковальського Національного університету «Острозька академія»
- Бондар Наталія Петрівна**, науковий співробітниця відділу стародруків та рідкісних видань Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України
- Ворончук Ірина Олексіївна**, кандидат історичних наук, завідувач відділу історичних пам'яток українознавства Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України
- Горін Сергій Миколайович**, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія»
- Дзюба Олена Миколаївна**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України
- Зяць Андрій Євгенович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. Івана Франка
- Карліна Оксана Миколаївна**, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри давньої та середньовічної історії Волинського державного університету ім. Лесі Українки
- Колосок Богдан Віталійович**, кандидат архітектури, вчений секретар Центру пам'ятокознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії і культури
- Кравченко Володимир Миколайович**, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН

України

- Кулаковський Петро Михайлович**, доктор історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Національного університету «Острозька академія»
- Оболончик Наталія Григорівна**, кандидат історичних наук, науковий співробітник Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника
- Прищепа Богдан Анатолійович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства
- Прищепа Олена Петрівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Рівненського гуманітарного університету
- Пушкар Наталія Юхимівна**, науковий працівник Волинського краєзнавчого музею.
- Рибачок Ірина**, магістрантка Національного університету «Острозька академія»
- Собчук Володимир Дмитрович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка, вчений секретар Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника
- Терський Святослав Володимирович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Львівська політехніка»
- Тесленко Ігор Анатолійович**, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія»
- Циборовська-Римарович Інна Олегівна**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітниця відділу стародруків та рідкісних видань Центральної наукової бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України

Міністерство регіонального розвитку і будівництва України
Кременецько-Почаївський
державний історико-архітектурний заповідник

Студії і матеріали з історії Волині

Редактор Володимир Собчук

Комп'ютерна верстка Володимира Собчука
Обкладинка Петра Тирпака

Підписано до друку 24.09. 2009 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк. 30,89. Облік.-видавн. арк. 36,53. Зам. №115.

ТзОВ «Видавництво Астон» м. Тернопіль вул. Гайова, 8 тел. (0352) 52-71-36
Свідоцтво ТР № 28 від 09.06.2005
E-mail: Zbut@utel.net.ua, E-mail: Aston@lviv.farlep.net, <http://www.aston.lviv.ua>

Віддруковано в ТОВ «Гал-Друк» м. Тернопіль

ISBN 978-966-308-330-8